Міністерство освіти і науки України
Херсонський державний університет
Історичний факультет

ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

"ПІВДЕННИЙ АРХІВ"

(ІСТОРИЧНІ НАУКИ)

Випуск XII

Херсон – 2003

Затверджено до друку вченою радою Херсонського державного університету, протокол № 1 від 15.09.2003 р.

Рішення президії ВАК про атестацію від 8 вересня 1999 р. (бюлетень № 5, 1999)

Рішення Державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України 21.12.2000 р. про реєстрацію (свідоцтво серія КВ № 4756)

Редакційна колегія:

Дарієнко В.М.	–	д.і.н., професор (головний редактор)
Сінкевич Є.Г.	–	к.і.н., доцент (випусковий редактор)
Сінкевич І.Ю.	–	ст. викладач (відповідальний секретар)
Добролюбський А.О.	–	д.і.н., професор
Колесник І.І.	–	д.і.н., професор
Сусоров В.Д.	–	д.і.н., професор
Тригуб П.М.	–	д.і.н., професор

Мова видання: українська, російська, польська

Адреса: 73000 Україна, м. Херсон, вул. 40 років Жовтня, 27, Херсонський державний університет, історичний факультет

Телефон: (0552) 32-67-60

E-mail: sinkevich@ksu.kherson.ua

Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 12. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2003. – 260 с.

ОСНОВНИЙ ФОНД БІБЛІОТЕКИ ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 4140849

© Автори статей

© Видавництво ХДУ

ЗМІСТ

225–РІЧЧЯ ЗАСНУВАННЯ МІСТА ХЕРСОНА		
Сальдо В.В.	Херсону – 225	5
Назарова А.М., Стукалова О.І.	"Место сие повелеваем наименовать Херсоном..." (Добірка унікальних документів держархіву Херсонської області)	6
Черемісін О.	Демографічні процеси в місті Херсоні у 1778-1861 рр.	17
Gębura Krzysztof	Związki Prota Potockiego z Chersoniem na tle panoramy gospodarczej Rzeczpospolitej Polskiej w latach 1772-1795	23
Марущак О.О.	Праці гласного Херсонської міської думи П.Я.Бєлякова в архівних та бібліотечних фондах	28
Коник Ю.О.	Перебування іноземних монахів в Херсоні в 1780-х роках: три сюжети з документів Херсонської протопопії	41
Савенок Л.А.	Соціальне обличчя Херсону наприкінці XIX ст. (за матеріалами Всеросійського перепису 1897 р.)	47
Виноградова Л.В., Шинкаренко О.І.	З історії розвитку промисловості міста Херсона. XIX – початок XX століття (хроніка)	60
Цибуленко Л.О.	Муніципальне землеволодіння та землекористування Херсона в кінці XIX – на початку XX ст.	65
Сінкевич І.Ю.	Секретар Херсонського губернського статистичного комітету – Раєвський Віктор Михайлович	72
Коник О.О.	Херсонський міський голова, депутат IV Державної Думи Микола Блажков: витоки кар'єри	78
Макієнко О.А.	В.І. Кедровський про Херсон 1917 року (Маловідоме джерело з історії революційних подій на Херсонщині)	88
Водотика С.Г., Водотика Т.С.	Мемуари Херсонців як джерело з історії міста Херсона першої третини XX ст.	110
Непомнящий Б.З., Горностаев Е.В.	Синагоги города Херсона	119
Коник Н.В.	Директор Херсонського земського сільськогосподарського училища А.О. Ніколаєв: штрихи біографії	128
Шушляннікова Н.В.	Культура Херсона XIX ст.	133
Дяченко В.В.	История музея	137
200–РІЧЧЯ ЗАСНУВАННЯ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ 60–РІЧЧЯ ЗАСНУВАННЯ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ		
Карпова А.В.	Херсонська губернія в архівних документах (Структура управління. Архівні фонди. Персоналії)	142
Лиман І.І.	Матеріали Херсонського духовного правління про флотське та армійське духовенство регіону наприкінці XVIII – на початку XIX ст.	147

Циберт В.М.	Особливості економічного розвитку міст Херсонської губернії у першій половині XIX століття	154
Дружкова І.С.	Діяльність державних закладів на Півдні України в другій половині XIX ст.	157
Строганова М.Н.	Род Скадовских и его связь с Херсонским краем Украины	163
Шляхов О.Б.	Судновласники і моряки комерційного флоту Чорного моря наприкінці XIX – початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії)	168
Крилова А.М.	Етнокультурні взаємовідносини у басейні р. Молочної (до 200-річчя іноземної колонізації)	173
Скиба Н.Г.	Особливості проведення земської реформи та її результати в Південних губерніях України	179
Кузовова Н.М.	Визначні події на ниві освіти за час існування Херсонської губернії. Хроніка	183
Вінцковський Т.С.	Деякі особливості українського національно-визвольного руху в Херсонській губернії напередодні та після Лютневої революції	189
Попенко Я.В.	Південь України в політиці Франції в 1918-1921 рр.	193
Цибуленко Г.В.	Характер діяльності кредитспілок Херсонської губернії в системі організації зернової політики 1917-1920 рр.	199
Андрєєв В.М., Андрєєва С.С.	Від Суматри до Таврії: досвід вивчення однієї біографії	207
Кузьменко Т.А., Гордійчук Г.М.	Документальна скарбниця державного архіву Херсонської області. Фонди особового походження як джерело краєзнавчих досліджень	212
Кабачій Р.І.	Втрачена топоніміка Херсонщини як віддзеркалення історії краю	215
Gocłowski Andrzej	Pryrodnicze uwarunkowania geopolitycznego znaczenia Krymu w europie (Streszczenie)	220
Параскевич П.К.	Херсонщина літературна	220
Кучеренко А.А.	Краєзнавча проблематика на сторінках збірника наукових праць "Південний архів. Історичні науки"	246
Пронь Т.М.	Утворення Херсонської області – початок нового етапу в історії заселення Південного регіону України (1944 – 1959 рр.)	250

В.В. Сальдо

Херсону – 225

Історія Херсона – це часточка великого шляху, пройденого нашою Батьківщиною. Разом з тим в образі кожного міста, в його характері та архітектурі є свої неповторні риси.

Відзначаючи свій 225-річний ювілей Херсона, його мешканці знову і знову, повертаються до витоків міста, до його історичного минулого. Територія на якій розташовується місто, була заселена ще з найдавніших часів. Про перебування тут людини в епоху міді і бронзи (III-II тис. до н.е.) свідчать погребіння та знаряддя праці, виявлені свого часу археологами в районі пл. Свободи і на Воєнці. На території колишньої Херсонської фортеці виявлено скіфське погребіння IV-III ст. до н.е., а в окресах вулиці Кременчуцької – знахідки сарматських часів (II ст. до н.е.). На Карантинному острові було знайдено римські монети II ст. н.е., а на Великому Потомкінському – залишки поселення періоду Київської Русі. Залишило свій слід на теренах міста та Херсонщини й українське козацтво. В ході російсько-турецької війни 1735-1739 рр., в 1739 р., в районі нинішнього портового елеватора було зведено російське укріплення Олександр-Шанц, яке проіснувало до закінчення війни.

Поворотним моментом стало підписання між Росією та Османською імперією Кючук-Кайнарджийського мирного договору. Вихід до моря і необхідність захисту південних кордонів обумовили будівництво нашого міста. 18 липня 1778 року імператриця видала указ Новоросійському генерал-губернатору князю Г. Потьомкіну "Про призначення місця для зведення на Лимані гавані та верфі, і про найменування його Херсоном".

8 вересня 1778 року по проекту головного архітектора Адміралтейств-колегії М. Вєтошнікова було закладено будівництво Херсонської фортеці. Г. Потьомкін прибув до Херсону у травні 1780 року із значною сумою на будівництво міста та фортеці. Безпосередньо керували її будівництвом інженери І. Ганібал, І. Герман, К. Гакс та М. Корсаков. Будівництво тривало десять років. На 1787 рік приходиться візит (п`ятиденний) до міста Катерини II, членів російського уряду, дипломатів європейських країн, що стало подією для молодого міста.

Поспіх, з яким зводилося місто та фортеця, були виправданими. У 1787 році розпочалася чергова російсько-турецька війна. Талант Суворова та вправність запорозьких козаків, що були на службі у Потьомкіна, забезпечили перемогу у Кінбурнскій битві. Ясський мирний договір 1791 року, відсунув кордони імперії далеко на південний захід від Херсона. На 5 жовтня 1791 року приходиться й смерть великого князя, що так і не зумів за багатьма справами реалізувати далекоглядні плани щодо міста. По указу імператриці Г. Потьомкін був захоронений 23 листопада в Катеринінському соборі Херсона.

Ось як писав про наше місто у 1800 році Павло Сумароков: "...Город довольно велик, выстроен по плану, имеет много хороших каменных, также деревянных зданий и домов; притом не малое число иностранцев поселилось в нем для торговли, и Херсон занимает степень между первейших в России городов. Оной разделяется на 4 части, одна от другой совсем отделенные: Крепость, Адмиралтейство, Греческий и Военный форштадты".

Історично так склалося, що Херсонська фортеця не зазнала жодної облоги. 22 вересня 1835 року на ім`я Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора прийшов наказ: "По высочайшему Его Императорского Величества Повелению, крепость Херсонская вовсе уничтожена, верки коей со всеми

принадлежностями поступают в Городское Ведомство, с тем, что хотя крепостные верки и не будут поддерживаться починками, должны однако ж быть предохраняемы от всякого разорения и повреждения жителями". На виконання цього наказу фортеця перейшла до міського підпорядкування. Згодом (очевидно у 1866 р.) камінь, з якого було споруджено фортецю, був розпроданий приватним особам і з нього побудовано більшість будівель у центрі міста. До наших днів із чисельних споруд фортеці збереглися тільки Катеринінський собор, Арсенал, а також ворота фортеці: Очаківські і Московські.

У другій половині XIX століття в Херсоні виросла чисельність фабрик та заводів. Так на 1885 рік у місті нараховувалося 93 промислових підприємств. Спостерігається така динаміка і на початку XX століття. Так, в 1910 році в Херсоні нараховувалося 181 промислове підприємство.

Місто все більше перетворювалося й у значний культурний та освітній центр. Цьому сприяло відкриття у 1872 році громадської бібліотеки, однієї з кращих в імперії. На 1889 рік приходиться офіційне відкриття Херсонського міського театру, де неодноразово виступали знамениті українські театральні колективи Саксаганського, Кропивницького, Садовського. У 1897 році в місті почав діяти телефонний зв`язок, а у 1902 році вперше на Україні почали використовувати радіозв`язок (між Херсоном та Голою Пристанню). Восени 1917 року місто отримало перший вищий навчальний заклад – сюди евакуювався Юріївський учительський інститут.

У роки радянської влади місто переживало всі злети та проблеми разом із державою.

Із набуттям Україною незалежності та переходом до іншої економічної моделі розвитку у Херсоні як, зрештою, у всій державі відбуваються складні поетапні перетворення. Змінюються пріоритети в промисловому розвитку, поруч із діючими формуються навчальні заклади нового типу. Йде складний процес розбудови інфраструктури міста. Ювілей дає нам підстави не тільки поглянути на пройдений шлях, але й намітити нові віхи на перспективу.

А.М. Назарова, О.І. Стукалова

"Место сие повелеваем наименовать Херсоном..." (Добірка унікальних документів держархіву Херсонської області)

Кожна епоха залишає по собі матеріальні, письмові свідчення, в яких відображені і значні історичні події і невеликі, на перший погляд, не варті уваги дрібнички і подробиці, але саме вони дозволяють нам через багато років відчути живе дихання минулого, уявляти образи наших пращурів, краще зрозуміти сенс загальновідомих явищ. Добірка документів, яку ми пропонуємо, звичайно, не може охопити всю історію міста, але висвітлює деякі важливі і просто цікаві її моменти. Більшість документів публікується вперше.

Тексти подані зі збереженням авторської стилістики та датування за старим стилем, деякі – з незначними скороченнями.

Документи виявлені в державному архіві Херсонської області та в центральних історичних архівах (в нашому архіві зберігаються їх копії).

Цей рік ювілейний для нашого міста – виповнюється 225 років з моменту його заснування. За історичними мірками вік не дуже великий, але Херсон був першим в тріаді нових південних міст – Херсон–Миколаїв–Одеса, які відкрили для Російської імперії нові обширні землі і новий етап в її історії.

На території нинішньої Херсонщини в 1737 році під час однієї з російсько-турецьких війн була зведена земляна фортеця Олександр-Шанц. Свою назву вона отримала на честь Олександра Івановича Румянцева, хороброго і талановитого воєначальника, генерала, учасника і героя багатьох битв, під керівництвом якого і було побудоване укріплення.

Після російсько-турецької війни 1768-1774 рр., що закінчилась перемогою Російської імперії і підписанням 10 червня 1774 р. Кючук-Кайнарджийської мирної угоди, Росія закріпила за собою землі Північного Причорномор'я, а також отримала право на вільне судноплавство по Чорному морю та прохід російських суден через протоки Босфор і Дарданелли. З цього моменту розпочалось інтенсивне заселення і економічне засвоєння пустельних земель нинішньої Херсонщини.

Отримавши вихід до Чорного моря, Росія намагалась захистити свої рубежі, забезпечити їх безпеку. З цією метою і вирішено було будувати місто.18 червня 1778 р. імператриця Катерина II видала іменний, адресований Новоросійському генерал-губернатору указ, який мав назву "О назначении места для заведения на лимане гавани и верфи, и о наименовании оного Херсоном". Саме на підставі цього указу і було засноване наше місто, отримавши назву на честь давнього Херсонесу, з якого розповсюдилося на Русі християнство. Після тривалих дебатів про місце розташування нового міста будувати його вирішили при укріпленні Олександр-Шанц.

Головним будівельником міста, фортеці та верфі указом імператриці від 25 липня 1778 р. був призначений Іван Аврамович Ганнібал – "син арапа Петра Великого", генерал-цейхмейстер морської артилерії, герой численних морських битв, двоюрідний дід О.С. Пушкіна по материнській лінії. 15 жовтня він прибув у Херсон, і невдовзі повідомляв князя Потьомкіна, що 19 жовтня 1778 р. в його присутності фортеця і місто, а також два корабельні елінги були закладені і роботи продовжуються з усією можливою швидкістю. Будівництво фортеці було дуже важливою справою, тому що під її надійним захистом планувалось безпечно будувати в Херсоні флот і розвивати торгівлю. Спорудження фортеці розпочалось в 1778 році і продовжувалось дев'ять років. В середині фортеці розміщувались казарми, майстерні, порохові льохи, склади, монетний двір, будувались приміщення адміралтейства, яке було відкрите в Херсоні у 1785 році.

В рапорті межовика Олександра Лазарєва від 2 жовтня 1780 р. повідомляється, що м. Херсону відмежовано 40 тис. десятин землі. Це перша згадка про офіційне відмежування земельного наділу для м. Херсона. Ця ж цифра – 40 тис. десятин значиться і в першій межовій книзі Херсона, складеній 18 серпня 1782 р., в якій уже іде мова про розподіл міста на три частини: фортецю і два форштадти – воєнний та грецький або купецький.

У зв'язку з від'їздом у 1783 р. І.А. Ганнібала в столицю, головним будівельником міста і фортеці був призначений інженер-полковник М.І. Корсаков, головним будівельником флоту – віце-адмірал Ф.О. Клокачев, який 13 травня 1783 р. для удосконалення економічних справ утворив контору порту. Місто розвивалось як база Чорноморського військового флоту і торговий порт.

В 1782 р. в Херсоні були відкриті банківська контора і митна застава. В цьому ж році до Херсонського порту прийшло перше торгівельне іноземне судно купця Антуана з Франції, який в 1784 р. відкрив в Херсоні торгівельну фірму. Кораблі цієї фірми встановили безпосередні торгові зв'язки Росії з Францією через Чорне море. 22 лютого 1784 р. Херсону було надане право безмитної торгівлі "порто-франко", що дуже пожвавило торгівельну діяльність в місті. В Херсоні відкриваються Австрійське і Неаполітанське консульство, великі австрійська і польська торгові фірми.

Указами Катерини II, ордерами князя Потьомкіна відводились великі земельні наділи чиновникам, будівельникам міста, військовим тощо. В 1783 році Херсонською межовою експедицією генерал-губернатору князю Г.О. Потьомкіну надано право володіння островом Масловим (сучасна назва – Потьомкінський острів).

У зведених відомостях розданих земель за 1777-1795 роки міститься інформація про приналежність приміських земельних дач мешканцям Херсона: Комстадіусу (с. Садове), графу де Вітте (с. Софіївка), купцю Дофіне (с. Степанівка) та інші.

З містом Херсоном тісно пов'язане ім'я Олександра Васильовича Суворова. В 1787 р. генерал-аншеф О.В. Суворов призначається командуючим військами Херсонського корпусу, бере участь в укріпленні обороноздатності фортеці. Вдруге полководець побував у Херсоні в 1792-1794 рр. В січні 1794 р. Суворов хрестив немовля – сина херсонського городничого Долгінцева в одному з найстаріших соборів Херсона – Катеринінському, про що є запис в метричній книзі цього храму.

В травні 1787 р. Катерина II під час подорожі в Тавриду відвідала Херсон, де для неї був побудований дорожній палац і розпланований сад. В листі до генерала Єропкіна вона описувала свої враження від Херсона: «Дитя сие не существовало восемь лет назад...».

В 1820 р. в Херсоні встановлено пам'ятник філантропу англійцю Джону Говарду (1726-1790 рр.), який помер в нашому краї, допомагаючи хворим під час епідемії чуми. В своєму заповіті під час смертельної хвороби він писав: "Я не бажаю ні пам'ятників, ні надписів, але бажав би я, щоб на моїй могилі був поставлений сонячний годинник...".

Завершити нашу добірку ми вирішили уривками описання свята 100-річного ювілею Херсона 8 вересня 1878 року, яка, на наш погляд, є прекрасною історичною ілюстрацією і свідченням того, що наші попередники дуже любили своє місто і вміли зробити його гарним, радісним, привітним і добрим до своїх мешканців.

№ 1

З указу імператриці Катерини II від 18 червня 1778 р.

14.764. – Июня 18. Именной, данный Новороссийскому Генерал-Губернатору князю Потемкину. –

О назначении места для заведения на Лимане гавани и верфи,
и о наименовании оного Херсоном

Известны вам предложения Наши о заведении для Черного моря гавани и верфи, о коем надлежащия изобретения и планы учинить поручено было от Нас Адмиралтейской нашей коллегии; и хотя в следствие ее о том доклада, последовало Наше соизволение о приступлении к строению, как равно и вы с своей стороны не упустили, к удовольствию Нашему сделать предварительные распоряжения; но в точном назначении места по сие время встречались трудности и сомнения: ибо Адмиралтейская коллегия, признавая, по свидетельству посыланных ею для осмотра положения и измерения глубины вод, удобным урочище на Лимане, именуемое Глубокая пристань, полагает между тем, доколе тамошняя гавань и верфь не совершенны будут, строить корабли на Днепре при Александровском шанце. Мы однако ж, не признавали за благо таковое временное заведение, поелику оное, по достижении намерений наших о помянутых гавани и верфи, быв само по себе уничтожено, принесло бы только излишние издержки, да и одно бы дело другому препятствовало, в таком особливо крае, где по признанию Коллегии, ее подчиненных и других в

мастеровых и работниках оказывается крайний недостаток, а обращая мысли Наши единственно к сооружению того в образе прочном и сходственном знаменитости дела и пользе, от него ожидаемой, желаем, чтоб вы с Нашим Адмиралтейской коллегии Вице-Президентом Графом Чернышевым постановили о месте к сему удобном, назначивая оное по соображению выгод морских и сухопутных, хотя бы оное выше, или же и на Днепре было, а потом приступили и к распоряжениям о строениях, представя Нам каждый по зависящей от него части оным планы и сметы. *Место сие повелеваем наименовать Херсоном...*

Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – Т. XX. – СПб., 1830. – С. 722-723.

№ 2

З Указу Катерини II і адміралтейської колегії про призначення генерал-цейхмейстера Івана Абрамовича Ганнібала головним будівельником Херсона

25 липня 1778 р.

Построение нововозводимого на Днепре при урочище Александровском шанце города Херсона с надлежащими укреплениями и в оном верфи и адмиралтейства за благо и нужно Мы нашли препоручить Нашему генерал-цейхмейстеру Ганнибалу, повелевая адмиралтейств-коллегии отправить его туда немедленно, снабдив полными наставлениями и всем потребным к успешному производству на него возлагаемого. Он имеет Наше повеление ежечасно уведомлять нас о действительном исполнении по сим Нашим предположениям; а коллегия потщится и с своей стороны всемерно ему споспешествовать и отвращать всякие препятствия, ведая волю Нашу непременную о скорейшем совершении сего знаменитого и государству полезного дела.

Екатерина

ЦГВИА. Ф. 52, оп. 4/194, спр. 160, арк. 5.

№ 3

Фрагменти біографії Івана Абрамовича Ганнібала

Иван Абрамович Ганнибал

Среди сыновей «арапа Петра Великого» наиболее выдающейся личностью был, безусловно, И.А. Ганнибал, родившийся 5 июня 1735 года в Карьокюла близ Ревеля.

Обучался в Петербурге в морской артиллерийской школе и Морском шляхетском корпусе, после окончания которого служил в морской артиллерии, участвовал во многих морских сражениях. Во время русско-турецкой войны (1768-1774) И.А. Ганнибал в ранге бригадира командовал десантным отрядом в 2 500 человек, отправленным с эскадрой адмирала Г.А. Спиридонова в июле 1769 года из Балтийского в Средиземное море. В районе Греческого архипелага он с тремя кораблями и десантным отрядом взял после 6-дневной бомбардировки 10 апреля 1770 года турецкую приморскую крепость Наварин, за что был награжден орденом св. Георгия 3-й степени. В Чесменском морском сражении 24-26 июня того же года, будучи цейхмейстером (начальником артиллерии) соединенной русской эскадры графа А.Г. Орлова, И.А. Ганнибал отличился при изготовлении брандеров и своей искусностью в управлении артиллерийским огнем содействовал уничтожению турецкого флота. 7 декабря 1772 года И.А. Ганнибал был произведен в генерал-майоры, 7 июля 1776 он стал генерал-цейхмейстером морской артиллерии и в 1777 году – членом Адмиралтейств-коллегии. 25 июля 1778 года ему было поручено построить город Херсон с крепостью, главным командиром которой он назначался. 1 января 1779 года И.А. Ганнибал был произведен в генерал-поручики с сохранением должности генерал-цейхмейстера. 22 февраля 1784 года, в связи с болезнью, он вышел в отставку в чине генерал-аншефа, с выплатой ему полного жалования до конца жизни.

Леец Г. Абрам Петрович Ганнибал. – Таллин, 1980. – С. 170-171.

№ 4

З рапорта полковника І.І. Германа князю Григорію Потьомкіну про закладку Херсонської фортеці і будівництво верфей

19 жовтня 1778 р.

От полковника Германа

Рапорт

19 числа сего месяца крепость Херсон в присутствии господина генерал-майора и кавалера Ганнибала заложена была и работа в оной с тех пор продолжается со всей поспешностью возможной. Ваша светлость, из плана увидите, что я следовал природному положению места верфи, расположа крепость и город между двумя глубокими оврагами и обнимая командующую высоту. В прочем я держался данного примерного плана, не оставя ничего, что на оном показано было...

ЦГВИА, ф. 52, оп. 1/194, д. 160, л. 21.

№ 5

Указ Катерини II про відправку до Херсона трьох фрегатів

1 травня 1780 р.

Указ нашей адмиралтейской коллегии.

Для экзерциции* заводимого на Черном и Азовском морях нашего флота мы за нужное признали повелеть нашей адмиралтейской коллегии вооружить из находящихся на последнем три фрегата новейших и надежнейших, и отправить их в Херсон, где по прибытии имеют они остаться до будущего впредь повеления нашего.

На подлиннике подписано собственною Ее Императорского Величества рукою так: Екатерина

Мая, 1 дня, 1780 года

ЦГАВМФ, ф-172, оп. 1, спр. 308, арк. 26

№ 6

Рапорт межовщика прапорщика О. Лазарева в межову експедицію Новоросійської губернської канцелярії про відмежування 40 тис. десятин для м. Херсона і 12 тис. десятин землі генерал-поручику флоту генерал-цейхмейстеру І.А. Ганнібалу

2 жовтня 1780

Новороссийской губернской канцелярии в межевую экспедицию
Межевщика прапорщика Лазарева

Рапорт

Сентября с 1-го сего октября по 1-е число пройдено мною по рекам Днепру, Ольховой, Кошевой, Веревчиной и Белозерке; по лиманам Белозерскому и Веревчиному разными магистралями и перпендикулярами сто сорок шесть верст сто шестьдесят шесть сажень да обмежевал земли господину генералу поручику флота генерал-цейхмейстеру и кавалеру Ивану Аврамовичу Ганнибалу =12000=, под город Херсон=40000=десятин, а всего обмежеванными землями пройдено двести тридцать восемь верст триста тридцать сажень, о чем сим в межевую экспедицию рапортую.

Межевщик прапорщик Александр Лазарев
2 октября 1780 года

ДАХО. Ф.14, оп. 1, спр. 62, арк. 4.
(Ілюстрація № 1. План міста)

* экзерциция – военные упражнения

№ 7

З Указу Новоросійської губернської канцелярії і рапорту межовщика Іванова про межування землі острова Маслова на р. Дніпрі, володіння генерал-аншефа князя Г.О. Потемкіна (Потьомкінський острів)

24 січня – 3 березня 1783 р.

Указ ее императорского величества самодержицы всероссийской, из Новороссийской губернской канцелярии, здешней межевой экспедиции, по повелению здешнего губернатора господина майора и кавалера Николая Даниловича Языкова командирован из оной экспедиции межевщик подпоручик Иванов в Херсонский уезд для формального обмежевания лежащего на реке Днепре острова, называемого Масловым, кой принадлежит во владение его светлости господину генерал-губернатору и разных орденов кавалеру князю Григорию Александровичу Потемкину...

ДАХО. Ф. 14, оп. 1, спр. 209, арк. 2.

Новороссийской губернской канцелярии в межевую экспедицию подпоручика и межевщика Иванова

Рапорт

Ордером из межевой экспедиции, равно по его превосходительства Николая Даниловича Языкова предписанию состоящие в Херсонском уезде острова, владение его светлости господина генерал-аншефа сенатора, Новороссийской губернии генерал-губернатора и разных орденов кавалера князя Григория Александровича Потемкина, формально отмеженной, во исполнение оного ордера мною отмежевано и являются удобной 2691 дес. 2090 квадратных сажень, всего 2736 десятина, 2090 квадратных сажень, о чем сочинено план и межевые книги...

ДАХО. Ф. 14, оп. 1, спр. 209, арк. 3.

№ 8

Витяг з листа віце-адмірала Ф.О. Клокачова графу Чернишову про утворення контори над Херсонським портом

20 травня 1783 р.

Из Ахтиара отправился я сухим путем в Херсон мая 8, и приехал 10 числа; флотскую и адмиралтейскую команды нашел под командою капитана 1 ранга Овцина, от которого на другой день и взял мою команду. В тот же день осматривал адмиралтейство и строящиеся корабли, которые нашел в малом построении...

Был я во всех магазинах, чтобы видеть припасы, материалы, однако неожиданно сыскал почти порожние, да и в малом содержатели отчету дать не могут. Морского провианта совсем в заготовлении нет, да и сухопутного есть малое количество; словом сказать сей порт нашел в бедном и беспорядочном состоянии. Крайне чувствую хлопоты и заботу, чего со мной еще во всю службу не повстречалось.

Для порядочного течения экономических дел до воспоследования штатов осмелился учредить контору над портом, разделя оную на департаменты интендантской, экипажеской, комиссариатской и артиллерийской, завожу на все узаконенные формы; надеюсь, что через сей порядок сбережется казенное и не будет от подчиненных к должности упущения.

Определил комиссию освидетельствовать все наличные припасы, материалы и леса и новых назначил содержателей...

Материалы для истории русского флота: Сб. – Ч. XV. – СПб., 1895. – С. 10-11.

№ 9

Указ Катерины II про призначення капітана бригадирського рангу О.П. Муромцева капітаном порту Херсона

30 травня 1783 р.

Граф Иван Григорьевич!

Флота капитана бригадирского ранга Муромцева, находящегося капитаном над портом в городе Архангельском – повелеваем отправить к генералу князю Потемкину для определения его капитаном над портом в Херсоне.

Екатерина

ЦГАВМФ. Ф. 172, оп.1, спр. 308, арк. 80

№ 10

Рапорт полковника М.І. Корсакова князю Потьомкіну

26 травня 1786 р.

Высокоповелительному Господину Генерал-Фельдмаршалу, Сенатору, Государственной военной Коллегии Президенту, Екатеринославскому и Таврическому Генерал-Губернатору, Главнокомандующему флотами на Черном, Азовском и Каспийском морях и сухопутными войсками и разных орденов кавалеру Князю Григорию Александровичу Потемкину.

Полковника и Кавалера Корсакова

Рапорт.

Каменная Соборная церковь 17-го числа сего месяца в присутствии Его Высокопреосвященства архиепископа Славянского и Херсонского Никифора освящена, в которой и священнослужение уже производится; для сбору денег от доброхотных подателей и присмотру за церковной утварью определен офицер из мастеровых рот, которому даны на записку приходу и расходу книги, также за печатью ящик, из него деньги будут выниматься и записываться в приход в исходе каждого месяца.

Мая, 26 дня 1786 года

ЦГВИА. Ф.-52, оп. 1/194, спр. 160, арк. 3.

№ 11

З листа імператриці Катерини II генералу Єропкіну, написаного під час її перебування в Херсоні у 1787 р.

1787 р.

Вчерашний вечер (12 мая), часу в шестом мы приехали в здешний город. Дитя сие не существовало 8 лет назад. Сначала проехали каменные казармы шести полков, потом повернули направо, въехали в крепость, которая за себя постоит, и в отделке совсем поспеет в нынешнее лето и несравненно лучше Киевопечерской. Внутри крепости военные строения многие окончены, многие приходят в отделку; церковь каменная прекрасная... Выехав из крепости, повернули мы в адмиралтейство, в котором все магазины и строения каменные, покрыты железом. На штапели нашли мы готовый 80-пушечный корабль, который в субботу, Бог даст здоровья, на воду спустим. Возле сего 66-пушечный готовый; возле сего фрегат 55-пушечный. Сии корабли из моего дома и из той комнаты, в которой Вам пишу, видны, и сад сего дома возле адмиралтейства и штапеля. Купечество города, которое с другой стороны составляет предместье, Я еще не видала. Но сказывают, не хуже. Народа здесь, кроме военных, великое множество, и разноязычных, с большей части Европы...

Россия: Полное географическое описание нашего Отечества / Под ред. В.П. Семенова-Тянь-Шаньского. – Т. 14. – СПб, 1910. – С. 650-651.

№ 12

Запис в метричній книзі Катеринінського собору м. Херсона про хрещення сина херсонського городничого Долгінцва, хрещеним батьком якого був граф Суворов

8 січня 1794 р.

8 января 1794 г. крестил протопоп Иоанн Богданович младенца Александра от родителей благочестивых херсонского городничего Ивана Долгинцева и жены его.

Восприемником был господин генерал-аншеф граф Александр Васильевич Суворов-Рымникский.

ДАХО. Ф. 207, оп. 1, спр. 262, арк. 1 зв.

№ 13

Відомості про відведення земельних ділянок і заміських дач мешканцям Херсона

1795 р.

10 августа 1782 г. по повелению господина генерал-поручика Ивана Аврамовича Ганнибала отведено 138 десятин земли загородной дачи помещику Херсонского уезда Якову Фабри, которая в 1795 г. перешла в собственность господина Рафтонопуло. Загородная дача состояла из каменного дома о пяти покоях, кухни, 2 амбаров, бани, конюшни, фруктового сада и колодца.

В 1782 г. отведено 67 дес. земли загородного двора подпоручику Ивану Пясецкому, которая в 1795 г. перешла в собственность польского советника Комстадиуса. Загородный двор состоял из каменного дома в девяти покоях, кухни, хлебного амбара, фруктового сада и колодца.

22 апреля 1783 г. отведено 92 дес. земли загородного двора его сиятельству господину графу Осипу Ивановичу де Витте. Загородный двор состоял из каменного дома в четырех покоях, двух землянок, хлебного амбара, сада фруктового, колодца. Ему же перешло 79 дес. земли титулярного советника Маркуса, который выкупил землю у иностранного купца Антуана, которому была отведена земля в 1783 г. Загородный двор состоял из деревянного господского дома в два этажа в восьми покоях, флигеля с пристройкой, людской избы, фруктового сада, деревянной ветряной мельницы, колодца.

22 апреля 1783 г. по повелению генерал-поручика и кавалера Ивана Аврамовича Ганнибала было отведено 45 дес. земли загородного двора драгунского сербского полка отставному полковнику Петру Вилвова, которая в 1795 г. перешла в собственность херсонского купца Ивана Дофине. Загородный двор состоял из господского деревянного дома из трех покоев, с двумя флигелями, людской избы каменной, мельницы, деревянных амбара и кухни, фруктового и виноградного сада и колодезей.

16 августа по повелению генерала-поручика и кавалера Ивана Аврамовича Ганнибала отведено 22 дес. земли загородной дачи отставному майору фон Эксиху, которая в 1795 г. перешла в собственность херсонского купца Рожнова и состояла из господского деревянного дома с двумя покоями, каменной кухни, деревянного амбара, ветряной мельницы, деревянного сарая для скота и колодца...

ДАХО. Ф. 14, оп. 1, спр. 282, арк. 1зв.-4.

№ 14

З указу Новоросійського губернського правління про відмежування Дніпровських плавнів міcту Херсону

9 лютого 1799 р.

...Жители города Херсона будучи по приглашению собраны, имеют суждения, что показанные плавни необходимо для них нужны в рассуждении растущего на них тростника для отапливания себя, квартирующихся там, равно и проходящих

войск, а сверх того, и во владении города состоят оные до 16 лет бесспорно, положили представить о сем начальству на рассмотрение...
...бывший генерал-губернатор князь Зубов по случаю вошедшего к нему от депутата города Херсона прошения об отмежевании пожалованных жителям того города 40 тыс. дес. земли, покойному губернатору генерал-майору Каховскому предписал сделать выправку, было ли дано в 1781 году управляющему тогда городом Херсоном господину генерал-поручику Ганнибалу об отводе оной земли именное повеление...
Именное повеление... не найдено, многие дела во время существовавшей в городе Херсоне заразы сожжены...
...межевая экспедиция от 16-го числа ноября 1795 года донеся рапортом, что херсонским уездным землемером поручиком Редильским под город Херсон и выгонные земли при речках Днепр и Конка по течению с правой стороны отмежеваны. Коей по исчислению явилось удобной 36 759, неудобной 11 156 десятин, 1 680 квадратных сажень, всего 47 915 десятин 1 680 квадратных сажень...
...дума доказывает давнее и бесспорное херсонских жителей теми плавнями владение, и за отмежевание оных положенные по межевой инструкции пошлины с них взыскано...
...предписать межевой конторе указание, чтобы она дала ведомства своего землемеру предписание, дабы при нынешнем генеральном межевании, с пожалованною городу Херсону землею, оставлены были городу и прописанные плавни в близости оного и земли ему принадлежащей по надобности в них для городских жителей, так и по доказываемому издавна их владению, о чем дать знать казенной палате сообщением, а вам указом, с тем, чтобы вы известили о том и уездного землемера.
9 февраля 1799 года.
ДАХО. Ф. 14, оп. 1, д. 369, л. 39-43.

№ 15

Доповідна записка комітету з організації флоту про затвердження нового штатного розпису училища корабельної архітектури в м. Херсоні
10 лютого 1803 р.

Комитет, занимаясь усовершенствованием учрежденных по морскому департаменту общеполезных, особенно до воспитания юношества, относящихся заведений, рассматривал начального положение существующих ныне в С. Петербурге и Херсоне училищ корабельной архитектуры; и составя новый сему заведению штат с разными переменами и пополнениями.
ЦГАВМФ. Ф. 148, оп.1, спр. 9

№ 16

Свідоцтво шкіпера Якова Постнікова на право плавання і провозу вантажів на комерційному судні "Святой Алексей" в басейні Чорного моря з порту Херсон до порту Константинополь
22 квітня 1812 р.

(Ілюстрація № 2. Свідоцтво шкіпера)
ДАХО. Ф.1, оп.2, спр. 1, арк. 9

№ 17

Припис Херсонського цивільного губернатора А.Ф. Комстадіуса, Херсонського військового губернатора графа Ланжерона і листування з Херсонським губернським землеміром Гречиною про перебудову пам'ятника відомому англійському філантропу і гуманісту Джону Говарду в Херсоні та укріплення на ньому медальйона з профілем Говарда
25 січня 1822 р. – 10 червня 1828 р.

Господину херсонскому губернскому землемеру

Господин херсонский военный губернатор граф Ланжерон пишет мне, что г. министр духовных дел и народного просвещения, не соглашаясь на перестройку памятника знаменитому англичанину Говарду, требует сделать примерное исчисление издержкам, нужным на укрепление медальона на пьедестал памятника.

Посему рекомендую Вашему высокоблагородию составить таковые исчисления и доставить оные ко мне к 25 числу февраля

Гражданский губернатор Комстадиус

Господину Херсонскому губернскому землемеру

Получив через господина Новороссийского генерал-губернатора высочайшее соизволение на перестройку сооруженного в Херсоне памятника англичанину Говарду по составленному вами плану, рекомендую вашему высокоблагородию сделать смету работам и материалам, потребовавшимся на означенную надобность, и оную предоставить ко мне.

При сем прилагается высочайше утвержденный план сего памятника, который, как я полагаю, нужен будет вам при составлении сметы. Я надеюсь, что ваше высокоблагородие ускорит исполнение сего поручения, дабы с наступление весны можно было приступить к работам и через лето закончить всю перестройку.

Гражданский губернатор Комстадиус

ДАХО, Ф. 14, оп. 1, спр. 1019, арк. 2,3

(Ілюстрація № 3. Пам'ятник Говарду)

№ 18

Грамота Херсонської губернії від губернського предводителя дворянства полковнику Павлу Івановичу і колезькому секретарю Михайлу Івановичу Козельським про внесення їх до книги дворянських родоводів Херсонської губернії

18 червня 1834 р.

(Ілюстрація № 4. Грамота)

ДАХО. Ф. 244, оп. 1, спр. 1, в/справа

№ 19

Про святкування 100-річного ювілею м. Херсона

1878 р.

Вечером картина переменилась. Зажглись огни не только на главных улицах, но и в самых отдаленных, глухих концах города; почти во всех домах на окнах горели свечи, на балконах, карнизах и на тротуарах расставлены были плошки, а на бульварах и площадках, принимая затейливые формы, красиво извивались ряды разноцветных бумажных фонарей; открылись фонтаны; появились новые флаги с соответственными празднеству вензелевыми украшениями; загремела музыка, состоящая из военных и одного частного оркестра; народ снова начал высыпать на улицы, подвигаясь густыми массами к центру, к Потемкинскому бульвару[1], а оттуда на Павловский[2] и Денисовский[3] бульвары; говор, смех, шум сливались с грохотом экипажей, бойко кативших по мостовой из одного конца города в другой. Началось народное гуляние. Все это вместе придавало городу какой-то фантастический вид и делало его необыкновенно оживленным. Погода по прежнему стояла совершенно тихая и теплая, ветер не производил ни малейшего колыхания деревьев, – точно сама природа внимала происходящему торжеству. Особенно богато был иллюминирован Потемкинский бульвар. Здесь, на главном плане, со стороны Днепра, красиво возвышалась заранее приготовленная арка; под сводами ее блестела, бросая вокруг яркие лучи, весьма искусно сделанная звезда. На наружной стороне арки, вверху были изображены

[1] Потьомкинський бульвар – нині сквер біля музично-драматичного театру.

[2] Павлівський бульвар – нині територія біля палацу культури суднобудівників.

[3] Денисівський – пізніше Олександрівський парк, нині – парк ім. Леніна.

большими славянскими буквами начальные слова народного гимна: «Боже Царя храни»; с той же стороны, в центре звезды красовался вензель Государя Императора: «А.II», а ниже, на лучах звезды – год празднования столетнего юбилея: «1878». На противоположной стороне арки и звезды, в соответственных местах, было изображено: «Столетие Херсона», вензель основательницы города, Императрицы Екатерины II: «Е. II» и год основания Херсона: «1778». По бокам развивались, кроме того, флаги, с надписью на одном из них: «1778». Арка, равно как и весь бульвар, ярко освещенный густо расположенными плошками и разноцветными фонарями и также украшенный в нескольких местах флагами, представляли великолепное зрелище. Фонтан, бивший высокой струей почти под самой аркою, и возвышавшийся посередине сада памятник светлейшего князя Потемкина, окруженный как бы огненными гирляндами, служили дополнением картины. Бульвар этот до такой степени был наполнен публикой, что запоздавшему посетителю не было никакой возможности пробраться туда. По временам сад освещался разноцветными бенгальскими огнями и в воздухе раздавались оглушительные крики: «ура!». Не менее роскошно была иллюминирована так называемая «Александровская ротонда», находящаяся на Денисовском бульваре. Изображая собою громадный круг, состоящих из высоких железных проволок, обвитих до верху диким виноградом, освещенная тысячами огней, беседка эта имела прелестный вид на обширной площади, занимаемой Денисовским садом. Невдалеке от ротонды известным пиротехником Руджиеро, прибывшим ко дню празднества в Херсон, устроен был фейерверк, состоящий из различных ракет и римских свечей. Хорошо также был освещен и Павловский бульвар, названный так в честь бывшего губернатора и первого гражданина г. Херсона Павла Николаевича Клушина. На этих трех бульварах, главным образом, сосредотачивалось народное гулянье. Было уже далеко за полночь, а движение народа, грохот экипажей и звуки музыки долго еще не прекращались. Город встретил новое столетие, бодрствуя и ликуя.

Моисеев Ф.Г. Столетний юбилей города Херсона. – Одеса, 1878. – С. 63-67.

Іл. № 1

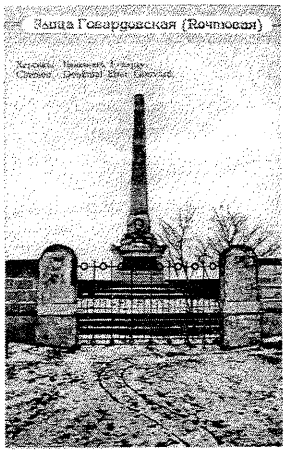

Іл. № 2

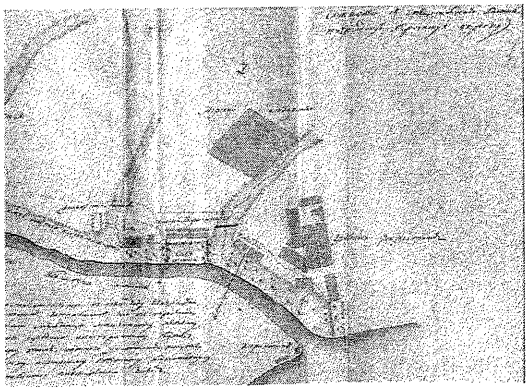

Іл. № 3

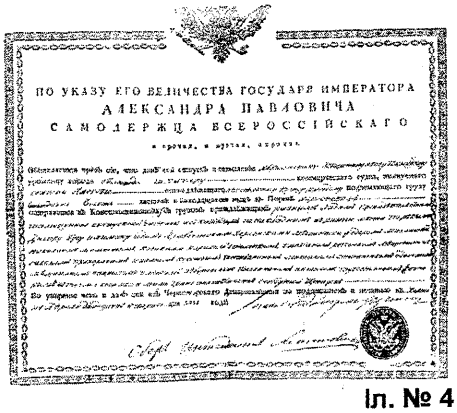

Іл. № 4

О. Черемісін

Демографічні процеси в місті Херсоні у 1778-1861 рр.

Метричні відомості з початку XIX століття і до 1860-х рр. приблизно вірно відображали природний приріст міського населення (оскільки природний приріст, як відомо, являє собою різницю числа народжених та померлих). Крім того, метричні відомості доволі точно фіксували кількість здійснених весіль.

Ґрунтуючись на відносній достовірності відомостей про природний приріст населення та одружень, можно для часу який досліджується визначити приблизну кількість народжених та померлих, а знаючи кількість мешканців, вирахувати коеффіцієнти народжуваємості та смертності. Покажемо на одному прикладі, як проводилась реконструкція.

В 1802-1861 рр. в місті було зареєстровано 15 488 одружень. По достатньо перевіреним відомостям 1800-1860-х рр., на один шлюб приходилось 5.1 народженого в цілому по країні та по 5.2 народженого в місті. Ґрунтуючись на цій емпірічній закономірності, отримуємо, що вцілому за досліджуваємий період часу в місті повинно було народитись близько 21 345 малюків. В 1802-1861 рр. на 100 дівчат приходилось 124 хлопчиків, що близько до фізіологічної норми. Отже, в 1802-1861 рр. серед новонароджених в місті було приблизно 20 456 хлопчиків та дівчат. Оскільки загальний природній приріст населення чоловічої статі досягав 14 776 то загальна кількість померлих людей чоловічої статі в 1802-1861 рр. в місті на 25 566 перевищувало кількість народжених і складало приблизно 3 578 чоловік. Аналогічним чином визначаємо кількість померлих мешканців, яка становила у чоловіків близько 1 956, у жінок 1 345 [1-27;36-107].

Визначивши приблизну чисельність народжених, померлих та приріст, нам залишається визначити загальні коеффіцієнти природного руху населення – відносні показники, які дозволяють визначити інтенсивність демографічних процесів в місті. Щоб отримати більш-менш достовірні коеффіцієнти, необхідно знати, яке населення враховували метричні відомості: приходське (постійне, „корінне") чи наявне, що дуже істотно, оскільки постійне населення менше наявного, особливо в містах. Співвідношуючи кількість народжених та померлих, отримуємо істотно різні результати: в першому періоді коеффіцієнти народжуваємості та смертності виявились ненормально високими – 4.6 %, за другий період – помірними, а для третього – навіть низькими, 2.8 %.

Звісно, Херсон був портовим містом і тому привертав до себе увагу тимчасового населення. В місті кількість тимчасового населення постійно зростала і на кінець досліджуваного періоду складала 75 тис. чоловік. Подібна ситуація та тенденція за часом спостерігалась у всіх містах. Причому, чим крупніше було місто, тим більше він привертав тимчасове населення. Це доводиться тим, що коеффіцієнт природного руху населення, підраховані як відношенні кількості народжених, померлих до постійного приходського населення, виявлялись протягом всього періоду який досліджується в губернських містах в 1.5-2.0 раза більше, ніж у повітових, а в повітових – в 1.2-1.3 рази більше, ніж в неповітових; навпаки, природній приріст населення в неповітових містах був більшим, ніж в повітових, а в повітових більше, ніж в губернських.

В дійсності прилив тимчасового населення не міг скільки-небудь істотно збільшити ні кількість народжених, тому що тичасове населення на 70-80 % складалось з чоловіків, ні кількість померлих, оскільки тимчасове населення було, як правило, молодим та здоровим, а найбільша смертність існувала серед дітей у віці до 5 років і особливо до 1 року [1-27;36-107].

4140849

ОСНОВНИЙ ФОНД
БІБЛІОТЕКИ
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

Припущення, що метричні відомості враховували саме наявне населення, ще істотніше, якщо прийняти до уваги, що в XIX ст. люди, які померли на іншій території, виключаючи окремі випадки, не перевозились для захоронення на батьківщину; те ж слід припустити і о народжених, які хрестились, як правило, в місцях народження і відповідно попадали в метричні відомості за місцем народження, а ні приписки.

Оскільки метричні відомості не розділяли постійне та тимчасове населення, виявити за ними істинну народжуваність, смертність тієї чи іншої категорії населення неможливо.

Наведені міркування свідчать про те, що метричні відомості першої половини XIX ст. реєстрували демографічні процеси у всього населення яке проживало на даний час на даній території, окрім регулярної армії, яка враховувалась відмінно, внаслідок чого для отримання достовірних демографічних коеффіцієнтів неохідно співвідносити чисельність народжених, померлих та тих які вступили в шлюб не з приходським, а з наявним населенням без регулярної армії.

За допомогою даних про приблизну кількість народжених, померлих, здійснивших шлюб можливо вирахувати коеффіцієнти народжуваності, смертності, шлюбності та природнього приросту за період який досліджується.

Можливо зробити висновок, що з 1802 до 1861 років шлюбність в місті мала тенденцію до зниження. На початку XIX століття коеффіцієнт шлюбності в місті складав біля 25 %, в 1861 року – 15 %. На зниженні шлюбності в місті позначилися, можливо, наступні фактори, як витіснення сільскогосподарських занять громадян, порушення рівноваги між особами чоловічої та жіночої статі на користь чоловіків, наявність в місті відносно більшої, ніж на селі, кількості військових, пауперів, розвиток проституції.

З 1802 року по 1840 рік шлюбність знизилась з 23 % до 20 %, а з 1840 до 1861 років – з 20 % до 15 %. Можливо, це було пов'язано з підвищенням по закону 1775 року шлюбноздатного віку до 13 років у жінок, і до 15 років у чоловіків, а в 1830 році – до 16 років у жінок, і до 18 років у чоловіків, це примусило багатьох відкласти весілля на декілька років. Якщо це так, тоді помітне підвищення шлюбності в 1802-1840 рр. можливо пояснити компенсацією за затримку шлюбів за попередні роки.

Знижувальна тенденція в зміні міської шлюбності порушувалась в 1812-1815 та 1816-1820 рр., коли шлюбність, не дивлячись на війни та демографічні наслідки, знаходилась на найвищому рівні – 20 %. Правило компенсації може пояснити ріст шлюбності в 1815-1820 роках (як відомо, після завершення війн відбувається короткочасне, але різке підвищення шлюбності та народжуваємості). Ми схиляємось до думки, що основна причина росту міської шлюбності в 1815-1820 роках складається в напливі населення в місто, тому що, по-перше, підвищення шлюбності не супроводжувалось підвищенням народжуваємості, по-друге, заниження якості метричного обліку могло зменшити, а не перебільшити шлюбність. Ріст міської шлюбності в 1815-1820 рр., можливо, пояснюється правилом компенсації [1-27;36-107].

Помітне зниження рівня міської шлюбності – яскравий симптом складання в місті нової моделі шлюбної поведінки.

Ті ж закономірності виявляються при аналізі дінаміки народжуваності. Народжуваність в місті в досліджуваний період також мала тенденцію к зменшенню. В 1802 році вона складала майже 30 %, в 1861 році – всього 25 %. Враховуючи деяку приблизність даних, можливо зробити висновок, що зменшувальна тенденція порушувалась всього один раз – в 1815-1820 роках – в результаті дії правила компенсації.

Зниження міської народжуваності знаходилась в прямому взаємозв'язку зі зниженням шлюбності. Підвищення шлюбноздатного віку не виявились на рівні народжуваності, можливо, тому, що статева зрілість жінки XIX ст. наступала в 16-17 років, і тому більш ранні шлюби, таким чином, не могли збільшити народжуваність. Закон в данному випадку підстроювався під фізіологічні можливості людини.

Рівень народжуваності в 30 % свідчить про те, що внутрісімейне регулювання кількості дітей було відсутнім і з суб'єктивної точки зору народжуваність була стихийною. Її коливання визначались коливаннями шлюбності і, як це не парадоксально, коливаннями смертності. Справа в тому, що при великій смертності дітей (8 % новородженим не виповнювалось 1 року, 10 % – 5 років) вона всеж-таки коливалась по рокам, залежачи від неврожаїв, епідемій і так далі. І збільшення смертності дітей в віці до одного року як би провокувало нову вагітність у жінки, оскільки під час годування дитини грудьми можливість нової вагітності знижується. Отримуємо замкнуте коло: більше смертність малюків – більше народжуваність. Щоб затримати нову вагітність, деякі винахідливі жінки штучно продляли лактаційний період [1-27;36-107].

Більш висока міська народжуваність також була пов'язана з більш високою смертністю. В основі цього лежав описаний вище механізм між смертністю малюків, новою вагітністю і народженням.

Міська смертність на протязі всього досліджуваного періоду залишалась дуже високою. Але з 1802 по 1861 рр. вона зменшувалась. Якщо в 1800-х рр. смертність досягала 20 %, то до 1861 року вона зменшилась до 10 %.

В чому причини такої високої смертності? Деякий вплив на смертність справила, можливо, густота населення в місті в зв'язку зі шкідливими наслідками для здоров'я людини накопичення людей, мається на увазі забруднення повітря, землі, води і таке інше. Англійський статистик В. Фарр в 1843 році встановив особливу формулу, яка підтверджується на даних західноєвропеських країн, за якою смертність пропорційна кореню десятої ступені з щільності населення. Але на російських даних подібна залежність не порслідковується. Кореляційний зв'язок між густотою населення і смертністю взагалі відсутній. Важливо відмітити, що інтенсивність холерних епідемій також мало залежала від щільності населення. А те, що епідемії сильніше вражали міське населення слід віднести на рахунок низької міської санітарії і лише частково на рахунок густоти населення [64].

В смертності важливу роль відіграє різниця статевовікового складу міського населення. Дійсно, в місті велика вага чоловіків та особ віком від 20 до 50 років серед налічного населення була більшою.

Причину високої смертності слід шукати в перенаселеності домівок, в розвитку пауперизму і алкоголізму, в існуванні в місті більшої кількості шкідливих звичок та шкідливих для здоров'я професій, але головним чином в тому, що санітарні та гігієнічні умови життя міського населення були дуже поганими, хоч ці умови і не завжди погіршувались по мірі росту населення міста. В місті звичайно проводились деякі санітарні та гігієнічні міри, але вцілому ж міська санітарія знаходилась ще на дуже низькому рівні, і російські міста в цьому відношенні в досліджуваний період помітно відставали від західноєвропейських міст.

Сучасники, включаючи і бюрократію, розуміли незадовільність санітарного стану міста, тому влада і уряд приймали міри по його покращенню. Серед цих мір важливе місце посідає постанова Комітета міністрів в 1826 році про переніс за 10 років шкідливих для здоров'я людей промислових закладів з міст вниз за течією рік, яке слід розглядати як одне з важливих мір по покращенню санітарного стану міст, а не як дворянську реакцію проти міст та промисловості [65].

Знижувальна тенденція загальної смертності в місті – показник покращення санітарного стану міста і прогреса медецини, хоч до деякої міри на зменшення смертності спрвив вплив і прмток в місто в 1830-1860-ті роки молодого здорового населення з деревень.

Слід мати на увазі, що знижувальна міська смертність підвищувалась в період ведення війн, в роки неврожаїв та особливо в роки холерних епідемій. Причому в досліджуваний період по відношенню до смертності холерних епідемій та чуми були страшніші за війни.

Найбільш сильний вплив на природний рух населення справили неврожаї в слідуючий за ними рік, якщо вони не проходили один за другим підряд. Результати виявились дуже цікавими. Неврожаї та ріст цін на хліб справили вплив на шлюбність, яка стала зменшуватись. Це може вказувати на те, що шлюбність знаходилась в деякій залежності від економічного фактора, і, виходить, в шлюбній поведінці стали виявлятись зачатки раціональності та свідомості [66].

Народжуваність виявилась малочутливою до неврожаїв і ріету цін на хліб. Це підтверджує тезіс про панування в дореформеній Росії стихийної народжуваємості. Але деяке зниження народжуваємості в роки неврожаїв може свідчити о перших зачатках свідомого регулювання народжуваємості. Мешканці міста в відношенні смертності значною мірою звільнились від впливу неврожаїв – природного, в умовах того часу фактора. Тут виявились і підвищення ролі хліборобства в міській економіці, елеваторів, появі парового транспорту і таке інше, в результаті чого в другій третині XIX століття коливання міських цін в роки добрих врожаїв та неврожаїв сутнісно зменшились якщо зрівняти з ранніми роками.

Природний приріст населення – ітог всіх демографічних процесів – отримався в роки неврожаїв і роста цін наступним: приріст населення міста залишався практично на середньому рівні, знижуючись всього на 1.5%. Приблизно такою же була залежність між природним рухом населення, з однієї сторони, врожаями та цінами, з іншої – в середині XIX століття і в західноєвропейських країнах.

Принципово інша картина спостерігається в роки холерних епідемій. Під час холери шлюбність та народжуваність знижувались небагато, а смертність підвищувалась дуже сильно. Внаслідок цього місто катастрофічно страждало від епідемій: відбувалось зменшення чисельності населення, еквівалентне п'ятирічному природному приросту міського населення [1-27; 36-107].

Головними причинами сильного впливу холерних епідемій на місто складались в існуванні постійного потока тимчасових мешканців, в порівняно широких зв'язках міста з зовнішнім світом, в низькому рівні медицини та санітарії при значної щильності міських мешканців. Звідси з усією виразністю можно побачити, як сильно урбанізація залежить від розвитку економіки, культури і науки. Місто могло нормально існувати тільки в тому випадку, якщо б був надійно захищено від епідемій і заразних хвороб, що можливо при добре налаштованої системі водопостачання та виведенні нечистот, при високоефективном медичном та санітарном обслуговуванні його мешканців, при задовільному рішенні житлового питання. В досліджуваний період все міське господарство знаходилось в незадовільному стані.

Нам відома загальна чисельність та природний приріст міського населення. Віднімаючи від загального прибутку або збитку міського населення за рік величину природного приросту отримуємо дані механічного приросту або збитку населення. Ця різниця відповідає балансу між збільшенням чи зменшенням населення, на тій підставі, що в місто не тільки приїзджали, але і від'їжали.

Аналіз річних даних про механічний рух дозволяє дати наступну його періодизацію: періоди механічного збільшення населення міста; періоди механічного зменшення населення з міста.

Загальним показником механічного руху населення з міста є середньорічний темп механічного збільшення або зменшення населення, який вираховується як різниця між середньорічним темпом збільшення або зменшення та середньорічним темпом природного приросту або збитку населення.

З завершенням перетворення міського самоврядування з 1778 і до 1803 рр. населення в місті збільшувалось в рік приблизно на 1.8 %, в той час як природний приріст сягав 2.3 %. Звідси виходить, що за цей час в місто прибуло мало населення. До 1816 року в результаті війн та епідемій при позитивному природному прирості населення в 2 % в рік, кількість громадян зменшувалось приблизно на 1.1 %. Це вже наводить на думку що з міста тікали – явище, яке часто зустрічається в історії під час та після війн.

В 1817-1825 рр. природний приріст населення переважав загальний ріст кількості громадян ввиду того, що частина населення продовжувала залишати місто. Рівень урбанізації продовжував падати: тільки за 6 років доля населення міста зменшилась на 4.5 %. І ця тенденція, можливо, збереглась, якщо б не гільдейська реформа Є.Ф. Канкріна 1824 року. Реформа примусила велику частину торгового та промислового люду із селян приписатися к місту, а частину станів міста, які мешкали на селі, повернутись у місто.

Ріст кількості міського населення через деякий час припинився: дворянська опозиція привела до ревізії реформу Канкріна в 1825-1826 рр. Селянство і міські стани під тиском обставин, що приїхали в місто в 1824-1825 рр., стали виїжджати з нього.

З 1832 року – період стабільного притоку населення в місто, який продовжувався до 1861 року і пізніше [28-45;29-234;46-72;5-415]. В результаті збільшення мігрантів в місто і природному приросту доля міського населення в 1832-1859 рр. перестала зменшуватись. І все ж механічний приріст населення в місті ще був недостатнім, щоб забезпечити постійний ріст процента міського населення.

Таким чином, механізм відтворення міського населення на початку 1830-х рр. принципово змінився. Майже 50 років міське населення росло майже виключно за рахунок механічного притоку. З початку 1830-х рр. головним джерелом росту чисельності громадян став природний приріст населення.

В 1842 році був прийнятий закон, який дозволяв приписку в міщанство осіб вільних професій без згоди міщанських товариств, в 1849 році – закон був розповсюджений на всі міста. В 1827 році офіційно дозволялось удільним та казеним селянам будувати та купувати дома в містах. Слід згадати указ від 10 квітня 1832 року, який створив новий привілейований стан почесних громадян і до деякої міри стримував міські товариства в начальному їх стані, тобто перешкоджавший міграції міських стані в сільську місцевість. В 1840 р. затверджено новий стан вільних матросів [67; 48]. Ці міри були проведені за ініціативою міністра фінансів Є.Ф. Канкріна, який взяв реванш за фактичний провал його гільдейської реформи 1824 року.

Ревізькі дані показують, що в другій третині XIX століття міжстанові групи населення були головним джерелом поповнення міського населення. Адміністративна, нерідко примусова приписка населення к місту була головним фактором роста міського населення.

Підведемо підсумки аналіза демографічних процесів в місті. Відтворення постійного міського населення протягом кінця XVIII – поч. XIX століття було розширеним і здійснювалось до 1830-х рр. в більшій мірі за рахунок механічного

притоку населення, а з 1830-х рр. переважно за рахунок природного приросту. Але розширене відтворення міського населення, забезпечуючи збільшення абсолютної кількості громадян, було недостатнім для того, щоб одночасно з цим збільшувалась доля міщан в загальному населенні країни. Це залежало від трьох причин: міграції частини населення міста на село; переважання в відношенні природного приростa села над містом; малою міграцією селянства в місто, особливо з 1830-х рр.

Головна причина меншого у зрівнянні з селом природного приросту населення в місті складалась в дуже високому проценті смертності міщан, що було пов'язано з поганим санітарними та гігієнічними умовами, зі спецефічним господарським ладом, з особливими професіями та заняттями, з негативними сторонами міського образу життя: алкоголизмом, пауперизмом і інше.

Традиційний тип відтворення населення, для якого характерні високі смертність та народжуваність, відрізнявся економічною невігідністю для населення в працездатному віці з-за багатьох іждивенців. Прогодувати декількох дітей для малозабезпечених станів міського населення було справою нелегкою. Левина доля заробітку голови дому йшло на утримання родини, в результаті чого у ремесника або торгівця можливість робити якісь накопичення з метою розширення свого малого бізнесу були вкрай невеликими.

Необхідно прийняти до уваги, що добра половина заробітків пропадала з-за високої дитячої смертності, яка ставала важливим фактором бідності, нестачі трудових ресурсів, слабого економічного розвитку міста. „Всякое увелечение средней продолжительности жизни на один год есть крупное достижение в режиме экономии: уменьшение затрат на выращивание «бездоходных» человеческих жизней и большое сбережение народнохозяйственных средств" [68].

Економісти вважають, що високий природний приріст населення за рахунок зниження смертності в західноєвропейських країнах в 1750-1930-х рр. виявився важливим фактором їх економічного росту.

Джерела та література

1. ДАХО. ф. 137. оп. 8, спр. 1. – 107 с.
2. ДАХО. ф. 137. оп. 8, спр. 2. – 157 с.
3. ДАХО. ф. 137. оп. 8, спр. 3. – 38 с.
4. ДАХО. ф. 137. оп. 8, спр. 4. – 29 с.
5. ДАХО. ф. 137. оп. 8, спр. 5. – 3 с.
6. ДАХО. ф. 137. оп. 8, спр. 6. – 38 с.
7. ДАХО. ф. 137. оп. 8, спр. 7. – 22 с.
8. ДАХО. ф. 137. оп. 8, спр. 8. – 26 с.
9. ДАХО. ф. 137. оп. 8, спр. 9. – 19 с.
10. ДАХО. ф. 137. оп. 8, спр. 10. – 21 с.
11. ДАХО. ф. 137. оп. 8, спр. 11. – 13 с.
12. ДАХО. ф. 137. оп. 8, спр. 12. – 23 с.
13. ДАХО. ф. 137. оп. 8, спр. 13. – 16 с.
14. ДАХО. ф. 137. оп. 8, спр. 14. – 18 с.
15. ДАХО. ф. 137. оп. 8, спр. 15. – 18 с.
16. ДАХО. ф. 137. оп. 8, спр. 16. – 17 с.
17. ДАХО. ф. 137. оп. 8, спр. 18. – 12 с.
18. ДАХО. ф. 137. оп. 8, спр. 19. – 18 с.
19. ДАХО. ф. 137. оп. 8, спр. 20. – 19 с.
20. ДАХО. ф. 137. оп. 8, спр. 21. – 20 с.
21. ДАХО. ф. 137. оп. 8, спр. 22. – 29 с.
22. 22.ДАХО. ф. 137. оп. 8, спр. 23. – 32 с.
23. ДАХО. ф. 137. оп. 8, спр. 24. – 24 с.
24. ДАХО. ф. 137. оп. 8, спр. 25. – 34 с.
25. ДАХО. ф. 137. оп. 8, спр. 26. – 42 с.
26. ДАХО. ф. 137. оп. 8, спр. 27. – 45 с.
27. ДАХО. ф. 137. оп. 8, спр. 28. – 36 с.

28. ДАХО. ф. 198, оп.1, спр. 1. – 29 с.
29. ДАХО. ф. 198, оп.1, спр. 2. – 30 с.
30. ДАХО. ф. 198, оп.1, спр. 3. – 32 с.
31. ДАХО. ф. 198, оп.1, спр. 4. – 42 с.
32. ДАХО. ф. 198, оп.1, спр. 5. – 15 с.
33. ДАХО. ф. 198, оп.1, спр. 6. – 29 с.
34. ДАХО. ф. 198, оп.1, спр. 7. – 32 с.
35. ДАХО. ф. 198, оп.1, спр. 8. – 45 с.
36. ДАХО. ф. 198, оп.1, спр. 9. – 29 с.
37. ДАХО. ф. 198, оп.1, спр. 10. – 129 с.
38. ДАХО. ф. 198, оп.1, спр. 11. – 109 с.
39. ДАХО. ф. 198, оп.1, спр. 12. – 111 с.
40. ДАХО. ф. 198, оп.1, спр. 13. – 229 с.
41. ДАХО. ф. 198, оп.1, спр. 14. – 234 с.
42. ДАХО. ф. 198, оп.1, спр. 15. – 123 с.
43. ДАХО. ф. 198, оп.1, спр. 16. – 23 с.
44. ДАХО. ф. 198, оп.1, спр. 17. – 229 с.
45. ДАХО. ф. 198, оп.1, спр. 18. – 234 с.
46. ДАХО. ф. 22, оп. 1, спр. 37. – арк. 403.
47. ДАХО. ф 22, оп. 1, спр. 80. – арк. 446.
48. ДАХО. ф 22, оп. 1, спр. 82. – арк. 489.
49. ДАХО. ф 22, оп. 1, спр. 90. – арк. 467.
50. ДАХО. ф 22, оп. 1, спр. 92. – арк. 416.
51. ДАХО. ф 22, оп. 1, спр. 96. – арк. 316.
52. ДАХО. ф 22, оп. 1, спр. 129. – арк. 245.
53. ДАХО. ф 22, оп. 1, спр. 132. – арк. 456.
54. ДАХО. ф. 22, оп. 1, спр. 111. – арк.88.
55. ДАХО. ф. 22, оп. 1, спр. 114. – арк. 36.
56. ДАХО. ф. 22, оп. 1, спр. 82. – арк. 82.
57. ДАХО. ф. 22, оп. 1, спр. 83. – арк. 86.
58. ДАХО. ф. 22, оп. 1, спр. 115. – арк. 92.
59. ДАХО. ф. 22, оп. 1, спр. 118. – арк. 96.
60. ДАХО. ф. 22, оп. 1, спр. 119. – арк. 54.
61. ДАХО. ф. 22, оп. 1, спр. 121. – арк. 87.
62. ДАХО. ф. 22, оп. 1, спр. 124. – арк. 82.
63. ДАХО. ф. 22, оп. 1, спр. 125. – арк. 46.
64. Новосельский С.А. О различиях в смертности городского и сельского населения Европейской России // Общественный врач. – 1911. – № 4. – С. 43.
65. Свод узаконений и распоряжений правительства по врачебной и санитарной части. – СПб., 1855-1858. – Вып. 1-3. – С. 58.
66. Михайловский В.Т. Урожай в России 1801-1914 гг. // Бюллетень ЦСУ. – 1920. – С. 4.
67. Рыдзюнский П.Г. Городское гражданство. – М.: Наука, – 196 с.
68. Стешенко В.С. Томилин как демограф // Проблемы истории демографической мысли. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 79.

Krzysztof Gębura

ZWIĄZKI PROTA POTOCKIEGO Z CHERSONIEM NA TLE PANORAMY GOSPODARCZEJ RZECZPOSPOLITEJ POLSKIEJ W LATACH 1772–1795

Druga połowa wieku XVII była dla Rzeczpospolitej katastrofą. Wojny zrujnowały niemal wszystkie ziemie. Ludność zmniejszyła się o jedną trzecią. Były straty terytorialne na Ukrainie – odpadł Kijów i Zadnieprze, Prusy zrzuciły polskie zwierzchnictwo. Wiek XVIII przyniósł stopniową poprawę, zwłaszcza od lat czterdziestych. *„Za króla Sasa jedz, pij i popuszczaj pasa”* – to powiedzenie zasłyszane od chłopa na Białorusi notuje Kitowicz. Pod koniec panowania Augusta III Sasa Rzeczpospolita, a raczej jej społeczeństwo osiągnęło poziom sprzed roku 1648. Państwo nadal jednak było słabe politycznie, ekonomicznie i militarnie. Stało się

zależne od sąsiadów – zwłaszcza od Rosji. Na drogę rozwoju kapitalistycznego chciał ją pchnąć król Stanisław August Poniatowski. Rzeczpospolita nadal miała ogromny potencjał. W jego otoczeniu pojawili się ludzie mądrzy – A.Zamoyski, H.Kołłątaj, Stanisław i Ignacy Potoccy, Tyzenhauz, brat Michała Poniatowskiego, prymas i wielu innych. Pojawia się polska finansjera i banki. Powstaje projekt organizacji górnictwa, hutnictwa, przemysłu włókienniczego – słowem zmowa oświeconych. Do Polski uciekają chłopi z Rosji (około 200 tysięcy – będzie to jeden z pretekstów do pierwszego rozbioru), uciekają bo tu jednak lepiej się żyje.

Walczyły ze sobą dwie koncepcje – stara niewydolna, feudalna oraz nowa, dążąca do oczynszowania chłopów, budowy kanałów, dróg, inwestowania w narodowy przemysł. Państwa ościenne – Prusy, Rosja, Austria łakomym okiem patrzyły na Rzeczpospolitą i jej zasoby. Państwo polskie było źle zarządzane, sąsiedzi pilnowali by nie doszło do realizacji reform – ale społeczeństwu nie działo się relatywnie najgorzej. Cudzoziemcy, którzy tu się osiedlali szybko się bogacili. Znana jest anegdota gdy do hrabiny Kossakowskiej przyjechał na służbę Węgier o nazwisku Nagy. Gdy się przedstawił hrabina spuentowała: *Nic nie szkodzi, tu wszyscy nago przyjeżdżają, a wyjeżdżają ubrani.*[1] Prusy nakładają cła na polski eksport, Rosja blokuje Dźwiną w Rydze, Austria chce zagarnąć Spisz i żupy solne. Dochodzi do pierwszego rozbioru Polski. Pretekstem jest wyimaginowany stan anarchii w Polsce – Rzeczpospolita bez wojska nie mogła się przeciwstawić. Oświeceni reformatorzy sięgają więc po broń Kazimierza Wielkiego – zaczęli budować podstawy solidnego rozwoju gospodarczego, licząc, że czas będzie pracował dla Polski.

Znane jest sarkastyczne powiedzenie naszego bohatera narodowego hetmana Stefana Czarnieckiego – *„jam nie z roli ani z soli ale z tego co mnie boli"*. To lapidarne stwierdzenie mówi o sposobach bogacenia się szlachty, i nie tylko, w Polsce. Pierwszy sposób bogacenia się to uzyskiwanie dochodów z prowadzonych prawie w sposób przemysłowy wielkich latyfundiów ziemskich. Handlowano zbożem, wołami, drewnem i jego przetworami – smołą dziegciem, potażem. Tak powstały ogromne majątki, Koniecpolskich, Zbaraskich, Potockich, Zamojskich na Ukrainie. Dochody znowu lokowano w ziemi. Drugą formą było zdobywanie na zasadzie dzierżawienia królewskich regaliów względnie na ziemi własnej różnych kopalin – miedzi, żelaza, oraz kruszenie lub warzenie soli. W ten sposób wyrosły olbrzymie fortuny Bonerów mieszczańskich lub szlacheckich, Szembeków, Łubieńskich czy Lubomirskich. Ci ostatni wyrośli właśnie z eksploatacji żup w Wieliczce i Bochni. Uposażenia urzędników królewskich, kasztelanów i wojewodów mierzone były bałwanami soli.

Panowanie ostatniego polskiego króla przyniosło ponowne zainteresowanie poszukiwaniem kruszców i kopalin. Powstała nawet Komisja Kruszcowa stworzona przez niego. Działał w niej Stanisław Staszic. Z tego okresu między innymi pochodzą miejscowości mające w swych nazwach „przemysłowe określenia". Rozsiane są po całej ówczesnej Rzeczpospolitej. I tak „Góry" – to kopalnie metali kolorowych, Rudy, Rudnie, Rudniki – to miejsca wydobywania rudy darniowej. Huty, Huciska – miejsca przerobu tej rudy. Budy, Budniki, Smolniki, Dziegciarze, Piekła [2]– miejsca przerobu drewna na potrzebny w procesie metalurgicznym węgiel drzewny i jego pochodne. Doły to wszelkiego rodzaju kamieniołom. Kopalnictwo niosło ze sobą zwykle kolonizację małopolsko-śląską, przeróbka drewna – mazurską. Siłę roboczą coraz częściej stanowili oczynszowani chłopi.

Pierwszy rozbiór był zaskoczeniem nawet dla światłych obywateli. Tylko nieliczni byli z tego faktu zadowoleni. Dotyczyło to kilku cynicznych magnatów i kilkuset szlachty gotowych na kariery u obcych lub chcących powiększyć swe dobra kosztem konfiskat wśród patriotów. Otwierały się też rynki zbytu dla ich towarów. Generalnie ziemie zabrane były bogate i lepiej zagospodarowane od ziem państw zaborczych. Zamknął się handel poprzez otoczone przez Prusy Gdańsk i Toruń. Rosja też nie pragnęła

wzmocnienia polskiej gospodarki. Austria graniczyła z ziemiami zostającymi jeszcze w granicach Rzeczypospolitej na górnej Wiśle, Roztoczu, Wołyniu i na Zbruczu. Jedyny raz w historii Polski Zbrucz stanowił granicę Polski od zachodu!!! Lwów mający dotąd prawo ins emporii, przez który szedł handel czarnomorski Rzeczypospolitej prawie w całości – zamarł.[3] Sama Austria dążyła do pozbawienia tego miasta dotychczasowego znaczenia, usiłowała zaś stworzyć nowy wolnocłowy obszar czyli miasto Brody.[4] Lata 1773–1815 są dla Lwowa najgorsze.

W tej sytuacji przy wydatnej pomocy królewskiej przeniesiono sławne kontrakty lwowskie o średniowiecznej jeszcze tradycji do Dubna. Chciano stworzyć nowy rynek obrotu ziemi, płodów, towarów oraz gotówki. Samo Dubno miało ciekawą rolę w historii polskiej gospodarki i ... szkolnictwa jeszcze przed kontraktami tutaj przeniesionymi. Było częścią tak zwanej ordynacji ostrogskiej. Ordynacja rozpoczęła swój byt od 1609 roku.[5] Dziedziczenie w niej było wyznaczone na wiele pokoleń.

Po Ostrogskich przyszli Zasławscy, po nich Sanguszkowie. Po nich ta olbrzymia fortuna miała przejść w ręce Zakonu Kawalerów Maltańskich, a fundusze miały służyć reformie polskiej edukacji. Niestety ostatni z tej ordynackiej linii Sanguszków rozdawał dobra ordynacji za bezcen. Był już całkiem zdziecinniały. Krewnym udało się obalić zapis o przejściu ordynacji na rzecz Zakonu Maltańskiego. Pomógł w tym wydatnie szlachcic-prawnik lubelski Tomasz Dłuski, właściciel Niedrzwicy Kościelnej,[6] który wpisał wynik procesu lubelskiego do ksiąg grodzkich w Kolbuszowej. Była to tak „zwana łysa rada kolbuszowska". Rzeczpospolita straciła możliwość stworzenia systemu edukacyjnego na kilkanaście lat, do czasu powstania Komisji Edukacji Narodowej i kasacji Zakonu Jezuitów.[7]

Tak więc wojewoda kijowski Stanisław Lubomirski objął Dubno i fortunę magnacką, największą jaka kiedykolwiek istniała w Rzeczypospolitej! Od granicy z Turcją aż do Winnicy – 200 km w linii prostej – były to jego ziemie. Do tego majątki w województwach kijowskim, podolskim, lubelskim, krakowskim, sandomierskim. Na Wołyniu – Ptycz, Stepań, Derażne i największe z nich Dubno. Razem było to 31 miast i 738 wsi. Łączny dochód roczny 2 919 651 złotych polskich czyli więcej niż 2/5 budżetu państwa.[8]

Był dobrym gospodarzem – prowadził akcję osadniczą, sprowadzał ludzi z krakowskiego i Mazowsza. Założył dziesiątki świątyń różnych wyznań. Był jednak awanturnikiem i pyszałkiem. Prowadził własną politykę zagraniczną – spowodował konflikt z przechylnym Polsce chanem Girejem, gdyż gościł u siebie jego rywala do krymskiego tronu Hadżego. Rabował tatarskie i tureckie bydło. Zgłosił też swą kandydaturę do polskiego tronu.[9]

Jednakże głównym twórcą dobrobytu Dubna i ziem z nim związanych był syn Stanisława – Michał Lubomirski (1752–1825) generał i wojewoda kijowski. Po upadku Lwowa postarał się by kontrakty przeniesiono właśnie do Dubna w 1774 roku. Od 1777 roku staraniem Michała miały miejsce w karnawale po świętach Bożego Narodzenia obu stylów łacińskiego i greckiego. W roku 1789 przedłużono je o dalsze dwa tygodnie.

Były też tygodniowe jarmarki – 23 kwietnia na św. Jerzego, 20 lipca (Hieronima?) i 18 października – wtedy św. Michała.[10] W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych na kontraktach w Dubnie główną rolę odegrał Prot Potocki.

Czas kontraktów to jednocześnie czas zabaw, swatań, wesel itp. i oczywiście zawierania handlowych umów. Przyjeżdżali kupcy ormiańscy, perscy, tureccy. Handlowano tez wyrobami miejscowymi – głównie płodami rolnymi, wyrobami zbytku np. pasami słuckimi i tekstylnymi. Dubno wzrastało w infrastrukturę – bruki, plan manufaktur. Wzrastała ludność z 2–3 tysięcy przed kontraktami do 13 tysięcy w chwili ich likwidacji.[11] Handel stał się „dźwignią" rozwoju gospodarczego – nowym źródłem bogactwa.

W działalności gospodarczej tej epoki wyróżniało się wiele magnackich rodzin ale szczególne miejsce wśród nich przypada trzem braciom przyrodnim, pochodzącym od jednej matki i jej trzech kolejnych mężów. Kobietą tą była Paula z Szembeków, córka kanclerza koronnego Jana. Pierwsze małżeństwo zawarła z Celestynem Łubieńskim szambelanem królewskim, synem wojewody poznań-skiego. Synem z tego związku był Feliks Łubieński (1758–1848) patriota, działacz gospodarczy i minister Księstwa Warszawskiego.

Drugi raz Paula wyszła za mąż za Jana Antoniego Potockiego starostę guzowskiego. Owocem tego małżeństwa był Prot Potocki, najwybitniejszy chyba działacz gospodarczy końca Rzeczypospoltej.

Trzecie wreszcie małżeństwo zawarła Paula z Andrzejem Ogińskim wojewodą trockim. Paula urodziła trzeciego syna Michała Kleofasa Ogińskiego, późniejszego działacza gospodarczego i politycznego, autora najbardziej znanego poloneza „Pożegnanie z ojczyzną" i domniemanego twórcę muzyki do Jeszcze Polska nie zginęła.

Wszyscy oni po matce odziedziczyli zdolności dobrego gospodarowania, największe talenty ekonomiczne posiadał jednakże średni z przyrodnich braci Prot Potocki. Urodził się on w 1761 roku. Ponieważ ojciec umarł po roku a matka wyszła za mąż za Ogińskiego kuratelę nad nim i jego majątkami objęli krewni ze strony ojca – był wnukiem wojewody bełskiego Antoniego Michała. Wychowaniem zajął się ex-jezuita ks. Michał Ossowski. Jeździł on z młodym Protopem po całej Europie. Osowski był już wtedy znany jako teoretyk i praktyk polskiej ekonomi i przemysłu. Prot kiedy miał 21 lat z trudem odzyskał majątki i wszedł w skład założonej z inicjatywy polskiego rządu Kampanii Handlowej Polskiej mającej zajmować się rozbudzeniem handlu czarnomorskiego. Zainteresowanie handlem czarnomorskim wykazywały wtedy jeszcze inne państwa – Francja, Hospodarstwo Mołdawskie, Rosja i chyba najmniej Turcja.

Działało tu trzech Francuzów – agentów politycznych Jean Bonneau, korespondent rządu francuskiego w Warszawie, Thomas Hugon w służbie króla Poniatowskiego i Pierre Laroche agent hospodara mołdawskiego.

Trzy lata później Prot Potocki był już dyrektorem Kampanii. Stworzył własny kantor i sklep w Warszawie. Urządził na nowo swe dobra na Ukrainie – Lubar, Morachwę, erdyczów, Miropol, Zwiahel. Założył skład zbożowy i żelazny w Cudnowie. Był tam też wielki piec do produkcji żelaza. Był udziałowcem Kampanii Solnej Beusta, Towarzystwa fabryk płóciennych, fabryk fajansu w Lubarze zbudował kanał ze śluzami, służył on do produkcji wodnej. Centrum swych przedsięwzięć uczynił Machnówkę. Między nią a Samhorodkiem osadził holenderskich mennonitów. Razem z nimi przyszła hodowla bydła holenderskiego, melioracje, pierwsze mleczarnie i serowarnie (1787). Ściągał fachowców z Niemiec, Czech, Francji. Zadbał także o zakładanie manufaktur pończoszniczych, kapeluszniczych. Budował fabryki kołder, pasmanteryjne, meblowe. Wysyłał młodych ludzi na praktyki do zachodniej Europy. Jako dwudziestokilkuletni mężczyzna był człowiekiem ogromnego zaufania pu-blicznego. Jak pisał Marcin Wolski w latach osiemdziesiątych i dziewięć-dziesiątych *„wołano na kontraktach tylko o pieniądze albo o papier od Prota..."*[12] To on starał się w imieniu króla o pożyczkę holenderską. On pożyczał Rzeczpospolitej pieniądze stanowiące spory udział w budżecie państwa.

Z kontraktów dubieńskich do banku w Machnówce szło dwadzieścia wozów wiozących monety w złocie. Pieniądze lokował w organizowanie przemysłu, w bankach holenderskich, w grze na niderlandzkiej giełdzie.[13]

Prot Potocki ułożył pierwszy fachowy budżet Rzeczpospolitej i projekt założenia centralnego banku narodowego. Od 5 stycznia 1785 roku objął faktyczne kierowanie Kampanii do handlu ze wschodem.

Wcześniejsze szacunki liczyły, że da się osiągnąć zysk 6 milionów florenów. Eksport płodów rolnych albo przez Akerman albo przez Chersoń. Świeżo zawarty traktat w Kuczuk Kajnardżi gwarantował Rosji wolny handel przez cieśniny Bosfor i Dordanele. Pomysł zakładał wywiezienie 200 000 korców zboża, 15 000 sztuk wołów, 100 000 kamieni tytoniu i inne produkty. Dla osiągnięcia tych celów Prot Potocki zabiegał o wpływy u rosyjskiego dworu, wykupił część wybrzeża, pobudował stocznie, składy w Chersoniu. W Chersoniu miał kantor „Prota Potockiego i Kampanii Polskiej". Wybudował port w Jampolu poniżej porohów Dniestru (jest do dziś w tym samym miejscu). Zbudował pięć statków i zaczął handlować zbożem.[14]

W roku 1784 pięć handlowych statków pod polską banderą – o nazwach: Polska, Ukraina, Podole, Jampol i św. Prot przepłynęły z Chersonia do Bayonne we Francji.[15] Tylko przez cieśniny przepływały pod banderą rosyjską. Przedsięwzięcie było zyskowne. Załogę okrętów stanowili cudzoziemcy i synowie szlacheccy przygotowujący się na oficerów.

Sytuacja polityczna Rzeczypospolitej skomplikowała się. Stronnictwo patriotyczne uchwaliło 3 maja 1791 roku pierwszą w Europie nowoczesną konstytucję. Prot Potocki i jego bracia przyrodni byli jej zwolennikami. Stronnictwo prorosyjskie Targowica poprosiło Katarzynę II o pomoc wojskową. Wojnę w obronie Konstytucji 3 maja w 1792 roku wojska polskie przegrały, Prot Potocki by ratować przedsięwzięcia gospodarcze wstępuje do Targowicy. Nie chroni go to jednak jak i całej Rzeczpospolitej od krachu finansowego wywołanego przez drugi rozbiór Polski. Ma wtedy 32 lata. Jego majątek wielokrotnie przekracza jego zobowiązania. Jednakże Katarzyna II jest osobiście zainteresowana w jego upadku. Dodatkowo Prusy spowodowały krach finansowy na europejskich giełdach gdzie lokował pieniądze. Prot Potocki stracił prawie wszystkie swe aktywa. Miał jeszcze nadzieję na zyski z kontraktów dubieńskich.

Korespondent Warszawski i Zagraniczny donosi, że „kontrakty dubieńskie zaczęte 15 stycznia (1793) notują [16] duże obroty, wiele transakcji w interesach Prota Potockiego". Jednakże list z Dubna do Ignacego Potockiego zauważa *„więcej jest tych, co by swoje dobra przedać aniżeli kupić chcieli, bo nowa teraźniejszość Polski, wolność i independencja każdego odraża aby się na długiew tym kraju fundował siedlisko* (...) *wiele czeka uspokojenia w Europie, aby się wyprzedać mogli i do innego przenieść kraju".*[17] Ziemia była tania, Prot nadal skupował. Jednakże wierzyciele zażądali od niego wypłat. Jednocześnie jego żona Marianna córka Kaspra Lubomirskiego, generała rosyjskiego, odeszła od niego i zażądała podziału majątku. Katarzyna II, bo to ona dyktowała warunki, nie godziła się by Potocki ułożył się z wierzycielami o prolongatę spłaty długów. Komisja Machnowiecka przekształcona w Komisję Trilateralną zajmowała się jego sprawami od czerwca 1797 do 1803 roku.

Kampanię Wschodnią w Chersoniu, przyjęli Rosjanie i kupiec francuski Ignacy Anthoine. Kontrakty [18] przeniesiono z Dublina do Kijowa w 1797 roku.

Rosji nie był przydatny samodzielny, zdolny, przedsiębiorczy ekonomista i działacz gospodarczy, do tego znający się na finansach. Polak-patriota. Prot Potocki zmarł w osamotnieniu w 1801 roku. Nawet nie wiemy gdzie jest pochowany.[19]

1. Szeroką panoramę tego okresu daje J. Kitowicz (1728–1804), Pamiętniki czyli historia polska, Warszawa 1971, B Pam.
2. por. w Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych ziem słowiańskich (SGKP) liczne hasła dotyczące tego rodzaju miejscowości.
3. patrz SGKP s.v. Lwów.
4. patrz j.w. s.v. Brody.
5. patrz j.w. s.v. Ostrog.
6. PSB (Polski Słownik Biograficzny) s.v. Tomasz Dłuski.
7. j.w.
8. j.w. s.v. Stanisław Lubomirski, wojewoda kijowski oraz SGKP s.v. Dubno.
9. PSB j.w.

10. Były to tradycyjne daty zawierania umów na św. Jerzego zawieranie wstępnych umów, 20 lipca na św. Hieronima zawierania umów o przewóz zboża, na św. Michała końcowe rozliczenie.
11. por. SGKP s.v. Dubno.
12. PSB s.v. Prot Potocki; por. też hasła Feliks Łubieński i Michał Kleofas Ogiński w PSB.
13. tamże oraz o działalności Prota Potockiego por. A. Bocheński, Przemysł polski w dawnych wiekach, 1984.
14. M. Mądzik, Z dziejów polskiego handlu na pobrzeżu Morza Czarnego w końcu XVIII wieku, Annales Universitatis Mariae Curie Skłodowska sec. F. vol. XXVIII, Lublin 1973; Powstanie i pierwsze lata działalności Kampanii Czarnomorskiej 1782–1785, Rocz. Lub. t. 21, 1979 s. 77– 91; J. Feldman, Projekty handlu polski-francuskiego w XVIII wieku, Studia historyczne ku czci S. Kutrzeby t. II, Kraków 1938; Dr Antonii J. Początek handlu polskiego na M. Czarnym i żegluga po Dniestrze, Opowiadania historyczne, ser. IV t., Warszawa 1884; por. też E. Roztworowski, W sprawie Konstytucji Ekonomicznej 1791 (Na marginesie książki J. Dihma) Przegląd Hist. 1960 s. 729 i n.
15. W. A. Serczyk, Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie VIII wieku, Wrocław1965 oraz J. Reychmann, Bandera polska na M. Czarnym w XVIII wieku, Sprawy Morskie i Kolonialne, 1936 z. 3.
16. z 26 stycznia 1793 roku.
17. Tajna korespondencja z Warszawy 1792–1794 do Ignacego Potockiego, opracował M. Rymszyn i A. Zahorski, Warszawa 1961, s. 128 i n.
18. por. informację SGKP s.v. Dubno – w chwili przeniesienia do Kijowa kontraktów oba miasta miały po 13 tysięcy ludności, w kilka lat potem Kijów osiągnął 35 tysięcy gdy w Dubnie zatrzymał się wzrost ludności.
19. Emilia c. Marii z Lubomirskich i Prota Potockiego (zm. 1867 roku) pochowana jest na zdewastowanym cmentarzu katolickim, a rozbita płyta nagrobna z czarnego marmuru w Skwirze istnieje do dziś, por. Z. Hauser, Jacek Tokarski, Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Ukrainie, t. 3 s. 157. Burchard Edition.

Summary

Autor oft this article "Prot Potocki connections with Kherson and economic panorama of Polish Commonwealth in 1772–1795 years" presents political, social, militar and economic reforms in Poland in last period of First Rzeapospolita.There were three brothers in law: Felix Łubieński, Prot Potocki, Michael Kleofas Ogiński. The most important antacjonist of political and economic life of this epoche there was Prot Potocki. He had got the prominent projects of Polish cooperation on the Black Sea seashore, especially with Kherson. He was the chief of Polish East Trade Company. Firve his ships has travelled from Kherson to Bayonne.

О.О. Марущак

Праці гласного Херсонської міської думи П.Я.Бєлякова в архівних та бібліотечних фондах

Перші за хронологією відомості про особу Прокофія Яковича Бєлякова знаходимо у фонді Херсонської міської управи, де є «Билет на торговое и промышленное заведение на 1871 год», який видано «херсонскому 2-й гильдии купцу Прокофию Белякову из Херсонской городской думы»[1]. Документ датований 29 грудня 1870 р. На жаль, нам не вдалося встановити дати народження і смерті П.Я.Белякова, тому можна припустити, що купецьке посвідчення видано досить молодій людині.

Рукопис статті П.Я.Бєлякова «Дневник провинциала»[2], який ми пропонуємо до уваги широкого загалу краєзнавців, був написаний ним 20 вересня 1881 року в Херсоні. На той час автор статті був повіреним по судових справах, про що свідчить напис у лівому верхньому кутку аркушів рукопису, витиснений на спеціальному папері, який він використовував для офіційного листування. Можливо стаття призначалась для друку як полемічна відповідь на численні публікації в столичній пресі з приводу „народного пияцтва". За рядками рукопису відчувається співчуття до тяжкої праці селян, висловлюються думки щодо необхідності просвітницької роботи та обурення поведінкою панства та шинкарів.

Крім цього, в статті міститься досить критична оцінка діяльності Херсонського повітового земства: "...Мужику спуску нет, а о дворянской землевладельческой недоимке никто и не тревожится, так как приходится затронуть своих избирателей... значит рисковать потерять земское содержание и насиженное место в земской богадельне!.." В кінці автор дописує свою адресу: вул. Ришельєвська (нині Жовтневої революції), будинок Новикова, № 5.

У відомій краєзнавцям книзі члена міської управи Д.М.Горловського «Итоги двадцатилетия Херсонского городского самоуправления» в списку гласних Херсонської міської думи, які брали участь у зібраннях з 1871 по 1897 роки, значиться Бєляков П.Я., котрий тричі обирався на 4-х річний термін служби у думі з 1884 по 1892 роки[3].

В 1885 році Бєляков П.Я. стає дійсним членом товариства Херсонської громадської бібліотеки і на засіданні загальних зборів від 31 березня цього ж року обирається до складу Дирекції бібліотеки[4].

Вірогідно, що у середині 80-х років XIX ст. Бєляков переїжджає до власного будинку по вул. Ерделівській (нині Комсомольська). Саме цю адресу знаходимо біля його прізвища у херсонських адрес-календарях та пам'ятних книгах Херсонської губернії [5]. Протягом 1887-1890 років він здає у своєму приватному будинку помешкання для поліцейських постових службовців, отримуючи за це плату від Херсонської міської управи по 75 руб. на рік[6].

На основі нового городового положення у Росії 18-19 грудня 1892 року відбулись виборчі збори, на яких до складу Херсонської міської думи був обраний Бєляков П.Я.[7] Однак за якихось невідомих нам обставин у наслідок відмови від посади гласного його замінено наступним кандидатом – М.С.Тропіним[8].

Два чотирьохрічні терміни поспіль Бєляков П.Я. знову плідно служить як обраний гласний міської думи у 1897-1901, 1901-1905 роках.

Як видно із звіту Херсонського міського громадського управління за 1900 рік, склад думи визначився 18 березня 1897 року. Всього було обрано 29 гласних, серед них і Бєляков Прокофій Якович[9], що працював у ряді комісій, зокрема, ревізійній – для перевірки звіту міської управи за 1899 рік. В цій комісії діяв разом із гласним Грабенком А.М.[10]. Як член юридичної комісії П.Я.Бєляков бере участь спільно із членами театральної дирекції у розгляді рішення щодо заключення договору з антрепренером Іванівським про надання йому міського театру на сезон 1900-1901 року[11].

На засідання міської управи від 27 червня 1900 року закритим балотуванням, здійсненим кульками, гласні, запропоновані у комісію по розгляду питань, порушених доповіддю про заходи боротьби «с оврагами на территории упраздненной крепости, оказались избранными следующим числом: Беккер М.[12] (15 – против двух), А.М.Грабенко и П.Я. Бєляков (16 – против 1)»[13].

У 1901 році 27 лютого у Прокофія Бєлякова та його дружини Антоніни Степанівни народжується донька Тамара. Цікаво, що у метричному запису[14] стан батька зазначено, як олешківський купець (порівняймо із посвідченням 1871 року, де Бєляков – херсонський купець II-ї гільдії). Хрещення відбувалось у Покровській єдиновірчій (старообрядницькій) церкві м. Херсона. Хрещеними записані вже згадуваний надвірний радник М.С.Тропін та дружина штурмана далекого плавання Марія Степанівна Феодорович.

Мабуть з М.С. Тропіним, члени сім'ї котрого, як відомо, належали до старообрядців, П.Я. Бєлякова пов'язували не лише дружні і громадські стосунки (пригадаймо його відмову від посади гласного у 1882 році на користь Тропіна), а й духовні, як належність до однієї конфесії. В цій же церкві рівно через рік відспівували померлого М.С. Тропіна[15], на панахиді, можемо припустити, мав бути і П.Я.Бєляков.

У складі Херсонської міської думи, який визначився після виборів 17 березня 1901 р., Бєляков П.Я. зазначений серед гласних, котрі обрані до роботи у ревізійній комісії з перевірки грошового звіту міської управи за 1901 рік, у кошторисній комісії та комісії по портових спорудах[16].

24 травня 1901 року на черговому засіданні міської управи П.Я. Бєляков виголошує доповідь про право власності міста Херсона на територію «упраздненной Херсонской крепости»[17]. Нині друкарський відтиск цієї доповіді зберігається у фонді краєзнавчого відділу Херсонської універсальної наукової бібліотеки ім. О.Гончара. Ця робота засвідчує високий професіоналізм автора як юриста, у першу чергу, та краєзнавця і патріота своєї малої батьківщини, зокрема. У краєзнавчих дослідженнях цей матеріал використовується не часто, тому вважаємо, що передрук напередодні 225-літнього ювілею міста Херсона буде доцільним.

У грудні 1903 року Бєляков П.Я. як гласний працює у складі кошторисної комісії по опрацюванню кошторису м. Херсона на 1904 рік[18].

Підсумовуючи, слід відзначити, що роботі у міській думі П.Я. Бєляков віддав 20 років життя, будучи п'ять разів обраним її гласним.

У фонді херсонського нотаріуса Є.М. Давидова зберігається проект закладної кріпості від 20 квітня 1909 року, яку отримала Антоніна Степанівна Бєлякова, дружина повіреного по судових справах[19].

Знаходимо ми подружжя Бєлякових і серед імен багатьох відомих херсонців-меценатів - дійсних членів Херсонського благодійного товариства у 1913 році[20].

Останні за часом свідчення про П.Я. Бєлякова містяться у пам'ятній книзі Херсонської губернії за 1914, де він значиться як приватний повірений при Херсонському окружному суді[21].

Пошуки відомостей у архівних та бібліотечних фондах про життя і діяльність П.Я.Бєлякова тривають.

***

Друкується вперше мовою оригіналу із збереженням авторського правопису

Дневник провинциала

«Провинция губит людей» и будет губить до тех пор, пока не начнется живая просветительная работа сельского населения.

Так говорят передовики столичных газет по поводу мужицкого кабака; по поводу народного пьянства.

Одни предлагают народу вместо мужицкого кабака школу, и, притом такую, под влиянием которой мужик забыл бы свой кабак, стал бы учиться, на старости лет, уму разуму и всякой там, предлагаемой ему, просветительной мудрости.

Другие думают, что можно отвлечь от кабака – народным театром, народными играми, выставками, библиотекой и читальной.

Затем говорят, что мужик пьянствует потому, что уж больно распустился, больно разгулялся, что его следует поунять немного и народное пьянство прекратится.

Наконец полагают и потому еще народное пьянство, что уж будто много кабаков развелось, больно уж шинкарство в моду вошло; следует поэтому ограничить питейные заведения и содержание их предоставить крестьянским

обществам, или даже земству, и, что вообще следует запретить торговлю питиями в деревнях и селах – евреям, так как в этом последнем и заключается все зло народного пьянства.

И вот для того, чтобы разом помочь делу, возбудили два вопроса: «кабацкий» и «еврейский», которые и подлежат разрешению разных, нарочно для того назначенных правительственных комиссий. Таким образом, вопрос – кабацкий зависит от вопроса – еврейского, и этот последний – от первого! Посмотрим чем все это закончится... А пока, живя в провинции, так сказать у самого кабацкого и еврейского вопроса, - мы, только прислушиваемся, что говорят за нас столичные газеты и кабинетные люди – по теории, ничуть не зная самой сути дела. Прочитывая массу столичных газет по этим вопросам и соображая их мнения и рассуждения с самою сущностью дела, мы получаем самое неприятное, самое подавляющее впечатление... настолько, по-нашему мнению, передовики столичных газет заблуждаются и увлекаются о трактуемом народном пьянстве.

Так, например: толкуя о народном пьянстве ни одна столичная газета не дала нам статистических и верных цифровых данных о количестве пьянствующего русского народа? А ведь это весьма важно знать, чтобы судить вообще о пьянстве народа!.. Не дано тех сведений о количестве выпиваемого народом горячего вина, чтобы судить, по тем сведениям, насколько много народ пьет. Нет точных сведений о качестве выпиваемого народом вина, чтобы судить насколько вредно, оно может отражаться на здоровье народа. Не доказано, чтобы русский народ пил поголовно, безпросыпно и повсюду, так как в этом случае, известны только исключения, хотя и большие, но все-таки исключения.

Если же пока известно только, что мужик пьет, что мужик пропивает иногда свое последнее достояние; что пьянство разоряет мужика, - то, нам, кажется, весьма необходимо знать: отчего мужик пьет? Отчего мужик пьянствует?.. От роскоши – ли , от излишка средств?.. Или в силу своей нищеты, в силу своей приниженности – и, наконец, в силу необходимости: поддержать здоровье, свою энергию – к мозольному и тяжелому мужицкому труду?.. А ведь все это нужно-бы знать при разрешении «кабацкого вопроса»!.?

Мы удивляемся поэтому почему прежде всего не спросили об этом того же мужика, в защиту которого так усердно ратуют и так энергично оберегают от кабака?!. Всем, по крайней мере известно, что нет ни одной русской деревни или села, - где бы все мужики пили и вообще пьянствовали. Вот что по этому поводу можно узнать от мужика: работая целую неделю в поле он не пьет и водки с собою не берет, несмотря на всю трудность полевой его работы; возвращаясь же раз в неделю, в Воскресенье, или иной какой праздник, домой, в деревню, - мужик старается лишь отдыхать, чтобы с новою силою, в понедельник вновь начать ту же, тяжелую полевую работу, а если, в это время, и выпьет кто малую толику, то это, во всяком случае, не будет пьянством.

Хороший хозяин, хороший работник и семьянин, - а их в деревне большая часть, - не станет пьянствовать, не станет пропивать свое добро. Это сделает только не годный человек, плохой работник, дурной семьянин и вообще человек испорченный, а таких в деревне немного! Пьет лишь тот, кто живет бурлакой, не имея своего хозяйства, не имея своего семейства; у этого вся жизнь – в кабаке, но и то, только до тех пор, пока не станет сам хозяином и не обзаведется своим семейством. Вот почему если и остаются в деревне пьяницы, то только из числа последней категории людей, но ведь и этих в деревне немного! А ведь по ним нельзя же судить вообще о пьянстве русского народа!..

Так откуда же появился вопрос о народном пьянстве? И зачем он появился прежде исследования самой причины его? Или о нем заговорили лишь потому, что и мужик не прочь выпить и даже пьет!.? Когда ему, - для его образования, для

его просвещения от тьмы и разных объегориваний исходящих к нему от барина, жида и всякого другого проходимца, - необходима школа, грамотность... Прекрасно! Давайте школу и как можно больше и пополезней, открывайте читальни, библиотеки, выставки; сообщайте народу необходимые ему знания и полезные сведения, расширяйте народную школу... Но делайте все это для мужицкой молодежи, а не навязывайте всего этого сорокалетнему мужику, который знаком лишь со своими мозолями и тяжелым полевым мужицким трудом... Оставьте для него кабак! Кабак для него развлечение, место отдыха и обмена мыслей; биржа, клуб!.. Находите, что этот кабак неудобен, грязен и вреден... Улучшите его обстановку, удалите все вредное... но кабак мужику оставьте, как оставляете себе клуб, без которого вам и жизнь не мила! Обставьте же и кабак настолько прилично, насколько желательно этого и для ваших клубов!

Вы говорите, что мужик стремится в кабак, где пьет и пьянствует. Прекрасно!..А Вы, даже с университетским образованием? Вы разве не стремитесь в свой так сказать благородный кабак, именуемый клубом, чтобы в карты играть, а затем пить и пьянствовать?.. Разница только та, что мужик в кабаке в карты не играет, зато, иногда, он туда является с балалайкой или с гармонией, - но и эту у него разшибает удалой урядник!.. Своего-то пьянства, так сказать, мы не замечаем, а о мужицком кричим. Оно и понятно. Наше пьянство не так заметно, оно несколько прилично, хотя и не всегда, - и прикрыто разными учреждениями... Оно потому и не так бросается в глаза, что нас, благородных, куда далеко меньше мужиков!.. Ну, а пьянство мужика: открытое, шумное, публичное и прямо в кабаке, а потому и заметное... что мужиков уж слишком много!

Мужик как разопьется, так уж все пропьет... в особенности когда у него полный неурожай; скотина пала, а жид взял последнюю корову, обещая дать семян для будущего неурожая, а сколько погибло мозольного труда, тоски и отчаяния?!. Вот и поди, как тут не выпить, не запьянствовать!... а тут еще подати за разные земские сборы и повинности, за которых мужику спуску не дают... Так кто же здесь пьет? Мужик ли или безысходная тоска, нищета, нужда и голь перекатная?.. Ну, а барин не так пьет, он пьет на готовое, на крестьянское, а не станет и этого, пьет в долг, на шармака... Вот почему и в Херсонском уездном земстве, в последнее время, накопилось дворянской, землевладельческой недоимки 200,000 р.с., а мужицкой всего только 2000 р. А почему? Потому, что мужику спуску нет, а о дворянской землевладельческой недоимке никто и не тревожится, так как приходится затронуть своих избирателей... значит рисковать потерять земское содержание и насиженное место в земской богадельне!.. Ну, так как же не выпить мужику, и только выпить, а не пьянствовать, - на это у мужика нет средств; а если он и от выпитого бывает пьян, то это потому, что мужик скверную водку пьет и не имеет чем закусить; поэтому он и пьянее барина, - имеющего и хорошую водку и хорошую, здоровую закуску...

А ведь и на это обстоятельство следовало бы обратить должное внимание при разрешении «кабацкого вопроса», чем говорить, что «провинция губит людей!..»

Г. Херсон

П.Я.Беляков

Адрес мой: Беляков Прокофий Яковлевич
Херсон, 1 ч. Ришельевская ул. дом Новикова, №5
20 сентября 1881 года.

***

Херсонской Городской Думе

ДОКЛАД
О праве собственности города
ХЕРСОНА
на территорию упраздненной
ХЕРСОНСКОЙ КРЕПОСТИ
24 мая 1901 года

Историческая и фактическая сторона дела

10 июля 1774 года был заключен Кючук-Кайнарджийский мир, положивший конец весьма продолжительной войне между Россией и Турцией, последствием которой было присоединение к Российской Империи турецких владений, лежащих между Бугом и Днестром, с окрестностями Кинбурна.

Сознавая важность этого нового приобретения России, Императрица Екатерина II обратила особое внимание на организацию этого края, и, вследствие этого, таковой, по Высочайшему Ее Императорского Величества указу, последовавшему в том же 1774 году, вошел в состав Новороссийской губернии, которая заключала в себе все пространство земли между Бугом и Днестром с окрестностями Кинбурна и часть Полтавской губернии, и была разделена на одиннадцать уездов, в числе коих встречаем и Херсонский, но не смотря на учреждение уезда, самого города Херсона тогда еще не существовало.

На этом всем огромном пространстве земли, скудно населенном и в соседстве с турецкими владениями и кочующими ордами существовало только одно значительное укрепление – крепость св. Елизаветы. Но с того времени, как владения России коснулись берегов Черного моря, Елизаветинская крепость утратила уже то значение, которое она имела прежде, а между тем, для того, чтобы окончательно утвердить [за] Россией новое приобретение и оградить его от случайностей войны, необходимо было иметь военный порт, где, под защитой сильных укреплений, мог бы удобно помещаться нарождавшийся тогда Черноморский флот, столь необходимый для того, чтобы Россия могла твердою ногою стать на берега Черного моря и оспаривать свои завоевания у Оттоманской Порты. Императрица Екатерина II, в указе от 18 июня 1778 года за № 14764, данном Генерал-Губернатору Потемкину, обращая мысли свои единственно на сооружение верфи и озабочиваясь о месте для сего удобном, по соображению выгод морских и сухопутных, Высочайше повелела построить адмиралтейство под защитой крепости, а место это именовать Херсоном.

С этой целью, 11-го августа 1778 г., по распоряжению Правительства был назначен Генерал-Поручик Ганнибал строителем крепости Херсона, с приказанием немедленно приступить к фортификационным работам по устройству крепости и адмиралтейства, вследствие чего уже в 1780 году начата была и постройка военных судов.

Крепость составляли ряд бастионных укреплений с равелинами и цитаделью, обращенной одной стороной к Днепру; на валах крепости было установлено до 220 орудий, привезенных из крепости св. Елизаветы (нынешний Елисаветград).

В цитадели помещалось адмиралтейство со многочисленными морскими магазинами, лесными и другими складами, мастерскими, кузницами и проч. приспособлениями. Тут же, вдоль реки, было построено пять доков, на которых и был построен в 1783 г. первый 66-пушечный корабль «Слава Екатерины».

В крепости же и цитадели были построены помещения для начальствующих лиц и служащих; там же помещались и присутственные места, казармы флотские и пехотные, артиллерийский арсенал и монетный двор, который, хотя и потребовал на свою постройку больших затрат и был хорошо устроен, не был, однако, приведен в действие во время царствования Екатерины II, а со вступлением на престол Императора Павла I был упразднен. Большое скопление войск, собранных для крепостных работ, большие капиталы, затраченные на устройство крепости и адмиралтейства, привлекли сюда из разных мест России народ, и поэтому, одновременно с устройством крепости и адмиралтейства, начал возникать город, на месте прежней незначительной слободы, а на восток от крепости строился Военный Форштадт.

Херсон быстро увеличивался и заселялся; выгоды лесной торговли, вызванной сперва устройством адмиралтейства, а впоследствии военных судов, привлекли на жительство в Херсон, 12 мая 1787 года, Государыня Императрица Екатерина II осталась вполне довольной, как устройством крепости и адмиралтейства, так и устройством города Херсона. Но еще задолго до посещения Херсона, Ея Императорское Величество указом, данным в 1782 году, повелела отмежевать городу Херсону 40000 десятин земли, на кои и была выдана 10 июля 1795 года межевая книга, каковой земли, обмежеванной одной окружной межою, по исчислении в границах, указных в межевой книге оказалось: пашенной степи 21146, сенных покосов 3700, под выгонною землею 9673, под усадьбами 625, под загородными дворами 1478, под фруктовым лесом 37, под лозовыми кустарниками 100, под столбовою дорогою 56, под проселочными дорогами 57, под крутыми каменистыми косогорами 618, под реками Кошевой и Веревчиной, Перебойней Гнилушки 75, под протоками 41, под озерами Голубовым, Круглым, Алексеевым и Веревчиным 354, под половиною реки Конской, правого берега, - 44, под кладбищами 26, под бечевниками 38, под болотами и тростником 8014 десятин 1680 кв. сажень, *а всего 47915 десятин 1680 кв. сажень*, а за исключением столбовой и проселочных дорог, крутых каменистых косогоров, рек и речек, протоков, озер, болот, тростников и неспособной к пашне земли, в округе города Херсона, с выгоном, земли удобной – 36759 десятин.

Указом 1802 года Императора Александра I Новороссийская губерния была разделена на три губернии: Екатеринославскую, Николаевскую Таврическую. Г.Херсон с уездом вошел в состав Николаевской губернии, в которой губернским городом был Николаев, но в 1803 году последовало Высочайшее повеление губернским городом назначить Херсон, а Николаевскую губернию переименовать в Херсонскую. Город Херсон состоял тогда из четырех частей: крепости, собственно города, Военного форштадта и другого форштадта, построенного за балкою.

Херсонская крепость, некогда имевшая особенное стратегическое значение, с течением времени утратив свое первоначальное значение, не могла обещать надлежащей защиты и оборонительного влияния на течение реки, и поэтому только охраняла склады и имущество, которые в ней помещались; в виду чего Правительство сочло полезным крепость упразднить, а вследствие этого последовало и Высочайшее повеление, распубликованное в полном собрании законов 1835 г., от 15 июля с. 8313, коим Государь Император повелел соизволить: **в Херсоне крепости не иметь и в сем городе оставить по прежнему для присмотра за казенными строениями инженерную команду 2 класса, подчинив оную в непосредственное ведение Кинбурнской инженерной команды**. Новороссийский и Бессарабский Генерал-Губернатор, отзывом от 22 сентября 1835 года за № 12581, извещая Херсонского Губернатора о том, что по Высочайшему Его Императорского Величества повелению крепость

Херсонская вовсе уничтожена, сообщил, что верки этой крепости со всеми принадлежностями повелено передать в Городское ведомство, каковые хотя и не будут поддерживаться починками, однако ж должны быть предохраняемы от всякого разорения и повреждения жителями.

На этом основании, 30 ноября того же 1835 года, была составлена Командиром Херсонской инженерной команды – инженер-полковником Гориславским – подробная опись всем внутренним и наружным частям крепостных верков Херсонской крепости и цитадели, с показанием осыпавшихся и обвалившихся частей оных, а равно крепостных ворот, сортий, проездов и проч., каковые и сданы тогда же гласному Херсонской Городской Думы г. Назаренко.

Засим, согласно Высочайшей воле, последовавшей 1 декабря 1866 года и выраженной в приказе г. Военного Министра, от 22 того же декабря за № 375, должность Коменданта в городе Херсоне и состоящее при нем Комендантское Управление упразднены, а обязанности Коменданта в Херсоне, на общем основании, возложены на Херсонского Губернского Воинского Начальника.

И таким образом, г. Херсон с этого времени окончательно утратил характер военного города, принимая все более и более общий вид, присущий всем губернским городам России.

Вместе с упразднением Херсонской крепости, упразднено было и адмиралтейство, с перенесением постройки военных судов в Николаевское адмиралтейство, а вся свободная земля, находившаяся в упраздненном адмиралтействе, в количестве 7400 кв. сажень, вследствие распоряжения Морского Министерства, по описи, составленной 23 января 1860 года, была передана городу Херсона, причем Управляющий Морским Министерством, - Генерал-Адъютант Краббе – в отзыве, от 7 февраля 1861 года за № 41, сообщая Новороссийскому и Бессарабскому Генерал-Губернатору о том, что с Высочайшего Его Императорского Высочества, Великого Князя Генерал Адмирала разрешения, последовавшего в 1857 году, было разрешено Русскому обществу пароходства и торговли занять часть места в упраздненном адмиралтействе с находящимися на нем постройками, принадлежащими Морскому Ведомству – по оценке в 85 руб. – для устройства всех нужных для Русского Общества пароходства и торговли заведений, - в то же время присовокупил, на запрос г. Генерал-Губернатора, что Морское Ведомство не имеет никаких документов на владение землею в упраздненном в Херсоне адмиралтействе, почему он, Генерал-Адъютант Краббе, и распорядился, чтобы принадлежащие там Морскому Ведомству строения, часть которых уступлена Русскому Обществу пароходства и торговли, были проданы без земли, на снос, и чтоб затем, состоящая при них земля, равно как и пустопорожние при оной участки были переданы городу Херсону.

На этом основании Херсонское Городское Общественное Управление, приняв в свое владение и распоряжение все свободные от казенных построек земельные участки упраздненного адмиралтейства, переданные городу Херсону по распоряжению Морского Министерства, один из этих участков, по договору от 18 мая 1885 г., отвела потомственному почетному гражданину Пастухову под устройство в Херсоне водопровода, на пятидесятилетний концессионный срок.

Вследствие чего, уполномоченный казны – военный инженер полковник Духонин, 18 августа 1890 года, предъявил в Херсонском Окружном Суде иск к г. Пастухову, в котором, объясняя, что Пастухов в 1885 году самовольно завладел частью территории, принадлежащей казне и составляющей часть бывшего адмиралтейства, начал возводить на ней различные сооружения, в непосредственном соседстве с казенными зданиями, тогда как и этот участок земли, на основании 406-410 ст., X т., I ч., принадлежит казне, как

присоединенный в составе всей территории бывших Херсонской крепости и адмиралтейства к Российским владениям по праву завоевания, на основании трактата 10 июля 1774 года, - просил Суд обязать Пастухова возвратить казне занятые им два участка земли в бывшем Херсонском адмиралтействе, а возведенные им постройки снести.

Однако ж, как Херсонский Окружной Суд, решением, состоявшимся 30 октября 1890 г., так и Одесская Судебная Палата, решением, состоявшимся 27/28 апреля 1892 года, в означенном иске уполномоченного казны полковника Духонина отказали, найдя, что уполномоченный казны ничем не доказал своего иска, и что, напротив того, принадлежность спорных участков земли в упраздненном адмиралтействе г. Херсону на праве собственности вполне установлена представленными к делу уполномоченным Херсонского Городского Общественного Управления доказательствами, а именно: описью 23 января 1860 г., сообщением Морского Министерства, от 7 февраля 1861 года за № 41, - о которых мы уже говорили выше, и указом Херсонского Губернского Правления, от 3 апреля 1861 г. за № 1789, которым велено Херсонской Думе означенные земли упраздненного адмиралтейства принять в Городское ведомство.

Означенное решение Судебной палаты, обжалованное 9 декабря 1892 года уполномоченным казны, Военным инженером Полковником Сарнецким, Гражданскому Кассационному Департаменту Правительствующего Сената, этими последним, в свою очередь, признано правильным и, вследствие этого, кассационная жалоба уполномоченного казны оставлена без последствий.

Кроме того, по плану города Херсона, Высочайше конфирмованному 18 октября 1855 года, вся территория бывшей крепости и упраздненного адмиралтейства вошла в общее количество городской земли без выделения какой-либо ее части, принадлежащей стороннему владению, причем вся площадь, некогда занятая крепостью, показана лишь общей чертой, без всякого обозначения крепостных верков.

В свою очередь, бывший Генерал-Губернатор, при отзыве от 26 мая 1870 г. за № 2837, возвращая составленный Городским Общественным Управлением план для исправления замеченных Министром Внутренних Дел недостатков, между прочим, указал, что 1-е: пространство пустопорожней земли упраздненной крепости оставлено без всякого назначения, между тем, оно с удобством могло бы быть назначено под застройку, с оставлением в существующем виде всех находящихся в крепости зданий, как это распланировано примерно на плане; и 2-е – на плане сделано означение упраздненной крепости, а равно и фоштадтов Военного и Сухарного. Как, однако же, они включаются по новому плану в городскую черту, то усвоение занятой крепостью и форштадтами местности означенных наименований признавалось бы едва ли удобным. Приостановленный, таким образом, согласно замечаниям г. Министра Внутренних Дел, городской план вновь был переработан и представлен в установленном порядке на утверждение, который, затем, в 1874 году и утвержден. По этому плану места, находившиеся под крепостными верками, предположены под разведение бульвара, а вся остальная земля упраздненной крепости, свободная от казенных построек – казарм и других помещений, предназначена к продаже под частные постройки.

А так как в силу Высочайшего повеления, последовавшего 15 июля 1835 года, об упразднении Херсонской крепости, верки этой крепости со всеми принадлежностями повелено передать в Городское ведомство, а для присмотра за казенными строениями оставить инженерную команду 2-го класса, то и земли, лежащие под этими казенными постройками, по минованию надобности Военному Ведомству в существовании тех построек, должны быть безусловно переданы

городу Херсону, как собственнику земли подобно тому, как переданы все вообще земли, находившиеся в пользовании Морского ведомства под разными постройками и сооружениями упраздненного адмиралтейства.

ЗАКОН:

40 ст. уст. о город. хозяйстве, XII т., части 2, изд. 1857 года, трактующая о принадлежности городам земель, отведенных казною. По 2 п. 414 ст., X т. 1 ч., имущества общественные суть и те, кои были отведены казною городам. По 513 ст., X т., 1 ч. владение, когда оно соединено в одном лице с правом собственности, есть существенная часть самого права, а когда оно утверждается на жалованных грамотах и других законных укреплениях, тогда именуется владение вотчинным, владением вечным и потомственным.

Но когда владелец, удержав за собою право собственности по укреплению, отделит от него владение и передаст, или уступит оное другому по договору, дарственной записи, или другому какому-либо акту, тогда сие отделенное владение составляет само по себе особое право, пространство коего, пожизненность или срочность, определяется тем самым актом, коим оно установлено (514 ст., X т., 1 ч.).

Подобным сему образом, когда по распоряжению Правительства отводятся казенные земли или угодья в наделение, тогда право собственности на сии земли сохраняется казне, а тем, кому те земли и угодья отведены, принадлежит лишь право владения (515 ст., X т., 1 ч).

Все же те имущества, не принадлежащие никому в особенности, то есть ни частными лицами, ни сословиям, ни уделам, ни установлениям, принадлежит к составу государственных (406 ст., Xт., 1 ч.).

И поэтому казна, отыскивая недвижимое имущество из частного владения, не может лишь ограничиться отрицанием прав ответчика, а должна доказать свои вотчинные права на это имущество (реш. Прав. Сената 1872 г., № 220).

Дарование кому-либо от Императорского Величества Именным Высочайшим указом недвижимого имущества в полную или ограниченную собственность называется пожалованием (ст. 934, X т., 1 ч.).

Земли и угодья, пожалованные в вечное и потомственное владение, составляют полную собственность первого приобретателя и его наследников (936 ст., X т., 1 ч.).

Если в указе о пожаловании не сказано, что земля отдаётся во владение под каким либо условием, то она почитается пожалованною безусловно (937 ст., X т., 1 ч.).

По воспоследовании Высочайшего указа о пожаловании земли, Министр Государственных имуществ делает надлежащее распоряжение о сдаче пожалованного имения кому следует (941 ст., X т., 1 ч.).

По мере введения в городах Высочайше утвержденного 16 июня 1870 г. Городового положения, отведенные тем городам от казны выгонные и другие земли предоставлены им в полную, на общем основании, собственность (Высочайше утвержденное мнение Государствен. Совета 10 Ноября 1861 г., распубликованное в собр. узаконений 1871 г., № 125 и решен. Правит. Сената 1879 г., № 195).

А так как по ст. 120 Город. Полож. 1870 года, надлежащие городу земли по городскому плану, по мере введения в городах положения 1870 г. остаются городскою собственностью, то, следовательно, составляли городскую собственность и прежде того (реш. Правит. Сената 1877 г. № 303).

Наконец, как по ст. 4 Город. Полож. 1870 года, так и по 5 ст. Город. Полож. 1892 года круг действий Городского Общественного Управления ограничивается, между прочим, не только пределами города, но и пределами отведенных ему земель.

Что же касается доказательной силы городского плана, по отношению к принадлежности городу земель, в нем означенных, то Правительствующий Сенат, по Гражданскому Кассационному Департаменту в решении, состоявшемся 9 февраля 1900 г., № 16, нашел, что подобный вопрос был уже однажды в рассмотрении Сената и разрешен в том смысле, что не все те земли, которые назначены по городскому плану под площади, составляют городскую собственность, а лишь те из них, которые принадлежат городу (реш. Сената 1875 г., № 968) и притом, очевидно, приобретены им способами, в законах определенными (699 ст., X т. , 1 ч.). Такой взгляд, хотя и высказанный по поводу частного случая оспаривания городской площади, должен, однако, применяться и ко всякого рода другим, находящимся в пределах городской черты, но состоящим в чьем-либо отдельном владении земельным пространствам, если принадлежность их городу не устанавливается никакими другими доказательствами, кроме показания их на городском плане, составленном в административном порядке. К такому заключению, продолжает Правительствующий Сенат, проводит ближайшее рассмотрение цели и значения городских планов, которые выдаются известному городу вовсе не для регулирования имущественных отношений города к другим лицам, или установлениям, а для введения в распланирование улиц, площадей и других общих мест пользования, известного благообразного или вообще более совершенного, нежели в прежних городских поселениях, устройства и вида городской территории и для соблюдения условий технически-строительного свойства, а за тем, для того, чтобы придать такому плану, такой распланировке, обязательное значение, самый план, представляется на Высочайшее одобрение, засим, само собой разумеется, что подобный план, внутренняя ситуация которого ясно доказывает преследование лишь одной цели – правильного распланирования улиц, площадей и прочих мест общественного пользования, не может служить не только безусловным, но и ровно никаким доказательством прав города на земли, в таком плане указанные, как бы эти земли названы не были, то есть садами-ли, площадями-ли и проч. В подкрепление этого мнения, говорит Сенат в своем решении, следует указать еще на то, что порядок составления таких планов - чисто административный; никто из собственников земель, лежащих в пределах городской территории, не вызывается для заявления своих прав; самые права или споры на них не только не исследуются администрациею, но и не подлежат ее ведению, ибо споры о праве на землю подлежат рассмотрению суда (1 ст. уст. гражд. суд.) в обыкновенном исковом, или в судебно-межевом порядке. Очевидно, - продолжает Сенат, - что при таком порядке и Высочайшее утверждение относится не к правам имущественным, а к внутреннему распланированию городской территории, причем все права остаются незатронутыми и планом нисколько не укрепляются за городом.

Что же касается до крепостных верков упраздненной Херсонской крепости, кои в силу Высочайшего повеления, от 15 июля 1835 года, с упразднением крепости повелено лишь предохранять от разорения и повреждения жителями, без поддержания таковых починками, то в виду того, что эти верки от времени сами собою разоряются и засыпаются, и ввиду указаний, изложенных на этот предмет в 181 и 182 ст. уст. строит., на обязанности города Херсона остается лишь починка и поддержание только ворот упраздненной Херсонской крепости, как-то: Московских и Очаковских.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Принимая во внимание, что по Высочайшей Ее Императорского Величества, Государыни Императрицы Екатерины II воле, выраженной в указе 1782 года, городу Херсону пожаловано 40000 десятин земли, отмежеванных, согласно межевой книге от 10 июля 1795 года, в границах, указанных как в этой межевой книге, так и в жалованной грамоте (каковую необходимо разыскать в архиве Губернского Правления, либо в делах губернской канцелярии, а если и тут не окажется, то в Сенатском архиве).

Что при определении этих границ землям, отведенным городу Херсону, в этих документах таких ограничений или указаний на участки земли, лежащие под упраздненными Херсонскою крепостью и адмиралтейством не значится, и поэтому нужно признать, что вся территория как упраздненной крепости, так и адмиралтейства, вошла в пределы означенной земли, отведенной городу Херсону по Высочайшему повелению, в количестве 40000 десятин.

Что земля эта, как Высочайше пожалованная, сдана городу Херсону в установленном 914 ст. X т., 1 ч., порядке, с выдачей городу межевой книги, а акты Государственного Генерального межевания служат бесспорным доказательством пространства и границ каждой земельной дачи (реш. Прав. Сен. 1878 г., № 231 и 1887 г., № 43).

Что упраздняя Херсонскую крепость, Государь Император, как это выше было сказано, Высочайше повелеть соизволил: крепости в Херсоне не иметь; для присмотра за казенными строениями, по прежнему, оставить Инженерную команду 2-го класса, а крепостные верки со всеми принадлежностями передать в Городское ведомство.

Что, вслед за тем, по Высочайшему повелению, последовавшему 1 декабря 1866 года, была упразднена в Херсоне и должность Коменданта, как начальника крепости.

Этим самым нужно признать, что за передачею городу Херсону по описи, составленной 30-го ноября 1835 г. Командиром Херсонской инженерной команды, инженер-полковником Гориславским, всех внутренних и наружных частей верков упраздненной Херсонской крепости и цитадели, а равно крепостных ворот, сортий, проездов и проч., как сказано в описи, а равно за упразднением Коменданта, как начальника бывшей крепости и оставлением лишь Инженерной команды 2-го класса, для присмотра за казенными строениями, Казна, в лице Военного Ведомства, согласно вышеозначенной Высочайшей воле, оставляя за собою лишь казенные строения, то есть казармы и другие постройки, все остальное передала в распоряжение города Херсона, как хозяина земли, Высочайше ему пожалованной в 1782 году, а следовательно, с этого момента и вся территория упраздненной крепости поступила в ведение города Херсона, как это было сделано и с землями, оставшимися в упраздненном Херсонском адмиралтействе, находившимися в ведении Морского Министерства, по распоряжению которого, как выше было сказано, все строения, принадлежащие Морскому Ведомству, были проданы на снос, а состоящая при них земля и все пустопорожние участки упраздненного адмиралтейства были переданы городу Херсону, так как казна, как указывается в отзыве Генерал-Адьютанта Краббе от 7 февраля 1861 г. за № 41, в лице Морского Ведомства, не имела никаких документов на владение землею в Херсоне.

Что, вслед за этим, опять таки нужно признать, что и Военное Ведомство точно также не имеет никаких документов на территорию упраздненной Херсонской крепости и других даже на то доказательств, как это мы и знаем из

решений Херсонского Окружного Суда от 30 октября 1890 г. и Одесской Судебной Палаты от 27/28 апреля 1892 г., по иску Военного инженера Полковника Духонина к Пастухову.

Что, наконец, по планам города Херсона, Высочайше утвержденным в 1855 и 1874 годах, вся территория упраздненной Херсонской крепости и упраздненного адмиралтейства, вошла в общее количество городской земли и предназначена под частную застройку.

А значение этих планов, даже при соображениях, приведенных в вышеизложенном решении Правительствующего Сената, от 9 февраля 1900 года за № 16 имеет вполне доказательную силу, так как крепостные верки со всеми принадлежностями, как выше значится, переданы во владение Херсона, согласно Высочайшего соизволения и при том, как собственнику всей земли, генерально отмежеванной, в силу Высочайшего пожалования, последовавшего в 1782 году. По всем этим соображениям и приведенным мною выше законам, я прихожу к заключению о том, что вся территория упраздненной Херсонской крепости, за исключением находящихся там казенных сооружений, как-то: казарм, пороховых погребов и прочих строений, - принадлежащих казне, составляет полную собственность города Херсона.

Гласный Херсонской Городской Думы П.Беляков

Херсон, типография "ЮГА"...

Список джерел та примітки:

1. Державний архів Херсонської області (ДАХО), ф. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 14
2. ДАХО, ф. 313, оп. 1, спр. 2
3. Итоги двадцатипятилетия Херсонского городского самоуправления: Краткий историко-экономический очерк города Херсона/ Сост. член управы Д.Н.Горловский. – Херсон, 1896. – С. 81
4. Отчет дирекции Херсонской общественной библиотеки за 1885 год. – Херсон: Тип. Л.Горбунова и А.Чулакова, 1886. – С. 1, 3
5. Херсонский адрес-календарь на 1896. – О., 1895.- С. 113
   Херсонский ежегодник: Иллюстрированный адрес-календарь на 1904. – О., 1903.-С. 37, 46
   Херсонский ежегодник: Иллюстрированный адрес-календарь на 1905. – Херсон, [1904].- С. 34
   Памятная книга Херсонской губернии на 1914. – [Херсон, 1913].- С. 45. Далі: Памятная книга...
6. Смета Херсонской городской управы на 1887 год. – Херсон, 1887. – С.148
   Смета Херсонской городской управы на 1889 год. – Херсон, 1889. – С.146
   Смета Херсонской городской управы на 1890 год. – Херсон, 1890. – С. 182
7. Отчет Херсонской городской управы за 1893 год / Сост. член управы Д.Н.Горловский. - Херсон, 1894.- С. 1, 3-4
8. Тропін Михайло Степанович (1862-1902), лікар, громадський діяч.
9. Отчет Херсонского городского общественного управления за 1900. – Херсон, [1901]. – С. 1, 2. Далі: Отчет...
10. Грабенко (Конощенко) Андрій Михайлович (1857-1932), з 1885 року мешкав у Херсоні, секретар Херсонської губернської земської управи, гласний міської думи, український громадський діяч, фольклорист
11. Отчет ... – С. 114

12. Беккер Михайло Євгенович (1842-1909), гласний Херсонської міської думи, херсонський міський голова (кін. XIX – поч. XX ст.), громадський діяч
13. Отчет... – С. 269-270
14. ДАХО, ф. 137, оп. 39, спр 27, арк. 58 зв.-59
15. Метричний запис про його смерть від запалення легенів див. там само, арк. 101 зв.
16. Отчет Херсонской городской управы за 1902 год.- Херсон, 1903. – С. 1-2
17. Бєляков П.Я. Доклад о праве собственности города Херсона на территории упраздненной Херсонской крепости. – Херсон [1901]. – Типографский оттиск. - 3 с.- Фонди Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. О.Гончара
18. Смета доходов и расходов г. Херсона на 1904 год. – Херсон, 1904. – с. I, XV
19. ДАХО, ф. 52, оп. 1, спр. 250, арк. 1-2
20. Отчет правления Херсонского благотворительного общества за 1913 год. - Херсон: Типография Херсонского Губернского правления, 1914. – С. 30
21. Памятная книга... – С. 45

Ю.О. Коник

Перебування іноземних монахів в Херсоні в 1780-х роках: три сюжети з документів Херсонської протопопії

В державному архіві Херсонської області зберігається унікальний фонд Херсонського духовного правління, яке існувало з кінця XVIII ст. до 1860-х років і являло собою низову ланку церковного управління на території Херсонського повіту. У фонді відклалися документи установи попередника – Херсонської протопопії, - яка виконувала функції духовного правління в перші роки існування міста Херсона як центра повіту.

Прикордонні землі Півдня Російської імперії в кін. XVIII ст. перебували ще в стані активного заселення і адміністративно-територіальний устрій постійно змінювався. Херсон був щойно заснований, його мешканці належали до найрізноманітніших національностей, віросповідань, суспільних прошарків, і всі приїжджі обов'язково потрапляли під пильне око місцевого начальства, як світського, так і духовного. Завдяки цьому у фонді відклалося кілька справ проїжджих іноземних духовних осіб, головним чином монахів, які свого часу з різних причин потрапили до Херсона і повинні були давати протопопу Іоанну Богдановичу свідчення про себе і мету своєї подорожі. Ці документи належать до початкового періоду існування Херсона, про який, на жаль, залишилось дуже мало писемних пам'яток, а тому вони є особливо цінними і цікавими в плані дослідження зовнішньої і внутрішньої політики православної церкви, стосунків між світською і духовною владою тощо. Нарешті, вони дають картину життя і подорожей конкретних людей, що є нині особливо актуальним в сучасній історичній науці.

Всі документи, опубліковані нижче, належать до фонду Херсонського духовного правління (ф. 207, оп. 1, спр. 26, 33, 93).

Протоколи допитів прибулих монахів – так звані сказки – збереглися у вигляді чернеток, написаних скорописом, через що деякі слова не вдалося розібрати. Такі випадки зазначені окремо в квадратних дужках на місці цих слів у тексті. Укази Слов'янської (Славенської) духовної консисторії і донесення протопопа Іоанна Богдановича представлені оригіналами.

Документи подаються в повному обсязі, зі збереженням усіх стилістичних особливостей. Тексти по можливості адаптовані до сучасних граматичних правил. Помилки, що не мають смислового значення, виправлені.

Публікується вперше.

Сюжет 1-й. Молдавський ієродиякон Іов

Донесення Херсонського протопопа Іоанна Богдановича Архієпископу Слов'янському і Херсонському Никифору про затримку в м. Херсоні молдавського ієродиякона Іова з сумнівними документами

№ 16 *4 червня 1783 р.*

По титле архиерейской

[Херсонского протопопа Иоанна Богдановича]

Доношение

Сего года мая «26» числа, явясь ко мне, монах иеродиакон Иов дозволения просил в Херсоне прожить, яко де он имеет здесь должников своих – бывших запорожских козаков, коего иеродиакона вспросил я, откуда он, на что он объяснил, что он с Молдавии, а потом требовал я и билета, а он мне показал билет польский, по которому я билету, и что он называет себя молдавским иеродиаконом, а с польским билетом бродит, забрал сумнение. Указом же из духовной Славенской консистории, последовавшего мне сего года марта «23» дня, что ежели из заграницы таковой явится и усмотрятся об нем какие сумнительства, такового [сл. нерзбр.] представить в светскую команду на рассмотрение. Почему я, усмотря по вышеописанному билету сумнительство, как выше значит, тот час снял с его допрос, отослал в Херсонскую полицию. О том же отправлено в Главное Его Светлости господина генерал губернатора и разных орденов кавалера князя Григория Александровича Потемкина дежурство, где в главном говбахте и ныне оный иеродиакон содержится под караулом, о чем Вашему преосвященству нижайше доношу, копию же означенного допроса при сем приобщаю.

1783 года

июля 4 дня [1]

Протокол допиту молдавського ієродиякона Іова

29 травня 1783 р.

1783 ГОДА МАЯ 29 ДНЯ ЯВИВШИЙСЯ В ХЕРСОН ИЕРОДИАКОН ИОВ ПРОТОПОПОМ ИОАННОМ БОГДАНОВИЧЕМ ДОПРАШИВАН И ПОКАЗАЛ

«1» е

Родился он 1755 года декабря месяца малороссийского Лубянского полку сотни Янишпольской в селе Юсковцах от священника Троицкой церкви Иоанна Табуранского, а матери [ім'я нерзбр.] во владении господина подкоморего Гадяцкого Владимира Велецкого. Имя при крещении ему дано Иоанн

«2» е

При оном отцу своему жил лет четырнадцать, между тем изучился русской грамоте совершенно читать, и петь, и писать, и латинскому языку, там при отцу своему от учителя в дому два года учился

«3» е

Семнадцатого же года от рождения своего отдан он отцом своим запорожским казакам купцам в купечество, с коими он, в бывшую сечь отъехав, два года с половиною в купеческом звании был, а оттуда с данным билетом от кошевого Петра Калниша с случившимися тогда с Молдовии монахами пошел в Молдовию в монастырь Нямец, в котором монастыре принял монашеский чин иеродиаконом, рукоположен в Яссах преосвященным митрополитом Ясским Гавриилом, в котором монастыре жил неотлучно шесть год

«4» е

А с того монастыря отлучился тоей же епархии в Воронский [сл. нерзбр.] Ботушанского монастыря, в коем жил два года с половиною, а потому прошлого 1782 года февраля 28 дня, испросивши от игумена того монастыря Стефана билет для поклонения в России чудотворной иконе в Ахтырку, також и Лубны по своей потребности, с которым шел через Польшу, а в Россию переходил в шанце Миргородском и через Переволочну и был в Ахтырке, где поклонясь чудотворной иконе, пошел Малороссийского Гадяцкого полку в село Середняки к дяде своему родному священнику Михайлу Табуранскому

«5» е

А оттуда пошел Лубянского полку в разные села к родственникам же своим, а того же полку в местечке [назва нерзбр.] капитан исправник Людвик, забрав в его билете сумнение, отправил его в Черниговское наместническое правление, где по рассмотрению оного наместничества правления признан билет оный за справедливый, который с данною особою [сл. нерзбр.] по городнической должности правления надписью отпущен [сл. нерзбр.] сем приобщается

«6» е

После чего прошлого 1782 года возвратился с Малороссии в сентябре месяце в Польшу и через Кременчуг [слово під ляпкою], в Миргород переходил, где [сл. нерзбр.] не возвращаясь в городе Мошнах зимовал, являвши от протопопа иначеского дзиякона униатского Василия Мрочковского билет, и паки в Новороссийскую губернию пошел, в том числе и в Херсон зашел для доправки должных ему от запорожских козаков денег; куда в Херсон как прибыл, явился по порядку к Херсонскому протопопу Иоанну Богдановичу и показал ему польский оный билет, а он, забрав сумнение, посадил его в полицию под караул, что показал по самой сущей иеродиаконской совести в том и подписался [2]

Сюжет 2-й. Грецький ієромонах Феодор

Донесення Херсонського протопопа Іоанна Богдановича
Архієпископу Слов'янському і Херсонському Никифору про намір грецького ієромонаха Феодора співати літургію грецькою мовою
в Соборній церкві м. Херсона

№ 21 *3 липня 1783 р.*

Великому господину Преосвященнейшему Никифору
Архиепископу Славянскому и Херсонскому
Высокомилостливому архипастыреви
От Херсонского протопопа Иоанна Богдановича
Нижайшее доношение

Сего года июля 1 числа Его светлость князь господин генерал аншеф и кавалер Григорий Александрович Потемкин изволил приказать объявить мне, что нежинский архимандрит Дорофей служить будет. Сего же июля 2 числа в день воскресный на греческом языке и петь будет литургию выписанный из Греции вокальной музыки греческим напевом искусный иеромонах Феодор Маврокефало в Соборной Херсонской церкви. Я оному архимандриту на повеление Его светлости что препятствовать служить не мог, о сем Вашему Преосвященству нижайше доношу:

Вашего Преосвященства

3 июля
1783 года [3]

Протокол допиту грецького ієромонаха Феодора

2 липня 1783 р.

1783 года июля 2 дня иеромонах Феодор Маврокефало о себе сказкою показал

«1» е

Родился он Венецианской республики в городе Зиакипре от родителей греческой природы и веры – отца купца и [сл. нерзбр.] капитана Андзула Маврокефала и матери Марии, жил при родителях своих лет двадцать, изучился по-гречески совершенно читать, и петь по нотной, и писать

«2» е

После того в том же городе при церкви Богоматери Покровы в монашеский чин архиепископом Кефалонским и Зиакипрским пострижен и тамо же тем же архиепископом рукоположен иподиаконом, диаконом и иеромонахом, при которой церкви три года жил

«3» е

После того пошел он в турецкий город Смирну и тамо был начальником в вокальной музыке; а в Смирну пришедший по купечеству нежинский купец уговорил его иеромонаха пойти с ним в Нежин в монастыре Нежинском вокальную греческую музыку завести [сл. нерзбр.], и так он иеромонах Феодор сего года июня месяца прибыл в Херсон

«4» е

Прибывши же в Херсон, [сл. нерзбр.] об нем Его светлость князь господин генерал аншеф и кавалер Григорий Александрович Потемкин велел явиться ему к себе, который и явился, а за своей явкой приказал ему быть при себе с тем, чтоб бы во флоте российском был он обер иеромонахом, а между тем священнодействовал в Херсоне, но он без воли местного преосвященного не отваживается, а ожидает о том Его преосвященства повеления; о пострижении же в монашество в иподиакона, диакона и иерея при сем ...[далі текст втрачено]. [4]

Указ Слов'янської духовної консисторії Херсонському протопопу Іоанну Богдановичу про з'ясування обставин залишення грецького ієромонаха Феодора в Росії

№ 774 *19 липня 1783 р.*

1783 года августа 7 дня получен

УКАЗ ЕЕ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА САМОДЕРЖИЦЫ ВСЕРОССИЙСКОЙ

Из Славенской духовной консистории Херсонскому протопопу Іоанну Богдановичу, сего июля 10 дня к преосвященному Никифору Архиепископу Славенскому и Херсонскому, вы протопоп Богданович доношеним представили о прибывшем сего года июня месяца из Греции в Херсон выписанном из города Смирны греке иеромонахе Феодоре Маврокефало города Нежина в греческий монастырь, который греческим напевом искусный совершенно в музыке, для заведения вокальной музыки; Его светлостью князем Григорием Александровичем Потемкиным оставлен к отправе его во флот российской обер иеромонахом, при котором доношении его иеромонаха сказка, и письменного вида о пострижении его в монаха, иподиакона, диакона и иеромонаха копия приложена; на котором доношение учиненное Его превосходительством резолюцию предписано: послать из консистории к вам протопопу Богдановичу указ, коим велеть прислать известие, почему вам известно, что оный иеромонах Феодор Его светлостью князем Григорием Александровичем Потемкиным оставлен к отправе во флот российским обер иеромонахом и письменное ли или словесное, и от кого именно о том вы протопоп имеете уведомление, и ежели письменное, то прислать к Его преосвященству при репорте; во исполнение которой его преосвященства

резолюции; по определению Славенской духовной консистории сей указ к вам протопопу Богдановичу и посылается. 1783 года июля 19 дня.

Протопоп Павел Базилевич
Секретарь Василий Вербицкий
Канцелярист Федор Карлицкий [5]

Сюжет 3-й. Грецький проігумен Агафагелл

Указ Слов'янської духовної консисторії Херсонському протопопу Іоанну Богдановичу і благочинному священику Павлу Іваницькому про дозвіл грецькому проігумену Агафагеллу зимувати в м. Херсоні

№ 2163 *19 грудня 1786 р.*

1786 года декабря 30 числа получено

УКАЗ ЕЕ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА САМОДЕРЖИЦЫ ВСЕРОССИЙСКОЙ

Из Словенской духовной консистории, Херсонским протопопу Иоанну Богдановичу и благочинному священнику Павлу Иваницкому сего декабря 16 дня на присланном к Преосвященному Никифору Архиепископу Славянскому и Херсонскому от вас доношении, с приложением взятого с прибывшего в Херсон из Кефалонии греческого проигумена Агафагелла сказки, коего он проигумен показал, что приехал в Херсон для свидания с братом своим родным купцом Панатом Михайловым, но как его тамо не имеется, то намерен он проигумен обратно возвратиться, однако ж не прежде как весною по причине нынешнего зимнего времени. Учиненною Его преосвященством резолюциею предписано, как ныне прописанному называющемуся проигумену Агафагеллу возвратиться неудобно, то оставаться ему до весны в Херсоне, и быть под присмотром иеромонаха Иеремии, дабы он нигде не волочился и ни в каком священнослужении, поелику он о священстве своем никаких свидетельств не представил, допускаем не был, а по наступлении весны его Агафагелла заграницу выслать, о чем даем и в светскую команду сообщить, и о том к вам протопопу Богдановичу и благочинному Иваницкому послать из консистории указ, как и посылается.

Декабря 19. 1786 года.

Эксаминатор иеромонах Парфений
Секретарь Василий Вербицкий
Канцелярист Федор Карлицкий [6]

Протокол допиту грецького проігумена Агафагелла

28 листопада 1786 р.

1786 ГОДА НОЯБРЯ 28 ЧИСЛА ПРИЕХАВШИЙ НА КОРАБЛЕ В ХЕРСОН ГРЕЧЕСКИЙ ПРОИГУМЕН АГАФАГЕЛЛ СКАЗКОЮ ПОКАЗАЛ

он, Агафагелл, Венецианской республики области острова Кефалонии монастыря, принадлежащего до Афонской горы, Святого Архангела Михаила проигумен. Услышав о брате своем двоюродном купце Пантиоте Михайлове, что он находится в Херсоне [сл. нерзбр.], испросивши в Константинополе от Венецианского посланника Пашепорту, приехал в Херсон нарочно для свидания с ним, но как его в Херсоне не имеется, то намерен он [сл. нерзбр.] обратно возвратиться, однако ж не прежде как весною по причине нынешнего зимнего времени, что показал, а между тем не получит ли откуда известие, где его брат оный находится. Ехать же он в Россию дале Херсона не намерен, что показал и подписался по форме архиерейской.

Доношение
Сего ноября 28 числа греческий проигумен из Кефалонии прибыл в Херсон, с оного по силе указа Святейшего Правительствующего Синода снята нами сказка, которую при сем Вашему преосвященству подлинную в высокое рассмотрение представляем.
Дня 28 ноября
1786 года [7]

Клопотання грецької громади м. Херсона
Архієпископу Катеринославському і Херсонісо-Таврійському Амвросію про надання дозволу грецькому проігумену Агафагеллу
сповідати грецьких громадян

23 лютого 1787 р.

ВЕЛИКОМУ ГОСПОДИНУ ПРЕОСВЯЩЕННОМУ
АМВРОСИЮ АРХИЕПИСКОПУ ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОМУ
И ХЕРСОНИСО-ТАВРИЧЕСКОМУ

Жительствующего в Херсоне
греческого общества
НИЖАЙШЕЕ ДОНОШЕНИЕ!

С начала пребывания нашего в Херсоне предместниками Вашего преосвященства определяемы были частные из греков священники, но наконец бывший по определению Его преосвященства Архиепископа Никифора иеромонах Иеремий неизвестно почему из Херсона совсем выехал; хотя же при Херсонской греческой церкви и есть российский священник, но по незнанию им греческого языка преподавать нам требы христианские, особливо исповедь, не может: по таковым обстоятельствам, дабы мы паче в сию четыредесятницу не остались без надлежащей по долгу христианскому исповеди, а потому и причащение святых христовых таинств, Вашего преосвященства всепокорнейше просим, определив по благорассмотрению Вашему для нас из греков священника, не оставить скорейшею оного в Херсон присылкою, и тем показать архипастырское ваше над иностранцами благоволение; буди же таковым священником снабдить нас будет невозможно, то не благоугодно ли будет дозволить нам выписать из Греции в учении искусного и доброго поведения священника, а на первый случай в течении четыредесятницы исповедовать нас прибывшему в Херсон по своей надобности греческих мест из Кефалони проигумену Агафагеллу, а что он не запрещен и сумнителен в священнодействии, по справедливости мы в том свидетельствуем, с прочими же христианскими требами имеем относиться к российскому священнику, при греческой церкви находящемуся.
[п'ять підписів грецькою мовою]
февраля 23-го дня
1787-го года [8]

Джерела
1. ДАХО. Ф. 207, оп.1, спр. 33, арк. 1, 2
2. ДАХО. Ф. 207, оп.1, спр. 33, арк. 3-3 зв.
3. ДАХО. Ф. 207, оп.1, спр. 26, арк. 1
4. ДАХО. Ф. 207, оп.1, спр. 26, арк. 2
5. ДАХО. Ф. 207, оп.1, спр. 26, арк. 3-3 зв.
6. ДАХО. Ф. 207, оп.1, спр. 93, арк. 2-2 зв.
7. ДАХО. Ф. 207, оп.1, спр. 93, арк. 1
8. ДАХО. Ф. 207, оп.1, спр. 93, арк. 4

Summary

The author of the article proposes to the attention of researchers some documents of the Kherson protopopiya in the first years of existence of Kherson. These documents characterize some interesting aspects of foreign monks stay in Kherson and describe their life and traveling. It is an valuable material on a history of church in the south of Ukraine. The documents are supplied with legend and are published for the first time.

Л.А. Савенок

Соціальне обличчя Херсону наприкінці XIX ст. (за матеріалами Всеросійського перепису 1897 р.)

Матеріали загальних переписів населення закономірно користуються повагою дослідників.

Винятковий інтерес мають дані першого та єдиного загальноросійського перепису населення 1897р., який є надійною "точкою відліку" динаміки населення міста у дорадянський період [4, с.85]. Однак його матеріали не отримали належної уваги з боку дослідників. Так, у документальному збірнику "Херсону 200 лет" матеріали перепису не згадуються, а хрестоматійна за радянських часів "Історія міст і сіл" містить одну згадку про загальну кількість населення Херсона [5, с.76].

Отже, населення Російської імперії проводився за станом на 9 лютого 1897р., тобто в оптимальний період мінімальної рухливості населення. Перепис мешканців міст проводився по квартирам (будинкам) за 14 ознаками: ставлення до голови господарства та своєї родини, вік, стать, положення у шлюбі, стан, становище та звання, місце народження, прописки та постійного проживання, відмітка про тимчасове чи відсутність помешкання, віросповідання, рідна мова, писемність та освіта, ремесло, посада (з виділенням головного та додаткового заняття), фізичний стан .

Безумовно, цей перелік був далеко небездоганний навіть на час проведення перепису. Проте й принижувати інформативні можливості перепису щодо характеристики соціального обличчя Херсону не варто. Так, в опублікованих матеріалах перепису по Херсонській губернії міститься 25 таблиць (відповідно до програми перепису). Найбільш цінними є комбіновані, що містять кілька ознак – розподіл населення за статтю, віком і писемністю, за родами занять та рідній мові тощо [6]. До того ж матеріали містять інформацію щодо великих та малих міст регіону, а також міського населення губернії в цілому, що дає можливість шляхом порівняння визначити специфіку тодішнього життя саме Херсону. Не менш красномовні свідчення про вплив урбанізації на соціальне обличчя краян дають порівняння мешканців Херсона з навколишнім сільським населенням. Водночас більшість відомостей перепису може бути використана після відповідної обробки у відповідності з сучасними методологічними баченнями еволюції соціального обличчя населення в часи становлення індустріального суспільства. В нагоді стали відомості інших статистичних та довідкових видань.

Таким чином, метою статті є характеристика соціального обличчя населення Херсона в кінці XIX ст. за матеріалами Всеросійського загального перепису населення 1897р.

Отож, станом на січень 1897р. в Херсоні налічувалось 59076 осіб: тодішній губернський центр за кількістю населення займав лише 4 сходинку в губернії після Одеси, Миколаєва та Єлисаветграда (Кіровограда). Скажімо, Одеса налічувала

403, 8 тис. мешканців, Миколаїв – 92 тисячі [6, с.IV]. Інакше кажучи, Херсон був за розмірами середнім містом Південної України.

Під час аналізу соціального обличчя Херсону обов'язково слід враховувати його соціальну топографію, так як "середні" показники розподілялись по території міста вкрай нерівномірно. Традиційно в місті виділяли власне місто або центр та декілька передмість-районів: Забалку, Млини, Острів, Воєнку. Найбільш заможна частина населення мешкала в центрі, де розташовувались банки, крамниці, державні та приватні установи, найкращі будинки тощо. Млини, якщо не враховувати приміські хутори, були найбільш пов'язані з сільським господарством та найменш урбанізовані. Забалка була робочим районом, а Острів та Воєнка були люмпенізованими районами, де мешкала біднота.

З таблиці 1 видно, що в центрі мешкала ¼ населення міста (точніше 26,2%), а у передмістях майже 70%, в т.ч. на Млинах 8,25%, на Острові 4,3%, 8,67% на Сухарному, 7,1% на Воєнці та майже половина населення (45,57%) на Забалці.

Таблиця 1

Розміщення населення по основним районам Херсона за переписом 1897р. (у % до загальної кількості)

Рік / Район міста	1897р.	1904р.
Млини	8,25	4,41
Острів	4,03	1,87
Сухарка	8,67	30,59
Забалка	45,57	30,59
Воєнка	7,1	19,5
Центр	26,2	43,63
Приміські хутори	0,18	
Разом	100	100

Складено на основі: 6, с. III-IV; 7, с.148

Про ступінь соціальної диференціації дає наочне уявлення вартості та прибутковості нерухомого майна по районам. Так, у центрі вартість нерухомого майна становила 78 % вартості нерухомості всього міста і це майно приносило 80 % прибутку з нерухомості всього Херсона [7, с.103]. Отже, саме в центрі міста була зосереджена найзаможніша та найбільш урбанізована частини населення міста, а на околицях – робочий люд, тісніше пов'язаний з традиційними заняттями, перш за все сільським господарством.

Якщо в центрі відсоток кам'яних будинків становив 65 %, то на Млинах – 16%, на Забалці – 7 %, а на Острові та Воєнці всього лише 3 % [7, с. VI – VII]. Водогін мали тільки 10 % будинків міста та 88 % будівель центру. Отож, Забалка, Воєнка, Млини та Острів являли собою сукупність дерев'яних, очеретяних та глиняних малих (1-2 кімнати та кухня) будинків практично без елементарних зручностей та інших ознак цивілізації та з підсобним господарством майже у кожної родини. У центрі ж були переважно двоповерхові кам'яні споруди, де були зосереджені 3-4-х

кімнатні квартири та основна частина різних установ, торгово-промислових та фінансових закладів [7, с. XII]. Загалом, Херсон являв собою типове місто часів мануфактурного періоду капіталізму, де 3-х і 4-х поверхових будинків було лише 223, а одноповерхових 13,136 або 88,1 % всіх будівель. З "комунальних зручностей" були розповсюджені більш за все печі (їх мали 99 % всіх будинків), а ось водогін (14 % будинків), відлив (6 %) та ватерклозети (6,3 %) були розкішшю, не кажучи вже про ванну кімнату (2,2 %) [7, с. XII].

В місті, якщо вести розмову про житло, майже ⅓ населення (32,8 %) жили в поганих умовах – у будівлях чи квартирах з однією кімнатою та кухнею. Тогочасний "середній клас" (2-3 кімнати і кухня) складав 45,5 %, заможні (4-6 кімнат і кухня) – 20,6 %, багатії (6 і більше кімнат) – 1,9 %.

Але не варто перебільшувати убогість. У 1904р. 43 % населення Херсона мали у приватній власності нерухомість. Їх розподіл за соціально-становими групами свідчить, що більшість жителів міста можна віднести за тогочасними уявленнями до середнього класу. Так, серед власників житла робітники та ремісники складали 50 %, торговці – 22 %, чиновники – 8,6 %, службовці приватних установ – 2,4 %, особи вільних професій – 2,7 % (див. табл.2).

Таблиця №2

Розподіл власників житла у Херсоні за соціально-становими групами та районами володіння в 1904р. (у % до всієї кількості житла в місті)

Район міста / Соціально-станова група	Воєнка	Забалка	Млини	Острів	Центр	Весь Херсон
Ремісники і робітники	61,0%	73,0%	64,0%	76,0%	36,5%	22,0%
Торговці	8,0%	10,0%	12,0%	90,0%	29,5%	22,0%
Особи невизначених занять	19,8%	10,1%	10,3%	10,2%	16,3%	14,3%
Чиновники	9,6%	4,4%	9,7%	0,8%	0,5%	8,6%
Особи вільних професій	0,8%	1,2%	2,0%	1,0%	3,8%	2,7%
Службовці приватних	0,8%	1,3%	2,0%	3,0%	3,2%	2,4%
Разом	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Складено на основі: 7, с. XXIII

Та повернемося до матеріалів загального перепису населення Російської імперії 1897р. Він зафіксував значне зростання населення міст Північного Причорномор'я за рахунок внутрішньої міграції населення імперії. Так, серед наявного населення міста емігранти складали 37 %, причому в їх складі переважали вихідці з інших губерній над народженими в Херсонській губернії та закордоном (табл. 3). В цьому плані херсонці займали проміжне становище між мешканцями великих розвинутих міст Півдня України та невеликих містечок краю.

Таблиця 3

Склад наявного населення Херсона за переписом 1897р. за місцем народження

місто, повіт / категорії за місцем народження	Херсон	Берислав	Одеса
Місцеві	63,00%	79,50%	58,00%
Інших місцевостей	13,90%	5,80%	8,60%
Інших губерній Росії	22,70%	4,50%	31,60%
Іноземних держав	0,40%	0,20%	1,80%
Разом	100,00%	100,00%	100,00%

Складено: 6, с.2-3

Скажімо, якщо в Одесі місцеві уродженці складали 58 %, то у Бериславі – 79,5%, в Херсоні – 63 %. Емігранти з Херсонської губернії в Одесі складали 8,6 % , в Бериславі – 5,8 %, в Херсоні – 13,9 % (див. табл. 3).

Серед емігрантів Херсона переважали вихідці з сусідньої Таврійської губернії – 2285 осіб, що становило 10,5 % усіх емігрантів (21828 осіб) [6, с. 10-15]. Серед переселенців міста переважали жителі українських губерній – Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Харківської та Чернігівської. Їх налічувалось 4384 особи або 20 % від загальної кількості емігрантів. Серед вихідців з українських губерній лідерство тримали жителі Полтавщини (вони складали 30 % цієї категорії) та інших лівобережних губерній, що в значній мірі визначало мовні, етнографічні та ментально-психологічні риси міської української громади Херсона [6, с. 10-15].

Цей міграційний процес був цілком природним для перехідної доби від традиційного до нового аграрно-індустріального (в перспективі – індустріального) суспільства, яка почалася в Російській імперії з реформи 1861 року. Саме в цей час внаслідок небувалого зростання товарно-грошових відносин, торгівлі та розвитку культури відбувалося інтенсивне зростання кількості міського населення. Наприклад, за 1863-1897 рр. чисельність міського Наддніпрянської України населення зросла з 1461,6тис. до 2988,1тис., тобто у 2 рази.

При цьому не слід перебільшувати ступінь урбанізації тодішнього суспільства. Адже і на кінець XIX ст. питома вага населення міст залишалась низькою – 13,6%. В Херсонській губернії рівень урбанізації був значно вищим – 28,9 %.

Херсон на цьому тлі виглядає містом середнім (тобто з населенням 50-100 тис.), яких у 1897р. нараховувалось 8. Власне великих міст з населенням більше 1000 тис. було лише 4 – Київ, Харків, Одеса та Катеринослав.

У пореформену добу наше місто демонструвало знов-таки середні темпи зростання. За період 1861-1897рр. чисельність населення зросла з 33957осіб до 59076 чол., або у 1,74 рази [10, с.3]. Такі темпи не можна порівнювати зі зростанням великих міст – Одеси (зростання в 4 рази) чи нових промислових центрів типу Запоріжжя (Олександрівська) – зростання в 5 разів [11, с.71,78; 12, с. 18-16]. Збільшення населення Херсона дещо відставало навіть від темпів Бериславу – зростання у 1,78 разів.

Статево-вікова структура населення поєднувала риси традиційного суспільства (значна частка дітей, мізер осіб похилого віку та порівняно незначна питома вага працездатних осіб, переважання жінок над чоловіками), що були

характерні для сільської місцевості і невеликих міст краю з особливостями "міграційної популяції " – переважання чоловіків і порівняно висока частина працездатних. Такі особливості утворилися внаслідок посиленої міграції переважно молодих чоловіків та збереження притаманних доіндустріальному суспільству рис – значна смертність дітей та чоловіків, мізерна кількість осіб похилого віку. І знов Херсон зайняв проміжне становище між селом і великим містом, між відкритим та закритим суспільством, традиційною та індустріальною цивілізаціями.

Конкретні відомості щодо статево-вікового складу населення у відсотках подано у діаграмі 1.

Статево-вікова структура населення (у відсотках)

В першу чергу звертає на себе увагу незначна кількість літніх осіб, що обумовлено низьким рівнем життя та охорони здоров'я. Так, осіб з віком понад 60 років всього лише 7,12 % від загальної кількості херсонців (див. діаграму 1). Показово, що в місті було лише 62 особи дійсно похилого віку (старші 90 років), з них 30 жінок. Завдяки значній іммміграції молодих чоловіків досить високою була питома вага осіб працездатного віку з перевагою чоловіків. Всього мешканці цієї групи складали 47,6 %, з них 53,3 % чоловіків. Проте ці іммігранти не мали родин, що звужувало внутрішню базу для динамічного зростання населення. Скажімо, діти до 9 років складали 24,15 % населення, що виглядає диспропорційно щодо загальної кількості мешканців.

Становий склад населення Херсона характеризувався переважанням міщан (69,4 %) та селян (17,5%) при значній питомій вазі дворянства (6%) та купців (1,5%)(див. табл. 4). І знову-таки наше місто займало проміжне становище між Одесою та Бериславом, тобто великим та малим містами.

Проте становий не містить характеристик соціального обличчя херсонців на рубежі XIX-XX ст. В містах становість населення під впливом товарних відносин суттєво змінювались. Наприклад, серед дворян були не лише чиновники, а й власники, рантьє, особи вільних професій, буржуа тощо. В Херсоні дворян

Таблиця 4

Становий склад населення Херсона за переписом 1897р. (у відсотках)

Міста / Стани	Херсон	Берислав	Одеса
Поза станами	4,30%	1,00%	11,60%
Дворяни	6,00%	1,60%	6,00%
Духовенство	0,60%	0,30%	0,60%
Купці	1,50%	1,40%	1,30%
Міщани	69,40%	80,10%	68,50%
Селяни	17,50%	15,30%	16,50%
Іноземці	0,70%	0,30%	5,50%
Разом	100,00%	100,00%	100,00%

Складено: 6, с.2-3

В Херсоні дворян було більше, ніж в цілому серед населення краю. Після 1861 року вони кидали свої маєтки та переселялись до міст, де займали керівні

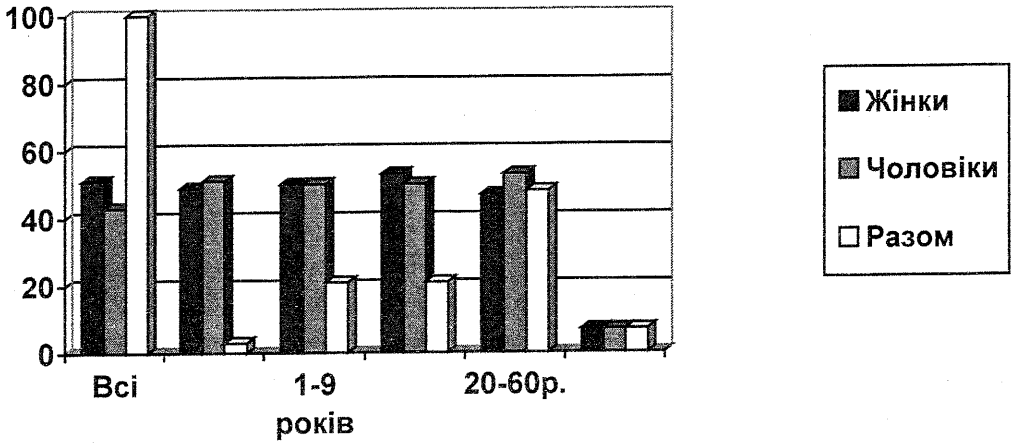

посади в органах влади, йшли в адвокатуру та суди. Чимало втягувалось у підприємництво. Міщани, тобто власне мешканці міст, теж змінювали своє обличчя в умовах становлення індустріального суспільства. Це ще в більшій мірі стосується селян. На відміну від інших станів міського населення, серед яких переважали жінки, селяни були представлені в Херсоні переважно чоловіками. До міст у більшості своїй переселялась селянська молодь, як найбільш рухлива частина, що заводила родину після зміцнення свого соціального становища.

Селяни в Херсоні у своїй більшості поривали зв'язок з зі своїм станом і колишнім побутом, хоча в Херсоні цей розрив зовні видавався не таким уже й революційним. Херсонські селяни продовжували жити в звичних помешканнях, зберігали в дещо видозміненому вигляді традиційні заняття тощо.

Втім, тогочасна становість до певної міри відображала соціальну ієрархію суспільства, а у сполученні з етнічними ознаками він може уточнити наші уявлення про соціально-політичний статус різних етнічних груп.

Загальновідомо, що у розглядувані часи українська нація "формувалась переважно як селянська" [14, с.176]. Так, за 1897р. серед українців (точніше вести мову про українських мешканців, бо в переписі враховувалась рідна мова) хліборобів налічувалось 74 %. В цілому серед міського населення українці складали лише третину, а переважали росіяни та євреї. Найменше українців проживало у великих містах, наприклад, у Києві –22%. В Херсонській губернії вони поступалися росіянам в середніх містах, переважаючи лише у малих.

Етнічний склад відображено в таблиці 5.

Таблиця 5

Етнічний склад населення Херсона у 1897р. У відсотках (за рідною мовою)

Міста та райони / Етнічні групи	Херсон	Берислав	Одеса	Херсонський повіт
Всі	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%
Росіяни	47,23%	4,30%	49,09%	24,59%
Українці	19,62%	72,86%	9,39%	55,04%
Німці	0,72%	0,35%	2,53%	3,45%
Євреї	29,05%	21,72%	30,76%	12,19%

Складено: 6, с.90-95

В Херсоні було нараховано 41 етнос В нашому місті найбільше налічувалось росіян, які становили 47,23 % міського населення. Другу сходинку займали євреї (29,05%), третю – українці (19,62%). Аналогічна ситуація була і в Одесі, де росіяни складали 49 %, євреї – 30,8 %, а українці – 9,4 %. Населення Бериславу нагадувало сільське населення краю з абсолютною перевагою українців [див. табл.5]. Інакше кажучи, у Херсоні переважало неукраїнське населення, що суттєво впливало на соціокультурну характеристику міста та його роль в українському русі. З цієї статистики наочно випливає залежне становище українців в Російській імперії, оскільки саме міста були осередком та каталізатором становлення індустріального суспільства.

Підпорядковане становище українців Херсона стане ще рельєфнішим при аналізі комбінації етнічної приналежності та становості, що подана в таблиці 6.

Таблиця 6

Розподіл городян за станами та рідною мовою (у %)

Стани \ Рідна мова, місто чи регіон	Херсон			Міста Херсонської губернії		
	Росіяни	Українці	Євреї	Росіяни	Українці	Євреї
Всього	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%
Спадкові дворяни	4,76%	0,58%	0,01%	4,24%	0,62%	0,06%
Особисті дворяни та чиновники	5,97%	1,62%	0,38%	4,50%	0,62%	0,13%
Священники	1,03%	0,62%	0,00%	0,78%	0,31%	0,00%
Спадкові та особисті почесні громадяни	1,31%	0,50%	0,32%	1,55%	0,37%	0,21%
Купці	1,37%	0,09%	2,36%	1,33%	0,11%	1,86%
Міщани	59,66%	65,80%	92,50%	48,12%	65,39%	94,36%
Селяни	21,08%	26,12%	3,70%	33,97%	30,18%	2,05%

Складено: 6, с. 303-319

Скажімо, серед росіян міста спадкові дворяни складали 4,76 %, а серед українців лише 0,58 %, тобто вдев'ятеро менше. А між тим саме з цього стану виходила міська адміністративна еліта. Трохи кращим, але теж разючим за своєю кричущою несправедливістю, було співвідношення щодо питомої ваги особистих дворян та чиновників – серед росіян міста їх було 5,97 %, а серед українців 1,12 %, тобто вп'ятеро менше. Між тим саме ця "чиновницька рать" визначала більшість питань повсякденного життя. При такому представленні українців серед держслужбовців вести мову про врахування їх національних інтересів та потреб не доводиться.

Не кращим було становище українців і серед торгово-підприємницької еліти міста, яку складали купці та спадкові і особисті почесні громадяни. Частка цієї категорії складала серед росіян складала 2,68 %, а серед українців лише 0,59% або вшестеро менше.

Загальновідомо, що євреї у Російській імперії всіляко обмежувались у політичних, соціально-економічних та громадянських правах. Але в Херсоні, як і в багатьох інших містах "смуги осілості", вони складали більшість серед великих і дрібних підприємців та купців. Так, купців серед єврейської громади міста було 2,36 %, серед російської – 1,37% і вже геть мало серед української – 0,09% (табл.6).

Водночас, українці Херсона порівняно з двома іншими найчисленнішими етнічними групами міста в найбільшій мірі зберігали зв'язок з селом та традиційним аграрним суспільством. Наприклад, селяни складали серед українців 26,12 %, серед росіян – 21,08%, а серед євреїв лише 3,7 %. Нарешті слід зазначити, що такі ознаки соціального статусу українців були притаманні не лише Херсону, а були типовими явищами. Отже, Херсон за своїми соціально-політичними та економічними ознаками був типово імперським, неукраїнським містом.

Перепис 1897 р. зафіксував дуже невтішну картину з рівнем освіти у Херсоні, про що свідчать відомості табл. 7. Так, серед херсонців у 1897 р. письменних нараховувалось лише 43 %, тобто кожен 4 з десяти опитаних. Цей рівень в цілому відповідав освітньому рівню міст Херсонської губернії і значно перевищував рівень освіти навколишнього селянства та малих міст.

Проте, він значно відставав від рівня освіти великих міст – в Одесі письменних нараховувалось 50,1%, у Харкові – 52,5. В цьому вимірі наше місто щодо загального рівня освіти відставало від великих міст років на 30. Скажімо, у Києві у 1874 р. був зафіксований рівень письменності у 44,3%, тобто близький до херсонського у 1897 р. [9, С.505].

Чіткіше реальний освітній рівень херсонців характеризує якість освіти. Херсон як середній губернський центр зосереджував переважно початкові і частково

Рівень освіти за загальним переписом 1897р. у відсотках

Освіта / Регіон	Непись-менних	Письмен-них	З них вчилися в закладах					
			Ун-ти	Інші вузи	Сер. спец	Серед-ніх	Військ. сер. спец.	Військ. вузах
Міста Херсонської губернії	56,14%	43,86%	0,46%	0,08%	0,45%	4,30%	0,01%	0,32%
Херсонський повіт (лише сільське нас.)	78,34%	21,65%	0,02%	0,01%	0,08%	0,28%	0,00%	0,01%
Херсонський повіт (лише сільське нас.)	56,86%	43,14%	0,41%	0,09%	1,26%	5,54%	0,00%	0,16%
Берислав	64,42%	37,54%	0,10%	0,03%	0,13%	1,24%	0,00%	0,00%
Одеса	49,86%	50,14%	0,66%	0,10%	0,49%	5,00%	0,00%	0,36%

Складено: 6, с. 54-83.

середні навчальні заклади. Скажімо, в 1900 р. в Херсоні знаходились чоловіча і жіноча гімназії, чоловіче духовне, 6-класне і 2-класне міське, сільськогосподарське училища, фельдшерська школа, морехідні класи, учительська семінарія, 31 початкова школа [13, С.176]. Берислав як невелике позаштатне (позбавлене адміністративних функцій) містечко мало заклади лише початкової освіти. В Одесі ж були установи, що надавали вищу і середню

спеціальну освіту – університет, сільськогосподарський інститут, політехнічне, комерційне і електромеханічне училища тощо.

Тому не дивно, що в Херсоні з 25,5 тис. письменних середню і вищу освіту мали лише 4,4 тис осіб, або 17,4 % письменних та 7,46% всіх херсонців. У вузах навчалось 298 херсонців (0,5 % всього населення) – в Одесі таких було 3087 (0,8 % всіх одеситів). Водночас у сфері середньої освіти Херсон не поступався Одесі, а частка осіб з середньою спеціальною освітою навіть значно перевищувала – 1,26 % і 0,49% осіб відповідно (див.: табл.6). Отже, за рівнем освіти Херсон був в цілому на рівні вимог часу і займав порівняно міцні позиції в галузі середньої спеціальної освіти.

Втім, за цими середніми показниками криється значна різниця в рівні освіти вікових, гендерних, етнічних та станово-соціальних груп. В першу чергу відзначимо, що в умовах імперії значна частина молоді була позбавлена освіти. Природно, що це визначало їх майбутній соціальний статус. Скажімо, серед херсонців віком 10 – 19 років письменних було 65,7%. Тобто, 4329 херсонських юнаків та дівчат напередодні XX ст. не вміли читати і писати. Серед дівчат цей показник був набагато більший, ніж серед юнаків – 45,2 % і 21,9 % відповідно [6, С.11-25].

"Розподіл" стану освіченості в етнічному вимірі подано у табл.8. Серед етнічних меншин традиційно високий рівень початкової освіти був у німців (43,2 %) та євреїв (36,6 %), які мали розвинену мережу національних освітніх закладів. Останнє дозволяло їм мати цілком пристойний рівень освіти на національній мові – 13,8 % німців та 7,7 % євреїв були письменні на рідній мові

Таблиця 8

Рівень освіти провідних етнічних громад Херсона у 1897р.

Освіта / Етнічна група	Всіх	В. т.ч. рівень освіти		
		письменних на російській мові	письменних на інших мовах	освіта вище початкової
Все населення	100,00%	33,08%	2,60%	7,46%
Росіяни	100,00%	33,17%	0,03%	10,50%
Українці	100,00%	27,03%	0,01%	2,40%
Німці	100,00%	43,19%	13,84%	23,47%
Євреї	100,00%	36,59%	7,17%	4,76%

Складено: 6, с. 140-177

Російська громада за рівнем початкової освіти знаходилась в межах середніх показників, але серед них, як представників імперської нації, було порівняно багато осіб з середньою та вищою освітою (10,5 % росіян мали освіту вище початкової). Традиційно для імперських часів найбільш знедоленими щодо освіти були українці. Так, за рівнем загальної письменності вони поступалися середнім показникам на 24 % (27,04 % і 35,68 % відповідно), за якісним рівнем освіти, тобто щодо питомої ваги осіб з освітою вище початкової, - більше ніж утричі (7,5 % і 2,4 % відповідно). І дійсно катастрофічним було становище з володінням рідною мовою. Серед 11,6 тис. херсонців лише один (!) міг читати і писати на рідній мові.

Але в Російській імперії не менш глибока диференціація спостерігалась і в освітньому рівні станово-соціальних груп, що видно з таблиці 9.

Таблиця 9

Освіта мешканців Херсона за станами (у відсотаках)

Освіта / Стан	Всіх	Непись-менних	Письмен-них	З них начались у закладах		
				у вузах	середніх спеціальних	середніх
Все населення	100,00%	56,86%	43,14%	0,50%	1,42%	5,54%
Дворяни та	100,00%	18,30%	81,68%	6,31%	8,12%	33,46%
Міщани, купці,	100,00%	58,60%	41,40%	0,13%	0,82%	3,91%
Селяни,	100,00%	62,98%	37,02%	0,02%	0,27%	0,91%

Складено: 6, с. 54-83

Природно, що найбільш обділені освітою були херсонці-селяни, хоча саме до міста емігрувала найосвіченіша сільська людність. Так, серед селян налічувалось лише 37 % письменних, що було на 10,6 % менше міських станів (серед них письменних було 41,4 %) і у 2,21 рази менше, ніж серед дворян і чиновників. Серед селін-херсонців практично не було осіб з вищою освітою, а осіб із загальною середньою - 0,91 % та середньою спеціальною – 1,27 % освітою. Серед типово міських станів (міщан, купців, почесних громадян тощо) недостатньо було осіб з вищою (0,13 %), загальною середньою (3,91 %) і особливо середньою спеціальною – 0,82% – освітою. Останнє є свідченням незначного втягнення міських верств Херсона в економіку індустріального суспільства.

Монопольне становище на освітньому ринку послуг займали дворяни і чиновництво. Так, якщо дворяни і чиновники серед осіб з середньою загальною освітою складали 36,3 % (в загальній масі городян їх було 6,0 %) і перевищували середньоміський показник у 6 разів, то щодо вищої і середньої спеціальної освіти відстань була дійсно марафонською.

Так, серед 298 херсонців з вищою освітою дворян і чиновників було 224 або ¾, що перевищувало відповідний рівень міських станів у 48,5 разів і селян-херсонців у 316 разів! (Підрахунки на основі табл. 9). Така фантастична різниця в освіті яскраво свідчить про практично неосяжну прірву соціальних протиріч.

Найбільш цікавими для характеристики ступеню "індустріалізації" жителів Херсона є матеріали щодо розподілу за групами занять осіб із "самостійним заняттям" та їх комбінації з етнічними групами [6, С.198-206].Після певних перерахунків та "згортання" переліку занять (перепис виділяє їх 63) можна отримати необхідні дані – див.: табл.10. Так, з 59,1 тис. Херсонців 23,3 тис. (або 39,4 %) мали самостійне джерело прибутків. З основних етнічних груп найбільше таких було серед росіян - 42,6 %) і німців (41,8 %), найменше серед євреїв – 33,1 %, останнє пояснюється орієнтацією більшості єврейських жінок на хатнє господарство.

Джерела прибутків дають уявлення про провідні галузі економіки міста. Перепис зафіксував їх у такій ієрархічній послідовності – промисловість і ремесла (23,7 % самодіяльного населення), торгівля (14,9 % відповідно), транспорт і зв'язок (4,8 % будівництво) і (4,5 % житлове господарство), управління та охорона

правопорядку (відповідно 3,8 %), охорона здоров'я та гігієна (3,3 %), освіта (1,9 %), сільське господарство і рибальство (1,8 %), релігія (0,9 %) і банківська справа (0,25% самодіяльного населення).Значна частина херсонців – 2,8 тис. або 12,1 % від чисельності осіб з самостійним прибутком – отримували пенсії, стипендії і відсотки з банківських капіталів. Втім, це стосується лише основного джерела прибутку і певна їх частина працювала.

Таблиця 10

Соціально-економічна структура населення з самостійним прибутком Херсона за переписом 1897р.

Групи населеня / Заняття	Всі мешканці	Росіяни	Українці	Німці	Євреї
Все самодіяльне	39,44%	42,57%	40,98%	41,78%	33,06%
Управління,	3,80%	2,30%	3,20%	6,20%	0,30%
Релігія	0,90%	0,60%	1,10%	1,10%	1,20%
Освіта, література	1,90%	1,70%	1,20%	2,80%	2,70%
Охорона здоровя та	3,30%	3,50%	3,90%	4,50%	2,40%
Наймані службовці,	27,90%	31,70%	41,50%	20,20%	10,30%
Пенсіонери,	12,10%	14,60%	11,40%	14,60%	6,80%
Сільське, лісове	1,80%	1,90%	3,60%	0,00%	0,20%
Промисловість та	23,70%	20,10%	16,80%	22,00%	37,20%
Транспорт і звязок	4,80%	7,10%	4,80%	14,60%	4,00%
Банківська справа	0,25%	0,30%	0,04%	0,00%	0,40%
Торгівля	14,90%	7,90%	6,80%	4,50%	30,50%

Складено: 6, с. 198-27

Отже, економічно активне населення (economically active population) складало щонайменше 20,5 тис., тобто 34,7 % всіх жителів Херсона. Перепис зафіксував остаточний розрив міста з сільським господарством, яке мало суто допоміжний характер, в ньому було зайнято 425 осіб з 23302, що складало 1,8 % самодіяльних. Для порівняння – у Бериславі у сільському господарстві і рибальстві було зайнято 14,3 %, в Одесі відповідно – 1,97 %. [6, С.198-205].

За структурою зайнятості це було типове промислово-торгове місто, що виконувало також суттєві адміністративні та деякі освітні функції.

Проте, структура економіки Херсона відставала від провідних індустріальних центрів України як за кількістю промислових закладів, так і за їх розмірами та обсягами виробництва. У значній мірі це було обумовлено погіршенням транспортного сполучення міста на кінець XIX ст. – залізниця місто обійшла, умови судноплавства по Дніпру і Дніпро-Бузькому лиману були незадовільні. Внаслідок у 1904 р. перепис міст Росії зафіксував у Херсоні 70 фабрично-заводських закладів з річним виробництвом у 5,1 млн. крб. та з 1308 робітниками (скажімо, в Єлисаветграді таких закладів було 72 з 1957 робітниками). Водночас у місті було 111 ремісничих майстерень з 555 ремісниками [1, С.163-205].За відомостями початку XX ст. У місті було 246 промислово-ремісничих закладів з 2600 робітниками і річним виробництвом у 6 млн. крб. Найбільші 53 (1,1 тис. робітників) заклади виробляли продукції на 5 млн. крб. Це були 5 парових млинів, 5 лісопильних заводів, тютюнова фабрика, машинобудівний та чувано-ливарний завод Вадона [3, С.175].

Отже, в структурі промисловості провідну роль відігравали лісопереробка та обробіток продукції сільського господарства. За переписом 1897 р. лісопереробка слугувала основним джерелом прибутку для 1136 херсонців (4,9 % усього

самодіяльного), обробка сільгосппродукція – 825 і 3,5 % відповідно [6, С.198-206]. За кількістю працюючих провідним було пошиття одягу – 2332 херсонця або 10 % самодіяльного населення – але воно було розраховано на міський ринок і не давало значного прибутку. Занепали традиційні галузі херсонської промисловості – дерев'яне кораблебудування та миття вовни. У місті було недостатньо сучасного приладо- і машинобудування, металообробки взагалі. Так, найбільша ніша була в кораблe- і сільгоспмашинобудуванні, а на час перепису у цій передовій галузі було зайнято 865 херсонців, тобто 3,5 % самодіяльного населення [6, С.208].

Друге місце в економіці посідала торгівля, якою займалися 14,9 % херсонців [див. табл.10]. На поч. XX ст. в місті було два ярмарки, 738 лавок, 38 складів, 64 пивні, 15 готелів і заїжджих дворів, 34трактири, 38 торгових складів.

Херсон був значним річковим і каботажним портом з вантажообігом близько 350 тис. т., переважно це були ліс та хліб [3, С.175-176; 1, С.186-189]. Тому не дивно, що основна частина торговців – 1347 з 3467, або 39% - торгувала сільгосппродуктами. В готелях і трактирах було зайнято 210 чоловік, продаж алкогольних напоїв годував 92 особи, а ось торгівля металом та машинами лише 81.

Як відображення поважних адміністративних функцій міста в органах управління та правопорядку було зайнято 897 осіб, або 3,8 % самодіяльного населення, в освіті 438 осіб, або 1,9 %, охороні здоров'я та соціальній роботі 776 осіб чи 3,3 %. Така ситуація відображала недостатню увагу тодішнього суспільства до названих галузей.

Природно, що структура самодіяльної частини основних етнічних громад Херсона мала свої особливості. Це було обумовлено менталітетом, історико-господарським досвідом, політичним статусом та особливостями історії міста. Так, росіян порівняно багато було в будівництві, охороні здоров'я, серед пенсіонерів та стипендіатів, на транспорті (переважно, візники). Кількість росіян серед найманих робітників і службовців перевищує середньо міські показники (див.: табл.10). Єврейська громада традиційно віддавала перевагу ремеслу (37,2 %) та торгівлі (30%). Водночас їх було менше порівняно із середньо міським рівнем у будівництві, державному управлінні, соціальній сфері, сільському господарстві й на транспорті.

Недостатній освітній рівень, прив'язаність до сільського господарства, нестача раціоналізму, труднощі вчорашнього селянина влаштуватись у незвичному етносоціальному середовищі призвели до відповідних наслідків у заняттях українців Херсона. Зокрема, 42 % українців служили в наймах (переважно, прислугою та чорноробами). За цим показником українці займали далеко не почесне перше місце, випереджаючи євреїв в 4 рази, німців удвічі, росіян на 25 % (табл. 10). Решта українців була зайнята в промисловості та ремеслах (16,8 % самодіяльного населення), торгівлі (6,8 %), транспорті (4,8 %), санітарії та гігієні, сільському господарстві. Характерно, що українці поступались іншим етносам в соціально-престижних видах діяльності (державне управління, освіта, банківська справа тощо), але займали перше місце серед зайнятих сільським господарством. Водночас вони посіли останнє місце в передових (промисловість) і найбільш прибуткових (торгівля) галузях. Наприклад, в металообробці було зайнято 378 росіян, 226 євреїв і лише 150 українців [6, С.198-273]. Отже, міста в Наддніпрянській Україні, і зокрема Херсон, за часів Російської імперії не були українськими.

У підсумку наголосимо, що матеріали Першого перепису населення Російської імперії містять достовірну, цікаву і різнобічну інформацію про соціальне обличчя Херсона на рубежі XIX – XX ст. Їх критичне і системне використання у комплексі з іншими джерелами дозволяє суттєво уточнити наші уявлення про

функції, характер і життя міста та його мешканців, визначити міру його сформованості згідно критеріїв нової, індустріальної доби.

Отже, на кінець XIX ст. Херсон був середнім промислово-торговим та адміністративним центром Південної України. Через відірваність від залізниць і недостатню увагу до обладнання морського порту місто не змогло у повній мірі використати переваги свого місця знаходження, можливості пореформеного часу, перетворитись в економічний центр Нижнього Подніпров'я і Таврії, підперти свій адміністративний статус економічними важелями. Остаточно відірвавшись від старого, традиційного суспільства, Херсон робив лише перші кроки у нову, індустріальну цивілізацію.

У кінці XIX ст. в Херсоні назрівали гострі соціально-політичні протиріччя, головними з яких був імперський великоруський характер міста в українському селянському морі, використання елітою нецивілізованих, напівазіатських методів збагачення та управління. Втім, подібні проблеми були притаманні всім містам Наддніпрянщини. З власне міських, не вирішених до сьогодні, проблем головною була й є чітке визначення місцевою елітою бажаного характеру і функцій Херсона з урахуванням як тенденцій поступу світової цивілізації, наявних ресурсів так і історичних традицій.

Джерела і література

1. Города Росси в 1904 год. – СПб: Центр. стат. комит. МВД, 1906. –1462, XIV, XIIс.
2. Берислав //Большая Єнциклопедия / Под общ. ред. С.Н. Ютакова и П.Н Милюкова. –Спб: б. и., 1901. – Т.3. – С.100
3. Демографический энциклопедический словарь.- М.:Сов. энцикл.,1985.- 608 с.
4. Херсону 200 лет.1778-1978. Сб. док. и мат.- К.:Наук.думка, 1978.- 406 с.
5. Історія міст і сіл УРСР. Херсонська область.- К.: УРЕ, 1972.- 687 с.
6. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897.- T.XLYII. Херсонская губерния. - М.: Изд. Центр. статист. К-та МВД, 1904.- 319, XYI с.
7. Материалы для оценки городов Херсонской губернии по закону 8 июня 1893 г. Краткий статистико-экономический обзор (по данным оценочных описаний в 1894 и 1904 гг.).- Херсон: Изд. Херсон. Губерн. Земской управы, 1908.- Вып. II. – 163, XXXIс.
8. Рашин А.Т. Население России за 100 лет (1811 – 1913гг.). – М.: Госиздат, 1956. – 357с.
9. Історія Української РСР. – К.: Наукова думка, 1978. – Т.3. –607с.
10. Єкономическое состояние городских поселений Евр. Росси в 1860-1862гг. – СПб: б. и., 1863. – ч.1-2
11. История городов и сел Украинской РСР. Запорожская область. –УСЭ, 1981. – 726
12. Кравців Б., Кубійович В. Одеса// енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Перев. в Україні. – Львів: КТШ, 1936. – С.1814-1824
13. Мурашкінцев А. Херсонкая губерния // Энциклопед. Словарь. Издатели Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. – СПб: изд-во Брокгауз и Ефрон, 1903. – Т.XXXVII. – с.166-179
14. Сарбей В.Г. Національне відродження України [Україна крізь віки]. – Т.9ї. – К.: Альтернативи, 1999. – 336с.

Л.В. Виноградова, О.І. Шинкаренко

З історії розвитку промисловості міста Херсона. XIX - початок XX століття (хроніка)

Херсонська промисловість за свою 200-річну історію пережила кілька етапів у своєму розвитку. Перший етап пов'язаний з кінцем XVIII ст., коли місто було головним портом Чорного моря, тут було розташоване адміралтейство з Великими державними підприємствами, які обслуговували потреби армії та фронту, діяли іноземні торговельні кампанії зі своїми капіталами, Херсонський порт займав перше місце по Чорному морю за своїм торговельним обертом.

Другий етап, який розпочався з кінця XVIII ст. і характеризувався значним зменшенням промислового виробництва, що було пов'язане з обмілінням гирл Дніпра, виникненням нових міст, більш вигідно розташованих на Чорному морі, куди переводяться Великі державні підприємства військового призначення. Херсонська промисловість поступово переорієнтується на переробку продукції сільського господарства та сировини, яка надходила по Дніпру. Розвивається спорудження торгівельних кораблів, це було пов'язано з тим, що в Великій верфі інших міст будували переважно кораблі військового призначення та торгівельні великого тонажу.

Третій етап, початок якого датується 30 рр. продовжувався до 60-70 рр. XIX ст., характерними особливостями якого стали чисельні майстерні по обробці вовни, що було пов'язано з кон'юнктурою ринку, та поступовим збільшенням дрібних виробництв, які забезпечували місцеві потреби населення і розвитком каботажного плавання. Превалює переробка лісу.

Четвертий етап охоплював період з 60-70 рр. XIX ст. – початок XX ст., коли припиняє свою роботу Херсонський морський порт з відповідними наслідками. В Херсоні переважає переробка сільськогосподарської продукції, всього на кінець XIX ст. в Херсоні налічується 18 різних видів виробництв.

Початок п'ятого етапу збігається з відкриттям Херсонського морського порту у 1902 р. і коли в Херсоні збільшується чисельність крупних (за мірками Херсону) виробництв, які своєю продукцією виходять за межі міста та повіту, збільшується приплив капіталів, чому сприяло відкриття залізниці, яке з'єднало Херсон з іншими промисловими містами. Зменшується чисельність кустарних майстерень, які не витримують конкуренції великих підприємств. На 1913 р. вся промисловість Херсона складалась з 113 підприємств з обсягом продукції в 14 млн. крб.

1778	Збудовані цегляний і вапняний заводи
1779	Початок військового суднобудування. В Херсоні закладено перший 66-гарматний лінійний корабель "Слава Екатерины" (1). Початок роботи державних верфей (2)
1790	Початок спорудження ливарно-гарматного заводу підприємцем А. Струговщиковим. На ньому були виготовлена 431 мідна грата (3)
1794	Згадка в документах про роботу адміралтейсько-канатного заводу та сенатської друкарні (4)
1797	Заснована міська купецька верф на березі р. Кошової
1806	Заснована верф торговельного купецького суднобудівництва, самого великого мануфактурного підприємства півдня України (5)
1808	Заснована суконна фабрика, р. Кошова
1828	Заснована перша вовномийна, власник купець Дімінітру
1831	Відкрита в Херсоні купецька верф
1844	Засновано 2 шкіряних заводи відомства комісаріатського комітету[1]
1845	Засноване свічне виробництво, власник В.І. Абрамов, вул. Рішельєвська (нині – Жовтневої революції)
1846	В Херсоні налічувалось 11 салотопних заводів
1847	Початок приватного пароплавного сполучення Херсона з Одесою, Миколаєвом та придніпровськими портами
1848	Почав робити Перший паровий млин купця Княгініна
1851	Заснований перший лісопільний завод, власник купець Готроп
1852	Засноване мукомельне виробництво, власник І.Я. Тиссен вул. Панкратівська (нині – Робоча)

[1] Діяли до 1895 р.

1853	Заснована на березі Дніпра велика механічна майстерня, в подальшому суднобудівний завод, власник Є.І. Вадон, розпочато будівництво механічного чавуно-ливарного заводу, потім суднобудівного і судноремонтного заводу.
1855	Засновані шерстомоєчні виробництва, власники Фан-Юнг і Л.Л. Лемперт, Карантинний острів[2]. Засноване ватне виробництво, власник Фортус-Фаєрман, вул. Ганібаловська (нині – 9 Січня). Засновані механічний і чавунно-ливарний заводи, власник .Ж.Й. Вадон, вул. Літейна.
1856	Засноване борошномельне виробництво на березі Дніпра, власник Е. Вайншгейн. Заснована перша приватна друкарня, власник О.Д. Ходушина[3], вул. Потьомкінська (нині – К. Маркса).
1857	Пароплавні сполучення Херсона з іншими портами переходять до Одеського відділення "Російського товариства пароплавства та торгівлі".
1859	Заснований лісопільний завод, власник брати Вайнштейни (на березі Дніпра).
1862	Засноване виробництво землеобробних знарядь, власник І.Г. Бакланов, вул. Тягінська (нині – Дем'яна Бідного). Засноване виробництво фургонів, власник В. Бородавкин, Млини.
1863	Засноване пивоварне виробництво, власник Лайер, на території колишнього Адміралтейства
1864	Збудовано судноремонтний док Вадона, військовий форштадт[4].
1866	Закриття Херсонського морського порту у зв'язку з обмілінням гирл Дніпра
1867	Засноване пивоварне виробництво, власник А.Ф. Біллєн, на території колишньої Фортеці. Засноване підприємство газованих напоїв, власник З.Х. Гафензон, вул. Воронцовська (нині – Комунарів).
1869	Засноване суднобудівне виробництво, власник Н.І. Спозито, Карантинний острів. Існувало 6 підприємств по виготовленню свічок, 6 цегляних заводів, 3 гончарних, 2 вапняних, 1 горшкове виробництво.
1870	Засноване виробництво газованих напоїв, власник І.О. Мінкін, вул. Воронцовська (нині – Комунарів). Заснована взуттєва фабрика, власники брати Мейльмани.
1871	Засновані лісопильні заводи, власники Валік і Бекер, Карантинний острів, власник М.С. Рабінович (територія колишнього Адміралтейства).
1872	Засновані два лісопильні заводи, власник Е.І. Шульц, Карантинний острів. Засноване виробництво кишок, власник Е.Л. Бейль, вул. Сухарна.
1873	Засноване тютюнове виробництво, власник Лєрман Л.Х., вул. Преображенська (нині Декабристів)[5]
1874	Засноване виробництво бричок, фургонів, арб, власник Бородавкін, Канатна площа.
1875	Заснований завод по виготовленню алебастру, власник Ш.С. Вітензон, вул. Грязна (район – Забалка). Всього існувало 66 промислових підприємств, серед них 9 вовномийних, парових та кінних млинів, 5 парових лісопильних заводів.
1878	Засновано миловарний завод, власник Курман та ін.
1879	Заснований завод по виготовленню алебастру, власник Л.Й. Альшан, вул. Воронцовська (нині – Комунарів).
1881	Засноване слюсарно-механічне виробництво, власник Єврейське училище,

[2] На цей час всього існувало 10 шерстомоєчних виробництв (Херсонский адрес календарь на 1896 год, с историческим очерком г. Херсона, Одесса, 1895 г.).
[3] Раніше нею засновано фотосалон.
[4] У 1910-1911 рр. док Вадона переведено на Карантинний острів.
[5] За іншими даними заснована у 1867 р., всього існувало 4 тютюнових фабрики.

	вул. Ганібаловська (нині – 9 Січня). Засноване суднобудівне виробництво, власник А.І. Коваленко, р. Кошова.
1884	Засноване суднобудівне виробництво, власник М.П. Петренко, Карантинний острів. Засноване виробництво газованих напоїв, власник М.З. Драдкін, вул. Грязна (район – Забалка)
1885	Засноване свічне виробництво, власник В.М. Баутанов, вул. Рішельєвська (нині – Жовтневої революції).
1886	Працювало 3 пивоварні, 4 свічно-сальних, 14 салотопних, 2 оцетно-горілчаних, 4 мінеральних, 1 меблеве, 2 ватних виробництва, масловарня, виготовлення струн та інші дрібні підприємства.
1887	Засноване суднобудівне виробництво, власник Д.Й. Ратнер, Карантинний острів. Створені чавуно, і сталеливарні та механічні заводи, власник І.З. Гуревич, м. Херсон і Каховка. Засноване виробництво газованих напоїв, власник К.І. Рудницький, вул. Ганібаловська (нині – 9 Січня).
1889	Засноване борошномельне виробництво, власник М.І. Савускан, вул. Потьомкінська (нині – К. Маркса). Засноване виробництво газованих напоїв, власник А.С. Лебедєв, вул. Потьомкінська (нині – К. Маркса)
1891	Засноване миловарне виробництво, власник М.А. Бурштейн, вул. М'ясна (центр міста).
1892	Засноване суднобудівне виробництво, власник І.А. Сушка, Карантинний острів. Засноване слюсарно-ковальське виробництво, власник П.Г. Карпинський, вул. Грязна (район Забалка). Засновано два цегельно-черепичних заводи, власники Ф.І. Бабровничий, Я.А. Большев, вул. Крива (нині – Дніпровська). Засноване виробництво по обрізанню деревини, власник А.А. Люблін (на березі Дніпра).
1893	Засноване товариство Херсонських лісопильних заводів. Заснована фабрика колісної мазі, власник І.Ю. Співак, вул. Кузнечна (нині – Підпільна). Засноване виробництво цукерок, власник Лар'яновський, вул. Воронцовська (нині – Комунарів).
1894	Засноване виробництво цукерок, власник І.Г. Гуревич, вул. Воронцовська (нині – Комунарів). Засноване борошномельне виробництво, власник Т.Г. Самойленко, Млини. Працювало 8 вовномийних, 5 лісопильних заводів, 4 парових, 5 кінних млинів, 55 вітряків.
1895	Засновані виробництва: борошномельне та по виготовленню алебастру власник Л.Ї. Ольшванг, вул. Воронцовська (нині – Комунарів). Засноване миловарне виробництво, власник І. Дунаєвський, вул. Караїмська (район Забалки). Засноване миловарне виробництво, власники Юдин і Кумон, вул. М'ясна (центр міста).
1896	Засновані борошномельні виробництва: власник А.Н. Корпілова, вул. Заведенська (нині – Лечебна); власник І.В. Олєнєв, вул. Панкратівська (нині – Робоча); власник П.П. Педан, вул. Нижня. Засноване виробництво газованих напоїв, власник А. Паволоцький, вул. Дворянська (нині – Радянська).
1897	Засновані друкарські виробництва: власник А.І. Заранкін, вул. Суворова; власник Ковальов, вул. Ганібаловська (нині – 9 Січня); власник К.Д. Шрейбер, вул. Потьомкінська (нині – К. Маркса) [6] Засноване цегельно-черепичне виробництво, власник Е.А. Бейль (Сухарне).
1901	Відкриття Херсонського морського порту.
1902	Засноване управління робіт Херсонського порту.
1903	Діяло 313 підприємств.

[6] За іншими даними заснована в 1905 р.

1905	В Херсоні функціонували 328 промислових підприємств, на яких працювало 2 343 робітника; 6 великих парових млинів; 2 суднобудівні верфі Вадона і Спозито, чавуноливарний завод і док Вадона; тютюнові фабрики, пивоварні заводи і друкарні.
1906	Діяло 331 підприємство.
1907	Відкриття пасажирського сполучення по залізниці Херсон–Миколаїв. Початок роботи залізничного ДЕПО.
1908	Введена в експлуатацію перша міська електростанція на кошти купця П.І. Соклова.
	Заснований чавуноливарний, механічний, машинобудівний заводи І.З. Гуревича.
1911	Заснований шкіряний завод Я.Б. Скловського.
1912	Згадується про роботу вальцовського млина Р.Г. Корабельникові.
1914	Заснований шкіряний завод С.А. Гасса. Діє Дніповське товарно-пасажирське пароплавство Г.Я. Кувалди та А.К. Шавалди, фургонні виробництва І.Г. Бакланова, військове Н.В. Михеєва, вул. Панкратівська (нині – Робоча), ковальсько-каретна майстерня Г. Філіпова. Всього діяло 113 підприємств [7].
1915	Засноване управління по спорудженню залізничної колії Джанкой–Херсон товариства Чорноморської залізниці.
1916	Список промислових підприємств, які існували в м. Херсоні та не ввійшли до головного переліку. Друкарні: С.В. Поряденка, Ф.А. Бирістайна, Ф.Ш. Наровлянського, Ольловикова, Ходушиних. Гільзові фабрики: М.Х. Маршака, М.І. Заранкіна. Лісопильні та виготовлення ящиків А.П. Мірошниченка. Лісопильні заводи: О.О. Фальц-Фейна, А.А. Лібліна, М.А. Гальденберга, М.С. Рабіновича, І.К. Вейнштейна. Столярна майстерня М.А. Санкіна. Механічний завод та ремонт пароходних машин К.В. Фаєрмана. Механічний та чавуно-ливарний завод Н.Л. Тарана. Механічний завод П.В. Іванушкина. Судноремонтні та суднобудівні майстерні: Коваленко, Спозито, Ретнера, Борщеванова, Літовича, Петренка. Майстерні по будівництву суден малого тонажу: І.Г. Сушка, Літовича. Фургонна майстерня Південноросійського товариства, власник – А.І. Бакланов. Майстерня Російсько-Чорноморського Дніпровського пароплавства. Експертна майстерня К.О. Вагнера. Цегляні заводи Х.Л. Любарського. Взуттєва фабрика С.І. Мейлемана. Шкіряні заводи: Акулова, Л.Ш. Овруцько, Я.А. Гольденберга.
1918	Засновані шкіряні заводи Ш.Ф. Векслера і Я.Г. Склярського та М.Я. Воробейчика.

Джерела та література

1. ДАХО. Ф. 3, оп. 1, спр.2, арк. 5, 9зв.
2. ДАХО. Ф. 4, оп. 1, спр. 5, арк. 536; спр. 23, арк. 2зв.; спр. 24, арк. 50.
3. ДАХО. Ф. 6, оп. 2, спр. 7, арк. 12.
4. ДАХО. Ф. 14, оп. 1, спр. 813.
5. ДАХО. Ф. 207, оп. 1, спр. 161, арк. 15. 17зв.
6. ДАХО. Ф. Р-411, оп. 1, спр. 15, арк. 193.
7. ДАХО. Ф. Р-607, оп. 1, спр. 402, арк. 100.
8. ДАХО. Ф. Р-629, оп. 1, спр. 61, арк. 27.
9. ДАХО. Ф. Р-697, оп. 1, спр. 690, арк. 132.
10. ДАХО. Ф. Р-1887, оп. 3, спр. 15, арк. 7.
11. ДАХО. Ф. Р-1979, оп. 4, спр. 376, арк. 87-90.
12. ДАХО. Ф. Р-3131, оп. 1, спр.135, арк. 3зв.
13. ДАХО. Ф. Р-4077, оп. 1, спр. 39.

[7] Зменшення кількості підприємств можна пояснити укрупненням промисловості, ліквідацією кустарних виробництв, які не витримували конкуренції.

14. Микулин А.А. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность Херсонской губернии в 1893 г. – Одесса, 1899. – С.1-8, 30, 38-45.
15. Статистико-экономические обзоры Херсонского уезда за 1895-1910 гг.
16. Издания Херсонского уездного земства.
17. Херсонский адрес-календарь на 1896 г. – Одесса, 1895.
18. Херсону 200 лет. 1778-1978. Сборник документов и материалов. – К: Наукова думка, 1978.
19. Історія міст і сіл УРСР. Херсонська область. – К., 1972. – С. 74-75.
20. Херсон. Страницы истории. 1778-1978. – Симферополь, 1978.

Іл. № 1

Іл. № 2

Іл. № 3

Іл. № 4

Л.О. Цибуленко

Муніципальне землеволодіння та землекористування Херсона в кінці XIX – на початку XX ст.

Питання формування власності, особливо земельної, набули великої ваги із загальним процесом лібералізації, розбудовою громадянського суспільства, зміною поглядів щодо інституту власності. Наслідком цього було прийняття у 2001 р Земельного кодексу, що сприяючись на Конституцію, визначив землю як основне національне багатство країни й встановив суб'єктів земельних відносин, серед яких репрезентовані органи місцевого, зокрема міського самоврядування [1;5]. Об'єктом земельних відносин міських територіальних громад є міські землі та їх раціональне використання, що актуалізує історичний досвід щодо експлуатації муніципального землеволодіння та дає можливість з'ясувати характер суб'єктно-об'єктних зв'язків у даній площині.

Стосовно історіографії зазначеної тематики треба відзначити, що дореволюційні дослідження були лише близькими до цієї проблематики. Загальні питання соціально-економічного плану, грунтуючись на принципах наукового дослідження, підняв у своїй праці А. Михайловський [2]. В.О. Тотоміанц [3,4] на всебічному аналізі західноєвропейського досвіду дослідив зростання в

капіталістичну добу міст за рахунок сільської території. А. Дамашке [5] особливу увагу приділив висвітленню значення земельної власності і податкової політики як регулятора її подальшого розвитку. Автор розглянув проблему відчуження міської землі та доцільності збереження монополії міста на свій земельний фонд. М. Загряцков [6] багато уваги приділив закономірностям зростання земельної ренти, ролі міської общини як власника міської землі.

У радянські часи ця тема виглядала не актуальною. Господарська діяльність, на відміну від політичної, розцінювалася як другорядна. Заполітизованість науки накладала відбиток на розгляд проблеми діяльності міського громадського управління в економічній галузі. Тобто, проблема становлення і функціонування муніципальної земельної власності залишилась поза увагою дослідників.

Автор ставить собі за мету відтворити процес становлення та розвитку муніципальної земельної власності Херсона – одного із значних міст імперії, губернського центру – з'ясувати ефективність та специфіку діяльності міського громадського управління по збільшенню надходжень у міському бюджеті з муніципальної землі господарського призначення.

Прибутки з міської землі до реформи 1870 р. надходили слабко. Це стосувалося й Херсона, незважаючи на губернський статус міста. Він володів 40 331 дес. земельно-водної площі, з якої 36 994 дес. зручної та 3 337 дес. незручної землі. На початковому етапі існування міста безприбутковість земельного потенціалу зумовлювалася тим, що опікування міським майном покладалося на місцеві адміністративні установи, відсутністю межування землі на окремі ділянки та, що найголовніше, відсутністю справжнього господаря. Міськими землями користувалися безсистемно й безкоштовно. За кошторисом 1845-1846 рр. передбачалося отримати прибуток від земель у розмірі лише 1 650 крб. Хоча на 1866 р. прибуток зріс до 20 тис. крб. [8;281], але був все одно недостатнім.

Міське положення 1870 р. змінило ситуацію, визнавши право власності міст на міський земельний фонд, право встановлення цін за оренду чи користування міськими землями, дарування концесій на спорудження різного роду підприємств з користуванням міською землею [7;834].

З появою господаря, персоніфікованого міським громадським управлінням, площа ріллі в Херсоні збільшилася з 16 650 до 28 172 дес., що дало можливість збільшити надходження за цією статтею до 35 163 крб. [9;9,19-20]. На 1892 р. прибуток із орендних земель зріс у 3,2 рази, що склало 112 252 крб. (табл. 1), що обумовлювалося зростанням орендних цін, викликаних збільшенням попиту на зерно. Однак його частка зменшилася до 26,3 % бюджету (у 1871 р. – 41,6 %), що все одно в декілька разів перевищувало, наприклад, показники по Одесі та Миколаєву [10;217-220].

Таблиця 1

Прибутки з орендованої землі міста Херсона

Рік	**1871**	**1883**	**1892**	**1893**	**1894**	**1895**	**1896**
Прибутки	35 000	45 498	112 252	113 418	133 003	150 459	164 190
% до бюджету	41.6	19,8	26,3	31.5	36,9	42,3	46,5

Рік	**1907**	**1908**	**1910**	**1911**	**1912**	**1913**
Прибутки	219 040	232 380	235 676	269 428	291 847	300 852
% до бюджету	44,6	37,0	35,4	33,3	34,7	31,1
% до прибутку	58,2	58,0	45,1	46,3	46,0	45,2

Таблицю складено за матеріалами: Отчет Херсонской городской управы (далі ХГУ) о денежных оборотах ее за 1883 г. – С. 18; Отчет ХГУ за 1893 г. Отчет ХГУ за 1894 г. –С. 79; Отчет ХГУ за 1896 г. – С. 34-35, 258; Отчет ХГУ за 1907 г. – С. 280-281; Отчет ХГУ за 1908 г. – С. 21; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1910 г. Прил. – С. 162-

163; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1911 г. Прил. – С. 136-137; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1912 г. Прил. – С. 158-159; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1913 г. Прил. – С. 158-159.

Найголовнішими здобутками першого двадцятиріччя після реформи було надання правового характеру відносинам між громадським управлінням і міщанами, впорядкування муніципального земельного фонду та визначення системи його експлуатації, збільшення прибутковості муніципальної землі, що віддавалася в оренду.

Контрзаходи держави призвели до введення в дію нового Міського положення 1892 р., за 11 статтею якого губернатору надавалося право здійснювати нагляд не тільки за законністю, але й "правильністю" дій дум та управ [11;793]. Губернатор як глава місцевої адміністрації отримував право визначати доцільність дій громадського самоврядування. Проте досвід, який було набуто, позитивні результати, потреба в збільшенні прибуткової частини бюджету змушували міські громадські управління шукати шляхи подальшого оптимального розвитку земельного господарства.

На 1896 р. завершилися роботи щодо обмежування муніципальної землі. Прибутки від експлуатації землі в бюджеті Херсона складали від 32 % до 58 % (табл. 1), що робило їх основним джерелом надходжень. Це було зумовлено тим, що потенціал земельного орендного фонду міста був більшим, ніж таких значних міст Півдня як Одеса та Миколаїв, а також слаборозвиненістю альтернативних форм муніципальної власності, окрім податкових та підприємств (табл. 1). Така структура міського господарства зумовлювала необхідність якомога ефективнішого функціонування земельної власності.

З метою впорядкування землекористування міське управління в 1898 р. всю орну землю в кількості 29 073 дес. поділило на п'ять категорій з різною вартістю за десятину, яка коливалася від 4,5 до 14,5 крб., що було нижче від розцінок на приватні землі. Було визначено, що плата за оренду землі розміром до 15 дес., повинна вноситися попередньо в половинному розмірі. При розмірі ділянки більше 15 дес. визначалося, що плата повинна вноситися повним обсягом за рік наперед [12;272,355-358, 9.Прил.;21].

Після того, як за розпорядженням Херсонської думи було вилучено зайву землю в орендарів, які мали більш 75 дес., кількість самих орендарів зросла з 1 500-1 700 в 1903-1904 рр. до 2 736 осіб у 1906 р. Прагнучи захистити якомога більшу кількість мешканців, управа у 1907 р. частку відібраних лишків орної землі обсягом 82 дес. 632 кв. сажн. поділила між 25 малоземельними та безземельними господарями. У цьому ж році, урахувавши заяви орендарів щодо невідповідності орендних цін якостям землі, управа поділила її на 7 категорій, установивши нові ціни в розмірі 5,5-12 крб. за дес. Переважна більшість ділянок належала до 3-7 категорій, серед яких 4-та з грунтами середніх якісних характеристик була найпоширенішою [8;151,280,283-284]. Тобто, 50,3 % орендарів займали ділянки в 1-7 дес., друга половина орендарів користувалася середніми і великими ділянками. Таким чином, самоврядуванню Херсона вдавалося забезпечувати ділянками різні категорії міського населення, ураховуючи соціальні та економічні потреби.

Але було зрозумілим, що проведених заходів недостатньо, що експлуатація міських земель не відповідає сучасним вимогам ведення сільського господарства й невигідна як для міста, так і для орендарів, а, отже, потребує віднайдення більш раціональних способів ведення земельного господарства. У муніципальному земельному господарстві Херсона домінували пшениця, ячмінь та жито. Пар та сівозміна не застосовувалися. Тому, прагнучи вдосконалити систему землекористування, органи самоврядування провели розрахунки прибутковості

муніципальних земель. Урахувавши коливання врожайності пшениці та жита в 15-60 пуд. з дес., ячменю в 25-100 пуд., було визначено середню прибутковість десятини протягом 10 років, що склала 17 крб. 18 коп. на рік [9.Прил.;24-25,30-31]. Проте такий рівень міг бути тільки при застосуванні системи перелогових полів, що за умов збільшення населення ставало неможливим. Тому дрібним ділянкам загрожувало повне виснаження ґрунтів, що не було характерним для великих ділянок.

Херсонське громадське управління, спираючись на закордонний досвід Англії, Німеччини, Америки, убачало вихід із цієї ситуації в систематичному угноєнні ґрунтів, розвитку корисних азотопоглинаючих бактерій, змішаної плодозміни та використанні вдосконалених механізмів, що забезпечувало 125-200 пуд. врожаю з дес. [9.Прил.;35-37]. Тому в Херсонській міській думі, розглядаючи питання землекористування, дійшли висновку, що задовольнятися отриманням орендної платні, навіть в оптимальному розмірі, недостатньо. Назріла потреба в розробці програми раціонального землекористування, що визнавала першочерговим впровадження зрошування, ретельної обробки полів, використання кращих сортів насіння та розумної сівозміни. Складність у реалізації вищеозначених заходів полягала в тому, що значна частина орендарів була малозаможною. У зв'язку з цим було вирішено влаштувати прокатну станцію, що могла забезпечити їх на пільгових умовах реманентом, організувати муніципальну дослідницьку ділянку, склад посівного насіння зернових та кормових трав для продажу орендарям на виплат, вологозатримуючі роботи в балках шляхом насадження дерев.

Першим кроком у 1908 р. в напрямку вдосконалення муніципального землекористування став розподіл 15 тис. дес., що складали 50 % загальної площі земель Херсона, на ділянки по 10 дес. Це повинно було задовольнити попит на землю серед дрібних орендарів близькорозташованих хуторів. Термін оренди становив шість років і передбачав щорічну передоплату. У разі несплати оренди угода анульовувалася автоматично без рішення суду. Крім цього, орендарі зобов'язувалися 1/4 частину землі залишати для однорічного відпочинку із обов'язковим дворазовим заорюванням, засівати 1/10 ланів кукурудзою, 1/20 кормовими травами. Також до угоди вносилося положення про обов'язкове насадження дерев на північній та східній межах ділянок [9.Прил.;39-43]. Тобто запроваджувалася система регламентації насаджень з метою унеможливлення виснаження міської землі, але разом з тим збільшувався термін оренди, що впливало на зацікавленість орендарів.

Щодо приватних землевласників, то вони гірші за якістю ділянки здавали по 15-16 крб. за десятину. Віддаленість ділянок від міста збільшувала витрати на транспортування сільськогосподарської продукції. У той же час хуторяни-орендарі, які проживали біля самого міста, мали право на безкоштовний видобуток каменю та заготівлю очерету. Їм надавалися пільги при продажу молочної продукції та живності, сіна і палива на ринках Херсона. До того ж для них було організовано безкоштовну агрономічну допомогу і створено показові ділянки [13;2]. Навіть при підвищенні орендної плати за використання міської землі не погіршилась би конкурентна спроможність орендарів.

Усі вищеназвані заходи поступово забезпечували розвиток і вдосконалення використання муніципальної землі. На 1913 р. прибутки від цієї статті складали 300 852 крб. (табл. 1) і збільшилися відносно 1892 р. в 2,7 рази, становлячи третину всього бюджету міста.

Ще одним різновидом міської землі сільськогосподарського призначення були ділянки, відведені під сади. Міська дума в 1908 р. доручила управі та юридичній комісії з'ясувати спроможність міста підвищити орендну плату за них, а також

з'ясувати, чи відповідає рівень господарювання на них існуючим вимогам [9.Прил.;70-71]. Після тривалого протистояння було досягнуто компромісу. Міські управління не мали права за додатковими інструкціями Положення 1892 р. підвищувати оплату, затверджену правилами 1842 р., але на них покладався контроль за виконанням зобов'язань орендарів і за передачею ділянок [14;63,66]. До того ж підвищення оренди давало незначні прибутки (табл. 2), а розвиток садівництва та виноградарства в регіоні був вигідним як державі, так і місту.

Таблиця 2

Прибутки міського господарства Херсона з садових ділянок

Рік	**1883**	**1892**	**1893**	**1894**	**1895**	**1896**
Прибутки	822	1.108	1.037	1.033	867	817
% до бюджету	**0,4**	**0,3**	**0,3**	**0,3**	**0,3**	**0,2**

Таблицю складено за матеріалами: Отчет Херсонской городской управы о денежных оборотах ее за 1883 г. – С. 4; Отчет Херсонской городской управы за 1896 г. – С. 34-35.

Важливою часткою міських угідь були також плавні та водні простори. У Херсоні ці угіддя займали площу у 5 896 дес. 467 кв. сажн. [15;78], що складало 13,5 % загальної площі володінь. З табл. 3 видно, як активно використовувалися ці землі. З 1892 по 1908 рік прибуток з них збільшився практично в 2 рази, склавши 4 097 крб., що становило 1 % прибутків, які збиралися містом.

Таблиця 3

Прибутки міського господарства Херсона із заливних лук та плавень

Рік	**1892**	**1893**	**1894**	**1895**	**1896**	**1908**
Прибутки	2.859	2.213	2.526	2.311	2.338	4.097
% до бюджету	0,7	0,6	0,7	0,7	0,7	0,7
% до прибутку	–	–	–	–	–	1,0

Таблицю складено за матеріалами: Отчет ХГУ за 1896 г. – С. 34-35; Отчет ХГУ за 1908 г. Прил. – С. 73; Табл. А 1, А 2.

У 1897 р. всі лісові насадження в плавнях було поділено на дві категорії: перша – лісозахисна, друга – незахищена частина плавень. Цю частину планувалося поділити на ділянки і здавати для сільськогосподарського використання, або, засадивши деревами, використовувати під городи та сінокоси, що й було впроваджено в 1900 р. Успіх справи та активна робота гласного думи І.І. Корбуля зумовила подальші роботи щодо насадження дерев у плавнях, для чого виділялися кошти на 1901 р. [12;357, 8;248-250].

У ході переорієнтації земель шляхом різноманітних заходів, про які йшлося вище, та в результаті осушення плавень вдвічі зросла вартість і продуктивність городних та сінокосних берегових ділянок. Проведені агрокультурні заходи дозволили міському самоврядуванню Херсона у 1901 р. запровадити нову систему землекористування в навколишній зоні міста. Прагнучи задовольнити потреби найнезаможнішого міщанства, було поділено землі на ділянки від 3 до 10 дес. Термін оренди визначався в один рік. Для ділянок, де господарям треба було піднімати цілинні землі, термін оренди складав три роки, і ділянки віддавалися з торгів [12;272,355-358].

З 1907 р. розпочався новий етап розвитку плавневих господарств. Було встановлено 3-річний термін оренди плавневих гряд, що зумовлювалося розливами Дніпра, які завдавали великих збитків орендарям, та їх відмовою від подальшої оренди. Це зменшувало надходження до бюджету, до яких додавалися ще й втрати в зв'язку з відмовами сплачувати орендну плату. У 1908 р. місто, здавши 204 господарям 253 ділянки плавнів загальною площею 421 дес.,

отримало 3 877 крб., з яких 1 224 крб. було отримано через судові позови до 54 господарів. Тому було впроваджено систему контролю за землекористуванням саме в плавнях. Проводилися також заходи щодо поліпшення плавневих угідь. З метою запобігання пожеж, особливо в тій частині міських плавнів, що були під захистом лісоохоронного комітету, з дозволу останнього було викошено траву, продаж якої дав місту додатковий прибуток. Було посаджено 98 550 дерев. У подальшому планувалося розпочати осушування, що повинно було ввести до землеволодіння міста 3-4 тис. дес. [9.Прил.;40,43,72-75].

Окремо слід відзначити про водні угіддя, що займали важливе місце в міському господарстві Херсона. Як видно з табл. 4, вони приносили хоч і незначний, але сталий прибуток.

Таблиця 4

Прибутки міського господарства Херсона з рибних промислів

Рік	**1892**	**1893**	**1894**	**1895**	**1896**	**1908**
Прибутки	4.690	4.960	4.594	4.248	4.198	6.510
% до бюджету	1,1	1,3	1,3	1,2	1,2	1,0
% до прибутку	–	–	–	–	–	1,6

Таблицю складено за матеріалами: Отчет ХГУ за 1896 г. – С. 34-35; Отчет ХГУ за 1908 г. Прил. – С. 76.

До 1900 р. ставки і річкові території орендувалися терміном на 6 років лише однією компанією, що сплачувала 1 300 крб. Прагнучи зберегти своє монопольне становище, компанія запропонувала збільшити термін оренди, а також орендну плату на 10 %, що давало додатково місту лише 130 крб. Органи міського самоврядування визнали як недоцільну таку ситуацію, коли компанія-монополіст, перездаючи водні угіддя дрібним промисловцям за високу плату, отримує надприбутки, контролючи ринок, експлуатує рибалок та скорочує надходження до міського бюджету. Для ліквідації існуючого становища, з 1908 р. дума муніципальні водні угіддя, поділивши їх на п'ять ділянок, здавала в оренду терміном на 3 роки – чотири за договором, а п'яту – з торгів. Це зумовило зростання прибутків, що за 1909-1912 рр. перевищили на 17,2 % надходження за 1906-1909 рр. [12;127-128, 9.Прил.;76-77].

Однак, оренда землі приносила не лише прибутки, а й збитки. Це траплялося, коли місто вступало у відносини з державними установами, що мали абсолютний пріоритет, подолати який було практично неможливо. Так, у 1914 р. господарі навколишніх територій відмовлялися від орендованих ділянок, оскільки працювати на них було незручно через постійну стрілянину розташованого поблизу Модлинського полку. Разом з боргами за оренду від військового відомства за 1914-1916 рр. місто втратило і плату за оренду від своїх мешканців [16;5,10-12,15].

Між міським громадським управлінням і жителями 12 хуторів також виникло протистояння через право першості на вигони площею біля 4 тис. дес., що зумовлювалося недосконалістю законодавства з питань муніципальної земельної власності. Пояснювалось це тим, що, з метою захисту інтересів землеробських господарств в дореформений час, вигонна земля не обкладалася податками і закріплювалася державою за сільськими громадами. За ст. 120 Положення 1870 р. міською земельною власністю вважалися території, що йшли під забудови та системи сполучення [17;834], а вигонні землі вважалися власністю казни. У листопаді 1871 р. було видано новий закон, за яким вигонні землі переходили до власності міст, і органи самоврядування могли розпоряджатися самі на підставі роз'яснень державного касаційного департаменту Урядового Сенату, у яких для майнових справ становий характер міської громади не враховувався, а вона розглядалася як юридична особа. Тому спроба жителів хуторів Музикине й Проценкине закріпити вигони за собою не вдалася. Окружний суд і судова палата

їх позови відхилили, що зберегло місту вигін площею 4 тис. дес. і вартістю в 1 млн. крб. [9.Прил.;11,15-17].

Аналогічні непорозуміння виникали і з деякими урядовими установами, що були наділені вигонами до видання закону. У цьому випадку Урядовим Сенатом справи вирішувалися на користь державних установ, що, до речі, й викликало домагання хуторян. У конфліктах з державними структурами відстояти своє право власності було значно важче, тому що завжди могло мати місце мотивування в формі загальної доцільності та державних інтересів. В наслідок цього Херсон втратив частину вигонної землі.

Зростання населення, розвиток міста, його промисловості та торгівлі, і особливо витрати на благоустрій, збільшувало попит на землю й сприяло зростанню її вартості. Витрати на освітлення, влаштування водогонів, будівництво трамвайних колій, з'єднання окраїнних районів з центром, оздоровлення через озеленення й підтримання чистоти сприяло зростанню цінності муніципального володіння та виробництва. Усе це забезпечувало розвиток промисловості, торгівлі, домобудування, збільшувало приплив населення.

Однак це не призводило автоматично до інвестування даної сфери в усіх містах держави. Якщо в 1880-1884 рр. кошти на благоустрій взагалі не витрачалися в 15 містах імперії, а в 11 містах витрати становили лише 1 % витратної частки бюджету [18;160], то можна впевнено зазначити, що витрати в містах Півдня України в сфері благоустрою були суттєвими і сталими. Так, у Херсоні витрати на благоустрій постійно зростали і склали 12,9 % [10;221]. Високий ступінь витрат по Херсону пояснювався потребою благоустрою значної кількості земель сільськогосподарського призначення, протекціонізмом держави та раціональною політикою органів міського самоврядування.

Таким чином, незважаючи на подальше обмеження контрреформою 1892 р. права міських громадських управлінь розпоряджатися муніципальною землею, що обмежувало правоздатність міст як суб'єкта власницьких відносин, сама система міського землеволодіння та землекористування продовжувала свій розвиток. Громадським управлінням Херсона було сформовано механізм схем оренди різних категорій земель, і в першу чергу орних. Запроваджувалася методика раціонального і більш продуктивного використання орних земель, створювалася система заохочування щодо використання досягнень агрокультури.

У міському бюджеті Херсона частка від експлуатації муніципальної землі та муніципальних підприємств становила від 55,3 % до 86,0 %, в той час як в Одесі ця частка коливалися від 31,1 % до 53,3 %, що в середньому становило 45,4 % бюджету [10;213-216]. Це пояснювалося тим, що Одеса мала значні надходження від комерційно-фінансової діяльності та від зборів з приватних структур. Тобто для Херсона ця частка бюджету була провідною, по-перше, а по-друге, експлуатація міської землі становила в цій статті бюджету домінанту, з огляду на недостатню розвинутість муніципальних підприємств міста.

Потреба зважувати на соціальну сторону поземельних відносин не давала можливості максимально підвищувати орендні ціни на землю, збільшуючи прибуткову частину бюджету. Це ставило органи громадського управління в положення необхідності балансування між нарощуванням економічного потенціалу за рахунок зростання прибутковості бюджету і соціального захисту представників територіальної міської громади.

Джерела та література

1. Земельный кодекс Украины. – Харьков, 2002.
2. Михайловский А.Г. Реформа городского самоуправления в России. – М., 1908.
3. Тотомианц В.О. Самоуправление и городское хозяйство. – СПб., 1910.
4. Тотомианц В.О. Задачи городского самоуправления. – СПб., 1906.

5. Дамашке А. Задачи городского хозяйства. – М., 1904.
6. Загряцков М. Социальная деятельность городского самоуправления на Западе. – Вып. 1: Проблемы муниципализации. – К., 1906.
7. Городовое Положение 16/28 июня 1870 г. // Полное собрание законов Росийской империи. – Собрание 2. – СПб., 1874. – Т. 45. – Отдел. 1. – № 48498. – С. 821-839.
8. Отчет Херсонской городской управы за 1907 г. – Херсон: Паровая типо-литография наследников О.Д. Ходушиной, 1908. – 374 с.
9. Отчет Херсонской городской управы за 1908 г. – Херсон, 1909.
10. Цибуленко Л.О. Діяльність органів самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона щодо формування і розвитку муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX на початку XX століття: Дис...канд. іст. Наук: 07.00.01. – Дніпропетровськ, 2001.
11. Городовое положение: Изд. 1892 г. по Продолжениям 1906, 1908 гг. // Полный свод законов Российской империи: В 2 кн., 16 т. / Под ред. А.А. Добровольского. – СПб., 1911. – Кн. 1. – Т. 2. – Ст. 791-850.
12. Отчет Херсонской городской управы за 1900 г. – Херсон, 1901.
13. Смета доходов и расходов города Херсона на 1910 год. – Херсон, 1910.
14. Городовое положение 11 июня 1892 г. с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными раъяснениями / Составил М.И. Мыш. – Изд. 7. – СПб., 1910.
15. Отчет Херсонской городской управы за 1894 г. – Херсон, 1895.
16. ДАХО, ф. 4 Херсонська міська управа, оп. 1, спр. 8.
17. Городовое положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительными узаконениями / Составил С.Г.Щегловитов. – Изд. 3, доп. – СПб., 1912.
18. Горбачев В.П. Городское самоуправление на Украине (по реформе 1870 г.): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Харків, 1995.

Summary

The article includes the analysis of the formation of municipal ownership of land by Kherson self-government institutions and the development of the system of leasing the land. The author showed the financial dynamic of incomes and the character of usage different town lands in the end of XIX – at the beginning of XX century. The mechanisms directed on the social protection of different subjects of usage the town land are also described in the article.

І.Ю. Сінкевич

Секретар Херсонського губернського статистичного комітету – Раєвський Віктор Михайлович

В умовах глобальних перетворень сучасної Херсонщини увагу як дослідників, так і громадськості не можуть не привертати особи, життя яких було гідне пам'яті нащадків. Нажаль, багато наших видатних земляків були незаслужено забуті, або відомі лише вузькому колу спеціалістів. Серед них і "...найбільш старанний і корисний діяч з адміністративної статистики на теренах Імперії" [1] – В.М. Раєвський, який більше двох десятиліть був уособленням одного із місцевих органів урядової статистики – Херсонського губернського статистичного комітету /ХГСК/.

Діяльність губернських статистичних комітетів, їх роль у структурі місцевої адміністрації, значення для розвитку статистичної науки та організації планомірних регіональних досліджень неодноразово висвітлювалися у наукових публікаціях [2]. Не обійшли дослідники своєю увагою і видатних діячів статистичної науки, у тому числі – секретарів губернських та обласних статистичних комітетів [3]. Але діяльність ХГСК та його секретарів комплексно не досліджувалася. У наш час проводиться вивчення окремих проблем історії ХГСК [4], одній із яких і присвячена дана публікація.

Херсонський губернський статистичний комітет, відкритий 24 лютого 1835 р. на основі *"Положения о создании губернских и областных статистических комитетов"* /20 грудня 1834 р./ для ведення місцевої адміністративної статистики у межах відання Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, був

реорганізований 14 жовтня 1861 р. за новим *"Положением о губернских и областных статистических комитетах"* /26 грудня 1860 р./. На чолі реанімованого комітету 24 жовтня 1861 р. став старший помічник правителя канцелярії начальника Херсонської губернії В.М. Раєвський [1].

Раєвський Віктор Михайлович народився у рік заснування ХГСК – 1835, "...віросповідання православного, ...походить із дворян Катеринославської губернії, що занесені до шостої частини Родовідної дворянської книги, ...родинний маєток у Катеринославській губернії – 600 дес. землі... Одружений із Марією Северинівною. Має доньку – Софію, що народилася 6 вересня 1866 р. Жінка і донька знаходяться при ньому. Жінка віросповідання римо-католицького, а донька – православного" [1].

В.М. Раєвський закінчив навчання на фізико-математичному факультеті Харківського університету по розряду природничих наук і Височайшим указом від 5 квітня 1858 р. за № 85 був призначений на посаду чиновника канцелярії начальника Херсонської губернії в чині губернського секретаря з 14 січня 1858 р. З 25 травня по 12 жовтня 1859 р. тимчасово виконував обов'язки, а з 30 січня 1860 р. був призначений на посаду старшого помічника правителя канцелярії, на якій працював до призначення секретарем губернського статистичного комітету. Одночасно, з 31 жовтня 1861 р. по 14 січня 1864 р., був призначений керуючим справами Херсонського комітету щодо губернського конезаводства, звільнений з якої у зв'язку із ліквідацією даного комітету. Але наказом міністра державного майна від 28 листопада 1875 р. за № 19 був призначений кореспондентом Головного управління державного конезаводства по Херсонській губернії, а наказом від 10 лютого 1881 р. за № 3 – переміщений кореспондентом по Полтавській губернії у зв'язку із переїздом у Полтаву та призначенням розпорядженням полтавського губернатора від 19 березня 1880 р. секретарем Полтавського губернського статистичного комітету [1],

Окрім посадових, Віктор Михайлович Раєвський виконував важливі громадські доручення. Він був обраний гласним Херсонських повітових земських зборів з 11 березня 1874 р. по березень 1876 р. – до втрати цензу, що давав право на обрання. З 12 лютого 1872 р. до початку 1880 р. систематично обирався земськими зборами на посаду почесного мирового судді по Херсонському округу. Постановою Херсонського з'їзду мирових суддів призначався з 14 листопада 1876 р. постійним членом спеціального присутствія Херсонського губернського правління з освідчення божевільних, з 16 травня 1877 р. – опікуном місць позбавлення волі за вироками мирових суддів у Херсоні, з 14 вересня та 14 жовтня 1879 р. – членом постійних комісій, заснованих для позапланових ревізій у мирових суддів 2, 3 і 9. На основі Височайшого повеління про військову повинність від 3 вересня 1876 р. за № 52, був призначений до складу губернського з військової повинності присутствія. У відповідності до Положення про зміни в устрої місцевих установ із селянських справ з 7 вересня 1879 р. був запрошений до участі у Херсонське повітове із селянських справ присутствіє [1].

Але основну увагу варто звернути на його роботу у Херсонському губернському статистичному комітеті.

Ще 17 березня 1858 р., працюючи у канцелярії начальника Херсонської губернії, 23-річний В.М. Раєвський одночасно був призначений діловодом Херсонського губернського статистичного комітету, а після його реорганізації, з 24 жовтня 1861 р. – секретарем ХГСК [1]. Умови діяльності у цей час місцевих органів урядової статистики так описав на початку 1870-х років видатний статистик Є. Анучин: "Років п'ятнадцять назад статистика була у нас ледве не предметом глуму. Це не дивно: неможливо було серйозно відноситися до статистики, що створювалася за фантазією волосного писаря і ніким ніколи не перевірялася;

статистиці того часу ніхто не вірив, добре знаючи її походження" [5]. Для ХГСК ситуацію ще більше загострювала діяльність Головного статистичного комітету Новоросійського краю, створення якого у 1843 р. поставило питання про доцільність самого існування дублюючих органів адміністративної статистики у Новоросійському генерал-губернаторстві. Розпочавши статистичну діяльність за подібних несприятливих умов, В.М. Раєвський зумів якнайкраще себе проявити у час глобального реформування адміністративної статистики Російської імперії.

Конкретні зміни в умовах роботи Херсонського губернського статистичного комітету після реорганізації 1861 р., як і об'єктивні недоліки у роботі комітету, вже відзначалися дослідниками [6]. Земці ставилися особливо негативно до результатів роботи ХГСК, у зв'язку із використанням неадаптованої до місцевих умов методики збирання первинних статистичних даних, що призводило до неповноти, протиріччя, а отже, – до недостовірності статистичної інформації. Затверджений урядом єдиний порядок отримання первинних статистичних даних від повітових справників, що діяли через станових приставів, а ті, у свою чергу, спиралися на волосні правління, перетворював на головного збирача статистичної інформації волосного писаря, не тільки не підготовленого до даного виду діяльності, але і завантаженого іншими багаточисельними справами [7]. Тож, подібні зауваження стосуються всієї системи адміністративної статистики Російської імперії, на що вказували як визначні представники російської статистичної науки того часу, так і наступні дослідники (напр., П.П. Семенов, Ю.Е. Янсон, О.І. Гозулов). А, отже, недоречно їх закидати конкретному комітету чи його секретареві. Стосовно ж керівництва ХГСК В.М. Раєвським, необхідно відзначити значну активізацію роботи комітету у межах, що були окреслені державними та місцевими органами управління.

Ще *Положенням 1834 р.* головним обов'язком губернських статистичних комітетів було визначено складання додатків до щорічних звітів губернаторів. Не зважаючи на значну кількість членів, "участь у роботах комітету, окрім секретаря, ніхто не бере, якщо не рахувати писарів і тимчасово запрошених рахівників" [8]. Тож, саме секретар губернського статистичного комітету займався організаційною роботою по збиранню за відомостями Центрального статистичного комітету /ЦСК/ статистичних даних від представників нижчої адміністрації та місцевого населення, а, потім, їх обробкою, перевіркою, складанням узагальнених по губернії відомостей для *"Обзоров губернии"*, як додатків до губернаторських звітів. Звіти губернаторів давно відзначені як цінне джерело, яке знайшло широке використання у наукових дослідженнях [9]. А історики Південної України мають гідно оцінити працю В.М. Раєвського, який складав *Огляди Херсонської губернії* з 1858 по 1880 рік.

Положення 1860 р. окрім збирання статистичних даних для складання додатків до звітів губернаторів зобов'язало місцеві статистичні органи проводити спеціальні статистичні обстеження, узагальнювати і публікувати їх результати, друкувати *"Труды", "Памятные книжки", "Адрес-календари"* тощо.

Напрямки та обсяги роботи ХГСК і його секретаря на початку 1860-х років розкриті у *Звіті про стан і діяльність губернського статистичного комітету за 1861-1862 рік* [10], який відображує справді масштабну картину організації статистичного вивчення Херсонської губернії. Коштів, що відпускалися на утримання губернських статистичних комітетів, не вистачало навіть на проведення найнеобхідніших робіт, тож, В.М. Раєвський у звіті вказував, що бланки для проведення статистичних обстежень він друкував власним коштом [10; XXIII]. І це був не поодинокий випадок, що не в останню чергу призвів до продажу за борги по смерті В.М. Раєвського його родинного маєтку та видачі вдові посвідчення про бідність павлоградським предводителем дворянства [1]. Хоча, враховуючи не тільки надзвичайно скрутні матеріальні умови, у яких залишилася родина

В.М. Раєвського, а, у першу чергу, заслуги Віктора Михайловича на адміністративній роботі, його родині була призначена підвищена пенсія з Катеринославського губернського казначейства [1].

У результаті інтенсивної роботи ХГСК, вже у 1863 році була видана у двох частинах окремими томами перша книга *"Трудов Херсонского губернского статистического комитета"* [11]. Частина перша під назвою *"Материалы для географии и статистики Херсонской губернии"* включала, окрім названого вже звіту В.М. Раєвського, наукові статті дійсних членів ХГСК, написаних за результатами проведених комітетом статистичних досліджень, – О.О. Шміта *"Новороссийское военное поселение кавалерии"*, *"Географическое положение, границы и пространство Херсонской губернии"*, *"Краткий исторический взгляд на Херсонскую губернию"*, що являли собою уривки його *"Статистического описания Херсонской губернии и Одесского градоначальства"*; К.В. Рудановського *"Очерк кожевенного производства в Херсонской губернии"* – відділ *"Военно-статистического обозрения Российской империи: Херсонская губерния"*; частину роботи старшого вчителя історії Херсонської гімназії О.Ф. Смирнова *"Льняная промышленность в России вообще и в Новороссийском краю в особенности"*; *"Очерки рыболовства на Днепре и Днестровском лимане"* І.В. Середи; *"Обзор судоходного пути по низовью р. Днепра (4-я дистанция III отделения Херсонского округа путей сообщения)"* неодмінного члена ХГСК від відомства шляхів сполучення К.Ф. Бакуринського; *"Записку"* О.А. Рабиновича, про предмети, представлені від Херсонської губернії на Лондонській всесвітній виставці. Друге відділення *Матеріалів* у обсязі 200 сторінок склали оброблені В.М. Раєвським таблиці статистичних даних по губернії. Частина друга під назвою *"Губернский Адрес-календарь и другие справочные сведения"* також містила результати великої праці губернського статистичного секретаря – тільки укладений ним *Адрес-календар* охоплював більше 200 сторінок. Окрім того, до нього додавалися також статті згадуваного вже Олексія Федоровича Смирнова *"Краткая биография Джона Говарда"*, *"Краткий очерк деятельности князя Григория Александровича Потемкина"*, *"Описание памятников, находящихся в Херсоне"* (Говарду та Потьомкіну).

Наступні видання *Адрес-календарів* ХГСК здійснював у складі *"Памятных книжек Херсонской губернии" /ПК/*, які були опубліковані В.М. Раєвським у 1864 та 1865 роках [12]. Вони містили місцеві довідково-статистичні та історико-краєзнавчі дані. та могли, також, уміщувати наукові розвідки та статті з окремих питань, пов'язаних із дослідженнями губернії. Але, із двох названих видань *ПК,* тільки перше містило велику статтю військового топографа А.П.Чиркова *"Краткий исторический очерк города Херсона"*, наступне ж видання склали виключно довідково-статистичні матеріали загальнодержавного та місцевого характеру.

Ще одним важливим виданням ХГСК, здійсненим В.М. Раєвським у 1867 році, був *"Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении"* [13]. У дослідженні, здійсненому за програмою ЦСК, були систематизовані відомості 1859 року.

У цей же час (з 1 січня 1864 р. по 1 листопада 1866 р.) В.М. Раєвський був редактором неофіційного відділу *"Херсонских губернских ведомостей"* [1], на шпальтах якого були широко представлені праці членів ХГСК. Окрім того, не малу кількість публікацій у *Відомостях* підготував самостійно.

Середина 1870-х років була позначена для В.М. Раєвського, поза виконанням поточних досліджень, проведенням перепису єврейського населення за Височайше затвердженим 2 жовтня 1874 р. положенням Комітету Міністрів: наказом виконуючого обов'язки херсонського губернатора від 1 грудня 1874 р. за № 3701 Віктор Михайлович був призначений завідувачем та управляючим

діловодством даного перепису у Херсоні; наказом від 20 січня 1875 р. за № 5, відряджений для нагляду за проведенням перепису та обробкою первинних статистичних даних у повітах Херсонської губернії; наказом від 26 березня 1875 р. за № 841 призначений від Міністерства внутрішніх справ у комісію, відкриту у Херсоні за пропозицією міністра внутрішніх справ від 5 березня 1875 р. за № 411 для систематизації статистичних даних перепису єврейського населення Херсонської губернії [1].

Також із вересня 1876 р. В.М. Раєвський був задіяний у організації та проведенні кінського перепису, що на той час був важливим засобом визначення рівня обороноздатності держави [1].

У 1877 р. ЦСК через місцеві комітети проводить великі обстеження губерній імперії та переписи: *"Обследование поземельной собственности и населенных мест"*, до якого залучається і ХГСК та чолі із В.М. Раєвським.

Окрім ведення систематичних статистичних досліджень та тематичних переписів, що визначалися ЦСК, Віктор Михайлович бере активну участь у розробці теоретико-методологічних засад російської статистичної науки, організаційних і методичних проблем розвитку адміністративної статистики, взаємодії губернських статистичних комітетів із земськими управами. Так у травні 1865 р. він бере участь у статистичному з'їзді в Одесі, у травні 1868 р. – у II статистичному з'їзді в Одесі, у квітні 1875 р. на запрошення Херсонської губернської земської управи – у IV земському статистичному з'їзді в Одесі, у жовтні 1876 р. – у V земському статистичному з'їзді у Херсоні [1].

За пропозицією міністра внутрішніх справ від 30 березня 1870 р. за № 85 В.М. Раєвський був направлений начальником Херсонської губернії з 20 травня по 12 червня 1870 р. до Санкт-Петербургу для участі у І-му російському статистичному з'їзді [1].

За пропозицією голови Височайше затвердженої організаційної комісії із підготовки VIII сесії міжнародного статистичного конгресу від 20 липня 1872 р. за № 1936 В.М. Раєвського було направлено у відрядження до Санкт-Петербургу на час сесії із 9 по 17 серпня 1873 р. [1].

Робота В.М. Раєвського була високо оцінена урядом Російської імперії. Указом Сенату по департаменту герольдії від 12 червня 1863 р. за № 136 він був переведений за відмінну службу у чин колезького секретаря, від 15 вересня 1864 р. за № 202 за вислугу років – у чин титулярного радника, від 24 серпня 1866 р. за № 196 – колезького асесора, від 8 липня 1870 р. за № 130 – надвірного радника, від 12 жовтня 1876 р. за № 3772 – колезького радника, 16 жовтня 1880 р. – у чин статського радника з 14 січня 1878 р. [1]. "За відмінно-старанну службу" нагороджений Височайшим указом від 7 серпня 1864 р. Імператорським і царським орденом св. Станіслава 3-го ступеня, від 10 липня 1870 р. – Імператорським орденом св. Анни 3-го ступеня, від 15 грудня 1872 р. – Імператорським орденом св. Рівноапостольного кн. Володимира 4-го ступеня [1]. При тому, останнім орденом відзначена робота В.М. Раєвського на Міжнародному статистичному конгресі у Санкт-Петербурзі.

У зв'язку із погіршенням здоров'я, В.М. Раєвський у 1880 році переїхав до Полтави, а 27 березня 1882 р. був, за власним бажанням, звільнений з посади секретаря Полтавського губернського статистичного комітету і 3 березня 1884 р. у віці 49 років помер у містечку Анновка Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії [1].

Для Херсонського губернського статистичного комітету час по від'їзду із Херсона В.М. Раєвського став довгим періодом занепаду. Лише через 10-річчя, з появою нового секретаря ХГСК – В.І. Гошкевича, комітет відродився як дійсно наукова установа.

Джерела та література

1. Російський державний історичний архів (СПб). – Ф. 1290, оп. 3, спр. 144. – 40 арк.
2. Юбилейный сборник Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел. 1863-1913. – СПб., 1913; Янсон Ю.Э. Теория статистики. – СПб., 1907; Щербина Ф.А. Статистика. Історія статистики і статистичних установ. – Вип. 1. – Прага, 1925; Гозулов А.И. Очерки истории отечественной статистики. – М., 1972.; Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1983; Комарова И.И. Научно-историческая деятельность статистических комитетов // Археографический ежегодник за 1986 год. – М., 1987. – С. 85-96; Плошко Б.Г., Елисеева И.И. История статистики. – М., 1990. Российская государственная статистика 1802-1996 / И. Елисеева, В. Проскуров, В. Успенский и др. – М., 1996 тощо.
3. Наприклад: Успенський Ф.И. Филипп Карлович Брун. 1804-1880 гг. – Одесса, 1881.; Петр Петрович Семенов-Тян-Шанский: Его жизнь и деятельность. – Л., 1928; Пузанов И.И. Александр Александрович Браунер: Жизнь и научная деятельность // Труды Института истории естествознания и техники. – Т. 32. – Вып. 7. – М., 1960. – С. 309-371; Катренко А.М. Олександр Олександрович Русов (до 120-річчя з дня народження) // УІЖ. – 1967. – № 2. – С. 128-132; Можаровский В.И. Антон Бориневич // Вестник статистики. – 1976. – № 6. – С. 59-62; Корнев В. Видные деятели отечественной статистики 1686-1990: Биографический словарь. – М., 1993.
4. Сінкевич І.Ю. Етнічна ситуація в Херсонській губернії в дослідженнях херсонських статистиків (друга половина XIX ст.) // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: Наук. доп. Міжнарод. науково-метод. конф. – Ч. 2. – Херсон, 1997. – С. 153-155; Сінкевич Є.Г., Макієнко О.А. Статистичні служби Херсонської губернії в структурі адміністративної влади та органів місцевого самоврядування XIX ст. // Наукові праці істор. фак-ту Запорізького держ. ун-ту. – Вип. VII. – Запоріжжя, 1999. – С. 154-159; Сінкевич І.Ю. Внесок статистиків Херсонської губернії у дослідження історії краю /XIX – поч. XX ст./ // Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX ст. – Вип. 5. – Запоріжжя, 2000. – С. 171-177; Сінкевич І.Ю. Краєзнавчі публікації у "Памятных книжках Херсонской губернии" // Проблеми краєзнавства, музеєзнавства та відродження культури українського народу: Тези доп. краєзнавчих читань / Херсон. краєзнав. музей. – Херсон, 2002. – С. 35-36.
5. Анучин Е.Н. Значение статистики как науки и международный статистический конгресс. – СПб., 1872. – С. 3.
6. Исторический очерк развития Херсонской земской сельскохозяйственной статистики. – Херсон, 1890; Сінкевич Є.Г., Макієнко О.А. Статистичні служби Херсонської губернії в структурі адміністративної влади та органів місцевого самоврядування XIX ст. // Наукові праці істор. фак-ту Запорізького держ. ун-ту. – Вип. VII. – Запоріжжя, 1999. – С. 154-159.
7. Астырев Н. В волостных писарях: Очерки крестьянского самоуправления. – М., 1886. – С. 32.
8. Цит. за кн.: Тарасюк Д.А. Поземельная собственность пореформенной России: Источниковедческое исследование по переписи 1877-1878 гг. – М., 1981. – С. 14.
9. Наприклад: Дятлова Н.П. Отчеты губернаторов как исторический источник // Проблемы архивоведения и источниковедения. – Л., 1964; Литвак Б.Г. О достоверности сведений губернаторских отчетов XIX в. // Источниковедение отечественной истории: Сб. статей. – М., 1977; Його ж. Очерки источниковедения массовой документации XIX – начала XX века. – М., 1979.
10. Раевский В.М. Отчет о состоянии и деятельности губернского статистического комитета за 1861-1862 год // Труды Херсонского губернского статистического комитета. – Кн. 1. – Ч. 1. – Херсон, 1863. – Отд. 1. – С. VI-XXIV.
11. Труды Херсонского губернского статистического комитета. – Кн. 1. – В 2-х чч. – Херсон, 1863.
12. Памятная книжка для Херсонской губернии, изданная Херсонским губернским статистическим комитетом на 1864 год. – Херсон, 1964; Памятная книжка Херсонской губернии на 1866 год. – Херсон, 1965.
13. Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. – Херсон, 1867.

Summary

The research deals with the activity of the secretary of Kherson regional statistical committee Victor Rayevskiy (1835-1884). Major attention is focused on the outstanding personality of the regional

statistician worker, his biography and contribution into the development of statistical research in the south of Ukraine in the end of the 1850ies – in the beginning of 1880ies.

О.О. Коник

Херсонський міський голова, депутат IV Державної Думи Микола Блажков: витоки кар'єри

Комерційна провінційна преса в Херсоні початку XX ст. жила за ринковими законами, і чільне місце відводила, як правило, рекламним оголошенням. Щоб не відлякувати потенційних рекламодавців політичною заангажованістю, більшість періодичних видань декларували свою "позапартійність". Тому на першій сторінці пересічної херсонської газети мирно вживалися оголошення, наприклад, про збори членів Херсонського Відділу Російського Народного Союзу ім. Михаїла Архангела (простіше кажучи – місцевих чорносотенців, *О.К.*) з рекламою певних "гумових виробів з Парижа, необхідних як чоловікам, так і жінкам". Гліцеринове мило – "кращий засіб від вугрів і ластовиння, дозволено медичним начальством" пропонувалося поряд з ресторанним меню готелю "Одеський", з його "консоме фюме селерен", "філе стомерзан", "желе месседуан" тощо під щовечірні виступи "всесвітньовідомих дуетистів" Germona et Prella. Пропонували репетиторство гімназисти-старшокласники і студенти-медалісти, шукали роботи народні вчительки "з рекомендаціями". Прямо під оголошеннями чорносотенців-юдофобів солідно нагадували про себе херсонські лікарі з прізвищами Векслер, Коган, Каценбоген або "жінка-лікар М.І.Коп-Гальпер" [1].

Тобто в рекламі – за добрим старим принципом ще імператора Веспасіана "pecunia non olet", гроші не пахнуть, відмінностей між газетами хоч "правого", хоч "лівого" спрямування, було небагато. Проте шила, як відомо, у мішку не сховаєш, і навіть якщо у вихідних даних газети – в даному випадку мова йде про херсонську щоденну газету "Рідний край" значиться "газета позапартійна, національно-прогресивна", то з того, як іронічно коментує вона судову справу про вбивство чорносотенцями відомого першодумського депутата Михайла Герценштейна, захищає портових робітників від "змови", як сказано, роботодавців з єврейськими в основному прізвищами, публікуючи нібито лист вантажників у редакцію з драматичним описом продиктованих роботодавцями-змовниками жахливих умов

праці – по 12 год. на день, за копійчану оплату, в пилюці, під розпеченою палубою і майже без доступу повітря. Замітка має назву "Заштивка зерном", мова в ній йде про трюмних вантажників, і факти, очевидно, достовірні, але навряд чи торговці зерном з російськими прізвищами пропонували кращі умови. Йдеться, власне, про слабо замаскований антисемітизм "Рідного краю", і прогресивною – в загальному розумінні цього слова – газета названа скоріше для декорації. А коли вона ще висвітлює плани боротьби згаданих вище членів Російського Народного Союзу з єврейською спекуляцією шляхом організації дешевого розпродажу речей з спеціально для того влаштованих аукціонів [2] – то за примітивною простотою такої тактики видно, що ця "національно-прогресивна" безпартійна газета займає праву сторону політичного спектра і недалека від власне чорносотенних візій існуючого тоді російського пізньоімперського (т. з. столипінського) режиму в їх провінційному варіанті.

Нас, проте, у даному разі цікавить не херсонська преса і тим більше не рекламні оголошення без малого столітньоної давності, хоча це саме по собі цікаво, і за, нинішніх умов, може бути актуально. Але "Рідний край" однозначно і беззастережно вітав небезпроблемний, як видається, перехід міської влади в Херсоні від помірковано-ліберального Михайла Беккера до людини твердих правих, монархічних переконань – Миколи Блажкова.

А херсонська міська влада – це вже актуально також з огляду на привід цієї публікації, 225-річчя міста. Крім того, Микола Іванович Блажков, очоливши херсонську міську думу (і, відповідно, міську управу) в 1909 р., через три роки, у 1912 р., стане ще і депутатом іншої Думи – Російської Державної Думи IY скликання – першим і останнім з херсонських міських голів депутатом вищого представницького органу Російської імперії. Тобто виходець з дрібнопомісного дворянського роду Херсонського повіту, що зробив певну успішну політичну кар'єру в провінційному дворянському і міському самоуправлінні він – за статусом думського депутата, та з врахуванням свого дворянства – перебирається в елітні сфери столичної вже політики.

Іншими словами, інтерес до особи в цілому мало кому відомого Херсонського міського голови цілком вписується в дискурс нині актуальних в історичній науці методів і дослідницьких методик, зокрема історичної антропології. Ця остання, як відомо, повертає історії "людський вимір, вивчає не лише суспільне ("історія структур"), але також приватне, сімейне життя людини. Мікроісторія, історія повсякденності, біоісторіографія дають сьогодні широкі можливості для вивчення історії суспільства з залученням глибоких і різноманітних її пластів, так би сказати, провінційного рівня. Особливо ефективним інструментом для такої роботи вважається просопографія – методика вивчення історичного процесу через всебічне вивчення кар'єри політичних і соціальних лідерів епохи. Вона представлена сьогодні двома основними школами – школою еліт і школою мас [3].

Микола Іванович Блажков може репрезентувати (з певною долею умовності, зрозуміло), як масу провінційного російського дворянства, насамперед, так і еліту. На рівні міста Херсона початку XX ст. – безумовно, еліту. Це опосередковано підтверджує і писаний олією портрет його з фондів Херсонського художнього музею, і його небезсумнівний за поєднанням стилів, але безсумнівно престижний дім на престижній же Лютеранській вулиці (т.з. "гарний будинок біля парку" з старої поштової листівки, нині приміщення музичної школи по вул. Кірова в Херсоні) [4].

І портрет олією, і романсько-мавританської стилізації дім у досить сонному Херсоні початку XX ст., очевидно, можуть говорити і про певні претензії на аристократизм, і про непересічні амбіції, і про соціальний статус і, зрештою, про матеріальні можливості власника.

Між тим, дворянському роду Блажкових до аристократизму було досить далеко. Але і якоюсь сонно-пасивною цю родину також не назвеш. У кожному разі, фонди Державного архіву Херсонської області дозволяють реконструювати деякі штрихи родинної біографії Блажкових, що підтверджують цю тезу. Згадки про Блажкових знаходимо тут починаючи з перших років XIX ст. І не завжди в найкращому для цієї родини контексті.

Перша відома нам на сьогодні згадка про Блажкових відноситься до листопада-грудня 1804 р., і може свідчити, щонайменше. про те. що у цьому році Блажкови уже мали певну маєтність у херсонському повіті. Йдеться про якісь судові тертя у зв'язку з "померлою нині Блажковою" [5].

Перше чоловіче ім'я представника цієї родини знаходимо – як і попередній документ – в паперах Херсонського духовного правління (вересень 1805 р.), в листуванні цієї установи з Херсонським нижнім земським судом. Там ідеться, якщо коротко, про те. що якийсь підпоручик Роман Блажков "мав гріх прелюбодіяння з дружиною селянина Клименкова" [6]. Справи такого роду спокон віків були темними, і хто там був правий, хто ні, і чи мав місце взагалі якийсь гріх, з листування не зовсім ясно. Для нас важливо наразі те, що архівні документи фіксують підпоручика Романа Блажкова.

Далі це прізвище з'являється в цьому ж таки фонді Херсонського духовного правління п'ятьма роками пізніше. Роман, виявляється, мав брата, Якова. Обоє були поміщиками і звернулися до архієпископа Катеринославського Платона з тим, що їм незручно справляти треби в церкві села Милового (нині Бериславського району Херсонської області, *О.К.*) з-за розливу річки тощо, і що ці треби можна було б відбувати в монахів Бізюкового монастиря хоча б у невідкладних випадках. Архімандрит цієї обителі Галактіон, якому було переадресовано звернення, відповів у тому сенсі, що його ченцям також мало радості блукати степами в непогоду, і щоб прохальники з своїми селянами ходили таки самі в Миловську церкву [7].

У 1823 р. в поле зору Духовного правління попадає тепер уже певна "дворянка Блажкова", яка брала участь у вихрещенні в православну віру "єврейки Динки (Діньки) і її дочок. За документами виходить так, що це була суто жіноча справа, з обох сторін [8].

Відомості про чоловічу лінію Блажкових знаходимо знову в документах, датованих сьома роками після хрестин єврейки Динки. У формулярній відомості Петропавловської церкви Херсонської губернії і повіту, поміщицького села Омилового (так у документі, *О.К.*) за 1830 рік, серед прихожан цієї церкви з сільця Кам'янки числиться вже губернський секретар Іван Якович Блажков з сім'єю. Сім'я складалася з трьох чоловіків і трьох жінок. Дворових слуг у цього Блажкова було 7 чоловіків і 6 жінок; сільце складалося з шести з половиною дворів, зазначено в документі, а селян у Івана Блажкова було тоді зовсім небагато – 16 чоловічої і 18 чоловічої статі числиться у відповідних графах формуляра. Відстань від церкви показана у 12 верст, у графі "препятствия" названа річка Кам'янка і – як сказано в документі – "днепровский залив" [9].

З цього можемо зробити висновок, що батько Миколи Блажкова Іван Якович (дуже вірогідно, що це саме він – губернський секретар, як правило, це чин молодого ще чоловіка, *О.К*) був не найбагатшою людиною, а відтак його дід, Яків, небезпідставно турбувався про треби – 12 верст через річку – кінець немалий...)

Справи свої ця родина вела усе ж, очевидно, непогано, як відносно успішно робив кар'єру Іван Блажков. Він став титулярним радником (чин IX класу, тобто середньої руки чиновником), і дітям дещо таки залишив. Принаймні, в списку землевласників Херсонського повіту за 1901 рік серед поміщиків с. Кам'янки Качкаровської волості значаться Блажкова Любов Іванівна і Блажкова Олімпіада

Іванівна, дочки титулярного радника. За першою числилося 257,04 десятин землі, за другою – 175,25 десятин. Дворянин Микола Іванович Блажков за цим списком мав у Кам'янці 527,66 дес. землі, причому зазначалося, що 38,75 дес. знаходилося під "захисним лісом", тому земськими та іншими зборами обкладалося 488,91 дес. [10]. Тобто Микола Іванович, підкреслюючи земським статистикам цю деталь, показував тим самим, очевидно. що жбурляти гроші на вітер, щонайменше, не схильний.

Гроші він вкладав, як виявиться, дуже солідно, бо ще через чотири роки бачимо М.І. Блажкова уже в "Списку п.п. страхувальників нерухомих маєтностей міста Херсона". Інформація там лаконічна, як і личить фінансовому документу, але водночас красномовна. Номер особистого рахунка – 1521, прізвище – Блажков М.І., частина міста – 1, вулиця Лютеранська. Страхова сума з правом голосу – 28 000 рублів [11].

Sapienti sat, згадаємо знову древню істину, розумному – досить, сума вельми пристойна, як на ті часи. І раз уже зайшла мова про матеріальні статки майбутнього херсонського міського голови, то незадовго до обрання М.І. Блажкова на цю посаду, херсонська Міська Дума більшістю голосів затвердила у квітні 1909 р. нові посадові річні оклади. Зокрема, Міському голові (тоді ще М.Є. Беккеру) – 5 000 руб. плюс 500 руб. йому ж "на представництво"; заступнику його – 3 500 руб., членам Управи – по 3 000 руб. [12]. Директор Міського банку мав оклад у 2 500 р., його замісник – 1 800 [13], банківський службовець – 840 руб. в рік і т.д. [14]. Ціни ж на м'ясо (дуже популярна в перші пострадянські роки компаративістика, скільки і що коштувало "за царя") на херсонських ринках міська Дума затвердила на січень 1909 р. такі. За російський фунт (трохи більше 400 г.) гов'ядини – 13 коп. (філе – 15 коп.), телятина коштувала 14 коп. за фунт, баранина – 12 коп., кошерне м'ясо для євреїв – 15 коп. [15]. Ціни на печений хліб (вересень 1909 р.) визначались так: за фунт житнього хліба – 3 коп., ситного чи пекльованого – 5 коп., пшеничного гуртового – 4 коп., крупчатого 1-го сорту – 5 коп., крупчатого 2-го сорту – 4,5 коп., за "франзолі підздобленого тіста" вагою 0,5 фунта – 5 коп. [16].

Ці цифрові викладки можуть бути цікавими самі по собі, але в даному разі порівняння посадових окладів міських чиновників і цін на міському продовольчому ринку дозволяє зробити нам, принаймні обережно, висновок про те, що Блажков ще до обрання в міські голови був людиною далеко не бідною, маючи нерухомість, застраховану на 28 тис. рублів [17].

Про власне участь М.І. Блажкова в Херсонському міському самоуправлінні в друкованих матеріалах Державного архіву Херсонської області першу згадку знаходимо в "Списку гласних Думи" за 1907 р., обраних у березні 1905 р. на чотирьохріччя 1905-1908 рр. [18].

Відкриває цей список відома в місті фігура, тодішній діючий міський голова Михайло Євгенович Беккер, дворянин. Серед "довгожителів" міської думи, які обиралися ще у XIX ст., бачимо також Дмитра Миколайовича Горловського, "заступаючого місце" міського голови, відомого, зокрема, завдяки ґрунтовному звітові до 25-річного ювілею введення в Херсоні Міського Прложення 1870 р [19], який до сьогодні залишається вельми популярним джерелом з історичного краєзнавства. Відомим він був, додамо ще, як борець із самозахопленням міської території, самовільним відкриттям торговельних точок, ухиляннням від сплати міських зборів тощо, з-за чого в певних колах його недолюблювали. Одним із "старожилів" думи був також представник знаного в Херсоні роду підприємців і меценатів купців Волохіних (очолювали міську думу в 70-х і 90-х рр. XIX ст. Сергій Іванович Волохін, про якого йде мова, також був думським гласним більше 30 років. У цьому ж ряду був домовласник Василь Опанасович Коник (до автора цих

рядків немає ніякого відношення, *О.К.*), суспільним турботам якого Херсон багато в чому завдячує будівництвом залізниці до Миколаєва і відповідно зв'язком далі з мережею імперських залізничних шляхів. Могильна плита цього міського гласного – може, в знак заслуг, може випадково з-за недогляду вже радянських властей, коли Катеринінський собор в Херсоні функціонував як музей – але надгробок його і досьогодні стоїть серед подібних плит і обелісків більш-менш шанованих і в радянські героїв російсько-турецьких воєн, під стінами цього собору [20].

Усього в списку 36 позицій, і персональний склад гласних херсонської Міської Думи зразка 1905 року за своїми характеристиками в основному збігається з середньостатистичними в ювілейному 1896 р., наведеному вищезгадуваним Горловським. Тобто були представлені дворяни і чиновники, почесні громадяни, купці, інші представники міщанського стану; були християни, були й іудеї [21].

Блажков у 1905 р. був обраний міським думським гласним вперше; з цієї точки зору, "стажу", так би мовити, обрання його через чотири роки, у 1909 р. міським головою означало стрімку кар'єру.

Вирішальну роль, можна припустити з великою долею вірогідності, зіграла право-монархічна політична позиція Блажкова, його дворянство і зміна політичної кон'юнктури після революції 1905–1907 рр. Він був, крім того. дисциплінованим гласним, засідань Думи не пропускав, покладені на нього обов'язки виконував сумлінно, мав в цілому непогані ділові якості. Був, як уже згадувалось, небідним, що являлося далеко не зайвим для члена міського управління.

Існувала далеко не найгірша традиція патронування заможними громадянами міста або їх дружинами міських шкіл, притулків тощо. Так – з найвідоміших прізвищ – у 1907 р. попечителями міської школи ім. Некрасова була Волохіна, 1-ї Забалківської – Тропіна, Воєнно-Форштадтської жіночої – Вадон та ін. [22]. В 1909 р. такої честі набула уже і представниця роду Блажкових. У звіті про народну освіту за цей рік в рубриці "Влаштування розваг для учнів" значиться: "...в Карантинно-Острівському училищі: ялинка з роздачею подарунків – коштом попечительки училища Єлизавети Миколаївни Блажкової" [23]. Це означало підвищення статусу і самої дами, і, відповідно, було віддзеркаленням соціального, службового чи матеріального становища чоловіка. Скажімо, "перша леді" губернії, С. Бантиш, дружина херсонського губернатора, була головою місцевого управління Російського Товариства Червоного Хреста а також головою Херсонського Благодійного Товариства [24]. Знаходили собі заняття в цій сфері й інші дами з херсонського губернського вищого світу. Скадовчани, наприклад, дякували через газету "дам-патронес" на чолі з М. Скадовською, які зібрали певну суму грошей (750 р. 22 коп.) для бідних студентів-херсонців, влаштувавши 21 липня 1909 р. благодійний вечір у Скадовську [25].

Такі приклади можна множити, і вони не є новиною; проте щоб займатись благодійністю, треба було мати певний статус, і соціальний, і матеріальний. Благодійність помітна, зафіксована в пресі, в земських, міських чи дворянських зібраннях, в якихось зовнішніх відзнаках тощо була, безумовно, престижною справою, демонструвала успіх чоловіків дам-благодійниць передусім. Але в якийсь момент, особливо в провінції, де чи не більше, ніж у столицях, було важливим те, "что скажет Марья Алексевна", міг спрацьовувати механізм зворотного ходу, віддачі. Особливо важливою могла бути сформована за жіночим шитвом суспільна думка при всякого роду виборах, аж до найвищих яке на той час, виборів у Державну Думу.

Цей сюжет, очевидно, ще жде свого дослідження, але оплачені однією з Бдажкових подарунки для учнів глибоко периферійного, навіть на тодішній Херсон, Карантино-Острівського міського училища під Різдво 1910 р. могли виявитися незайвими у виборчій кампанії М.І. Блажкова до IV Державної Думи. Бо Єлизавета

Блажкова входила таким чином у коло дам-патронес, першою з яких в Росії, за тією ж традицією, була імператриця-мати [26].

Але це перспектива, високі сфери для Блажкова були ще далеко. Поки що його робота – Херсонська міська дума, щойнозведений будинок з годинниковою баштою на Воронцовській, щомісячні дво-триденні чергові сесійні засідання, іноді – позачергові, рутинна робота в інший час. Попри спад революційного напруження в столицях і великих містах, в Херсоні ситуація непевна, політичні уподобання думських гласних нечіткі , розмиті до пори, до часу. В С.-Петербурзі справа йде до відкриття засідань Державної Думи другого скликання, як відомо, ще ліберальнішої, ніж перша (куди від Херсона так ніхто тоді й не потрапив), і міська дума на засіданні 2 лютого під головуванням Беккера за пропозицією гласного Когана доручає гласним Грабенку, Когану, Криличеському, Осинському і Мілетіну скласти текст вітальної телеграми з нагоди відкриття засідань Думи і відіслати її на ім'я Голови Думи, що й було зроблено [27].

Наразі невідомо, як саме голосував М.І. Блажков при затвердженні тексту телеграми [28], але всі перелічені були його опонентами в політичному плані, бо були, яке тоді писали в анкетах, "прогресивних переконань", а Блажков – правих, тобто монархічно-патріотичних, за тодішньою ж фразеологією.

Того дня він мав інші турботи: відразу після тексту телеграми звіт Міської Управи фіксує приземлене: "...гласний М.І. Блажков вніс пропозицію врегулювати справу стягування плати за подачу сходнів у Херсонському порту, оскільки він вважає. що збір за користування надто обтяжливий, а контроль за його стягненням, на його думку, надто недостатній" [29]. Було прийняте відповідне рішення, але зрозуміло, що тарифи за подання кількох збитих дощок – сходнів – ні в яке порівняння не йдуть з загальним, прямим, рівним і таємним голосуванням, про яке йшлося в щойно затвердженій телеграмі.

Дисциплінований Блажков "набирав очки" методично, поволі, не вириваючись дуже вперед до якогось часу, але водночас і не даючи про себе забути. Спочатку особливих успіхів на ниві міського управління в нього не спостерігалось. 12 квітня 1907 р. була чергова ротація членів управи (штатна посада для трьох членів управи, з оплатою тоді ще 2 500 руб. на рік). Кандидатури висувалися шляхом подачі записок, і Блажков отримав 12 таких записок. Вибори тоді виграв Горловський (25 голосів проти 6), Блажков програв (14 голосів "за", 17 "проти") [30], але сам факт, що з 31 особи гласних, що були присутніми на виборах, його кандидатура мало не набрала половину голосів, говорить про зростання особистого рейтингу Блажкова. І, можливо, тут віддзеркалюється зміна політичної ситуації в цілому в країні і, відповідно, в окремо взятій провінційній міській думі.

Наступний тур виборів (усього треба було переобрати трьох членів Управи, а обраним виявився один Горловський) відбувся 27 жовтня 1907 року. Членами Управи було обрано гласних Грабенка і Кирпу; Блажков своєї кандидатури на цей раз не висував [31].

Турботи про портові сходні, між тим, мали продовження: на черговому засіданні 7 листопада 1907 р. гласного Блажкова в компанії з Грабенком і Рябковим просили бути представниками на нарадах при Портовому Управлінні, що скликалися для обговорення нагальних потреб Херсонського порту [32].

З 5 квітня 1908 р. М.І. Блажков отримує нове доручення від міської думи і потроху виходить на вістря технічного прогресу: він стає замісником голови комісії по "влаштуванню електричного освітлення в Херсоні"; це останнє, за звітом міської управи, принаймні, – подиву гідний своєю оперативністю сюжет: 29 березня 1908 р. затверджено проект, 5 квітня – рішення про будівництво господарсько-підрядним способом, 21 квітня – рішення про відведення місця під забудову по

вул. Поштовій і, нарешті, рядок "на 15 грудня 1908 року станція була закінчена обладнанням і відкрила свої дії" [33].

У травні 1908 р., а саме на засіданні Управи 20 травня розглядалася заява гласного Блажкова про обставини, зв'язані з проектом Херсонського повітового земства ще від 1904 року про влаштування в Херсоні постійнодіючої, як сказано, "аукціон-виставки"; міська управа і земство, судячи з усього, не могли дійти згоди стосовно умов функціонування такої виставки на ярмарковій площі, оренди місця під цю виставку, тощо, і питання тоді так і залишилося відкритим [34]. Тут, можливо, могла мати місце певна внутрішня колізія для гласного Блажкова: поміщицький син з вищою сільськогосподарською освітою, з певним досвідом роботи в Херсонському земському сільськогосподарському училищі [35] тепер мав відстоювати інтереси міста, що і робив.

На цьому ж засіданні, двома днями пізніше, його сільськогосподарський атестат також був до певної міри. Закритим балотуванням Блажкова обрали "першим номером" до складу комісії з шести осіб для розробки "детального договору з Акційним товариством "Волга-Маас". Мова йшла про якийсь проект бельгійського капіталу стосовно розробки документації і будівництва залізничної гілки Ніколо-Козельськ – Херсон з відгалуженням до порту з паралельним будівництвом на концесійних засадах скотобійні з метою експорту м'ясних туш за кордон. Ремарка про виконання доручення лаконічна: "Розроблена угода надіслана представникові Товариства "Волга-Маас" [36].

Життя, між тим, ішло, в Херсоні змінився черговий губернатор, і 17 липня 1908 р. міська дума прийняла рішення про "уступку казні" ділянки міської землі на схід від Олександрівського парку для будівництва губернаторського будинку і губернських установ, але з тією умовою, щоб вул. Пестелівську та Тираспільську зберегти тієї ж ширини [37]; 1 вересня гласні розглянули питання про ціни на майбутнє електропостачання і зазначили, що власники електромоторів платитимуть подвійний тариф, а заявки на освітлення приватних будинків прийматимуться тільки до 1 січня 1909 року [38]; 29 вересня було прийнято рішення про те, щоб списки виборців майбутніх на 4-х річчя з 1909 р. гласних міської думи щоб публікувалися в місцевих, а не в одеських газетах, зокрема називалися "Родной край", "Южное утро" і "Херсонские новости" [39].

Прізвища Блажкова при обговоренні цих питань життя міста не знаходимо, що не значило, втім, що його не було на засіданнях, попри канікулярний час. Як уже зазначалося, він був чи не зразковим депутатом у цьому відношенні: за 1905-1908 рр. він пропустив лише три засідання, з 51 брав участь у 48 [40].

Проте вже в листопаді гласного Блажкова, разом з Бєгуном і Рябковим обрали до складу делегації для роз'яснення Херсонському губернатору ситуації з каналізацією та необхідністю збільшення асенізаційного обозу "з огляду на майбутнє закриття бурових свердловин і поглинаючих колодязів" [41], власне, в рамках боротьби з постійною загрозою холери в басейні Дніпра.

Сюжет про каналізацію не найпопулярніший в історичних дослідженнях, зате актуальний для екологів. Блажков з товаришами мав доповісти начальнику губернії висновки спеціально замовленого міською думою і виконаного професором Новоросійського університету Кіяніциним дослідження, негативні в цілому стосовно такого способу утилізації каналізаційних стоків [42].

Отже, Блажков так чи інакше мав зустрічатися з губернатором. Відомо, наскільки цінним для чиновників є право, або хоч можливість "особистої доповіді". Від губернатора багато чого залежало в кар'єрі і добробуті міського (і взагалі – любого) чиновника губернії. Бути "на доброму рахунку" в губернатора – це необхідна умова як службового росту, так і успіху в діловому світі.

У Блажкова і тут складалося все дуже непогано. Країна входила в постреволюційний період, політичний режим якого найчастіше називають "третьочервневою монархією" і консервативно налаштовані монархісти (але без одіозних чорносотенних крайнощів) якраз і призвані були, в першу чергу, для реалізації політики уряду Петра Столипіна. Дуже важливим в кар'єрі Блажкова стане 1909 рік. Повноваження міської думи і міської управи, обраної в революційному 1905 році були вичерпані, і нові вибори принесли значні зміни і в складі думи, і в складі колегії управи. Взагалі події 1909 р. в Херсоні сповнені внутрішнього драматизму, вимагають окремого вивчення і більш детального висвітлення. Ця справа, очевидно, ще попереду.

В короткому ж викладі ситуація розвивалася так. 24 квітня 1909 р. оновлений склад міської думи (М.І. Блажков зберіг місце гласного) обрав новий склад управи. Головою знову став Беккер, новими членами управи були обрані Тропін і Фрікке; Горловський залишався, як обраний у квітні 1907 р. і його 4-х річний термін ще не був вичерпаним. Новообрані члени були затверджені губернатором 29 травня і з 1 червня приступили до виконання своїх обов'язків [43]. Але ще у 1906 році за клопотанням міської думи міністр внутрішніх справ дозволив запровадити посаду четвертого члена міської управи; довгий час вона залишалася вакантною, аж поки не згадали про "недостаючого" члена управи. Ним і виявився обраний 9 червня 1909 р. М.І. Блажков... А за два тижні по тому, 24 червня 1909 року М.Є. Беккер за досить непевних обставин відмовляється від посади міського голови, і виконання його обов'язків, до нових виборів, покладалося, як того і вимагав штатний розпис, на Д.М. Горловського. Виникла певна пауза, Горловський керував міським життям кілька місяців, до жовтня. Нові вибори на посаду міського голови було проведено міською думою 14 жовтня 1909 р., і обраним виявився член управи Блажков. Міністр внутрішніх справ затвердив його на цій посаді 24 листопада 1909 року [44].

Динаміка вражаюча, і пружини її, як уже було сказано, варто було б розглянути окремо. Ясно, втім, що завершився якийсь визначений період життя Миколи Блажкова: його кар'єра виходила на якісно інший рівень.

Характерно зреагувала на обрання Блажкова новим міським головою замість Беккера газета "Родной край", сюжетом про яку ми розпочинали цю статтю. Для збереження колориту і стилю процитуємо мовою оригіналу:

"Наконец-то облегченно вздохнет русское население Херсона.

Высокий и ответственный пост херсонского городского головы суждено занять человеку с русской душой, с безупречной честностью, с решительной волей, с твердым непоколебимым характером, с открытой рыцарской благородной натурой, с твердо сложившимися убеждениями и трезвым взглядом на жизнь, органически неспособной популярности ради услуживать уличной толпе и мятежному элементу населения, человеку ума, труда и дела. А знания и опыт да приложатся!" [45].

Кого мав на увазі редактор-видавець газети Л. Сабінін під "русским населением" у багатонаціональному і поліконфесійному Херсоні, чи тільки росіян, чи всіх православних загалом, – наразі невідомо. Але судячи з інших матеріалів газети, новий міський голова асоціювався у монархічних сил міста передусім з тими "відданими Вітчизні" синами Росії, які, осмисливши події 1905–1906 рр., "намагаються підняти з-під уламків свою державність [46]. Часу ж хоча б для консервації, а не те що підйому, романовської монархії, як виявиться, було вже замало. 1917 рік повалить царський режим, а 1918 відмінить і стару систему міського управління.

Так чи інакше, але саме Миколі Івановичу Блажкову випала доля стати останнім міським головою "старого" Херсона.

Джерела та література

1. Див.: Родной край. – 1909. – 11 сент.-16 окт.
2. Там само. – 19 сент., 3 окт., 14 окт.
3. Филюшкин А.И. Методологические инновации в современной российской исторической науке // ACTIO NOVA (сборник научных статей). – М., 2000. – С. 17.
4. Пиворович В.Б., Дяченко С.А. Улицами старого Херсона. Иллюстрированное приложение к журналу "Летопись Причерноморья". – Херсон, 2002. – С. 72.
5. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. 207, оп. 1, спр. 589. Херсонское духовное правление. Сообщение Херсонского уездного суда о допросе священника Никиты Буговского по поводу духовного завещания, написанного умершей ныне Блажковой. 1804. – Арк. 1-4.
6. ДАХО. – Ф. 207, оп. 1, спр. 637. Переписка с Херсонским нижним земским судом по делу поручика Блажкова имевшего связи с женою крестьянина Клименкова. 1805-1806. – Арк. 1.
7. ДАХО. – Ф. 207, оп. 1, спр. 817. Указ Екатеринославской духовной Консистории об отношении помещиков Блажковых с их крестьянами при отправлении христианских треб к селу Омеловому. 1810. – Арк. 1-2.
8. ДАХО. – Ф. 207, оп. 1, спр. 1475. Рапорт священника селения Каменки Педкова и переписка с земским судом о разрешении окрестить в христианскую веру еврейку Дынку и ее дочерей. 1823. – Арк. 1-13.
9. ДАХО. – Ф. 207, оп. 1, спр. 1462. Формулярные списки о священно- и церковнослужащих и их семьях церквей Херсонской губернии.1822-1830. – Арк. 8.
10. Список землевладельцев Херсонского уезда за 1901 год. / Издание Херсонского уездного земства. – Херсон, 1901. – С. 5.
11. Отчет правления Херсонского городского общества взаимного страхования от огня имуществ. – Херсон, 1906. – С. 33.
12. Отчет Херсонской городской управы за 1909 год. – Херсон, 1911. – С. 39.
13. Там само. – С. 29.
14. Там само. – С. 7.
15. Там само. – С. 4.
16. Там само. – С. 119. Ідеалізувати подібне регулювання не доводиться. Влада, проте, все ж намагалася контролювати ціни. Херсонський поліцмейстер Шишкін закликав "панів обивателів" міста в разі завищення цін торговцями чи грубого поводження з клієнтами сповіщати в поліційні частини з тим, щоб можна було притягнути порушників до відповідальності. Див.: Родной край. – 1909. – 21 июля, та ін.
17. Обережність в даному разі ще й у тому, що ми не можемо на підставі цих відомостей однозначно стверджувати, яку саме нерухомість страхував Блажков. Найвірогідніше, це його будинок на Лютеранській. Фахівці з історії херсонського містобудування , втім, визначають – і теж обережно – час зведення будинку Блажкова між 1904 і 1909 роками. (Див.: Пиворович В.Б., Дяченко С.А. – Вказ. праця. – С. 72). Зрештою, це не принципове питання, якщо навіть були застраховані самі тільки стіни. Головним тут є сума, матеріальні статки забудовника.
18. Отчет Херсонской Городской Управы за 1907 год. – Херсон, 1908. – С. 1.
19. Отчет Херсонской Городской Управы за 1896 год. / Составил член управы Д.Н. Горловский. – Херсон, 1897. – Див.: Чрезвычайное торжественное заседание Думы по поводу 25-летнего юбилея введения в гор. Херсоне Городового Положения 1870 года. – С. 249-262.
20. Отчет Херсонской Городской Управы за 1907 год. – С. 1-2.
21. Там само; Отчет Херсонской Городской Управы за 1896 год. – С. 256.
22. Отчет Херсонской Городской Управы за 1907 год. – С. 71.
23. Отчет Херсонской Городской Управы за 1909 год. – С. 215.
24. Див. оголошення про збір пожертв на боротьбу з проказою та на добродійні цілі // Родной край. – 1909. – 1 авг.
25. Родной край. – 1909 . – 6 авг.
26. Засноване у 1828 р. Маріїнське благодійне товариство особливої популярності набуло на переломі XIX – XX ст., зокрема, серед нуворишів, "новобагатих". Золотий Маріїнський хрест з синьою емаллю був позастановою нагородою, на відміну від інших нагород для цивільних осіб. Це було непоганим стимулом розв'язувати калитку для багатих, але неродовитих людей, які не мали інших можливостей отримати престижну орденську стрічку, стверджують фалеристи. – Див.: Всеволодов И.В. Беседы о фалеристике. – Из истории наградных систем. – М., 1990. – С. 219-220. – Отже, і тут ідеться про зовнішні ознаки успіху, своєрідну легітимізацію у вищих соціальних прошарках суспільства.
27. Отчет Херсонской Городской Управы за 1907 год. – С. 45.
28. Зміст телеграми – поміркувано-ліберальний, з основними елементами кадетської програми. Фразеологія дуже характерна для провінційного політикуму, тому відтворюємо тут текст телеграми без змін і без купюр: "Петербург. – Председателю Государственной Думы. –

Херсонская Городская Дума приветствует открытие второго Русского Парламента. В уверенности, что только Государственная Дума своим авторитетом сможет дать измученной родине необходимый порядок и установить нормальное течение жизни, представители Херсонского Городского населения шлют Законодательному Собранию свои горячие пожелания осуществить начала, возвещенные Манифестом 17 октября 1905 г., полагая, что только при полной свободе и неприкосновенности личности, при гарантии политических и гражданских прав, отменою всяких исключительных положений и установлении конституционно-парламентарного порядка управления – может быть достигнуто всеми желаемое спокойствие, удовлетворены настоятельные нужды крестьянского и рабочего населения и проведены в жизнь необходимые реформы Земского и Городского самоуправления путем привлечения к работе всех сил страны, на началах всеобщего, прямого, равного и тайного голосования". – Там само. – С. 54.

29. Там само. – С. 55.
30. Там само. – С. 75.
31. Там само. – С. 200.
32. Там само. – С. 232.
33. Отчет Херсонской Городской Управы за 1908 год. – Херсон, 1909. – С. 69. Досить солідна будівля промислової архітектури з машинним залом для кількох двигунів Дизеля з генераторами Сіменса і Гальске, зведена тоді в районі нинішнього кінотеатру "Україна", у той час чи не на околиці міста, була зруйнована під кінець фашистської окупації Херсона. – Див.: Пиворович В.Б., Дяченко С.А. – Вказ. праця. – С. 60.
34. Отчет Херсонской Городской Управы за 1908 год. – С. 85-86.
35. В "Алфавітному списку викладачів і службовців у сільськогосподарському училищі з 1883 по 1899 рік " під № 5 бачимо: "Блажков Н.И., надзиратель и репетитор, 1885-86 г." – В кн.: [Л. Падалка] Исторический очерк 25-летней деятельности Херсонского земского сельско-хозяйственного училища, 1874 – 1899 гг. / Издание Херсонской Губернской Земской Управы. – Херсон, 1900. – С. 128.
36. Отчет Херсонской Городской Управы за 1908 год. – С. 88-89.
37. Там само. – С. 108-109.
38. Там само. – С. 128.
39. Там само. – С. 141.
40. Там само. – С. XL-XLI.
41. Там само. – С. 174.
42. Там само. Проблема ця вирішувалася міською управою, хоч і не відразу. Тема санітарного стану міста, за наявності постійної загрози холери в літні місяці була "гострою", зручною для взаємних звинувачень. Типовий приклад: міська дума зацікавилася, куди єврейська лікарня зливає ванні води (добре знаючи, що зливає та лікарня брудні води якраз у свердловину), інформація про цю "зацікавленість" стала доступною певним газетам. Проте лікарі цієї лікарні, через ту ж газету дали ввічливу відповідь, закинувши міській думі (між рядків, зрозуміло) схильність до подвійних стандартів і сприяння забрудненню Дніпра. Процитуємо: "...совещание врачей высказалось, что спуск исключительно ванных вод через металлическую трубу в подпочвенные слои на глубину около 20 саженей не представляет никакой опасности, в смысле загрязнения почвы и подпочвенных вод (все бани г. Херсона спускают свои воды в Днепр и Кошевую с разрешения городской управы), так как ванные воды не содержат никаких болезненных начал (підкреслено нами, *О.К.*) // Родной край. – 1909. – 9 авг.; Див. також підвальну статтю, підписану криптонімом "Кр." під назвою "Канализация и городская земля", де проблема розглядається на більш широкому тлі зусиль розвинутих країн у боротьбі з епідемічними захворюваннями. – Там само. – 22 серп.
43. Отчет Херсонской Городской Управы за 1909 год. – Херсон, 1911. – С. I.
44. Там само. – С. II.
45. Родной край. – 1909. – 16 окт.
46. Там само. – 21 авг.

Summary

In the article the author tries to systematize biographic materials of the last mayor Mykola Blazhkov in the pre-revolutionary Kherson. According to Kherson State Archives materials the episodes of life of the Blazhkovs generations from the beginning of the XIX century are considered. The author also considers Mykola Blazhkov's activity as a deputy of the municipal duma in the period before his filling a post of a mayor (1905 – 1909) and the sources of his future career of the monarchist deputy of the IY State Duma.

О.А. Макієнко

В.І. Кедровський про Херсон 1917 року (Маловідоме джерело з історії революційних подій на Херсонщині)

Ім'я Володимира Івановича Кедровського (1890-1970) – українського військового і політичного діяча, журналіста та письменника – добре відоме дослідникам Української національної революції 1917-1920 років.

Останнім часом життєвий і творчий шлях Володимира Кедровського опинився в центрі уваги херсонських краєзнавців [10]. Інтерес до його постаті цілком зрозумілий, адже В.І. Кедровський – один з небагатьох херсонців, яким судилося відіграти помітну роль в українському національно-державному будівництві.

Володимир Іванович Кедровський народився 13 серпня 1890 року на Херсонщині у поміщицькій родині з нащадків української козацької старшини. Дитячі роки його пройшли у маєтку діда по матері – Миколи Липського. У 1902 році родина переїхала до Херсона, де вітчим Володимира працював у статистичному відділенні Херсонської губернської земської управи [6; 13].

Херсонське інтелектуальне середовище початку XX ст. істотно вплинуло на формування ідейно-політичних переконань Володимира Кедровського. Саме тоді в Херсоні активізується діяльність українського гуртка, що спиралася на організаційні структури місцевого земства. Тут працювали ідейні лідери херсонських українців – секретар губернської управи, редактор «Сборника Херсонского земства» А.М. Грабенко, завідувач шкільного відділення губернської управи М.Ф. Чернявський, земські статистики Г.А. Коваленко-Коломацький та В.В. Різниченко. У 1903 році гуртківці вперше заявили про себе у всеукраїнському масштабі, відрядивши до Полтави на свято відкриття пам'ятника І.П. Котляревському делегата з вітальною адресою [8; 95]. Херсонська громада набула членство в Загальноукраїнській безпартійній демократичній організації і перетворилася на фактор суспільно-політичного життя в Україні.

На засіданнях херсонських громадівців молодий Кедровський разом із друзями-однолітками дізнавався про проблеми української культури, мови, історії, бачив багатьох цікавих гостей – М.М. Коцюбинського, Л.М. Мацієвича, М.Л. Кропивницького, П.К. Саксаганського, М.К. Садовського, І.К. Карпенка-Карого, М.К. Заньковецьку тощо.

Радикалізація соціальних і політичних вимог опозиційної громадськості не оминула провінційного Херсона. У місті виникли та розгорнули інтенсивну пропагандистську діяльність серед міських мешканців осередки загальноросійських та українських політичних організацій. Політична боротьба між ідейними конкурентами набувала гострих форм. Навіть відносно нечисленна Херсонська українська громада пережила внутрішню кризу та розкол на дві «фракції» – «культурників» (А.М. Грабенко, М.Ф. Чернявський, Л.О. Василевська) та «рупівців» (В.В. Різниченко, Г.А. Коваленко-Коломацький, В.О. Яблоновський) [8; 95]. На засіданнях громадівців часто відбувалися запеклі дискусії відносно перспектив українського національного руху.

У часи революційного піднесення 1905-1907 років В.І. Кедровський захопився ідеями українських соціалістів-революціонерів. Під впливом одного з лідерів місцевих есерів – Парфенія Смоли – херсонська молодь створила ряд українських революційних гуртків. Пропагандистська діяльність гуртківців викликала репресії місцевої влади. В.І. Кедровському ледь пощастило врятуватися від арешту, нелегально відбувши за кордон на початку 1907 року.

Початкову освіту В.І.Кедровський отримав у чотирирічній школі, згодом навчався у Херсонському реальному училищі, мореплавній школі. У 1908-1911

роках він прослухав курс статистики в Новоросійському університеті. Інтерес до статистики у молодого Кедровського був, очевидно, навіяний херсонськими громадівцями, значну частину яких складали земські статистики. Статистичні дослідження розглядалися як важливий інструмент для вивчення народних потреб та слугували легальним засобом тиску на владу. Праці херсонських земських статистиків містили наукові висновки, які недвозначно вимагали докорінних перетворень у різних сферах суспільного та державного життя.

Земські посади активно використовувалися херсонськими громадівцями для розширення українського національного руху на Херсонщині, розповсюдження здобутків українознавства. У 1911 році за сприяння земських службовців-українофілів В.І. Кедровський обійняв посаду діловода шкільного відділення Херсонської губернської земської управи. В упорядкованих В.І. Кедровським оглядах народної освіти підкреслювалися вади російської шкільної системи, зокрема заборона викладання українською мовою. У 1912-1914 роках В.І. Кедровський як організатор курсів земських вчителів Херсонської губернії за посадою систематично впроваджував у навчальний план слухачів елементи викладання української історії, літератури, ініціював проведення екскурсій до пам'ятних місць України.

Перша Світова війна істотно вплинула на життєвий шлях В.І. Кедровського. У перші дні війни він був мобілізований у діючу армію, на довгий час зв'язавши себе з проблемами військової сфери і складною долею військового. У 1914-1917 роках В.І. Кедровський перебував на різних фронтах – у Прусії, Галичині, на румунському кордоні.

Лютневу революцію 1917 року В.І. Кедровський зустрів у ранзі прапорщика Осетинської бригади Кавказької Кінної Дивізії («Дикої Дивізії»). Революційне піднесення в Україні повною мірою захопило молодого військового. Ідея українізації війська і створення власної української армії стає дороговказом у діяльності В.І. Кедровського – політика і військового – упродовж 1917 року.

В.І. Кедровський брав участь у засіданнях Першого та Другого військових з'їздів у Києві в травні-червні 1917 року. Активна політична позиція сприяла його обранню до складу Українського Генерального військового комітету, у якому В.І. Кедровський очолював мобілізаційний відділ та відділ військової комунікації, а згодом обійняв посаду заступника голови [2; 101]. У середині червня 1917 року В.І. Кедровський як член УГВК був кооптований до складу Української Центральної Ради [2; 221].

Політичні симпатії В.І. Кедровського, що виразно виявилися ще у його юнацькі роки в Херсоні, знайшли втілення у вступі до лав новоствореної Української партії соціалістів-революціонерів. На II Всеукраїнському з'їзді УПСР (15-19 липня 1917 року) він був обраний до складу ЦК партії [2; 101].

Влітку-восени 1917 року В.І. Кедровський, долаючи запеклий опір російського військового командування, розгорнув інтенсивну діяльність з українізації військових частин і місцевих гарнізонів в Україні, забезпеченню мобільності та боєздатності українських підрозділів в умовах суцільного розкладу та дезорганізації російської армії. Заслуги В.І. Кедровського перед українською армією та народом були оцінені керівництвом УЦР.

У листопаді 1917 року полковник армії УНР В.І. Кедровський був призначений товаришем генерального секретаря військових справ [2; 101]. На цій посаді він виявив себе як найближчий однодумець і помічник тодішнього генсека С.В. Петлюри. Проте колізії політичної боротьби невдовзі спричинили відставку С.В. Петлюри і разом з ним В.І. Кедровського. У середині грудня 1917 року новопризначений військовий комісар Херсона В.І. Кедровський повернувся до

рідного міста, де на тлі зростаючої загрози більшовицького виступу терміново розпочав зміцнення українських позицій у місцевому гарнізоні [19].

Після бурхливих подій кінця 1917 – початку 1918 років в Україні В.І. Кедровський вирішив залишити військову та державну службу. Херсон став його притулком на час австро-німецької окупації та гетьманського режиму. Тут він знову обійняв посаду земського статистика, поринув в активну громадську діяльність. Зокрема, у 1918 році разом з Н.М. Малечею видавав та редагував в Херсоні українську газету «Дніпро».

Критично оцінюючи політику П.П. Скоропадського, В.І. Кедровський належав до опозиційно налаштованої частини Українського національного союзу. На Херсонщині він координував діяльність українських повстанських організацій, підтримував тісний зв'язок з організаторами антигетьманського повстання у Києві.

У листопаді-грудні 1918 року В.І. Кедровський брав діяльну участь у збройному виступі Директорії УНР проти гетьманату П.П. Скоропадського, увійшовши до військово-оперативного штабу повстання. Взимку 1919 року В.І. Кедровський виконував обов'язки помічника начальника Генерального Штабу армії УНР, але невдовзі через серйозну хворобу був змушений залишити посаду.

Швидка дезорганізація і деморалізація армії УНР спонукали В.І. Кедровського до розробки комплексу відповідних рятувальних заходів. У травні 1919 року за його ініціативою уряд створив спеціальний орган для контролю та наведення порядку у військових частинах – Державний інспекторат армії УНР. З травня по грудень 1919 року В.І. Кедровський був головним державним інспектором армії УНР [2; 101].

Останнім призначенням В.І. Кедровського на українській державній службі стала посада військового аташе в дипломатичних представництвах УНР у Латвії, Естонії та Фінляндії. Після ліквідації українського посольства у Ризі в 1921 році він назавжди залишив державну діяльність і повною мірою розділив важку долю політичного емігранта.

У 1921-1923 роках В.І. Кедровський жив в Австрії, у Відні, активно займаючись журналістикою. Він став діяльним членом Спілки українських журналістів у Європі. З 1923 року і до смерті В.І. Кедровський проживав у США. Тут цілком розкрився журналістський і письменницький талант українського діяча. Спочатку він був співробітником окружної організації «Січ» у Філадельфії, а в 1926-1933 роках редагував український часопис «Свобода». У 1955-1963 роках В.І. Кедровський керував українським відділом радіостанції «Голос Америки». 13 березня 1970 року Володимир Іванович Кедровський помер на вісімдесятому році життя.

В.І. Кедровському належить авторство численних спогадів і публіцистичних праць, присвячених національно-визвольним змаганням 1917-1920 років в Україні. Серед них – «Ризьке Андрусово» (1936), «Дві військові організації» (1939), «Українізація в російській армії» (1967), «1917 рік» (1967) тощо.

Монументальна праця В.І. Кедровського «1917 рік: Спогади члена Українського військового генерального комітету і товариша секретаря військових справ у часі Української Центральної Ради» була опублікована у 1967 році у Вінніпезі (Канада) видавничою спілкою «Тризуб». Автор як безпосередній учасник подій української революції виклав власне бачення її перебігу від лютого до вересня 1917 року (З'їзд поневолених народів у Києві 21-28 вересня 1917 року). В основу спогадів покладені матеріали втраченого згодом щоденника, який В.І. Кедровський провадив під час Першої Світової війни [7; 11]. Текст праці було завершено в лютому 1923 року у Бадені (Австрія), але через видавничі проблеми вона побачила світ лише кілька десятиліть потому.

У спогадах В.І. Кедровський намагається уникати відверто ворожих нападок на ідейних конкурентів, прагне до критичної оцінки власної діяльності. Але, як зізнався автор у передмові, хоч він і «старався передати, так би мовити, літописно ту добу, але не робив того як сторонній глядач, а як активний робітник, бо сама від себе відмовитися людина не може» [7; 11]. Тож звична для авторів аналогічних мемуарних творів суспільно-політична заангажованість і яскрава публіцистичність складають прикметні риси твору.

Для дослідників революційних подій на Херсонщині цікавими є два фрагменти спогадів В.І. Кедровського, в яких автор передав спостереження над суспільно-політичним життям в Херсоні під час двох своїх візитів до міста у травні та серпні 1917 року.

Тривалий час уявлення дослідників про революційні події 1917 року на Херсонщині, місце та роль у них різних політичних сил формувалося під впливом мемуаристики радянських партійних і державних діячів. У Державному архіві Херсонської області на базі зібрання мемуарів про перемогу радянської влади на Херсонщині було сформовано окремий фонд (р.-3264), де представлені десятки спогадів учасників подій революції і громадянської війни в регіоні [22; 385]. Деякі з них, зокрема спогади більшовиків І.Ф. Сорокіна та В.В. Ліпшица, що були опубліковані в офіційних виданнях Істпарту [9, 19], фактично вважалися канонічними джерелами у науковому дослідженні.

Упродовж останнього десятиліття місцеві історики і краєзнавці розгорнули археографічне опрацювання та публікацію маловідомих на регіональному рівні мемуарних джерел з історії революції на Херсонщині. Акцент зроблено на мемуарах небільшовицьких авторів, які за радянських часів друкувалися із значними купюрами або замовчувалися. Так, у 1999 році на сторінках тематичного випуску альманаху «Константи» було передруковано спогади Петра Карманського «У Херсоні» та уривки із записок Віктора Шкловського «Сентиментальное путешествие» [5, 22].

Особливо багатою виявилася мемуарна спадщина В.І. Кедровського, що з часу «відкриття» місцевими краєзнавцями його постаті на початку 1990-х років неухильно перебуває в центрі уваги дослідників. Зусиллями О.О. Марущак та І.Ю. Калиниченко було здійснено перевидання цінних для дослідників історії Півдня України спогадів В.І. Кедровського «Обриси минулого. Деякі останні діячі-українофіли напередодні революції 1917 року» (Константи. – 1996. – № 2(5). – С. 67-84; 1999. – № 4(11). – С. 63-78), які після першої публікації у Нью-Йорку в 1966 році давно стали бібліографічною рідкістю. Тож повторна публікація уривків іншої раритетної праці В.І. Кедровського «1917 рік» дозволить розширити джерельну базу краєзнавчих досліджень і здійснити історичну реконструкцію з урахуванням альтернативних пануючим донедавна в регіональній історіографії оцінок.

В центрі уваги В.І. Кедровського як українського військового і політичного діяча знаходилися проблеми українізації військових частин російської армії на території України. У першому з наведених уривків відображено процеси стихійної українізації військового гарнізону м. Херсона навесні 1917 року. Описаний В.І. Кедровським епізод із формуванням українських маршових рот засвідчує популярність ідей українського національно-демократичного відродження у солдатській масі й водночас чітко підкреслює позицію російського військового командування у справі українізації армії. Спроби Ради Української військової громади херсонського гарнізону практично втілити на місцевому рівні рішення Першого та Другого Всеукраїнських військових з'їздів були засуджені російською демократичною громадськістю як дестабілізуючі заходи, що «руйнують

революційну єдність російської армії». Процес втягування армії в «націоналізм» зустрів протидію місцевої адміністрації [16].

Реальним фактором руйнації армії стала систематична більшовицька агітація. Більшість особового складу 44-го запасного піхотного полку, що складав основу херсонського військового гарнізону, з часом підтримала ідеї більшовиків [11; 97]. Результатом стала зафіксована у другому уривку спогадів В.І. Кедровського тенденція до наростання деструктивних процесів у солдатській масі. Так, новий начальник херсонського гарнізону, полковник Кримського кінного полку князь Мурузі, прибувши до міста 27 серпня, був неприємно вражений картиною суцільного розкладу дисципліни і деморалізації солдат місцевої залоги [18].

Спеціальну увагу В.І. Кедровський приділив аналізу резонансної події в житті Півдня України – рішенню Херсонського виконкому Ради робітничих і військових депутатів від 24 травня 1917 року оголосити себе вищою місцевою владою [13]. Ініційована більшовиками резолюція провокувала конфлікт з місцевою державною адміністрацією та органами самоврядування. Тож викликала бурхливу реакцію херсонської громадськості та осуд більшості осередків політичних партій і організацій Херсонщини. На екстрених засіданнях губернського та міського комітетів громадської безпеки дії Херсонського виконкому Ради робітничих і військових депутатів було визнано незаконними і шкідливими для революції [15].

В.І. Кедровський і місцеві українці брали активну участь у розв'язанні кризової політичної ситуації. Спогади передають напружену атмосферу об'єднаного засідання Ради робітничих і військових депутатів та полкового і ротних комітетів місцевого гарнізону 26 травня 1917 року, де повторно дебатувалося питання про владні повноваження виконкому ради. Зібрання скасувало попереднє рішення виконкому та висловило недовіру його діючому складу [14, 15]. У будинку Херсонської Ради робітничих і військових депутатів представниками полкового та ротних комітетів було проведено обшуки. Невизнана «Херсонська республіка» проіснувала лише добу.

В умовах наростання революційної анархії і послаблення впливу місцевих органів Тимчасового уряду зросла роль міського самоврядування Херсона. Інтерес різних політичних сил до самоврядних структур міста засвідчений загостреним перебігом муніципальної кампанії і результатами перших демократичних виборів до міської думи 30 липня 1917 року. У спогадах В.І. Кедровського описано одне з перших засідань нового складу міської думи Херсона. Автор яскраво відобразив політичний спектр новообраної думи та колізії міжпартійного протистояння в думському середовищі.

Майже 2/3 нового складу міської думи представляли гласні від соціалістичних партій. Решту складали представники національних і безпартійних блоків. Соціалістична фракція (67 осіб) справляла домінуючий вплив на формування муніципальної політики в Херсоні.

Описані В.І. Кедровським думські дебати навколо українського питання відбивають тенденцію до зростання політичної конкуренції між Українською Центральною Радою та загальноросійськими державними і громадсько-політичними структурами на місцях. Нечисленній групі херсонських гласних-українців у гострій боротьбі доводилося відстоювати українську платформу, забезпечуючи підтримку діям УЦР.

Українське представництво у міській думі Херсона було порівняно обмеженим – 17 осіб (біля 16 %) [3]. В значній мірі даний результат зумовлювався слабкою розробкою муніципальної тактики українськими партіями і організаціями.

Вибори в Херсоні підкреслили загальноукраїнську тенденцію до блокування українських соціалістів з відповідними російськими партіями [1; 29]. Філії

українських соціалістичних партій у Херсоні не влаштовувала перспектива можливого передвиборчого блоку з безпартійним національно-культурним товариством «Українська хата». Тому до окремого українського списку увійшла переважно поміркована ліберальна інтелігенція, що визначило в майбутньому його повну поразку. Українські ліберали не витримували конкуренції в агітаційно-пропагандистських засобах, а їх прагматична і реалістична муніципальна програма не зовсім відповідала духові революційного часу [12]. Муніципальна кампанія проходила на тлі антиукраїнських виступів у центральній та місцевій пресі, звинувачень у сепаратизмі та націонал-шовінізмі [17]. Тож програмні вимоги «української партії» здобули підтримку лише 220 виборців (близько 0,82 % голосів) і за окремим українським списком до новообраної думи пройшов один депутат – колишній міський голова, лікар Є.І. Яковенко [4, 21]. Інші українські депутати пройшли за списками неукраїнських блоків.

Поразка українського списку виглядає ще більш важкою на тлі результатів інших національних блоків і об'єднань – єврейського національно-демократичного блоку (біля 9,32 %), русько-слов'янської народної організації (біля 7,72 %), союзу євреїв (біля 2,92 %). Більшого успіху досягнула навіть нечисленна польська громада міста: список польських організацій набрав біля 1,44 % голосів виборців [4]. Проте на тлі загальноукраїнських показників (біля 12,15 %), враховуючи етнічний склад міста і відсутність виборчого досвіду, масштаби українського представництва в оновленій Херсонській думі можна розцінювати як безумовний успіх українського руху в місті.

Більшість із 17 українських гласних було обрано за списками єдиного соціалістичного блоку, а згаданий В.І. Кедровським у спогадах лідер української думської групи Н.М. Малеча належав до керівництва Херсонської організації УСДРП. Перебіг описаного В.І. Кедровським думського засідання засвідчує конфліктність відносин українських гласних не тільки із «старими отцями» міста кадетської орієнтації, але й з колегами по соціалістичній фракції думи. У міській думі українські соціалісти опинилися у складній ситуації вибору між дотриманням фракційної дисципліни і відстоюванням української ідейно-політичної позиції.

Таким чином, спогади В.І. Кедровського мають значний інформаційний потенціал і можуть розглядатися як повноцінне джерело реконструкції суспільно-політичної ситуації в Херсоні навесні-влітку 1917 року.

Уривки спогадів подаються мовою оригіналу із збереженням фонетичних і стилістичних особливостей.

Джерела та література

1. Бойко В.М. Участь українських партій у муніципальній кампанії 1917 р. // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 25-40.
2. Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – 256 с.
3. Вісник товариства «Українська Хата» в Херсоні. – 1917. – 29 серпня.
4. Итоги выборов // Родной край. – 1917. – 2 августа.
5. Карманський П. У Херсоні // Константи. – 1999. – № 2(11). – С. 94-95.
6. Кедровський В.І. Обриси минулого. Деякі останні діячі-українофіли напередодні революції 1917 року. – Нью-Йорк, 1966. – 133 с.
7. Кедровський В.І. 1917 рік: Спогади члена Українського військового генерального комітету і товариша секретаря військових справ у часі Української Центральної Ради. – Вінніпег, 1967. – 526 с.
8. Коваленко-Коломацький Г.А. Дніпрова Чайка // Червоний шлях. – 1928. – № 2. – С. 93-98.
9. Липшиц В. Херсон в 1917 году (из личных воспоминаний) // Летопись революции. – 1926. – № 2. – С. 110-116.
10. Оленковський М.П., Оленковська Л.П. Володимир Кедровський – сподвижник Михайла Грушевського по Центральній Раді // Михайло Грушевський (до 130-ої річниці від дня народження): Зб. матеріалів. – Херсон, 1996. – С. 18-22.

11. Пархоменко В. Українські національні формування доби Центральної Ради на Херсонщині // Південна Україна: проблеми історичних досліджень: Зб. наук. пр. – Ч. II. – Миколаїв, 1998. – С. 95-99.
12. Программа деятельности гласных херсонской городской думы на 1917-1918 гг. // Родной край. – 1917. – 20 июня.
13. Протокол заседания исполнительного комитета Совета рабочих и солдатских депутатов 24 мая 1917 года // Солдат и рабочий. – 1917. – 27 мая.
14. Родной край. – 1917. – 27 мая.
15. Родной край. – 1917. – 1 июня.
16. Родной край. – 1917. – 23 июня.
17. Родной край. – 1917. – 23 июля.
18. Родной край. – 1917. – 29 августа.
19. Родной край. – 1917. – 15 декабря.
20. Сорокин И. Февральская революция в Херсоне (воспоминания) // Пролетарская революция. – 1926. – № 2(49). – С. 101-113.
21. Список гласных Херсонской городской думы, избранных 30 июля 1917 г. на срок до 1-го января 1919 г. // Родной край. – 1917. – 20 августа.
22. Херсонський обласний державний архів. Путівник. – К., 1971. – 414 с.
23. Шкловский В. Сентиментальное путешествие // Константи. – 1999. – № 2(11). – С. 98-114.

В.І. КЕДРОВСЬКИЙ

1917 РІК: СПОГАДИ ЧЛЕНА УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ГЕНЕРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ І ТОВАРИША СЕКРЕТАРЯ ВІЙСЬКОВИХ СПРАВ У ЧАСІ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

(Уривки)

...Приїжджу до Києва. Останній раз я був у ньому в 1913 році. Тепер моєю мрією було побачити столицю України не такою, як я її знав раніше, коли не почуєш рідної мови поза межами українських двох чи трьох книгарень та редакцій «Ради» й українських журналів.

Потяг підходить до двірця. Очі шукають на ньому нашого прапора. Та даремне. Над двірцем має червоний прапор, символ любові та братерства народів, котрий згодом російська революційна демократія обернула у символ нищення волі народів, у символ накинення їм свого пануючого ярма, прикриваючи його гучними словами про інтернаціоналізм.

Виходжу з двірця. Іду по Безаківській вулиці, прислухуючись, чи не чути рідної мови. Здається, що тільки одна вона мусить тепер лунати на вулицях нашої столиці. Здається, що мусять всі вливатися, захоплюватися її прекрасними, мелодійними звуками. Розкріпощена душа українського народу мусить співати гимн національної свободи й той гимн тепер, сьогодні, повинен бути лише рідне слово... Так, рідне слово... Рідна мова мусить лунати сьогодні на вулицях старого, славетного Києва й вона мусить розквітчати його. Але тяжко... Рідного слова не чути... Душа українського народу не співає гимну свободи. Для неї її мабуть ще немає. Сумно.

Промайнуло в памяті моє рідне, далеке місто «Новоросії» з його під час щедрінською адміністрацією, де нас невеличкий гурток порівнюючи, удостоївся в 1910 році уваги не тільки адміністрації, але й москалів, або й українських ренегатів. Хтось з них, бажаючи якнайбільше досадити нам, а може з метою примусити кого слід звернути більше пильну увагу на «мазепинців», замінили біля дверей офіційну таблицю: «Статистическое отделение губернского земства», новою, короткою, і, як їм здавалося, злісною: «Малороссийская Просвета»[1].

Ті мої дорогі й незабутні наставники, ідеологи свідомого українства, що змусили якогось московського штукаря зі злістю написати це «просвєта», не дожили до радісного дня визволення їх народу.

В 1915 році помер Теофан Олександрович Василівський[2] (чоловік Дніпрової Чайки), а в перших днях революції вмер Степан Іванович Лоначевський[3].

Так, незамітно думки мої перенеслись з Києва туди, на далеку провінцію, у рідне місто, де тепер безперечно національне життя б'є міцним джерелом. Там же є, хоч не багато тих, що можуть узяти провід у свої руки. Вони дійсно «можуть», бо вони люди з великим громадсько-політичним стажем щоденної праці. Які методично, поволі, з дня на день, крапля за краплею перебудовували народне життя й вели його до матеріального та духовного добробуту. Вони ж мали у себе мужність в далекій провінції жорстокого адміністративного свавільства поставити ще в 1870 р. на повітових і губернських земських зборах домагання школи для народу з рідною українською мовою[4]. У своїй офіційній роботі до останнього передреволюційного дня щоденної боротьби своєї не припиняли, лише, коли збільшувався адміністративний терор, то своєю працею, як краплина за краплиною, довбали скелю деспотизму.

Од серця відлягло. З'явилася певність, що коли Київ ще так довго не розкачався, коли Київ у себе не має потрібної кількості національних робітників, то їх дасть провінція. Там вони є в народі, біля нього, з ним. Вони прийдуть сюди до центру з окраїн і порожнечу його заповнять собою...

* * *

Одержавши відпуск на місяць, я поїхав з дивізії у своє рідне місце Херсон[5].

Приїхав я туди напередодні «знаменитого» дня оголошення так званої херсонської республіки.

Це було тоді, як взагалі полоса проголошування місцевих або повітових республік досягла найбільшого розвитку. От і херсонський повіт, складений з цілком випадкового елементу, де керуючу ролю відогравали дрібні прикажчицькі елементи, очевидно не бажаючи у «поглибленню революції» відставати від других, вирішив проголосити самостійну херсонську республіку. В дійсності акт цей був направлений проти всеукраїнського центру в Києві.

З приїздом до Херсону я пішов до «Української Хати»[6], щоби там поінформуватися про наше національне життя в Херсоні взагалі та про стан української справи у військовій залозі зокрема. Там я зрозумів, що національний рух у Херсоні досі не набрав широких масових форм, а поки що знаходиться, так би мовити, в стані підготовчім, нащупування певних шляхів його розвою.

Не дивлячись на те, що перша українська маніфестація в кінці березня[7] пройшла надзвичайно величаво при величезній кількості, декілька десятків тисяч учасників, провідникам національного руху доводиться вести жорстоку боротьбу при виборюванні національних позицій чи то серед військ залоги, чи то з місцевим совдепом, чи навіть з міським самоврядуванням та іншими громадськими організаціями. Чим більше підносилось українське національне життя, чим ширше воно захоплювало маси й більше широкі висовувало домагання, тим шаленіший опір робили йому «руссоцентристи».

Поки їм здавалося, що український національний рух далі «малороссійщини» не піде, доти вони плескали йому в долоні й навіть були «не проч поіграться в українство». Коли ж національний рух почав набирати реальних політичних форм і почав уже викреслюватися в ньому намір поставити свою націю нарівні з останніми, а особливо нарівні з пануючою московською, гру ворогів українського народу у «малоросєйство» покинено: вони тоді виступили з шаленою боротьбою проти «разрушітелей єдіного революційного фронта».

Кожен з них був добре свідомий того, що національний рух, коли йому не робити опору та не вести з ним боротьби, ніколи не спричиниться до розбиття демократичного чи революційного фронту. Бо цей рух, одержавши від революції найбільший товчок до свого вибуху, буде її у своїх же інтересах боронити. Клич цей про розбиття революційного фронту кинули ті, кому найдорожча з усього була ідея єдиної неподільної Росії, цебто ідея панування московського народу над

другими народами. На сором московській демократії, вона із захопленням підносила кличі боротьби з національним рухом і, вносячи повне розбиття єдиного демократичного фронту з другими народностями, розпочала проти них шалений похід.

Зрештою для мене стало цілком ясно, що московська демократія почала свій шалений похід проти всякого реального виявлення національного життя й національних інтересів кожної немосковської нації взагалі, а української зокрема. Вона не хотіла визнавати нас за окрему націю від москалів.

Перед херсонськими національними організаціями вже стояла необхідність впертої боротьби з ворогами. Треба було використати й мені своє перебування тут, щоби всіма силами допомогти своїм товаришам у їх важкій боротьбі.

* * *

Першу свою увагу я звернув на місцеву залогу, де з 44 зап. полку мусіли висилатися на фронт 12 маршових рот. На те, щоби мати можність побувати в касарнях, а також взяти участь в переговорах з полковником полку, Константиновим[8], мене кооптували до складу гарнізонної української ради[9], яка вже сяк-так існувала, але ще дуже невпевнено себе виявляла.

На першому ж засіданні, на якому я був, було поставлено питання про необхідність відокремити з маршових рот окремо українців і відправити їх на фронт окремими національними ротами. Негайно був вироблений певний план праці в цьому напрямкові.

На другий день наша делегація у складі трьох осіб пішла до командуючого полком, він же був начальником залоги, з проханням дати наказ про скликання полку, щоби нам, представникам національної організації, можна було поговорити з ним. Говорити з полковником було доручено мені з тактичних міркувань, бо мої співделегати були в складі його полку.

Полковник Константинов, вислухавши нас, рішуче відмовився це зробити й взагалі допустити які б то не було розмови з його полком, чи представників національної організації, чи окремих осіб-націоналістів, що повели б у полку національну пропаганду.

— Я не дозволю, щоби хто-небудь посмів вести у мойому полку роботу, яка могла б причинитися до порушення єдности великої російської армії. Росія одна, а тому й армія мусить бути в неї одна, — закінчив він свою відповідь.

— Ну, що ж, пане полковнику, — відповів я, — нам більше з вами нічого розмовляти. Бачу, що одинокою можливістю поговорити з людьми вашого полку є той шлях, якого вже давно вживають у війську різні загальноросійські революційні організації. Доведеться скликати полк на мітинг самим, поминаючи вас. Звичайно, не хотілося б цього робити, бо це як-не-як вносить певну деморалізацію й підриває авторитет вашої влади, але що робити, коли другого виходу нема. Відмовитися від свого наміру й боротьби за своє національне право взагалі, та зокрема за право вмирати на фронті під своїми дійсним прізвиськом «українців», а не колективного псевдоніму «русскіх», ми не хочемо.

— Отже, до побачення, пане полковнику. На завтра рано ми іменем Української гарнізонної роти скликаємо українців на збори. Нічого не маємо проти того, коли й ви не відмовитесь вшанувати нас своєю присутністю і послухати наших промов.

Такий рішучий поворот розмови, бо до цього ми дуже лагідно і спокійно просили дозволу і відповідного наказу, вразив полк. Константинова й він встав зі свого стільця та, стиснувши руки, почав майже благати:

— Та як же це?... та що ж це ви?... Я-ж нічого... Але я мушу дати поповнення на фронт своєчасно, а переформування дванадцяти маршових рот буде потребувати довшого часу... Я-ж не можу, не маю права... Обіцяю вам у

майбутньому, а тепер не руйнуйте мені маршових рот. Вони й так ледве згодились іти.

— Заповнюємо вас словом честі, що українські маршові роти підуть своєчасно й з ентузіазмом. Ми певні, що зможемо дати ідейний, цілком зрозумілий зміст для їх виступу на фронт і тоді не буде того, що вони «ледве згодилися йти». Зрештою ваше діло думати так, як ви хочете, а ми будемо робити своє діло. До побачення, пане полковнику!

— Підождіть! А чи не можна скликати зборів полку на позавтрішний ранок, щоби я міг дати відповідний наказ?

— Дуже просимо й дуже раді, що нам не доведеться робити вам неприємності та підривати авторитет вашої влади у полку. Значить, позавтра ранком ви збираєте полк, пане полковнику?!

— Так! Сподіваюсь, що ви не внесете розбиття й ворожнечі у мій полк великої російської армії, — закінчив він свою промову з великим притиском на останніх словах.

Ми догадувалися, що у голові у нього уже виник якийсь план контратаки на нас. Тому він нарешті згодився, випросивши один день, аби відповідним чином приготовитися. Ми рішили цей день використати для інтензивної підготовки і мобілізації всіх своїх сил.

На другий день ми влаштували декілька летючих мітинґів для підготовки ґрунту й нащупування його серед солдатської маси полку, серед якої національна свідомість ще тільки почала пробуджуватись. Таким чином нам пощастило з'ясувати, що три чверті полку підуть за нами. З дванадцяти маршових рот сміло можна буде утворити найменше девять національних. Це для 64 дивізії, куди вони йшли на поповнення та в якій уже були завязки національних організацій, на нашу думку, мусіло відограти надзвичайно позитивне й скріпляюче для українців значення.

Ранком у день зборів розпочався дощ. Здавалося, що збори не будуть численними, бо жовніри, з огляду на погану погоду, скористають із звільнення від вправ у той спосіб, що розбредуться по різних закутинах міста. Як нарочито, полк. Константинов призначив збори далеко за містом, біля лаґерів, де було розташовано не більше одної четвертини полку, а тому більшості його треба було тьопатися по грязюці, під дощем, від 4 до 8 верст, з касарень у фортеці, та з «морських».

Було для нас цілком несподіваним, коли ми побачили вже о пів до десятої ранком на площі перед лагером майже увесь полк. Зібралося до шістнадцять тисяч народу, а серед тої маси маємо більше десятка українських національних прапорів, що за одну ніч були зроблені самими солдатами.

В девятій годині до полку прибув полковник, але не сам, а в супроводі якоїсь несподіваної для нас делегації, що складалась з молодого капітана з золотого зброєю, одного з полків 64 дивізії, і солдата. Це були післанці від дивізійного комітету, як представив їх нам пол. Константинов. Крім них ще був представник від Чорноморської фльоти, якого післано для «всовєщанія армії» боротися до «пабєднаво канца».

Полковник Константинов, розпочинаючи мітинґ, заявив, що він зібрав полк, щоби з ним могли переговорити делегати від фронту та фльоти. Далі повів звичайну мову на тему дня, про необхідність війни до «побідного кінця», про виконання свойого революційного обовязку захищати свободу свого народу від нападів на неї страшних німців. Говорив дальше про збереження єдности великої російської армії і т. д.

Не раз згадував, що, мовляв, «одна нас вош єла», чи не з одного «котьолка» досі ми їли, тощо. Цими заялозеними фразами він аргументував проти

національного поділу маршовиків. Багато й довго говорив він на цю тему. Не забув показати свою золоту зброю, яку він заробив зі славними «Перекопцями»[10], прориваючи німецький фронт. Все хилив до одного ж і того, що не треба вносити поділу в армію й очевидно навмисне забув сказати про те, що тут є ще присутні делегати від гарнізонної української ради, а я, наприклад, міг би таким же успіхом зійти за делегата від фронту, як та невідома нам походженням і з невідомими мандатами делегація, яку притягнув з собою п. Константинов для своєї піддержки.

На запрошення полк. Константинова говорив солдат «з фронту» дуже довго, наче б то навмисне розтягаючи промову, щоб втомити слухачів. Промова його була типова тогочасна мітингова, цілком підтримуюча тимчасовий уряд та його антинаціональну політику. Закінчив нарешті її тим же закликом: іти в шанці, на фронт, не формуючи українських рот.

Не встиг цей промовець замкнути уста, як зі всіх боків почулося гучне:

— Просимо українців! Просимо сказати своє слово представників гарнізонної ради!

На трибуну, імпровізовану зі старого воза, вибрався член нашої делегації, адвокат (присяжний повірений) п. Лиханський[11]. У довгій і змістовій промові він переказав мітингові коротенько географію, а головно історію України. Особливу звернув увагу на економічне виснажування України Московщиною та на нищення нашої культури. Закінчив свою промову він тим, що дійсно зараз ми мусимо йти на фронт і спільно з москалями боротися проти загального нашого ворога, але «вже тепер годі нам бути «русскім воїном»; ми волiємо бути українськими козаками й свідомо боротися за свою батьківщину зі всіма ворогами, звідкіля вони б не йшли. Тому ви, українці, мусите йти на фронт як українські маршові роти й там у своїй дивізії біля себе згуртувати, коли він ще не згуртований, той український елемент, що там є, та разом з ним утворити цілий український полк, або й два. «Слава Україні!», — закінчив свою промову Лиханський.

Це «слава Україні» гучно підхопили тисячі грудей і довго, могутньо лунало воно в повітрі. Це, разом з тою увагою, яку виявили всі солдати, слухаючи довгої промови Лиханського, свідчило про те, що моральна перевага на нашому боці.

По нім коротеньку промову сказав капітан Осмоловський, згодом один з найкращих командирів дивізії в українській армії в 1918-1919 роках. Промова його була менше для нас несподівана, ніж для полковника Константинова. Очевидно, полк. Константинов розраховував на повну піддержку своєї поведінки, що стреміла до того, щоби не допустити до українізації навіть одної маршової роти. Аж тут сталося щось трохи інше.

Капітан Осмоловський, що мав бути козирем полк. Константинова, попав у козирі, що побили його остаточно. Сказав він приблизно таку промову:

— Товариші! Дуже прошу вибачити, що я не можу говорити з вами на прекрасній вашій, а разом і моїй, мові, бо загально відомі й вам ненормальні умови нашого виховання змусили багатьох з нас забути її. Тому й користуватися буду чужою нам, російською мовою. Я дуже був радий почути з уст представника нашої національної ради, що вона вважає безперечно необхідним та вашим обовязком прийти нам в окопах на допомогу. То, що ви прийдете до нас, як національні українські роти, абсолютно не може внести непорозумінь у дивізію. Там в кожному полку є національні українські ради, засновані українські клюби, культурно-просвітні гуртки та українські бібліотеки. Правда, тепер дивізія в окопах і національно-культурне життя йде в ній мляво, але з переходом її у резерву безперечно воно набере більш широких форм. Особливо, коли ще прийдете туди ви і скріпите той український елемент, що уже розпочав там своє національне життя. Я щасливий вам заявити, що вас, як українські маршеві роти, ми стрінемо з великою радістю й охоче зробимо декілька полків, а то й всю дивізію українською.

Коротенька ця щира й тепла промова зробила велике, приємне враження на мітинг і остаточно збила з пантелику полк. Константинова. Він вискочив на воза й щось серед загального галасу викрикував, пригадуючи свої бої в Августовських лісах, тощо.

Врешті скінчив заявою, що він теж українець і навіть приймав участь в національній маніфестації. Але все таки для нього незрозуміле, чому треба називатися ротам українськими? Мовляв, хіба не все одно, чи просто маршові, чи українські маршові?

Але тепер його ніхто не слухав.

Ми побачили, що вже настав час конкретно вирішити, скільки піде українських маршових рот і як їх сформувати. Крім того хотілося не дати говорити матросові, бо невідомо, куди він буде хилити, а також кому-небудь іншому з полку, щоби довше не затягувати зборів, бо й таж уже всі перемокли до ниточки.

Останній акорд доручено було виконати мені.

— Товариші українці! — говорив я. — Ви чули, що тільки що говорив представник дивізії, пан капітан. Ви чули, що у дивізії вже почалося відокремлення та гуртування наших товариств в окремі частини. Отже, ви мусите перевести тут, у Херсоні, це відокремлення й прийти в дивізію міцно споєними в національні роти. Працю по відокремленню треба зробити тут сьогодні же, аби бути готовими кожного моменту виступити в похід. Прибувши до дивізії, не утворите там затруднень з переформуванням, бо коли таке вже там іде, то неминуче воно торкнеться й вас.

— Нам кажуть, а зокрема ваш полковник, що націоналізація приведе до розвалу армії. Ми стверджуємо, що навпаки: вона скріпить армію. Кожен солдат далеко більше боєздатний, коли він завжди знаходиться в оточенні його близьких односельчан, або своєї рідні. Адже мудра народня, хоч і московська, поговірка каже: «На чужой сторонюшке рад своей воронушке». Це значить, що навіть своя ворона надає бадьорости тому, хто попав у чужий край, між чужі люди. Тим більше бадьоро себе почуває кожен з нас, коли біля нього є свої люди. А бадьорість в армії є першою запорукою успіху й вона є найліпшим фактором піднесення боєздатності, й навпаки, пригніченість духа породжує млявість, яка спричиняється до пониження боєздатности, або навіть доводить до повної непридатности армії в активних операціях.

— Ви знаєте, як прекрасно тримає себе Чорноморська фльота. У ній повний лад. Високо стоїть дисципліна й боєздатність. В той самий час Балтійська фльота мітингує і в значній мірі стратила свою боєздатність. Явище це пояснюється тим, що у першій фльоті одноманітний український склад. В ньому лунає виключно наша рідна, українська мова. Чи не правду кажу я, товаришу моряк?

Звертаюся до чорноморця, щоби добитися хоч пасивної підтримки від нього й тим позбавити виступати його проти наших намірів.

— Так, правильно! Все так! Я цілком приєднуюсь до вас. Все вірно, ми чорноморці всі українці! — сказав більше ніж я того очікував.

— Отже, — продовжую, — бачите, як справа стоїть з боєздатністю там, де всіх тісно вяже між собою одна рідна мова, одне походження. Навпаки, розбратна анархія панує там, де «глаголять» на всіх «язиках», де крім уніформу та муштри немає нічого спільного між вояками. Отже, можемо запевнити пана полковника, що ми в армію розкладу не внесемо й не посоромимо свого українського імені, імені наших дідів, славного лицарства запорозького! Нам ніхто не зможе заборонити вмирати на фронті, обороняючи наші рідні оселі, нашу рідну землю, брат біля брата, батько біля сина, син біля батька. Права вмерти, так як ми того хочемо, не шкодячи другим, обороняючи в першу чергу нашу рідну Україну, ніхто позбавити нас не посміє.

— Закінчуючи свою промову, я кличу вас зараз же заявити, хто йде в українські маршові роти, щоби негайно були складені відповідні реєстри й сформовані роти, про що пан полковник дасть відповідний розказ.

— Тих, хто вважає себе свідомим українцем і хоче стати під свій рідний жовто-блакитний прапор, прошу піднести руку, щоби можна було хоч приблизно бачити кількість їх.

Майже всі присутні піднесли руки до гори.

Почулися з початку окремі вигуки, які зараз же перейшли в один загальний гук:

– Слава Україні! Сла-а-а-а-ва Україні!

Полковник Константинов, бачучи такий вислід мітингу, вскочив на воза й не складно теж почав вигукувати:

— Я дуже радий!... Радий!... Я теж українець і підношу свою руку!... Все потрібне ми зробимо зараз же!... Це легко!... Незабаром!...

Мітинг закінчився.

Промоклі та стомлені, всі люди почали розходитися ротами до своїх касарень, співаючи українські пісні.

Перемога була по нашому боці повна. З дванадцяти маршових рот сформовано одинадцять українських національних. До них увійшли також і молдоване, заявивши, що вони підуть на фронт тільки з українцями.

Вечором того ж дня остаточно сформовано українську національну гарнізонну Раду. Вона набрала тепер реального значіння, а не так, як до цього часу, була парієм серед загальноросійських революційних організацій.

На другий день представників її вперше допущено як рівноправних членів до місцевого совіта солдатських і робочих депутатів. Справа розвитку нашого національного життя в Херсоні, таким чином, була поставлена на міцний, цілком реальний ґрунт.

На першому ж засіданні херсонського совдепа, в якому брали участь делегати нашої ради, поставлено знову на обговорення рішення, що перед двома днями совдеп ухвалив, а саме: про оголошення окремої Херсонської республіки.

Таку постанову ухвалено значною більшістю совіта, без ширшого обґрунтування її.

Це був найзвичайнісенький «модний» революційний приклад, коли окремі совдепи почали оголошувати свої місцеві республіки. Тим вони хотіли сепарувати себе від підлягання загальноросійській владі у Московщині, а у нас, на Україні, від Української Центральної Ради.

Нас, українців, мало цікавило питання, яких форм наберуть взаємовідносини таких «окремих републік» у Московщині з загальноросійським урядовим центром. Але, коли це явище перекинулося на Україну, то ми, націоналісти, мусіли відразу зазначити своє відношення до нього, тим більше, що воно у пні захитувало справу визвольної боротьби України в цілому.

На всій Україні оголошення «Херсонської республіки» було першим явищем. Тому перед нами, херсонськими українцями, стояло завдання точно вияснити причини такої постанови та тенденцію, що крилася за нею. У всякому разі, ми мусіли, в інтересах збереження однопільного територіального фронту України в її домаганнях перед петроградським центром, за всяку ціну поборювати такі окремі республіки. Кромі того, що вони руйнували єдність зовнішнього фронту українсько-московської боротьби, це шкодило б організуванню української центральної влади, що привело б до занархізування нашого краю, що мусіло привести до жорстокої «міжреспублікової» боротьби.

При ближчому розгляді причин, що привели до цього Херсонський Совіт Солдатських і Робітничих Депутатів, вияснилося, що одною з основних причин

було бажання не підлягати народившомуся київському, цебто українському національному центрові. Совдепові здавалося, що оголошенням окремої республіки позбавить Київ можливості говорити від імені цілої України. Вірив совдеп, що по його зразку підуть ще й другі міські совдепи. Також думав, що сам визволиться від підлягання Києву, моральний авторитет якого вже помітно відчував на собі.

Вся ця справа «республіки», на перший погляд, викликала лише усмішку; такою вона здавалася недоречною, бутафорською. Але при ближчому розгляді її ставало ясно, що треба спинити цю спробу відразу, бо вона має у собі дуже глибокі коріння та є початком виконання того плану боротьби з українським відродженням, який розпочала переводити російська справжня демократія і псевдо-демократія, що була поражена першою революційною бурею. Ці демократії в одноцільному руссоцентралістичному фронті міцно були злиті в одно. Тому, що вся влада в Росії, від села до Петрограду включно, була в руках російської демократії, такі місцеві республіки були не фарсою, не бутафорією, а визовом до боротьби українського народу, що ставив собі за ціль творення автономної України.

Зваживши всі обставини та оцінивши факт проголошення Херсонської республіки як протиукраїнський, окремі члени гарнізонної ради на власну руку вирішили добитися скасування цеї постанови. Коли б не пощастило досягнути цього в сучасному складі совдепа, то, спираючись на залогу, в якій на боці ради було більш 80 % військ, розігнати совдеп і негайно вибрати новий. Ми сподівалися, що в новому совдепі буде українська більшість, бо залога й околиці міста дали б майже всіх українців.

До засідання совдепу готувалися ми досить пильно. Для більшої ваги своєї аргументації вирішили привести до будинку совдепа одну роту, узброївши душ двадцять п'ять рушницями. Узброєних мало разом з іншими впровадитися в залу засідань совдепу, розмістивши їх на місцях для сторонніх глядачів. Було все виконане точно, відповідно зробленій диспозиції. До початку засідання совдепа всі були на своїх місцях.

По відчиненні засідання [12] українські делегати поставили совдепові приблизно такі питання: 1) Точно окреслити терен «Херсонської республіки» (Чи лише місто з його передмістями, чи й повіт, або вся губернія?); 2) відношення до петроградського уряду та до Центральної Ради; 3) відношення до великої війни: чи Херсонська республіка буде й далі продовжувати війну разом з Росією, чи може оголосить невтральність.

Докладчик просив совдеп звернути особлившу увагу на третє питання, щоби дати сьогодні ж на нього відповідь, щоби не було неприємностей для «молодої республіки», бо з години на годину може бути відправка на фронт маршових рот. Треба зазначити, що про нашу підготовку до виступів ще до засідання дехто з членів совдепа дізнався. Тому найбільше полохливі з них зовсім на це засідання не прийшли. Таких знайшлось досить багато, що ледве-ледве зібрався кворум. Як потім виявилося, не прийшли майже всі ініціатори проголошення республіки, головно большевики.

Вислухавши заяву українського делегата, голова запропонував, щоби всі, хто цього бажає, висловився про це питання. Бажаючих не знайшлося, не дивлячись на те, що раніше трьох днів дуже гаряче дебатували питання оголошення республіки. Тоді голова поставив на голосування пропозицію: «Чи вважають збори потрібним знову обговорити попереднє рішення про оголошення херсонської республіки?»

Значною більшістю голосів ухвалено позитивне рішення.

Знову ніхто не захотів висловлюватися. Голова поставив на голосування: «Чи постанова про оголошення республіки залишається в силі, чи касується й республіка не оголошується?». Знову більшістю голосів ухвалено другу половину внеску. За оголошенням ніхто не голосував, а два-три гарячих раніше ініціаторів республіки, що були на засіданні, під час голосування вважали найліпшим непомітно залишити залу. Таким чином «Херсонська Республіка» була похована, а українці здобули другу, вже політичну перемогу.

* * *

За кілька днів Херсон урочисто виряджав на фронт перші свої українські маршові роти [13].

Від'їзд їх не був схожий на звичайний відхід маршових рот, з їх тяжкими сценами, слізми родин і самих вояків, при загальному пригніченому настрою, як тих, що йдуть, так і тих, що проводжають. Звичайно й тепер може не менше було горя й сліз, але все покривалося тим виїмковим піднесеним настроєм, що опанував широкі маси самих солдатів і тих, що вийшли їх проводжати. У них тепер прокинувся дух патріотизму, почуття обовязку перед своїм народом, перед своєю рідною країною, що наповнив душі їх гордим почуттям тих, які йдуть на великий подвиг. Це йшло тепер нове військо, військо національно-патріотичне, свідоме й навіть щасливе із свого обовязку, так здавалося тоді.

* * *

Швидко в безупинній праці йшли дні. Ніколи було, як кажуть, і в гору глянути. Кипуча робота травня в Херсоні була перервана повідомленням коменданта, що я мушу виїхати в Одесу в учебний запасовий скорострільний полк. З цього полку я вийшов на фронт і знову повертався назад.

...Для полагодження в ті часи важних для мене фінансових справ я мусів був на коротенький час, 2-3 дні, приїхати до дому, в Херсон [14].

...Ще з двірця попрохав по телефону зібрати о третій годині дня Гарнізонну Українську Раду, якій я хотів дати інформації та інструкції щодо біжучої праці.

До цього часу я сам поінформувався про настрої тут від своїх старих знайомих, від колишніх своїх співробітників і вчителів національної та земської праці.

Пів до третьої години я був уже в помешканню Гарнізонної Ради, сподіваючись стрінути там декого з окремих членів Ради, що раніше прийдуть. Я хотів з ними приватно обмінятися коротко думками. Але я застав усіх членів Ради в повному зборі, що з великою нетерплячкою чекали па мене. Як звичайно, я був зустрітий овaціями, привітальною промовою і т. д. Треба сказати, що ця нікому не потрібна й нічого незначуча пошана чомусь мене завжди ставить в ніякове становище. Я просто цього не люблю й при найменшій нагоді уникаю такої помпезности, що дуже часто, на мою думку буває зовсім не щирою.

Тут я подав якнайширші інформації про Центральну Раду, Генеральний Комітет, Генеральний Секретаріат та про працю їх в минулому й про намічену працю на майбутнє. Інформації мої Рада прийняла до уваги з видимим задоволенням і в свою чергу голова Ради поінформував мене про працю Ради в залозі.

По засіданні один з активніших членів Ради пан П[лужник], властиво дійсний проводир її, давній мій знайомий, запропонував мені піти до мене, або до його й поговорити там ще приватно. Пішли ми до мене, запросивши ще одного активного члена Ради, на пляшку доброго меду з моєї власної пасіки.

Щирі, цілком одверті наші розмови тривали майже до ранку. Прощаючися, пан П[лужник] сказав мені приблизно таке, що резюмувало наші розмови:

— Бачите, Володимире Івановичу, як справа стоїть тепер. Бачите, що ви там у Київі, увійшовши в згоду з тимчасовим урядом [15], майже вибили ґрунт з-під ніг у нас, революційних організацій. Ви розумієте, що до угоди Центральної Ради з

Петроградом на Україні представники російської влади і «общерусскія» революційні організації почували себе зовсім непевними. Вони боялися нас, бо не знали, на який шлях своєї політики ступить Центральна Рада. Вони не знали її дійсних сил і гадали, що вона, коли не тут у нас, в Херсоні, то в инших містах повна господиня. Вони думали, що йдучи вперед, вона нарешті порве остаточно з Петроградом і стане повним володарем на Україні. Угода підбадьорила їх, бо вони прийшли до висновку, що «не такий страшний чорт, як його малюють». Тому стали знову нахабними, змову більш упертими у своїй протиукраїнській роботі.

Ми, українські організації, попершу теж гадали, що Центральна Рада свого революційного шляху не залишить і дійсно стане повним господарем на Україні, а тому знаходили й цьому собі підтримку, були сміливі, максимально активні й тим тримали наші маси в руках і вели їх безапеляційно за собою. Угода примусила нас зменьшувати свою активність і звузити свої домагання, бо у нас склалося таке враження, що далі, впереді, немає уже нічого, за що треба боротися, а залишилося лише полагоджувати п певних межах законности чергові справи біжучого дня. Ставши на цей шлях законности, ми загубили дуже й дуже в нашім впливі, в нашій вазі, що залежали від нашої революційности, яка імпонувала масам і давила на наших ворогів.

Правда, ви тут пояснили нам справжній стан. Тепер він уявляється для нас иншим. Ми знову зможемо знайти в собі революційну енергію, але це не те. Перш за все ви знаєте, що значить, коли при наступі перервати «наступательный порив» певної військової части. Це ж веде або до повного «проїгришу боя», або до втрати вже здобутих позицій, але ніколи не веде до «виїґришу боя».

Ви знаєте, що треба після цього багато часу й інтенсивної підготовки, щоби знову «наступальний порив» відновився. Отже, благаємо вас, кличемо вас всіх, виведіть нас з пасивности, пробудіть у нас новий «наступательний порив», бо без нього ми не втримаємося на здобутих позиціях. Наша перемога лише в наступі!

Розпрощалися. Пішли вони. Уже зовсім видно стало на дворі, а сон довго не приходить. Здається, дійсно він правду сказав. Адже ж революція це бій, а тому психологія мас, що бере участь у революції, мусить підлягати тим же законам, що психологія солдатів, які ведуть бій.

Дійсно, ми там у далекому центрі почали вже забувати психологію мас. Почали на обставини дивитися так, як вони нам здаються у віддалі, через «тридевять земель», не аналізуючи їх критично. Ми почали губити свою революційність і стали перетворюватися в бюрократію. Треба нових, свіжих сил на зміну нам!

* * *

По обіді стрічаю члена гарнізонної Ради й міської Думи пана Малечу [16].

— Ви, Володимире Івановичу, сьогодні приходьте на екстрене засідання Думи. Будуть обговорювати телеграму Керенського про допомогу фронтові [17]. Нам треба при тій нагоді поставити й нашу справу більш широко, принагідно скористувавшись вашим перебуванням тут, для зміцнення нашої національної групи.

Вечором приходжу на засідання Думи [18]. Народу сила. Натовпом його забиті всі найближчі проходи до залі засідання так, що я ледве до неї пропхався. Балкони в залі, а також усі бічні проходи, та місця позаду крісел «гласних» членів Думи щільно заняті сторонніми слухачами. Між ними видно майже на половину солдатів у розхрістаних «ґімнастьорках», з різними «фасонами причосок», та козацькими (як у Дончаків) «віхрями» чубів. Все це галасує, горлає, чомусь хвилюється, про щось спорить. Тут же поруч за столом голови Думи сидить командир місцевого полку, начальник залоги Константінов, закликаний на засідання як «свєдующеє ліцо» (експерт).

Засідання Думи почалося, як звичайно, з запізненням на годину-півтори.

Хоч до обговорення належало питання не політичне, все таки засідання набрало форми «великого політичного дня». Це цілком було звичайним і характерним для праці місцевих самоврядувань в ті бурхливі революційні часи. В часи, коли головним питанням дня, головною проблемою, що захопила всі уми широких верств населення, навіть раніше зовсім аполітичних, була політика, була політично-революційна боротьба. Кожна конкретна, зовсім неполітична справа, викликала політичні дебати, дебати «на злобу» дня. Тим більше на цьому засіданню Думи, коли на повістку дня було поставлене питання матеріальної допомоги фронтові, неминуче, здавалось, мусіло було прийти до політичних дебатів на тему необхідности й доцільности продовження війни. Але прийшло до другої політичної теми, очевидно більше цікавої й актуальнішої для руссоцентричних «гласних» Думи, ніж питання війни, а саме: гарячі дебати увесь час відбувалися в площині критики тактики українців взагалі, а Центральної Ради зокрема, що намагаються «ізмєніть велікой Росії» і сепарувати від неї Україну.

Не стану тут переказувати тих аргументів, які вороги українства висовували проти національного українського руху й ті закиди, що вони робили українським діячам, бо все ж було загальне, типове для представників усіх верств російських централістів-шовіністів і жадного нового аргументу сказано не було. Зазначу лише деякі моменти цього засідання, характеризуючи до певної міри завнішню форму тої боротьби, що противники українства повели проти нього.

Після того, як голова засідання прочитав гістеричну телеграму тимчасового уряду з закликом до місцевих самоврядувань дати негайну допомогу голодуючому фронтові, розпочались дебати.

Першими «застрєльщиками» виступали старі «отци города», що всю вину за розпочату анархію на фронті, анархію в продовольчому житі країни валили на голови «центробєжних сіл», на голови «шовіністичних національностей» і зокрема на українців, що своїм непослухом, «одінокаво законнаво, революціоннаво, всеросійскаво правительства», дезорганізують планомірність його праці та вносять розвал у всі галузі державного життя.

Виходило так, що якби не національне питання, то була б «божая благодать на велікой землє русской». Навіть більше того, національна ворожнеча й національні домагання «разжіґаються» невеличким гуртком українців, інтеліґентів-сепаратистів, а тому, мовляв, жадний масовий національний рух на Україні не існує.

Першим з українців виступив п. Малеча, який в гарячій промові закликав централістів подивитися на український національний рух більш уважно й не заспокоювати себе тим, що це дрібне випадкове явище, роздуте гуртком шовіністів. Український рух треба прийняти таким, як він в дійсності є, та навіть прийти на допомогу українській інтелігенції, щоби надати цьому стихійному рухові більш організованих форм.

— Бо коли, панове, ви й далі будете виступати проти українського національного руху, коли вашим відношенням до нього, вашою боротьбою з ним будете далі дезорганізувати його, вносити анархію, а разом з тим і дратувати українські національні маси, то українська народна стихія вас всіх змете. Змете вона, розторощить усі ваші хисткі перешкоди, що ви будуєте й намагаєтеся будувати на шляху її тріюмфального національного походу. Під тою руїною поховає вона не тільки вас, але й ті ідеї, за які ви боретесь, ті ідеї, які ви протиставите їй. І чим більше буде тих перешкод вами збудованих, чим упертіше ви будете боротися, тим з більшою силою буде удар по вас нашої національної стихії, тим більша буде руїна, тим глибше будуть поховані під нею ваші ідеї.

Схаменіться, поки не пізно! — закінчив п. Малеча цими словами свою промову, що була вкрита гучними оплесками українців та протестами руссоцентристів.

Промова ця привела до повної несамовитости лідера херсонської еволюційної демократії російського соц.-революціонера зайди Аносова [19].

До революції в Херсоні ніхто навіть не чув імени цього «вождя» революційної місцевої «русскої» демократії. Родом він сам був десь з Центральної Росії й попав в Херсон ще до революції, — в каторжну тюрму. Революція визволила його з каторжних кайданів і він, людина мало інтелігентна, але, очевидно, досить сильної волі, об'явився соціал-революціонером і вождем революційної демократії.

Між іншим, увесь час в Херсоні уперто говорили, що він відбував каторжну тюрму як звичайний кримінальний злочинець, засуджений за грабіж. Чуток цих ні сам Аносов не спростовував, «бо не було часу, як вождю», ні хто-небудь інший. Більш ідейні російські старі революціонери, яким іноді вказували на невияснене минуле їхнього лідера, відповідали в тому сенсі, що «хоч би він і кримінальний каторжник був, то тепер це значіння особливого не має, бо він тоді був лише жертвою несправедливих соціальних взаємовідносин старого режиму».

Оцей самий зайда, після промови п. Малечі, як ошпарений вискочив на катедру й почав несамовито щось викрикувати, погрожувати кулаками українцям, грозити всьому українському народові за «ізмєну Расії, за ізмєну революції, за сепаратізм» і т. д.

Звичайно, його «таваріщі» і «публіка» старанно плескали своєму «вождю».

З його «промови» я зрозумів лише, що головним аргументом у нього проти українства було те, що українці «попірают наґамі» свободу, здобуту революцією, бо українці силоміць хотять змусити його, вільного революційного «громадянина», підлягати своїм законам. Мовляв, українці хотять накинути йому свою волю й примусити визнати Україну, хотять примусити його згодитися з тим, що він живе на Україні, а не в Росії і т. д.

«Ну, а єслі я не хачу падчініться вашім законам!? Єслі я не хачу прізнавать вас, прізнавать вашу Україну, то что ви мне сдєлаєте — спрашиваю вас?!» — закінчив він свою «блискучу» промову і піднісши кулаки в гору, став в надмінну позу, викликаючу до бою, або просто до звичайного ляпасу.

Чомусь мені боляче досадно зробилось, що в імені мого рідного міста, тут в цій залі, серці цього міста говорять анальфабетичні промови чужі зайди з невідомим минулим.

По нім говорило ще два-три слабеньких промовців з протиукраїнського табору. Промови їх були бліді й трохи внесли заспокоєння підвищеного вже настрою членів Думи та «публіки».

Нарешті слово моє. За часи революції доводиться говорити мені в цій залі вперше. Хочу спробувати навернути збори до повістки засідання, бо видно, що наш спір не закінчиться і за три дні. Сказав я приблизно таке:

– Дозвольте мені, панове, по-перше говорити, як місцевому «обивателю». Отже, як місцевий «обиватель» я трохи здивований телєграмою правительства. У мене западає сумнів, чи по справдішній адресі звернувся петроградський уряд. Він вимагає від нас, місцевих людей, допомоги, головне продовольчої, для армії. Це в той час, як ми самі не можемо справитися зі своєю власною продовольчою руїною. Це в той час, як нашому місцевому населенню з кожним днем все тяжче і тяжче стає задовольняти себе харчами. Причини нього залежать не від нас. Це по-перше руїна транспорту. По-друге повне самоуправство ріжних урядових продовольчих агентів, що самі вносять хаос і руїну в економічне життя, в економічний обмін нашого краю. По-третє, і мабуть саме головне, це повна розпущеність військових у запіллю. Вони грабують запаси продовольчі, нищать інтендантські й инші бази, склади. Вони гальмують і дезорганізують транспорт. Ця розбештана, розхрістана,

розперезана салдатська маса нищить в пні добробут нашого населення, бо робить великі потрави збіжжа, самоуправні покоси хлібів, грабує все, що тільки попадеться під руку й продає та «переганяє на самогонку». Крім того військові захоплюють цілі маршрутні продовольчі потяги, що йдуть для нашого населення, грабують їх, або силою направляють туди, куди хотять. Ми мусимо отверто також і на цю причину продовольчої катастрофи в краю та на фронті вказати тимчасовому урядові. Ми мусимо зазначити, що не йому слід до нас звертатися, а ми повинні до нього звертатися, щоби він усунув ті чинники руїни, що в його владі та в його компетенції, які руйнують наше економічне життя й порушують спокій нашого краю. Ми мусимо звернутися до уряду зі словами: Припиніть ту анархію, що сіє армія в запіллю! Примусьте салдата бути не гандляром, не грабіжником, не свавільним, а дійсно бути салдатом!! Примусьте його тримати лад в краю та не забувати своїх прав і обовязків. Коротко кажучи, запніть на всі ґудзики свого розхрістаного салдата, підпережіть його розперезаного, а то замісць салдата він в кращому разі схожий на розхрістаного «босяка»!

Промову свою я говорив гаряче з великим притиском на кожне слово, звертаючись в напрямку сірих гуртків у публиці, солдатів. Хотів прочитати, яке на них враження робить, коли їх так бештає офіцер і член Українського Генерального Комітету (я був в уніформі з українськими погонами).

Бачив лише, як більшість їх почала помалу обсмикуватися, запинатися, та пригладжувати свої чуби. Ясно, вони ще не були остаточно здеморалізованими, їх ще можна було, як кажуть, привести в християнський вигляд.

– Тепер дозвольте, панове, говорити мені, як українцеві. Не стану я тут полемізувати з попередніми противниками українського національного руху, бо їм уже відповів п. Малеча. Що торкається до промовця, який говорив після п. Малечі, «таваріща» Аносова, то, на жаль, всі його аргументи проти українського національного руху не є гідними уваги політичного діяча. Вони мені пригадали картину, коли серед базару який-небудь смертельно пяний стоїть і вигукує, заплітаючися язиком: «Що мені всі... Наплювать мені на всіх... Я сам собі пан!... Не хочу, не піду та й годі!...». Поки не підійде поліцай, або соцький, та не відведе його до буцигарні.

Також хотів би я, щоби п. Аносов уявив собі картину, коли б напр. я забрався десь в його Рязань, чи Тулу й там, на таких само поважних зборах, почав би так само викрикувати, як він тут: «Ви хочете, щоб я признав тут вашу Московію!... Я цього не хочу!... Не признаю!... Тут мусить бути Україна» і т.д. Гадаю, що він назвав би мене не дуже «лестним» для мене епітетом.

Що торкається до продовольчої руїни, до загального зросту анархічних проявів на Україні, то тут велика вина петроградського уряду, а через нього й російської демократії. В той час, як центральними українськими революційними органами вживаються всі заходи до того, щоби український національний рух тримати в своїх руках, тримати його в певних організованих формах і тим запобігти можливій анархії, ви, панове, російська демократія, намагаєтеся дезорганізувати цей рух. Ви намагаєтеся вирвати провід в ньому з рук української демократії та скерувати його, проти волі українських широких мас, в напрямку ваших централістичних тенденцій. Мусимо вас запевнити, що українські маси не підуть за вами. А між тим ви підкопуєте їх довіря до своїх національних вождів і тим кидаєте їх на шлях сепаратних виступів, на якому вони легко можуть попасти до рук невідповідальних провідників. Своїми постійними підмовами в найменших національних домаганнях українського народа, постійними образами його національної чести, запідозрінням і т.д., ви примушуєте його ставитися до вас всіх гостро-вороже. Ви нервуєте його, й тим можете викликати його на

необмірковані й непередбачені гострі виступи в обороні ним своїх революційних домагань.

Отже я констатую, що винне російське правительство, а з ним і вся російська демократія, за ту руїну життя на Україні, виразником якої є та телеграма, яку ми тепер обговорюємо.

Ні поділом України, який перевело тимчасове правительство, ні інструкцією Генеральному Секретаріатові ви не зменьшите енергії нашого національного руху. Навпаки, ви збільшите її і ризикуєте тим, що нарешті доведе наші вимоги до цілком несподіваної вами межі.

Що торкається до тих вчинків, що творить на Україні російська армія з її терором і грабіжництвом населення, то це також, гадаю, не може сприяти спокоєви на Україні, тому й руйнує нормальне економічне життя, що не дає можливости давати для фронта потрібне збіжжа. Поводження деяких військових частин, що вважають себе на чужій для них «хохлацкой» території, таке, що воно викликає гостре вороже реагування всіх Українців-вояків, і Генеральний Комітет щодня одержує десятки телеграм від них з протестами проти перебування на Україні вояків, що нищать наш добробут в той час, як Українці-вояки на далеких фронтах виконують свій обовязок і супроти Росії.

Гадаю, панове, що зі сказаного висновки напрошуються самі, а саме:

Перше – тимчасовий уряд мусить визнати всі домагання українських національних організованих мас, що були не раз висловлені Центр. Радою.

Друге – неукраїнська демократія на Україні повинна точно зрозуміти відношення сил і стати до співробітництва з українською, а не вести недоцільну боротьбу зо всією українською національною масою.

Трете – з України мусять бути виведені як найскорше всі неукраїнські військові, в першу чергу залога і запілля армії, та замінені Українцями.

Тимчасове правительство і російська демократія мусять нарешті зрозуміти, що в себе в хаті господар завжди краще знає все і ліпше господарює ніж його сусіди, що прийшли до нього. Та й де ви бачили, щоб сусіди, або гості, хоч і дуже добре заприязнені, господарили на власну руку в свого сусіда! На нашу думку одинокий вихід для рятування фронта та революції в Росії є опертися на прояви здорового націоналізму в народів бувшої Росії.

Коли ж ви, панове, й надалі будете продовжувати політику царату й намагатися навязувати нам з далекого болотяного Петрограду свою волю та старатися аранжувави наш національний рух відповідно вашим централістичним намірам, то горе буде вам!

Промова моя була вкрита демонстративними оплесками українців, що були в залі, при повній мовчанці інших. З противної сторони не було зроблено навіть одного виступу, або вислову проти. Лише майбутній міський голова, що належав до російської Конституційно-Демократичної партії, мій знайомий лікар Б.Ф. Бонч-Осмоловський [20] підбіг до мене, схватив за руку й міцно стискаючи її, схвильовано (він дуже нервова особа) сказав: «Благодарю вас, благодарю! Хоть я і не вполнє сагласєн с вамі, но благадарю вас за іскренній і смєлий тон вашей рєчі, а также і за то, что ви далі возможность услишать нам прекрасную українскую рєч»!

В міській Думі українці говорили по-українськи, а другі «гласні» по-московськи. Не знаю, чому п. Осмоловський дякував мені за мову, коли в Думі увесь час виступав п. Малеча, що володіє чудесною українською мовою.

По мені виступав з промовою другий член партії «Кадетів», поляк, визначний адвокат і громадський діяч А.А. Ґржибовський [21].

Своєю промовою він, здається, хотів внести примирливий настрій та головним чином звертався до українців з «гарячей просьбой і дружескім, как поляка, а не «русскава», савєтом» не розбивати фронту єдиної російської

демократії й не «увлекаться національними требованіямі, а напрєч всє усілія для побєди над внєшнім врагом». Мовляв, «національний вапрос во всєй широтє розрєшіт учредітельноє сабраніє». Такий лейтмотив був його промови.

Довелося мені знову в короткій промові відповісти А. Ґржибовському в тому сенсі, то мене не дивувало, коли виступав Аносов, москаль-шовініст, проти українського руху, але я не можу зрозуміти поляка, якому так мила централістична російська політика. Я навіть не знаю, чим пояснити такий виступ п. Ґржибовського: чи ненавистю до українців, чи яничарською любовю його до Росії. Але все ж боляче стрічати в лавах руссоцентристів поляка, нарід якого Росія гнітила не менше ніж нас, українців.

На це, здається, сам Ґржибовський зробив репліку, що він поляк, але «російський гражданін» і любить «Велікую Росію».

На цьому засіданні Дума не зробила певної постанови з приводу телеграми Керенського, а остаточне рішення відклала до наступного засідання. Але це засідання в цій справі мабуть і не відбулося.

Йдучи до дому з Думи уже пізно в ночі, я міркував над тим, що чув, бачив і пережив сьогодні в Думі.

Мені думалося, що сьогодні я побачив не тільки одну з сторінок нашої національної боротьби у себе дома на провінції, але це був також напад чужонаціонального нам міста на наше село.

Дійсно саме місто Херсон складається з 3/4 українського населення, хоч в масі своїй зовсім несвідомого. Воно себе вважало «русскім». Такі щоденні його вирази, як «куркуль», «шибеник», «кат» та інші, які були виключно українськими й московська мова їх не знала, воно вважало себе «русскімі» і думало, що говорить на чистій московській мові. Між тим москвинам було досить важко зрозуміти це «южнорусскоє нарєчіе». Московське «чиновничество», московська бюрократія, демократія тощо вбили нашому міщанству в голову, що воно «русское». Між тим все воно вийшло з околичних сіл, хуторів, слобід, одні назвиська яких кажуть про їх національне обличчя: Тягинка, Музикині хутори, Зеленівка і т.д. Всі околичні поселення заховали цілковито свою українську мову, а по революції виявили активний національний рух. Досить було міському «русскому» висунути носа за останній будинок міста, як він уже тут в «Новоросії», відтятої «мудрою інструкцією» тимчасового уряду від України, натикався на маси зовсім іншої національної ідеології, на маси, для яких він сам був чужим. Тому, що місто не могло залишитися самітним, бо попросту фізично не змогло б жити, воно пішло на село, щоби підбити його під себе. Село «чужим» не хотіло вірити, та й вже неохоче входило з ними навіть у звичайний товаровий обмін.

Різниця національної свідомости міста та села на Україні, гадалося мені, мусіла значно поглибити ту ворожнечу між ними, що була вже викликана другими причинами, більш-менш загальними для всієї революційної Росії.

Задаючи собі питання: хто в цій боротьбі переможе, я не вагаючись відповідав, що, звичайно, село, бо воно мусить місто подавити своєю масою, своєю економічною силою. Такою відповіддю я заспокоював себе, впевняючись в неминуче позитивнім висліді нашої національної боротьби.

Тоді глибше в цьому напрямкові я аналіз не зробив, бо думки довго не затримувалися на одному певному питанні, а переносились з одного на друге й вихром кружляли в голові. Такі вже тоді часи ми переживали. Що міста будуть фортецями московської, навіть збройної боротьби з українським національним рухом, я великої ваги не надавав, бо не вірив, щоб Московщина раніше України прийшла до мілітарної сили, яка дасть їй можливість повести збройний напад. Як події показали, в цьому була велика помилка, а тоді так думала більшість провідників українського національного руху.

КОМЕНТАРІ

[1] Українська «Просвіта» в Херсоні була офіційно створена 6 січня 1918 р. на основі національно-культурного товариства «Українська хата». До 1917 р. роль українського культурно-просвітницького осередку в Херсоні виконувала місцева українська громада, що спиралася на організаційні структури Херсонського земства. Спроба херсонських громадівців організувати восени 1905 р. місцеву «Просвіту» виявилася невдалою. Див.: Юг. – 1905. – 20 ноября; Бєлий Д.В. З історії просвітницького руху на Херсонщині. 1917-1920 рр. Історичний нарис. – Херсон, 2002. – 76 с.

[2] Василевський Феофан Олександрович (псевд.: Софрон Круть; 1855-1915) – український земський статистик, письменник, перекладач і публіцист. У 1883-1887 рр. – помічник статистика, а у 1895-1915 рр. – завідувач статистичного відділення Херсонської губернської земської управи. Автор багатьох краєзнавчих праць. Активний учасник українського національного руху на Півдні України. Закінчив життя самогубством 31 березня 1915 р. Див.: Василевский Ф.А. [Некролог] // Статистический вестник. – 1915-1916. – Кн. 1. – С. 76-79; Немченко І.В. Здобутки і втрати Теофана Василевського // Історія «Просвіти» Херсонщини. – Т. 1. – Київ-Херсон, 2002. – С. 72-83.

[3] Лоначевський Степан Іванович (?-1917) – український земський статистик, громадський діяч. У 1885-1887 рр. – статистик Херсонської губернської земської управи, згодом – ананіївський повітовий статистик, заступник завідувача статистичного відділення Херсонської губернської земської управи. Активний учасник українського національного руху на Півдні України. Помер у Херсоні 5 травня 1917 р. після важкої хвороби. Див.: Родной край. – 1917. – 6 мая.

[4] Вперше на Півдні України клопотання про дозвіл користуватися в місцевостях з українським населенням рідною мовою «як допоміжним засобом при вивченні російської грамотності» висунуло Херсонське губернське земське зібрання сесії 1881 р. Див.: Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания 1865-1888 гг.: В 3-х т. – Т. 1. – Одесса, 1888. – С. 411.

[5] Перший візит В.І. Кедровського до Херсона припадає на третю декаду травня 1917 р.

[6] Товариство «Українська хата» (25 березня 1917 – 6 січня 1918 рр.) стало першим легальним українським національно-культурним і політичним товариством у Херсоні. Див.: Бєлий Д.В. З історії просвітницького руху на Херсонщині. 1917-1920 рр. Історичний нарис. – Херсон, 2002. – С. 9-20.

[7] Українська національна маніфестація відбулася у Херсоні 16 квітня 1917 р., зібрала близько 25 тисяч осіб і стала загальноміською подією. Див.: Вісник товариства «Українська Хата» в Херсоні. – 1917. – 23 квітня, 29 квітня.

[8] Полковник Константинов з 8 березня до 27 серпня 1917 р. обіймав посаду начальника військового гарнізону м. Херсона.

[9] Тимчасова військова рада у складі 12 осіб була створена 13 травня 1917 р. на установчому засіданні Української військової громади херсонського гарнізону. Раду очолив прапорщик А.Д. Пхіденко. Див.: Родной край. – 1917. – 16 мая.

[10] Сформований у Херсоні 253-й Перекопський полк 64-ої піхотної дивізії.

[11] Лиханський Хрисанф Михайлович – відомий херсонський адвокат, громадський і політичний діяч. Один з ініціаторів товариства «Українська Хата», член його правління та заступник голови. У 1918 р. – член правління та скарбник кооперативного товариства «Українська книгарня» у Херсоні. Активний діяч херсонського товариства «Просвіта». Див.: ДАХО, ф.р-955, оп. 1., спр. 7, арк. 2.

[12] Пленарне засідання Ради робітничих і солдатських депутатів 26 травня 1917 р. за участі представників полкового та ротних комітетів херсонського гарнізону.

[13] 31 травня 1917 року.

[14] Вдруге В.І. Кедровський прибув до Херсона напередодні корніловського заколоту.

[15] Мова йде про досягнутий у ході переговорів 29-30 червня у Києві компроміс між Центральною Радою і Тимчасовим урядом, що був оформлений II Універсалом Центральної Ради від 3 липня 1917 р.

[16] Малеча Нестор Михайлович – чиновник військового шпиталю м. Херсона, громадський і політичний діяч, член Херсонської організації Української соціал-демократичної робітничої партії. Один з ініціаторів товариства «Українська Хата», член його Ради та писар. У травні 1917 р. – учасник I Всеукраїнського військового з'їзду в Києві, обраний членом Ради Української військової громади херсонського гарнізону. У 1917-1918 рр. – гласний міської думи Херсона. У квітні-травні 1918 р. – херсонський повітовий комісар. Голова Ради видавничого товариства «Думка» і редактор-видавець української газети «Дніпро» в Херсоні.

[17] Очевидно, йдеться про телеграму міністра продовольства О.В. Пешехонова губернським продовольчим комітетам про застосування виключних заходів для заготівлі продуктів на

потребу армії. Див.: Родной край. – 1917. – 27 августа.

18 Екстрене засідання Херсонської міської думи 27 серпня 1917 року.

19 Аносов Сергій Давидович (1885-1920) – відомий революційний діяч на Півдні України, член Російської партії соціалістів-революціонерів (з 1919 р. – член КП(б)У). До березня 1917 р. – в'язень Херсонської каторжної тюрми. Після звільнення очолив місцевий комітет амністованих політичних в'язнів. Навесні 1917 р. увійшов до президії Херсонського виконкому Ради робітничих і солдатських депутатів. У 1917-1918 рр. – гласний міської думи Херсона, член продовольчого відділення міської управи. У лютому-березні 1918 р. – херсонський губернський комісар продовольства, народний комісар продовольства у Раді комісарів м. Херсона. Під час австро-німецької та англо-франко-грецької окупації очолював Херсонський військово-революційний комітет. Навесні 1919 р. – голова Херсонського губвиконкому Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, губернський продкомісар. У 1920 р. – одеський губпродкомісар, голова Ананіївського повітового ревкому і повітового бюро КП(б)У. Загинув у бою з місцевою бандою. Див.: Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 39.

20 Бонч-Осмоловський Борис Федорович (?-1920) – відомий херсонський військовий лікар-хірург, громадський і політичний діяч, член Херсонського комітету Конституційно-демократичної партії. До 1913 р. – старший лікар Херсонської губернської земської лікарні, згодом – завідувач хірургічним відділенням лікарні Тропіних. Голова Товариства і союзу лікарів м. Херсона. Неодноразово обирався гласним Херсонської міської думи. У 1917 р. – член Херсонського міського комітету громадського порядку і спокою. У 1918-1919 рр. – херсонський міський голова (з перервами). Помер під час епідемії висипного тифу.

21 Гржибовський Адам Адамович – відомий херсонський адвокат, громадський і політичний діяч, член Херсонського комітету Конституційно-демократичної партії. Неодноразово обирався гласним Херсонської міської думи.

С.Г. Водотика, Т.С. Водотика

Мемуари Херсонців як джерело з історії міста Херсона першої третини XX ст.

Сучасні підходи в історичних дослідженнях нашого краю передбачають активне використання такого унікального джерела як мемуари. Спогади дозволяють доповнити наші знання про минуле Херсону значною кількістю фактів, які відсутні в інших видах джерел. Мемуари насичені важливими для дослідника враженнями, спостереженнями, роздумами авторів про описувані події та явища. Вони за своїм характером наближаються до прози та публіцистики, а тому яскравіше та образніше порівняно з іншими письмовими джерелами відображають "дух часу", повсякденне буття людей, їх настрої та поведінку.

Проте, ці можливості використані в працях з історії міста далеко не у повній мірі. Так, за радянських часів "політично виважені" мемуари використовувались переважно для ілюстрації "важкого життя трудящих за часів капіталізму" чи підтвердження більшовицьких міфів щодо шляхів встановлення Радянської влади та соціалістичного будівництва.

Останнім часом краєзнавці набагато об'єктивніше використовують спомини для дослідження змін в економіці, культурі, побуті, психології наших земляків. Сприяє цьому і публікація раніше невідомих широкому загалу матеріалів особистого походження [18, 20].

Відомо, що мемуарам, як джерелам особового походження органічно притаманний суб'єктивізм, що пояснюється специфікою людської пам'яті, особливостями особи автора, впливом часу написання тощо. Для подолання цього ми використали комплекс мемуарів – різних за жанрами, за соціальним походженням та соціально-політичними позиціями їх авторів і часом та місцем написання. Так, за жанрами опрацьовано спогади і автобіографії Л.Соловйова, щоденники Є.Чикаленка, листи-спогади І.Сорокіна, літературні записи М.Чернявського, С.Кривошеїна та Б.Вадона, некрологи як своєрідний колективний спогад тощо. Різним і навіть протилежним є соціальне походження, становище,

погляди і життєві позиції мемуаристів. Це – "стійкі ленінці" робітник І.Сорокін і службовець П.Ліпшиц. Інтелігент за походженням і становищем Л.Соловйов, що зумів пристосуватися до радянського режиму і лише в 66-річному віці насмілився висловити частину своїх справжніх думок і переконань. Корінний херсонець і сталінський номенклатурник обласного рівня С.Кривошеїн у своїх оцінках є повною протилежністю представника династії французів-підприємців Б.Вадона. Від всіх них принципово відрізняються щоденники і спогади визначного громадського діяча українського руху, публіциста, заможного херсонського агронома та мецената Є.Чикаленка і відомого українського письменника, активного громадського діяча українського руху М.Чернявського.

Створювались всі ці мемуари у різний час і навіть у різних країнах, що суттєво позначилось на їх достовірності та об'єктивності. Скажімо, І.Сорокін більшу частину своїх спогадів опублікував у роки НЕПу, а в часи "хрущовської відлиги" лише уточнював деякі деталі. М.Чернявський теж писав у 1920-ті роки, проте, опублікувати їх не зміг. Б.Вадон готував свої мемуари у незалежній Україні без побоювання за написане. Л.Соловйов і С.Кривошеїн мали записувати події минулого й оцінювати їх у відповідності з догмами "брежнєвського застою". І геть вільно писав щоденники і публікував мемуари Є.Чикаленко, перебуваючи у Чехословаччині в 1920-ті роки.

Тому маємо в цілому достовірну та об'єктивну джерельну основу. Порівняння різних мемуарів дозволило не лише критично осмислити нові факти, події та явища з історії Херсона початку XX ст., але й реконструювати позицію та переконання самих мемуаристів, уявити зміни соціальної психології наших земляків. Для з'ясування об'єктивності свідчень мемуаристів залучались також інші види джерел – законодавчі документи, періодика, документи політичних партій, статистика тощо.

Метою розвідки є аналіз специфіки відображення в мемуарах херсонців основних подій в історії міста першої третини XX ст., реконструкція соціальної психології херсонців. Йдеться в першу чергу про сприйняття особливостей міського життя, характеристики побуту та психології херсонців, соціально-психологічну реакцію різних соціальних верств на доленосні події першої третини XX ст.

З мемуарів дореволюційний Херсон постає тихим провінційним, хоча й губернським, містом з великою кількістю церков. Його обличчя визначало купецтво, торгівля, банки та інші фінансові установи [2, Арк.3-4]. На околицях розташовувалися декілька промислових підприємств. В ті часи Херсон являв собою сукупність окремих частин: власне місто (центр, купецький район) та декілька передмість – Забалка (селище, що відділялось від центру балкою – звідси й назва), Сухарне (або Сухарка – колись тут виготовляли сухарі для війська), Воєнка (її першопоселенцями були відставні нижні військові чини), монастирська та циганська слобідки, Млини (в XIX ст. тут зосереджувались вітряки) тощо.

Дореволюційна топоніміка Херсона створювала неповторне історичне середовище. Скажімо, назви околиць, районів та вулиць були органічно пов'язані з найважливішими подіями та іменами історії [2, Арк.4-5]. На думку навіть радянських бюрократів у післяжовтневий час в значній мірі було втрачено і штучно перервано цю природну спадковість історичної пам'яті.

Більшість херсонців складали купці, чиновники, дрібні підприємці, ремісники та гендлярі. Робітники становили меншість, жили переважно на околицях і мали своє господарство – хатку, садок, город, корову, порося. Це було проявом українського селянського менталітету, традиційного потягу до власного господарства, яке збереглося і в місті. За оцінкою професійного російського революціонера І.Сорокіна, такий уклад життя був відсталим і ненормальним.

"Казалось, что долго я здесь не выдержу и удеру," – зазначає більшовик, бо подібний "пролетаріат" аж ніяк не відповідав ленінським стандартам [7, Арк.126].

Але звичне життя перекреслила І Світова війна, яка довела непристосованість політики Миколи ІІ вимогам часу, наявність прірви між правлячою елітою та народом. Останнє стало однією з причин майбутньої революції та жорстокої кривавої ворожнечі в роки громадянської війни [11, Арк. 26-27]. Так, в часи війни в Росії нерідкими були виступи робітників. Вони мали характер бунтів з елементами анархізму, жорстокості та розбою. Саме така бунтарсько-анархістська психологія стала життєвим стрижнем професійних революціонерів ленінського призову типу І.Сорокіна [7, Арк.130].

Мемуари херсонців недвозначно засвідчують, що багатовікові прагнення імперії русифікувати херсонців не принесли бажаних результатів. Українці чітко усвідомлювали себе українцями з усіма притаманними їм рисами (повага до матері, любов до землі, працьовитість, замріяність, неприйняття несправедливості, соціальна інертність і брак раціоналізму, вірність традиціям) і свою відмінність за одягом, мовою, звичаями від росіян. В ході маскарадів висміювались не дуже привабливі риси росіян, циган, євреїв. Діти Сухарного грались у війни запорожців з турками. Та незалежно від цього представники різних національностей допомагали один одному, не зважаючи на етнічне походження [11, Арк. 19-21]. Водночас, через політичну незрілість частина херсонців за часів Миколи ІІ стала жертвою шовіністичної пропаганди. Скажімо, вони свято вірили, що німці і кайзер Вільгельм – їхні вороги, серед частини населення були розповсюджені антиєврейські та антиросійські настрої [11, Арк. 27-28].

Основою добробуту була ринкова економіка. Навіть сталінський номенклатурник С.Кривошеїн схвально описує усі переваги ринку, його спрямованість на споживача. Але не робить очевидного висновку: за радянських часів усе це було ліквідовано [11, Арк.22-24]. Тому він уникає точних характеристик реального стану економіки, соціально-економічний аналіз підміняє комуністичними міфологемами [11, Арк. 9-11].

Дореволюційний бізнес в Херсоні був переважно клановий, сімейний. Це яскраво видно на прикладі родини французьких підприємців Вадонів, власників верфі (сучасний судоремонтний і суднобудівний завод ім. Комінтерну). Історія династії підприємців Вадонів була типовою для нашого краю і всієї Південної України [13, Арк.6-8]. Розпочавши свій бізнес у Херсоні з майстерні, вони вже у середині XIX ст. мали свій завод. З 1895 р. механічний і чавуноливарний завод Вадонів пристосував своє виробництво для кораблебудування і завдяки якісній продукції успішно конкурував з великими миколаївськими суднобудівними верфями. Ежен (Євген) Вадон придбав на Карантинному острові колишню купецьку верф. Це принесло Вадонам багатство і славу. На початку 1912 р. його старший син Олександр розпочав будівництво нового суднобудівного заводу. Напередодні І Світової війни на верфі розгорнулось велике виробництво, в тому числі есмінців "Счастливый", "Быстрый", "Пылкий" у кооперації з провідними заводами імперії [21, С.153-154].

На початку XX ст. сім'я Вадонів складалася з майже 50 чоловік, причому більшість з них працювала у сімейному бізнесі. Склалися у них і сімейні традиції: святкування разом з робітниками дня заснування заводу і Дня взяття Бастилії, національного свята французів. Вадони піклувалися про робітників як важливу складову процвітання своєї справи. Тому робітники вадонівської верфі не приймали активної участі у революції [11, Арк.9-10]. В мемуарах Б.Вадона, попри ідеалізацію родини, яскраво відображена її роль в житті міста.

Але не на всіх промислових підприємствах становище трудящих було таким порівняно добрим, як у Вадонів. Важкі умови праці, відсутність соціального

страхування, низька заробітна плата (її видавали щотижня; наприклад, на заводі Гуревича платню отримували щосуботи о15 годині [7, Арк.39]) – такі реалії робітничих буднів початку XX століття у Херсоні. Активну роль у захисті прав робітників відігравали профспілки [11, Арк.85-92].

Світогляд і життєві принципи херсонців простежуються при описі мемуаристами соціальної структури. Вірний прибічник радянської влади С.Кривошеїн наче у кривому дзеркалі зображує соціальну стратифікацію населення Сухарного. Він вважає всіх робітників злидарями, свідомо обходить увагою різницю в оплаті залежно від кваліфікації. В його уявленні дореволюційний робітник – вантажник-чорнороб. Показовим є його аналіз соціальної несправедливості – спекулюючи на реальних проблемах соціальної нерівності, С.Кривошеїн забуває про об'єктивний аналіз її причин і засобів подолання. Автор заплющує очі на кричущу соціальну несправедливість радянського часу і [11, Арк.9-10]. Його антипод Б.Вадон, навпаки, ідеалізує дореволюційне життя.

В той же час С.Кривошеїн згадує про порівняно розвинену соціальну інфраструктуру навіть передмість. У кожному кварталі були лавка та корчма, мешканці вільно користувались кредитом, мережею агенцій по продажу товарів домашнього вжитку тривалого користування та ін. Він визнає позитивні риси конкуренції, внаслідок якої покупці мали неабиякі пільги – індивідуальне замовлення, доставка додому з мінімальною націнкою [11, Арк. 21-22].

С.Кривошеїн ігнорує відсутність раціоналізму у більшості мешканців Сухарного (любили випивку і карти, але це зі злиднями, на його думку, не пов'язано, бо в усьому винні капіталісти) і недооцінює позитивні риси тогочасного життя. Наприклад, його батьки за перші п'ять років подружнього життя збудували міцний будинок (який простояв до 1970-х рр.) з садком. При цьому, мати щороку народжувала по дитині і в сім'ї постійно було 5-6 малих дітей. Водночас, з 13-14 дітей, яких народила його мати (вона сама їх усіх не пам'ятала), вижило лише троє [11, Арк.15-16]. Діти померли через відсутність кваліфікованого медичного обслуговування. Навіть 8 з 16 дітей багатія Вадона померли від дифтерії [14, Арк.4].

Матеріальне становище кваліфікованих робітників було порівняно непоганим. Кваліфікований слюсар отримував 60-65 крб. на місяць, тобто майже 30% професорської зарплати. Цієї суми було достатньо для життя за тогочасним середнім рівнем, навіть не враховуючи прибутків від підсобного господарства та здешевлення споживчого кошика у 1910-1914рр. [25, С.12-14].

Місто піклувалось певною мірою і про безпритульних. Існували так звані "ночлєжки", де "...предоставляли кров, ужин и чай за 5 коп.",– так їх описує політично нейтральний автор Л. Соловйов. Мемуарист схвалює підтримку державою провідних верств населення – дворянства, підприємців, духовенства і вважає нормальним високий рівень життя тодішньої нечисленної інтелігенції [2, Арк.18-19, 32, 38].

У дореволюційному Херсоні існувало чимало звичаїв і традицій, розваг. Через відсутність матеріально-технічної бази для дозвілля, вони в робочих передмістях були дещо дикунськими (наприклад, кулачні бійки), поєднували релігійні та дохристиянські риси. Величним дійством були карнавали – підготовка йшла цілий рік, шили спеціальні костюми, в цьому брала участь уся громада. Це була весела форма реакції на болісні проблеми буття. Вадони навіть заохочували свої корпоративні свята. Але за радянських часів це припинилось [11, Арк.19-21, 28].

Отже, на початку XX ст. Херсон був невеликим провінційним містом, яке являло собою сукупність розрізнених частин. Переважну частину населення міста складали дрібні підприємці, купці, чиновники. Меншість становили робітники. Вони

жили переважно в робітничих передмістях і більшість з них мала своє підсобне господарство. В краї склались традиції підприємництва, меценатства, мирного співжиття представників різних народів та конфесій. Мемуаристи підкреслюють антинародний характер політики Миколи II, погані умови праці та низький рівень зарплати значної частини населення. Все це створювало соціальну напругу. Національна самосвідомість українців не загубилась в глибині віків. Українці розуміли свою окремішність від інших народів за мовою, звичаями, традиціями, одягом, менталітетом. Досить своєрідними і самобутніми були дозвілля, звичаї та традиції херсонців. В цій сфері поєднувалось християнське і язичницьке, прогресивне і дикунське.

Таким чином, на початку XX століття в Херсоні існувало неповторне історичне середовище, яке містило в собі можливості як еволюційного, так і революційного майбутнього. Проте мізерна зарплатня, погане життя, відсутність охорони праці та соціальних гарантій були супутниками значної частини херсонців. "Злость клокотала внутри" у більшовика І. Сорокіна. Саме на цю злиденну частину спирались більшовики.

Опис ситуації лютого 1917р. знаходимо в мемуарах ленінця І.Сорокіна. Завдяки своїм здібностям та енергії цей революціонер мав чималий вплив на події. Так, він зумів перетворити завод Гуревича на "очаг недовольства и революционеров". При цьому використовувались будь-яка брехня і нісенітниці [7, Арк.15]. У перші дні революції Сорокін разом зі своїми прибічниками повідкривали усі в'язниці, внаслідок чого на волю вийшли карні злочинці (це спричинило вибух злочинності в чому була звинувачена міська влада) та заходились захоплювати владу. Були обрані міські ради робітничих та солдатських депутатів, організована міліція, на чолі міського гарнізону поставлено нового начальника. Питання легітимності утворених органів влади І.Сорокіна обходило. В метушні на поверхню підіймався усілякий непотріб, що рвався до влади, яку охоче роздавали більшовики. Відданість справі революції таких осіб була досить сумнівною: гучного виголошення гасла "Я – за народ!" було достатньо, аби, наприклад, стати на чолі 16000 солдатів міського гарнізону.

Більшовики були тонкими психологами і вміло використовували настрої натовпу – "все і одразу". До них добре ставилась біднота, молодь, не розуміючи утопічності їх ідей. Багатьом була байдужа правомірність дій революціонерів [11, Арк.82-84]. Але більшість людей була індиферентною до політики, більшовики та їх ідеї взагалі не сприймались як щось серйозне [6, Арк.9]. Водночас, зросла активність тієї частини мешканців, яка страждала політичною довірливістю. Таких людей нерідко використовували пройдисвіти без моральних принципів [23, С.15].

Повалення царизму відкрило нову сторінку в історії українського національного руху в Херсоні, який здебільшого мав культурно-освітній характер. До політичного життя більшість херсонських українців ще не прилучилась, що засвідчують й мемуари М.Чернявського [22, С.56-59].

Так, з одного боку, свідомі українці Херсона у 1917р. змогли організуватись. Це і "фракції політичних партій, – засвідчує М.Чернявський, – філії свого товариства "Українська хата",...просвіти, ...українська учительська спілка, військова громада, спілки учнів-українців ...хори, аматорські гуртки, відкрили українську книгарню й кинули через неї в населення силу книжок українських, видавали свій часопис – " Вісник товариства "Українська хата", виставляли на різних зібраннях своїх промовців. Помешкання нашого товариства завжди було повне народу" [22, С.58]. Потенційну силу українства продемонструвала численна для нашого міста квітнева маніфестація 1917 р. на підтримку Центральної Ради – майже 25 тис. цивільних, 5 тис. солдатів (з них 2 тис. зі зброєю), більше 30

прапорів, гасла "Нехай живе вільна Україна!", величний спів національного гімну і подив городян: такого в Херсоні ще не було [24, С.12-13 і С.12-14].

Але цей потенціал не було використано. Для херсонських українців "взагалі то був час шукання, а до деякої міри – блукання", – з сумом та гіркою іронією зауважує у 1927 р. М.Чернявський. Цьому сприяла й непевна політика Центральної Ради, яка нагадувала "томлєніє духа й більш нічого" [22, С.59].

Більшість городян не визнавали свій край Україною, а, як наслідок імперської русифікації, вважали його "Новоросією"; українські організації замість політичної боротьби опікувались питаннями національно-культурного відродження, поблажливо ставились до більшовиків та підконтрольних ним організацій [23, С.58-59]. Були й прямі випадки зрадництва. Скажімо, гайдамаки-артилеристи в Херсоні на початку 1918 р. продали гармати і розійшлись по домівках, внаслідок чого Центральна Рада втратила Херсон без бою [7, Арк.19].

Між тим більшовики і в цьому питанні діяли рішуче і наполегливо. Так, І.Сорокін навіть не допускав думки про можливість існування самостійної України, а визнання поразки більшовиків восени і взимку 1917-1918 рр. внаслідок прагнення українців до самостійності лише стимулювало їх активність [7, Арк.15-16, 18]. Таку ситуацію Є.Чикаленко пояснює невмінням українського руху сполучати соціальне і національне, що вдало використали більшовики. Внаслідок, біднота і фронтовики підтримували радянську владу [23,С.14-19].

Тим часом в Херсоні в 1917р. вирувало політичне життя. Відбувались численні політичні диспути за участю представників українських та єврейських партій, меншовиків, есерів і більшовиків. Останні усіма правдами й неправдами захоплювали владу. До речі, у спогадах І.Сорокіна зустрічається помилкове повідомлення (якщо не відверта брехня), що на виборах до Всеросійських Установчих зборів більшість херсонців проголосували за більшовиків [7, Арк.12-15]. Це є свідченням того, що в демократичних умовах ленінці не змогли вибороти владу.

Більшовики проводили антилюдську політику, оцінювали людей лише з класової точки зору, не враховуючи їх особистих якостей [2, Арк.116-118; 11, Арк.82-84], використовували бідний забитий люд з його вірою в манну небесну [12, Арк.18], грали на соціальній напрузі, заохочували найпримітивніші інстинкти, використовували самостійницькі настрої пригноблених народів [6, Арк.20; 7, Арк.24].

Вони ігнорували норми права, заперечуючи його загальнолюдське значення [6, Арк.25]. Реалізація більшовицьких гасел доводила іноді до абсурду. Щодо тези "Весь мир насилья мы разрушим!", Є.Чикаленко наводить життєвий анекдот. Солдат під час вінчання відмовився від вінця, бо, мовляв, таку корону носив цар. На це дотепний батюшка відповів: "Чого ж ти в штанях прийшов, адже і цар штани надівав!" [23,С.20].

Політика більшовиків прискорила дію інших причин громадянської війни, що випливають з аналізу мемуарів – наявність прірви між народом та інтелігенцією, яка не змогла очолити рух низів [23, С.14-15]. Нечисленний середній клас проклинав свободу, розуміючи, що для більшості бідноти надані права є правом бити і грабувати заможних. Детальний опис усіх страхіть громадянської війни знаходимо у С.Кривошеїна. Він вірно відмічає, що однією з причин перемоги більшовиків була неспроможність їх противників використати прихильність значної частини населення на свою користь і проведення ними політики терору, що мав жахливі наслідки для економіки, культури і психології людей, ситуація нагадувала повінь, що змила родючий шар землі і залишила по собі купи бруду і сміття.

Отже, більшовики не стільки завоювали чи захопили владу, скільки підняли її лежачу. Вона валилася з рук царату та буржуазії і нікому було її взяти. Тож це

зробили більшовики. Вони використовували усе і всіх: натовп, якому обіцяли віддати "все і одразу"; темний народ і молодь, які навіть не розуміли більшовицьких ідей; пригноблені нації, які прагнули права на самовизначення; навіть ту частину населення, яка була байдужа до політики і з чиєї мовчазної згоди все робилося. Більшовики ігнорували будь-яку мораль, будь-які норми права. Питання правомірності їхніх дій і легітимності органів державної влади обходилося мовчанкою. Всюди панував хаос. Цю ситуацію описує один вдумливий крамар (його сентенцію наводить Є.Чикаленко): "Сира вода не шкодить чоловікові, варена вода краща від сирої, а недоварена вже шкодить. Так і з народом – поки люди були темні, з ними можна було жити, коли вони цивілізуються, буде дуже добре, а тепер – важко!"[23, с.15].

У мемуарах С.Кривошеїна чітко видно негативне ставлення комуністів до НЕПу. На нього списували голод 1921-1923рр., спекуляції з товарами першого вжитку тощо. Мемуарист не хоче бачити реальних позитивних рис НЕПу, штучно збільшуючи негативні [11, Арк.163-168]. Проте він змушений визнати провідну роль непманів в економічних успіхах тих часів.

Умови праці періоду НЕПу були складні. Залучення до роботи некваліфікованої молоді негативно впливало на якість, кількість і собівартість продукції [11, Арк.39]. на початку 1920-х рр. сильно відчувалась нестача товарів першого вжитку – одягу, паперу, тощо [11, арк.18]. С.Кривошеїн визнає, що держава кинула свій народ напризволяще.

В таких умовах виріс С.Кривошеїн – яскравий представник радянської номенклатури. На його прикладі чітко видно, як більшовицька партія підбирала й виховувала своїх активних бійців: політзаняття в армії, комсомол, дискусії проти Троцького, можливість відірватись від міщанського побуту, задоволення амбіцій [11, Арк.191-203]. Це дало йому можливість, з одного боку, набути політичного і соціального досвіду, з іншого – він став стійким прихильником сталінізму. Проте не слід спрощувати події і зображувати радянського бюрократа середньої ланки таким собі зомбі. Принаймні, в його мемуарах є чимало правдивого і відвертого.

Економіка міста в умовах сталінського тоталітаризму залишала чекати кращого. С.Кривошеїн змушений був опосередковано визнати корінні хиби радянської економіки: відсутність зацікавленості у наслідках праці, низьку якість товарів, відсутність конкуренції, ігнорування потреб споживача. Мемуарист навіть позитивно оцінює на цьому тлі малий бізнес до 1917 року – високу якість продукції, зайнятість населення, використання місцевих ресурсів. Але той очевидний факт, що більшовики все це ліквідували, він не бере до уваги [11, Арк.35-40]. Про це відверто та аргументовано говорить Б.Вадон.

Діяльність радянської репресивної машини яскраво видно на прикладі родини Вадонів. Батька Бориса Вадона, Ежена Вадона, в 1936 р. зробили почесним громадянином Херсона за винахід відцентрових насосів та попередження повені в місті у 1929 р. Але це не завадило репресіям щодо поважної родини та обмеженням її політичних, соціальних та громадянських прав і свобод [15, Арк.2-3].

Тема сталінських репресій у мемуарах Б.Вадона викладена дуже емоційно і детально, що цілком зрозуміло з огляду на арешт та засудження трійкою УНКВС у 1937 р. його батька Євгена на 10 років, а самого Бориса - на 8 років. Згодом вислали й матір. З гіркотою Б.Вадон зазначає: "Сім'ю нашу знищили, дім пограбували. Ми нічого не знали один про одного. Двадцять вісім днів я відсидів в напівтемній камері..." [13, Арк.1]. Зі сторінок мемуарів також видно різко негативне відношення до тоталітаризму, наголос на недовірі більшовиків до священників та інтелігенції, показано облудність сталінського режиму. Борис Євгенович докладно описує антилюдську технологію репресій: божевільні звинувачення священників у

троцькізмі та антирадянській пропаганді, переповнені, непристосовані до життя камери, тортури, знущання, голод, жахливе перевезення до Сибіру, нічні переходи під дулами охоронців [13, Арк.25, 27; 15, Арк.5-6].

Активність С.Кривошеїна у ствердженні сталінського режиму дала поштовх його кар'єрі [11,Арк.228-245]. Здавалося б, ріст кар'єри дав можливість його родині жити краще, ніж до революції. Але мемуарист визнає, що рівень життя суттєво знизився порівняно з дореволюційним. [11, Арк.42-48].

У мемуарах політично нейтрального автора Л.Соловйова знаходимо незадоволення наслідками радянської модернізації – руйнуванням дореволюційної системи освіти, ліквідацію деяких унікальних закладів (з найкращого магазина хутра зробили управління ощадкас; ательє кращого в місті кравця стало магазином політичної книги) та кладовищ, руйнування церков і гоніння на релігію, руйнування природного історичного середовища [3, Арк.25-30]. Показово, що навіть обком Компартії України було збудовано на могилах борців за революцію [2, Арк.15-17,18-29,41,47-57].

Водночас мемуарист намагається об'єктивно показати позитивні наслідки індустріалізації та соціальних перетворень: покращилось медичне обслуговування, у 1930 році з'явились машини швидкої допомоги та пожежні, збільшилась кількість поштових відділень, на вулицях з'явились телефони-автомати, було запроваджено декілька автобусних маршрутів, звертає увагу на негаразди (забезпечення листонош погіршилось, реконструкція порту не супроводжувалась ліквідацією ручної праці чи, принаймні, поліпшенням її умов).

Роки радянської модернізації за мемуарами херсонців принесли нашому краю більше поганого, ніж доброго. Найстрашніше, що може зробити держава своєму народу – репресії. Сталінська репресивна машина знищила десятки тисяч наших земляків. Шляхом залучення до репресій партія перевіряла своїх номенклатурників. Більшість з них була переконана у своїй правоті, незважаючи на неправомірність дій радянської влади. Докорінні хиби в економіці спричинили суттєве зниження рівня життя. Сталінський режим переважно руйнував усе дореволюційне, а новостворене не могло замінити зруйноване.

Вивчаючи історію Херсона першої третини XX ст. за мемуарами можна зробити досить цікаві висновки щодо сприйняття тогочасних подій представниками різних верств населення. Б.Вадон є яскравим представником буржуазії, М. Чернявський та Є.Чикаленко – типові українські інтелігенти початку XX ст. Покоління творців революції представлене І.Сорокіним та В.Ліпшицем. Сталінську номенклатуру репрезентує С.Кривошеїн, позиції звичайних людей обстоює Л.Соловйов.

Мемуари Л.Соловйова змальовують Херсон і не містять чітких політичних оцінок. Через описи вулиць, церков, навчальних закладів, магазинів, транспорту та зв'язку мемуарист намагається показати позитивне та негативне радянської влади і царизму. Він прагне нейтрально оцінювати владу, сховати свої почуття і думки. Але особиста позиція Л.Соловйова знайшла таки своє втілення в позитивних оцінках дореволюційного укладу життя, що відповідав природі й ритму Херсона, – спокійний, розмірений, неквапливий, дещо старомодний і консервативний. Такими ж були і херсонці. Але настали інші часи, і в Херсоні почалися зовсім невластиві йому процеси. Руйнувалися церкви, ліквідовувались кладовища, на могилах будувались приміщення для органів державної влади. Це будувався комунізм. Це була радянська модернізація у сталінському варіанті. Так, було зроблено багато корисного – реконструйовано порт, встановлено телефони-автомати, запроваджено автобусні маршрути, поліпшено медичне обслуговування. Але це не змінило антилюдської суті тоталітарного режиму.

Інакше сприймав та описав ці події Б.Вадон. Типовий представник дореволюційних буржуа, жертва сталінських репресій. Радянська влада принесла йому та його сім'ї стільки горя, що він уже не в змозі визнати якісь її позитивні здобутки. Б.Вадон різко критикує радянські часи, а усе дореволюційне ідеалізує. Та й чого ще можна чекати від людини, яка перетерпіла жах соціальної дискримінації, табори, безглузді звинувачення, та усе те, що називалось побудовою світлого комуністичного майбутнього.

Протилежним є світосприйняття старих бійців ленінської гвардії В.Ліпшица та І.Сорокіна. Коли останній приїхав до Херсона, то місто йому не сподобалось через відсутність партійної організації та малу кількість робітників [7,Арк.20]. Показово, що І.Сорокін усе своє життя свято вірив в ідеали комунізму попри 20-літнє перебування в сталінському ГУЛАЗІ. В.Ліпшицу пощастило уникнути подібної долі – він помер у 1936 р.

Інакше сприймав комуністичні ідеї і реальність радянської модернізації С.Кривошеїн. Формування його особистості пройшло в жахливих умовах громадянської війни 1917-1920 рр., голоду 1921-1923 рр., сталінського "великого зламу". І С.Кривошеїн вирішив пристосуватися до нових умов сталінського тоталітаризму. Він став номенклатурником та опинився серед близьких йому по духу людей – таких же пристосуванців, амбітних, спритних, без усяких моральних цінностей. Він бачив усю жахливість радянської реальності, розумів нездійсненність комуністичних ідей, усвідомлював, що ці ідеї слугують лише опорою для правлячої верхівки, яка прагне залишитись при владі. Тому С.Кривошеїн мовчав, оскільки, по-перше, він сам використовував ці ідеї, сам був частиною номенклатури. По-друге, навіть його тверезий розум не оминула комуністична пропаганда. У нього була роздвоєна психологія, що чітко простежується в мемуарах: то відверта критика сталінського режиму, то виявлення йому відданості. Скоріше за все, він сам цього не усвідомлював.

Типовими українськими інтелігентами початку XX століття були Євген Чикаленко та Микола Чернявський. Це справжні патріоти України. Їм огидна громадянська війна, та й будь-яка війна взагалі. Вони розуміють безперспективність більшовизму і хочуть для України тільки найкращого. Але, як переконливо свідчать події, "хотілось як краще, а вийшло як завжди".

Отже, як бачимо, сприйняття й оцінки подій першої третини XX ст. людьми було діаметрально протилежним, що обумовлено різними умовами життя, особливостями виховання. І соціальна психологія кожного представника тієї епохи збагачує наші уявлення про історію рідного міста.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Державний архів Херсонської області. ***Ф.Р-944.*** *Личный фонд Соловьева Леонида Петровича (1909-1977), инженера.* ***1.*** Оп.1, спр.1. Автобиография, удостоверения и др. личные документы Л.П.Соловьева.10 арк. ***2.***Оп.1, спр.2. Воспоминания о родном городе Херсоне. 1975р. 61арк. ***3.***Оп.1, спр.5. Воспоминания о дореволюционном прошлом Херсона (средние учебные заведения, транспорт, улицы). 1975-1976рр. 53арк. *Ф.Р-3264.Собрание документов по истории революции и установлении Советской власти на Херсонщине* ***4.***Оп.1, спр.18.Воспоминания Сорокина И.Ф., члена КПСС с 1905г. Октябрь в Херсоне. 25.10.1955р. 37арк. ***5.***Оп.1, спр.19.Сорокин И.Ф. По большевистскому пути. Воспоминания о революционной деятельности за 1914-1918гг. 1927р.37арк. *Ф.П-3562. Партийный архив Херсонского обкома Компартии Украины.* Оп.6. Воспоминания участников Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны (1917-1920). ***6.***Спр.23. Воспоминания Липшица В.В. о событиях 1905 и 1917гг в Херсоне, образовании городского партийного комитета большевиков, фотографии документов Липшица В.В., [вырезки из] газет с его статьями. Б.д.104 арк. ***7.***Спр.57. Воспоминания Сорокина Ивана Федоровича о революционных событиях в России в 1905-1914гг и в 1915-1917гг в Херсоне. [1956-1972рр.].186 арк. ***8.***Спр.58.Воспоминания Сорокина И.Ф. о его подпольной партийной работе в 1910-1914гг. в Николаевской организации и документы о Сорокине И.Ф.[1927-1972рр.] 67арк. Оп.8. Воспоминания участников социалистического строительства на Херсонщине (1921-1986гг).

9.Спр.56. Приказы ВСНХ и Солепрома, анкетные данные на Липшица В.В. 192401931рр. 11арк. *Ф.Р-3873. Особисті фонди державних, громадських, профспілкових діячів Херсонщини.* ***10.*** Оп.1, спр.9. Свідоцтва, довідки, характеристики та інші документи С.І.Кривошеїна. 31.08.1905-18.02.1964рр. 103арк. ***11.*** Оп.1, спр.21а. Кривошеин С.И. Из прожитого и пережитого. [Воспоминания].-Ч.1.-273арк. ***12.*** Оп.1, спр.21б. Кривошеин С.И. Из прожитого и пережитого. [Воспоминания].- Ч.2.Военные годы.170арк. *Ф.Р-4009. Коллекция документов краеведов Херсонщины.* Оп. 6. Вадон Борис Евгеньевич (11 дел, 1911-1986). ***13.***Спр. 1. История рода Вадонов. Арк.1-45. ***14.***Спр.2. Вадон Б.Е. Воспоминания о херсонских священнослужителях, репресированых в 1937г., работе украинского музыкально-драматического театра в 1941-1943гг. 1993-1994рр. 23арк. ***15.***Спр.5. Автобиография, визитная карточка, справки о реабилитации Вадона Б.Е., его отца, архивная копия об увольнении Вадона Е.Е. с завода. 1992-1994рр.14арк. ***16.***Спр.9. Газеты, газетные вырезки, ксерокопии [публикаций и документов о Б.Е.Вадоне]. 1990-1995рр.17арк. ***17.***Спр.10. Генеалогическое древо рода Вадонов. Арк.1-6. ***18.*** Вадон Б.Є. Французы на юге России. Семейная хроника (фрагменты) // Південний архів. Зб. наук. праць: Істор. науки. – Херсон: ХДПУ, 2001. – Вип.VI. – С.63-79. ***19.*** Дело Вадона. Год 1937. [Публ. А.Скорохода] // Гривна. – 2002. – 2 окт. – С.12. ***20.*** Кривошеин С.И. Из прожитого и пережитого (фрагменты) //Південний архів. Зб. наук. праць: Істор. праць. – Херсон: ХДПУ, 2001. – Вип.VI. – С.63-70. ***21.***Писаренко Е.Е. Памятная книга в честь 150-летия Херсонского судозавода им. Коминтерна. – Херсон: 5 в., 1956. – 16с. ***22.***Херсону 200 лет.1778-1978. Сб. док. и мат. – К.: Наук. думка, 1978. – 371с. ***23.*** Чернявський М. Коли тюрми розчинялись. Уривки спогадів. 1927 [Публ. І.Немченко] // Белый Д. Херсонские украинцы в 1917 году: историко-литературный очерк. – Херсон: Библиотечка альманаха "Константы", 1995. – Вып. 3. – С.56-60. ***24.*** Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917р. – Прага: Червона калина,1932. – 55с. ***25.*** Белый Д.В. Херсонские украинцы в 1917 году: историко-литературный очерк. – Херсон: Библиотечка альманаха "Константы",1995. – Вип.3.– 65с. ***26.*** Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939рр.). – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – 336 с. ***27.*** Макарчук С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. – Львів: Світ, 1999. – 352 с

Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Націон. Акад. наук України. Інститут історії України. – К., 2002. – 20с.

Б.З. Непомнящий, Е.В. Горностаев

Синагоги города Херсона

Данная публикация – результат многолетней исследовательской работы, которая имеет целью представить наиболее полную информацию по истории синагог города Херсона, выявить их настоящее местонахождение, сохранить память об уже исчезнувших памятниках.

В наши дни, наверное, не каждый может представить себе, что на месте, где ныне находится Исполком Комсомольского района и планетарий им. Ю.А. Гагарина находились в одном дворе три синагоги. Территория их была ограждена высоким каменным забором так, что снаружи нельзя было решительно ничего разглядеть, что делается внутри. Занимали они пространство между ул. Воронцовской (ныне ул. Коммунаров) и Торговым переулком (ныне ул. 21 Января) и смыкались с соседним зданием бывшей городской Думы, а ныне Художественным музеем им. А.А. Шовкуненко и прилегающими к нему постройками.

Мы привыкли к этому современному облику квартала. Он нас вполне устраивает. И все-таки давайте исторического интереса ради вспомним, как здесь было раньше и что на этом месте находится теперь.

Старо-Николаевская синагога. В здании планетария ранее находилась так называемая Старо-Николаевская синагога [1, л.71] (угол улиц Суворовской и Воронцовской – ныне ул. Коммунаров), построенная еще в 1780 году, восстановленная в 1880 году. Ее посещали 2 000 человек [1, л.71].

Согласно акту № 1 от 25 апреля 1922 года из нее изъяли:

1. корону серебряную – 1;
2. украшения на свитках Торы серебряные – 6 штук;

3. подсвечники серебряные – 8 штук;
4. канделябры серебряные – 4.

Всего изъяли ценностей и серебра один пуд, три фунта и сорок один золотник [2, л.35].

Доход этой синагоги в 1920 г. составлял 1 885 216 руб. 35 коп., расход 1 764 825 руб. 50 коп., расход за первую половину 1921 г. составил 1 436 250 руб. В 1928 г. ее закрыли и переоборудовали под спортивный зал, а затем перестроили под «Дом санитарной культуры». Заведовал им доктор Цанк. Позже он работал в городе Киеве. Во время Великой Отечественной войны он не успел эвакуироваться, и немцы его в Киеве повесили. В «Доме санитарной культуры», кроме курсовой санпросветработы, регулярно раз в неделю устраивались массовые санитарно-просветительные лекции для всего населения города, их читали: доктор Слуцкий, доктор Шварц, доктор Хаит-Вайнштейн и другие.

14 мая 1960 года, после капитального переоборудования этого здания, здесь открыли первый на юге Украины планетарий, получивший в 1965 г. имя первого в мире летчика-космонавта Ю.А. Гагарина. В нем разместили на втором этаже здания планетарий, а на первом – зал кинолектория на 180-200 человек. Ныне после недавнего переоборудования бывшего зала кинолектория в нем с северной стороны вместо окна установили дверь и разместили промтоварный магазин, а с западной – кафе. (Рис. 6).

Ново-Николаевская синагога. Самая большая главная Ново-Николаевская синагога (ул. Суворова и угол Торгового переулка) была построена в 1840 г. в стиле позднего классицизма по проекту архитектора Карла Акройда (1787-1855). Архитектура синагоги необычна для Херсона. В николаевское время популярным было обращение архитекторов к готике. Так возникли украшающие фасад стрельчатые окна, пирамидальные столбики, фланкирующие треугольные фронтоны с обеих сторон. Из-за них херсонцы называли синагогу «рогатой». (Рис. 13).

Ее посещали 3 000 человек. Согласно акта № 2 от 25 апреля 1922 года у нее изъяли ценностей и серебра один пуд, пять фунтов и тридцать пять золотников, а также

1. подсвечников 9 штук – 11 фунтов 54 золотника;
2. украшения свитков Торы – 73/4 фунта;
3. бокалы – 3 – 69 золотников;
4. украшения на свитке Торы – 64 золотника;
5. подсвечники – 5 – на 16 фунтов и 3 золотника;
6. подсвечники – 4 – 2 фунта 76 золотников;
7. бокалов – 1 – 33 золотника [2, л.36].

Синагогу закрыли, как и все другие, «по ходатайству трудящихся» в 1926 г. Вначале ее переоборудовали под Дом еврейской рабочей культуры, а затем в 1930 г. это здание перестроили под кинотеатр «Спартак» на 580 мест. Здесь же рядом был построен и летний кинотеатр «Спартак». В конце 60-х годов после разрушения здания кинотеатра на его месте было воздвигнуто здание Комсомольского райкома партии и райисполкома. А перед ним в 1965 г. был открыт памятник на том месте, где в 1942 г. немецко-фашистские оккупанты повесили 10 советских патриотов, в том числе членов подпольной патриотической группы с Карантинного острова братьев Запорожчуков и Чернявских.

Синагога Бен-Гамедраш. Между Старо-Николаевской и Ново-Николаевской синагогами в глубине двора находилось еще одна синагога – Бен-Гамедраш, здание которой было построено в 1835 г., ремонт произведен в 1912 г. Ее посещали 500 человек [1, л.71]. 25 апреля 1922 г. у нее изъяли ценностей и серебра 30 фунтов и шесть золотников [2, л.37]. После закрытия в 1927 г. это

здание использовалось под Дом народного творчества, а затем здесь до Великой Отечественной войны находилась Украинская выставка хлопководства. После войны это здание было разрушено до основания. Сохранилось только случайное изображение здания синагоги (Рис. 12).

Синагога Шрайбера. Находилась по ул. Преображенской (ныне ул. Декабристов) и угол ул. Потемкинской (ныне ул. К. Маркса). Синагога была построена в 1850 г. и перестроена в 1892 г. Ее посещало 200 человек [1, л.88-89].

Согласно акта № 25 от 10 мая месяца 1922 г. у синагоги изъяли:

1. украшение Торы весом 1 фунт 50 золотников.
2. свитков Торы – 10.
3. подсвечников фраже – 6.
4. подсвечников медных – 13.
5. библейских книг – 30.
6. стенных часов – 1.
7. ковер плюшевый – 1.
8. дорожка 3 аршина – 1 и т.д.

Всего предметов 43-х наименований весом в 2 фунта 8 золотников [1, л.88].

В настоящее время в бывшей синагоге Шрайбера находится жилой дом (Рис. 2).

Синагога Фурмана. Находилась синагога (собственный дом) на Торговом переулке (ныне ул. 21 Января) и угол 4-й Форштадтской (ныне ул. Артема). Ее посещали 400 человек [4, л.17,17об.]. Синагогу закрыли в 1926 г. по ходатайству трудящихся города. В 1929 г. она была отдана под школу ФЗО завода им. Петровского. При оккупации немцы здание разрушили.

В настоящее время на месте бывшей синагоги находится жилой дом.

Синагога Оленова (Финкельштейна). Находилась на ул. Дворянской, д. 36 (ныне ул. Советская). Ее посещали 300 человек. Согласно акта от 27 апреля 1922 г. из синагоги изъяли ценностей: корона 1 шт. – 5 фунтов 86 золотников. Всего в синагоге Оленова до 23 мая 1922 г. было изъято ценностей – 8 фунтов 14 золотников [2, л.39].

Синагога Набережная. Находилась на ул. Михайловской после ул. Пограничной (в настоящее время ул. Петренко). В ней молились 1 500 человек.

По акту № 24 от 9 мая 1922 г. из Набережной синагоги было изъято ценностей:

1. корона – 1 шт. Вес 4 фунта 75 золотников.
2. украшение Торы – 1 шт. Вес 75 золотников.
3. подсвечников – 10 шт. Вес 8 фунтов 14 золотников.

Оставлено во временное пользование:

1. посуда для осветительного масла – 1 фунт 51 золотник.
2. украшение Торы – 38 золотников.
3. указка 1 шт. – 15 золотников.

Всего изъято ценностей – 13 фунтов 66 золотников [2, л.58].

Синагога была закрыта в 1925 г. по ходатайству трудящихся города Херсона и переоборудована Морпортом под общежитие охранников Морпорта.

Решением Херсонского облисполкома от 14 октября 1950 г. за № 1542 здание бывшей синагоги по улице Пограничной, д. 23 было передано Областному управлению сельского хозяйства. Решением Облисполкома от 25 августа 1957 г. здание бывшей синагоги передали под гимнастический зал ДСО «Водник».

Несколько позже здание синагоги было передано под жилой дом (Рис. 3,4).

Синагога Резницкая I (Розинского). Находилась на ул. Канатной (ныне ул. Полякова) и угол ул. Еврейской (ныне ул. Шолом Алейхема). Ее посещали 1 200 человек.

В 1920-1921 годах на текущем счету синагоги было 33 018 руб. По акту № 19 от 8 мая 1922 г у Резницкой синагоги изъято:

1. подсвечник (пятисвечный) 1 шт. – стоимостью 5 фунтов 21 золотник.
2. украшение свитка Торы 2 шт. – стоимостью 2 фунта 75 золотников.
3. подсвечников 2 шт. – стоимостью 2 фунта 9 золотников.
4. корона 1 шт. – стоимостью 4 фунта 62 золотника.

Всего изъято ценностей на сумму – 15 фунтов 60 золотников.

Оставлено во временное пользование: украшение Торы – 1 фунт, 1 бокал – 38 золотников [3, л.53-54].

Синагога была закрыта в 1927 г. по ходатайству трудящихся города. С 1933 г. здание было занято заводом пожарного оборудования. Главный корпус бывшей синагоги был сожжен немцами в 1944 г. [3, л.11-11об.].

В настоящее время здание синагоги используется фирмой «Квазар-Юг», изготовляющей мебель. (Рис. 1).

Синагога Ремесленная – Портняжная (Керзом И.Я.). Находилась по ул. Румянцевской (ныне ул. Михайловича) и угол ул. Кутузовской, д. 1/2 (ныне часть ул. Ленина). Ее посещали 1 200 человек.

Согласно акта от 26 апреля 1922 г. из синагоги изъято ценностей – 5 фунтов 34 золотника. Всего было взято ценностей с 24 апреля по 23 мая 1922 г. на сумму 11 фунтов 90 золотников [2, л.38]. В 1920 г. на текущем счету синагоги имелось 5 000 руб. На руках отдельных лиц 50 000 руб.

Синагога была закрыта в 1927 г. по решению правительства и по ходатайству трудящихся города. Помещение использовалось спортивным обществом «Спартак» [3, л.11-11об.]. Затем здание синагоги было снесено и во дворе синагоги был построен новый кардиологический лечебный корпус IV Санупра Минздрава СССР для лечения партийных и советских работников.

Забалковская синагога. Находилась на ул. Нижней (ныне ул. Дм. Ульянова, д. 66) и угол ул. Лагерной (ныне ул. Котляревского). Синагогу посещали 1 500 человек. На основании синогогальных приходно-расходных книг общая валовая доходность Забалковской синагоги за 1920 г. составила 713 290 руб., за первую половину 1921 г. – 303 455 руб. Расход за 1920 г. составил 854 604 руб., за первую половину 1921 г. – 432 500 руб. [5, л.115].

Согласно акта № 18 от 6 мая 1922 г. в синагоге было изъято ценностей:

1. корона 1 шт. – 2 фунта 38 золотников.
2. корона 1 шт. – 28 золотников.
3. украшения для свитков Торы 2 шт. – 1 фунт 73 золотника.

Всего было изъято ценностей у Забалковской синагоги до 23 мая 1922 г. на сумму 8 фунтов 36 золотников [2, л.52].

Синагогу закрыли и передали ее под жилой дом. Во время оккупации в доме, где находилась синагога, стояли немецкие солдаты. При отступлении немцы здание взорвали. После войны на этом месте был построен жилой дом.

В результате поиска Забалковской синагоги установлено, что она находилась там, где в настоящее время находится жилой дом по ул. Дм. Ульянова, д. 98 и угол ул. Котляревского, д. 17. От синагоги осталась только часть обгорелой стены. (Рис. 8).

Синагога Военного форштадта. Находилась на ул. Базарной, д. 66 (ныне ул. Перекопская). Посещало синагогу 250 человек.

В 1920 г. синагога имела доход 120 000 руб. [6, л.16,19], в первой половине 1921 г. – 400 000 руб. Расход в 1920 г. составил 120 000 руб., за первую половину 1921 г. – 80 000 руб. Согласно акта № 20 от 8 мая 1922 г. в Военной синагоге изъято ценностей:

1. корона 1 шт. – 3 фунта 76 золотников.
2. украшения Торы 2 шт. – 2 фунта 46 золотников.
3. украшения Торы 2 шт. – 78 золотников.
4. подсвечники 4 шт. – 4 фунта 78 золотников.

Оставлено во временное пользование:

1. указка 1 шт. – 17 золотников,
2. украшение Торы – 88 золотников.

Всего до 23 мая 1922 г. у синагоги Военного форштадта было изъято ценностей на сумму 13 фунтов 82 золотника [2, л.55].

Северная синагога. Находилась на ул. 3-й Форштадтской (ныне ул. Фрунзе) и угол ул. Потемкинской (ныне ул. К. Маркса). Посещали синагогу 2 000 человек. В 1920 г. синагога имела доход 120 000 руб. Согласно акта № 22 от 9 мая 1922 г. из синагоги было изъято ценностей:

1. корона 1 шт. – 4 фунта 75 золотников.
2. бокал 1 шт. – 42 золотника.
3. блюдце 1 шт. – 15 золотников.
4. ложка серебряная – 30 золотников [2, л.56].

Всего до 23 мая 1920 г. в Северной синагоге было изъято ценностей на сумму 5 фунтов 30 золотников.

Синагога Аавас–Ахим. Находилась на ул. Кузнечной (ныне ул. Подпольная) в доме Кумана. Ее посещали 100 человек [4, л.27, 87об.].

В наше время в доме бывшей синагоги находился детский сад. (Рис. 10).

Синагога Кумана. Находилась на ул. Мясницкой (ныне ул. Белинского) и угол Торгового переулка (ныне ул. 21 Января). Она была построена в 1911 г. Ее посещали 600 человек [4, л.17,17 об.].

Синагога была закрыта в мае 1941 г. по ходатайству трудящихся города (по какому решению установить невозможно из-за отсутствием архивных документов) и была передана под склад фабрике «Комсомолка» [3, л.11], о чем свидетельствует следующий архивный документ:

"Уполномоченному Совета по делам религиозных культов при СНК СССР по Херсонской области товарищу Буц.

4 мая 1945 г.

По решению Херсонского Облисполкома от 4.07.44 года за № 239 – указанное здание синагоги по ул. Белинского № 31 передать Херсонскому Облисполкому для организации прядильного производства.

Председатель Исполкома Херсонского Городского Сонета Депутатов трудящихся Колесниченко

Секретарь Исполкома Херсонского Горсовета Колинчак" [3, л.26].

В результате опроса жителей города по ул. Белинского установлено: синагога Кумана находилась по ул. Мясницкой (Белинского) между ул. Рабочей и Торговым переулком (ныне ул. 21 Января). Ее снесли. Место, где находилась синагога, в настоящее время является двором Акционерного общества «Микон».

Синагога Солдатская (Роскошникова и Гельбуха). Находилась в двухэтажном собственном доме на ул. 3-я Форштадская, д. 20 (ныне ул. Фрунзе, д. 64, угол ул. Рабочей). Она была построена в 1911 г. Ее посещали 700 человек

[4, л.17,17об.]. Синагога содержались на средства коробочного сбора и добровольного пожертвования.

По акту № 35 от 9 мая 1922 г. у синагоги изъято ценностей:

1. украшение Торы 2 шт. – вес 2 фунта 94 золотника.
2. украшение Торы – вес 3 фунта 34 золотника.
3. бокалов 2 шт. – 27 золотников.
4. подсвечников 2 шт. – вес 1 фунт 42 золотника.

Оставлено во временное пользование:

1. украшение Торы – вес 21 золотник.
2. указка – вес 15 золотников.
3. гудиз – вес 11 золотников.

Всего изъято ценностей весом 8 фунтов [2, л.56; 10].

Синагога функционировала до эвакуации 1941 г. и была закрыта немецкими оккупантами.

После освобождения Херсона от немецко-фашистских оккупантов здание синагоги с 1944 г. использовалось как склад «Заготзерно» [7, л.11], а в декабре 1949 г. решением Херсонского Облисполкома это здание было передано Херсонской постоянно действующей одногодичной школе по подготовке десятников-строителей и трехмесячных курсов по подготовке бригадиров строительных бригад для колхозов. Ныне здание бывшей синагоги используется как отделение культурно- просветительного училища (Рис. 5).

Синагога «Хабад I». Находилась на ул. Виттовской, д. 21 (ныне ул. Горького, д. 27) и угол ул. Воронцовской (ныне ул. Коммунаров). Построена в 1895 г. Посещали ее 1 500 человек [1, л.76].

В 1920-1921 гг. синагога «Хабад I» имела на текущем счету в Первой Херсонской Судсберкассе 35 000 руб. капитала, специального назначения (больницы для больных) – 100 000 руб. Всего 135 000 руб. [8, л.15].

До 1941 г. синагога действовала как молитвенное здание еврейской общины. Во время оккупации города немцами здание было разрушено (сожжено). Восстановлено в 1947 г. и переоборудовано в 1952 г. под общежитие завода Петровского, затем в вытрезвитель. В настоящее время отдано синагоге. Осенью 1990 г. синагога возобновила свою деятельность, помещение передано иудейской религиозной общине ХАБАД. В ней находится областной центр возрождения еврейской культуры и религии.

Синагога Короба (Резницкая II). Находилась на ул. Кузнечной, д. 41 (ныне ул. Подпольная). Ее посещали 300 человек. В 1922 году у синагоги были изъяты:

1. три украшения Торы – весом 4 фунта 38 золотников.

Оставлено во временное пользование:

1. одно украшение Торы (доска медная) – весом 3 фунта.
2. одна указка – весом 29 золотников [9].

После войны в синагоге раввина не было. Евреи молились сами – 150-200 человек. Уполномоченными еврейской общины были: Гуревич Яков Яковлевич, проживавший по ул. Белинского, д. 25 и Добровинский Бениамин, проживавший по ул. Михайловича, д. 26. Моления в синагоге начались с июня 1944 г. Но вскоре синагога была закрыта.

Синагога Поэлей (Пойалей) – Цедек. Находилась по ул. Ганнибаловской, д. 7 (ныне ул. 9 Января). Синагога была построена в 1904 г. [1, л.72]. Ее посещали 350 человек. Согласно списков движения имущества синагоги Поэль – Цедек синагога имела:

1. свитков Торы 10 шт.

2. серебряную корону 1 шт.
3. люстр 6 шт.
4. подсвечников 5 шт.
5. канделябров 3 шт.
6. богослужебных книг 100 шт.
7. серебра 5 фунтов и другое имущество [1, л.80-81].

При обследовании предполагаемого местонахождения синагоги Поэлей – Цедек, расположенной по ул. Ганнибаловской (ныне ул. 9 Января), между улицами Потемкинской (ныне ул. К. Маркса) и ул. Канцелярской (ныне ул. Гоголя), был проведен опрос жителей близлежащих домов. На основании сообщенных сведений можно с уверенностью говорить о местонахождении синагоги на углу ул. Гоголя и ул. 9 Января. Ее снесли в 60-х годах. На этом месте в настоящее время находится кафе «Каштан».

Синагога Бен–Цион. Находилась по ул. Еврейской (ныне ул. Шолом Алейхема). Синагогу посещали 150 человек [4, л.17-17 об.].

Синагога «Хабад II». Находилась по ул. Виттовской (ныне ул. Горького, д. 27) во дворе синагоги «Хабад I». Синагогу посещали 300 человек.

Синагогу разрушили и в настоящее время место, где она находилась, занимает двор синагоги «Хабад I».

Синагога Рабочая (Чернорабочих). Находилась по ул. Насыпной, д. 66 (ныне ул. Петренко). Ее посещали 300 человек [4, л.17-17об.]. Возможно, здание сохранилось. (Рис. 11).

Синагога Бен–Яков. Находилась на ул. Еврейской (ныне ул. Шолом Алейхема) и угол ул. Преображенской (ныне ул. Декабристов) в доме Рабиновича. Ее посещали 80 человек [4, л.17-17об.].

Синагога на старом еврейском кладбище. Ее посещали 80 человек [4, л.17-17об.].

Во время оккупации кладбище разграбили, синагогу разрушили. Обнаружить остатки синагоги не удалось. (Рис. 7).

На старом еврейском кладбище были похоронены многие известные херсонцы (Рис. 9). В настоящее время в районе Забалки встречаются надгробные плиты с еврейского кладбища, которыми вымощены подходы к частным домам.

Источники и литература

1. Государственный архив Херсонской области (далее – ГАХО). Ф. Р. 1887, оп. 3, д. 706.
2. ГАХО. Ф. Р. 1887, оп. 3, д. 712.
3. ГАХО. Ф. Р. 731, оп. 4, д. 105.
4. ГАХО. Ф. Р. 1887, оп. 3, д. 694.
5. ГАХО. Ф. Р. 1887, оп. 3, д. 698.
6. ГАХО. Ф. Р. 1887, оп. 3, д. 715.
7. ГАХО. Ф. Р. 1887, оп. 4, д. 105.
8. ГАХО. Ф. Р. 1887, оп. 3, д. 716.
9. Херсонський комунар. – 1922. – № 104, 10 мая.
10. Херсонський комунар. – 1922. – № 105, 11 мая.

Рис.1.

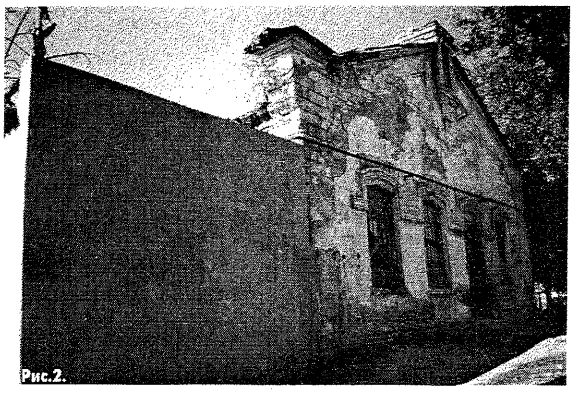
Рис.2.

Рис.3

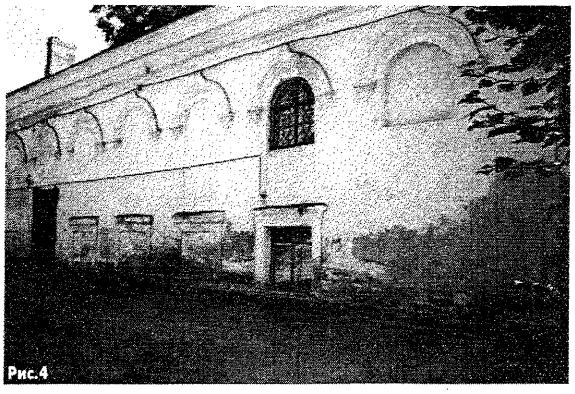
Рис.4

Рис.6

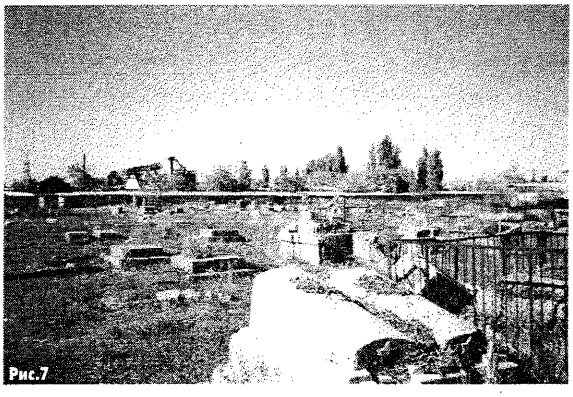
Рис.7

СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ

Рис. 1 Бывшая синагога Резницкая I (Розинского). Современный вид
Рис. 2 Бывшая синагога Шрайбера. Современный вид
Рис. 3 Бывшая Набережная синагога. Современный вид. (Снимок со двора)
Рис. 4 Бывшая Набережная синагога. Современный вид. (Снимок с улицы)
Рис. 5 Бывшая Солдатская синагога (Роскошникова и Гельбуха). Современный вид
Рис. 6 Бывшая Старо-Николаевсакая синагога. Современный вид
Рис. 7 Старое еврейское кладбище. На этом месте находилась кладбищенская синагога, разрушенная во время оккупации. Современный вид

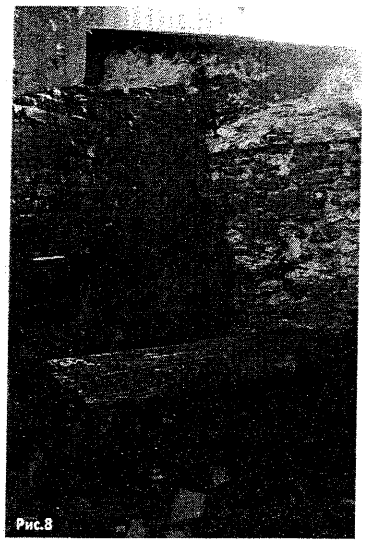

Рис.8

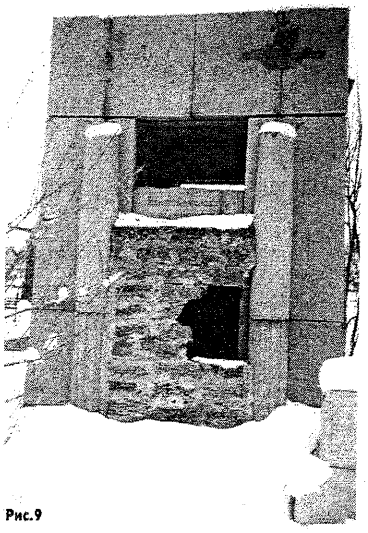

Рис.9

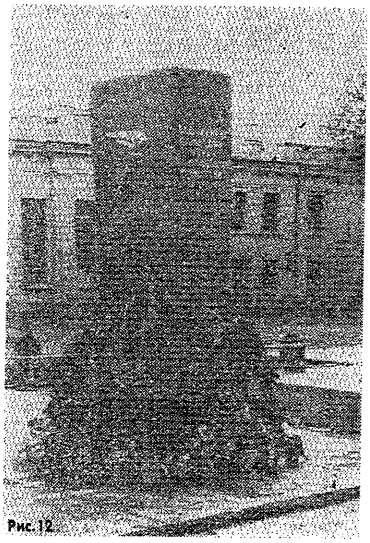

Рис.12

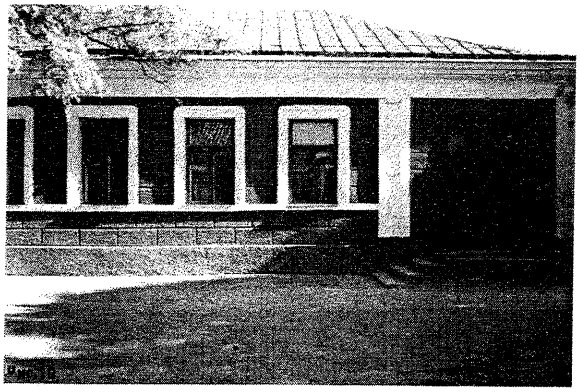

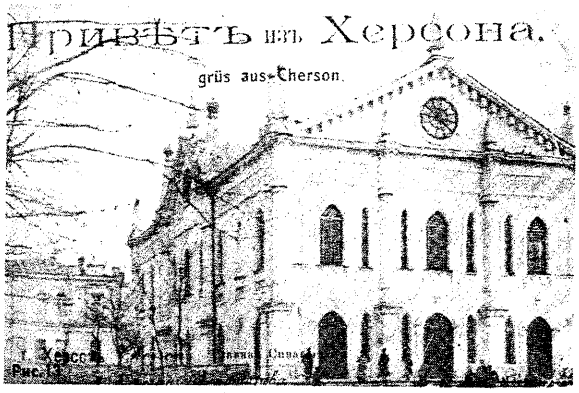

Рис. 13

СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ

Рис. 8 Фрагмент стены разрушенной Забалковской синагоги. Современный вид

Рис. 9 Надгробие главы херсонського биржевого комитета М.С. Рабиновича на старом еврейском кладбище. Современный вид

Рис. 10 Бывшая синагога Аавас-Ахим. Современный вид

Рис. 11 Предположительно здание бывшей синагоги Рабочей (Чернорабочих). Современный вид

Рис. 12 Памятник херсонцам-подпольщикам, казненным фашистами, установлен по ул. Суворовская в 1965 г. (Херсонска городская книга памяти. – Херсон, 1994. – С. 77). На заднем плане – предположительно здание синагоги Бен-Гамедраш

Рис. 13 Николаевская (Ново-Николаевская, Главная) синагога. Изображение на почтовой открытке нач. XX в. (Пиворович В.Б., Дяченко С.А. Улицами старого Херсона. Иллюстрированное приложение к журналу «Летопись Причерноморья». – Херсон, 2003. – С. 131)

Н.В. Коник

Директор Херсонського земського сільськогосподарського училища А.О. Ніколаєв: штрихи біографії

Ювілеї здавна були доброю нагодою згадати кращі моменти в житті людини, міста чи держави.

Місто Херсон багате і своїми людьми, і своєю історією. Ювілей міста дає можливість віддати належне тим, хто своїм життям і працею робили кращим, повнішим і багатшим життя нашого краю – як у матеріальному, так і в духовному плані.

Анатолій Олександрович Ніколаєв, директор Херсонського земського сільськогосподарського училища у 1881-1902 рр., був однією з таких особистостей. Основні віхи його службової діяльності висвітлено на сторінках ґрунтовного нарису, присвяченого історії Херсонського державного аграрного університету, який належить перу ректора цього університету, академіка В.О. Ушкаренка та завідуючої Народним музеєм університету Т.Д. Мартинової [1].

У 1964 р. професор тоді ще Херсонського сільськогосподарського інституту М.Й. Давидов у статті про революційно-демократичні традиції інституту, згадує А.О. Ніколаєва як ліберала і висвітлює деякі обставини (досить далекі, втім, від лібералізму), які привели до зміни керівництва училища у 1903 р. [2].

Історія училища, у т. ч. і 20-літній період, коли його очолював А.О. Ніколаєв, так чи інакше висвітлюється і в інших публікаціях, передусім, ювілейного характеру (окремими збірками наукових праць відзначені 75, 90, 120 і 125 роковини сільськогосподарського навчального закладу, відповідно у 1952, 1964, 1994 і 1999 рр. [3].

Постать А.О. Ніколаєва нас цікавить передусім тим, що саме йому випало сформувати в Херсоні навчальний заклад – перший спеціалізований в галузі сільського господарства – у якому вивчалася іноземна мова, у даному разі – німецька [4].

Саме з 16-ти годин на тиждень німецької мови, яка викладалася учням протягом усіх шести років навчання [5], розпочиналася історія кафедри іноземних мов Херсонського державного аграрного університету.

Джерельною базою даної публікації є особова справа А.О. Ніколаєва, яка зберігається в державному архіві Херсонської області [6] і яка, як уже згадувалося, частково опублікована авторами нарису з історії ХДАУ. Але справа значно об'ємніша, ніж її опублікований ключовий фрагмент, і в цілому проливає більше світла на цю неординарну для історії аграрної освіти в Херсоні людину. Справа складається з 34 аркушів рукописних і надрукованих на машинці текстів. Вона містить оригінальні документи (в основному це різні відношення і супровідні папери Херсонської губернської земської управи, копії особистих документів (формулярного списку в двох редакціях, атестату, посвідчень тощо) і чорнових записів (судячи зі змісту – це підготовчі матеріали до формулярного списку 1902 р.). Опубліковано саме цей, найповніший на той час список (датований груднем 1902 р.) [7].

Отже, кар'єра А.О. Ніколаєва, за скупими рядками службового формуляра та інших документів його особової справи, складається, в короткому викладі, так.

Народився Анатолій Ніколаєв у сім'ї колезького радника Олександра Ніколаєва 28 листопада 1842 р. Походив, як зазначає формуляр, з дворян. Хоча той же формуляр вказує, що маєтку, бодай якогось, не мав, тобто дворянство могло бути вислужене батьком. Вищу освіту отримав, навчаючись спочатку на

фізико-математичному факультеті Санкт-Петербурзького університету, а з 1873 р. – в Петровській землеробській і лісній академії, яку закінчив у червні 1875 р. [8]. Відповідний атестат отримав у жовтні цього ж року.

З 16 квітня 1876 р. дістав право на стипендію терміном на два роки для продовження освіти при Академії, зі спеціалізацією в галузі економіки сільського господарства. На цей час він уже мав статус кандидата сільського господарства (III рівень, за нинішньою класифікацією, тобто повну вищу освіту спеціаліста. – *Н.К.*). Незадовго до закінчення терміну свого стажування, 28 лютого 1878 р., згідно з поданою заявою, був зарахований у число чиновників Департаменту землеробства і сільської промисловості Міністерства державного майна; з цього ж дня, як кандидат сільського господарства, отримав чин колезького секретаря.

В цьому чині з 28 червня 1878 р. розпочав службу на посаді асистента кафедри землеробства Петровської Академії. У 1881 р., вже за вислугою років, отримав чин титулярного радника. В часі це співпало з певною кризою в Херсонському земському сільськогосподарському училищі (тоді ще чотирикласному), і заходами Херсонського губернського земства стосовно його реорганізації з підвищенням статусу училища до рівня середнього освітнього закладу і зміною підпорядкування – від Міністерства народної освіти до Міністерства державного майна. Про усе це у Санкт-Петербурзі клопотався відомий херсонський земський діяч Ф.П. Нікітін [9]. Він же підшукував і кадри для майбутнього шестикласного сільськогосподарського навчального закладу.

За рекомендацією Директора Петровської Академії Ф. Арнольда кандидатура асистента Ніколаєва розглядається Херсонським губернським земством в якості претендента на посаду директора училища. В серпні Ніколаєв отримує в Академії відрядження для ознайомчої поїздки в Херсон. Очевидно, пропозиція земства йому підійшла, оскільки 11 вересня 1881 р. він звільняється з посади асистента для того, щоб з 22 жовтня 1881 р. очолити колектив училища в Херсоні, в самий розпал роботи по його реформуванню. При цьому Міністр державного майна не погодився надати титулярному раднику Ніколаєву (IX клас чиновника тоді, тобто п'ятий від початкового, XIУ) статус директора, і майже половину терміну свого директорства, близько десяти років, А.О. Ніколаєв працював як "исправляющий должность" директора, тобто виконуючим обов'язки. У березні 1885 р. він став колезьким асесором, що дозволяло вже займати керівні посади середнього рівня, проте затвердження його в якості директора училища відбулося тільки 21 квітня 1891 р. У цьому ж році він був нагороджений і орденом Св. Анни 2-го ступеню. Далі його кар'єра прискорюється: у квітні 1895 р. він отримує ще один орден, Рівноапостольного князя Володимира 4-го ступеню; в липні того ж 1895 р. – чин статського радника, а у квітні 1898 р. – чин дійсного статського радника, тобто чиновника "генеральського" вже, IV класу [10]. Прискореному отриманню (чи, принаймні, відсутності зволікань в отриманні) останнього чину, можливо, сприяла особиста подяка імператора Миколи II, висловлена А.О. Ніколаєву в окремому рескрипті через міністра внутрішніх справ за громадську роботу як завідуючого переписним пунктом під час всеросійського перепису населення 1897 року. За це він отримав також "темнобронзову" медаль, запис про яку, крім названих вище нагород, разом з записами про срібну медаль на честь Олександра III та орден Станіслава 2-го ступеню також було зроблено в послужний список директора під завісу його служби в Херсонському земському сільськогосподарському училищі [11].

Тобто службова кар'єра А.О. Ніколаєва, як на провінційні умови і подвійне підпорядкування – Міністерству державного майна і Губернській земській управі – складалася цілком успішно. Але і базувалася вона – окрім усього іншого – на міцному освітньому фундаменті.

Якої якості були саме ці витоки директорської кар'єри Анатолія Олександровича Ніколаєва, переконливо демонструють документи. Вони ж, особливо програма стипендіата Петровської академії, проливають світло на систему підготовки і рівень вимог до претендентів на магістерський ступінь, що актуально сьогодні і для вищих учбових закладів України.

Документи публікуються вперше.

Документ №1

(Копія)

Программа занятий для кандидата сельского хозяйства А.А. Николаева, оставленного при Академии стипендиатом высшего разряда.

Кандидат Николаев оставлен на 2 года при Академии стипендиатом высшего разряда для занятий по сельскохозяйственной экономии и сельскохозяйственному счетоводству. В виду этого занятия его должны быть направлены к полному теоретическому и практическому изучению сказанных специальных предметов и их основных наук; при сем г. Николаеву следует обратить особое внимание на учение об организации сельскохозяйственных производств, взятых как отдельно, так и в совокупности в хозяйстве. Этот отдел сельскохозяйственной экономии должен составлять конечную цель занятий и к нему должны применяться результаты изучения других отделов сельскохозяйственной экономии.

Г. Николаев должен заниматься под руководством профессоров тех предметов, которые требуются Уставом Академии, при испытании на степень магистра сельского хозяйства, и профессора политической экономии.

Специальное изучение предмета должно сопровождаться знакомством с теми общими выводами экономических и агрономических наук, которые составляют основу или имеют применение к сельскохозяйственной экономии вообще и к учению организации в особенности, поэтому особенное внимание должно быть обращено:

1) На изучение законов образования и изменения цен, ренты и рабочей платы; на различные теории происхождения ренты а также на изучение данных, касающихся внутренней и внешней торговли России земледельческими продуктами.
2) На изучение поземельного кадастра и способов определения доходов с разных земельных угодий.
3) На изучение тех выводов агрономической химии, на которых основаны учения о статике плодородия почвы и различные способы обеспечения плодородия земли.
4) На изучение тех данных науки земледелия, на которых основано учение о плодосмене и о последовательности растений в севооборотах, тех изменений в культуре и ее приемах, которые вызываются географическими. экономическими и другими условиями хозяйства.
5) На изучение условий, определяющих выбор пород домашних животных, способов кормления и вообще содержания их, направление разных отраслей скотоводства в хозяйстве и проч.

Что касается занятий г. Николаева по специальным предметам, то они должны состоять в теоретическом и практическом изучении их.

Для теоретического изучения сказанных предметов необходимо проследить всю литературу их, причем в особенности следует обратить внимание на те ученые труды, в которых обстоятельно рассмотрены: зависимость общего строя хозяйства от местных условий, величины имения, взаимного соотношения разных земельных угодий и проч.; различные виды существующего в России общинного владения и пользования землей (великорусская община с переделами,

колонистская община без переделов, община, основанная на разделе окончательного продукта и проч.).

Практическое изучение специальных предметов должно состоять в ближайшем знакомстве с хозяйством и счетоводством академической фермы и с организациею различных, действительно существующих, образцовых хозяйств, по имеющимся в сельскохозяйственной литературе описаниям. Сверх того, г. Николаеву необходимо провести около 6-ти месяцев в частных, хорошо организованных хозяйствах преимущественно северной и средней полосы России, так как с хозяйствами южной России г. Николаев имел случай ознакомиться уже раньше. При выборе таких хозяйств можно указать с одной стороны на Остзейские губернии, где г. Николаев ознакомится с организацией интенсивного хозяйства, основанного на плодосеменном севообороте и травосеянии, а с другой стороны на Черниговскую губернию, где он в одно и то же время будет иметь возможность ознакомиться с организацией хозяйств, основанных на разведении свекловицы, на свеклосахарных и других технических производствах, а также на разведении табака и прочих торговых растений.

Во время этих экскурсий г. Николаеву следует изучить как самые условия, среди которых находятся хозяйства посещаемой им местности, относительно цен на земледельческие продукты, рабочей платы, пунктов сбыта и проч., так и происходящие отсюда последствия для самого хозяйства, а также влияние сказанных условий на существующую организацию хозяйства.

По прошествию каждого полугодия г. Николаев обязан представить в Совет Академии подробный отчет о своих занятиях. Во время пребывания в Академии следует разрешить г. Николаеву книг из библиотеки на сумму 25 рубл. без залога. Кроме того следовало бы ему разрешить пользоваться обедами из академической столовой на общих основаниях и казенной квартирой. Г. Николаев с разрешения г. Директора Академии, может ехать в отпуск на зимние каникулы, на последнюю неделю великого поста и на надели Св. Пасхи.

По выдержании экзамена на степень магистра сельского хозяйства, г. Николаев может рассчитывать на ходатайство со стороны Совета Академии о посылке за границу для дальнейшего усовершенствования в предмете избранной им специальности.

Подписал Профессор Илья Чернопятов.

Верно: слово і підпис – нерозбірливо.

ДАХО. Ф.189,оп.1,спр.581. – Арк. 31 – 32зв.

Документ № 2

(Копія)

АТТЕСТАТ

№ 2806

Совет Петровской Земледельческой и Лесной Академии сим удостоверяет, что Анатолий Николаев, сын Коллежского Советника Александра Николаева, родившийся 28-го ноября 1842 года, вероисповедания православного, в августе 1873 года поступил из числа студентов Физико Математического факультета Императорского С.Петербургского Университета, слушателем в Петровскую Академию, а в 1874 году переведен в III курс студентом по отделу сельского хозяйства. Во время пребывания в Академии он на испытаниях из предметов академического курса отдела сельского хозяйства оказал (так у тексті, – *Н.К.*) познания: из Земледелия общего и частного, из Сельскохозяйственной Экономии, Агрономической Химии, Физиологии Растений, Физиологии Животных, Аналитической Химии, Физики, Метеорологии, Ботаники описательной, Сравнительной Анатомии Животных, Зоологии, Минералогии, Геогнозии, Механики отличные; из зоотехнии, Неорганической Химии, лесоводства,

Технологии сельскохозяйственных производств, Политической экономии, Статистики хорошие а из Органической химии удовлетворительные.

На основании сего г. Николаев Советом Петровской Земледельческой и Лесной Академии постановлением 17 июня 1875 года удостоен звания действительного студента сельского хозяйства, с присвоением ему на основании ст. 75 ВЫСОЧАЙШЕ утвержденного 16-го июня 1873 года Устава Академии, всех прав и преимуществ, представленных действительным студентам Российских Университетов с тем, что если он в годичный срок со дня утверждения его в звании действительного студента представит требуемое для присуждения степени кандидата сельского хозяйства письменное рассуждение, то может быть утвержден в этой степени.

Аттестат сей с приложением академической печати дан в Петровском-Разумовском октября 31 дня 1875 года.

(подписали) Директор Петровской Академии Ф. Королев. Декан Профессор В. Содичевский. Секретарь Совета Э. Реш. (Место печати)

ДАХО. Ф.189,оп.1,спр.581. – Арк 33 – 33 зв.

Документ № 3

(Оригінал)

СВИДЕТЕЛЬСТВО

№ 2478

Дано сие Ассистенту Петровской Земледельческой и Лесной Академии, Коллежскому секретарю Анатолию Александровичу Николаеву на свободный проезд в Херсонскую губернию и обратно от нижеподписанного числа впредь по первое Сентября тысяча восемьсот восемьдесят первого года. В вышеизложенном удостоверяю подписью и приложением казенной печати. Причитающийся гербовый сбор уплачен. Петровское-Разумовское. Августа 3 дня 1881 года.

Директор Петровской Академии Ф. Арнольд

(гербова печатка)

Секретарь Э. Реш

ДАХО. – Ф.189,оп.1,спр.581. – Арк. 34

Джерела та література

1. Ушкаренко В.А., Мартынова Т.Д. Херсонский государственный аграрный университет: (1874 – 1999): Историч. очерк. – Херсон, 1999. – С. 18.
2. Давыдов М.И. Поколение цюрупинцев (Революционно-демократические традиции Херсонского сельскохозяйственного института) // Тезисы докладов, сообщений и рефератов Херсонского сельскохозяйственного института им. Цюрупы к научной конференции, посвященной 90-летию института (10 дек. 1964 г.). – Херсон, 1964. – С. 16.
3. Херсонский сельскохозяйственный институт им. А.Д. Цюрупы. Научные записки. Вып. 4-й. (Посвящен 75-летн. юбилею ин-та). – Херсон, 1952.; Тезисы докладов, сообщений и рефератов ... к 90-летию ин-та (10 дек. 1964 г.). – Херсон, 1964.; Этапы большого пути, 1874 – 1994: юбилейный сборник работ / Херс. с/х ин-т им. А.Д. Цюрупы; Редкол.: Ушкаренко В.А и др. – Херсон, 1994.; 125 років Херсонському сільськогосподарському навчальному закладу: Зб. наук. статей / Редкол. Ушкаренко В.О та ін. – Херсон, 1999.
4. Див: Статут Херсонського земського сільськогосподарського училища, затверджений 4 серпня 1882 р. і 3 травня 1889 р., параграф 12, пункт 3 // Исторический очерк 25-летней деятельности Херсонского Земского Сельско-Хозяйственного училища, 1874 – 1899 гг. / Издание Херсонской Губернской Земской Управы. – Херсон, 1900. – С. 119.
5. Там само. – С.5 5, 170-171.
6. Державний архів Херсонської області (ДАХО). – Ф. 189, оп. 1, спр. 581. – Херсонское земское сельскохозяйственное училище. Личное дело Николаева Анатолия Александровича (директора сельхозучилища). 1882-1902. – 34 с.
7. Там само. – Арк. 22-30
8. Там само. – Арк. 33-34зв.
9. Детальніше про історію училища в 1874-1919 рр. див.: Ушкаренко В.О., Мартинова Т.Д. – Вказ. праця. – С. 13-47

10. Шепелев Л.Е. Титулы, мундиры, ордена в Российской империи. – Ленинград, 1991.–С. 80, 116.
11. ДАХО. – Ф. 189, оп. 1, спр. 582. – Арк. 1-30; Ушкаренко В.О., Мартинова Т.Д. – Вказ. праця. – С. 18.

Summary

The author considers the official career of the Kherson Zemstvo agricultural college head A. O. Nikolaev in 1881 – 1902. The Kherson State Archives documents dedicated to some aspects of his scientific preparation are published in the article.

Н.В. Шушляннікова

Культура Херсона XIX ст.

Культура Херсона XIX ст. мала свої певні особливості, пов'язані зі специфікою його розвитку та своєрідністю населення.

На межі XIX – XX ст. у губернському центрі діяло 7 спеціальних середніх закладів: земське сільськогосподарське училище, учительська семінарія, комерційне училище, училище торгівельного мореплавства, дві фельдшерські школи [4]. На початку XX ст. у Херсоні виникають нові навчальні заклади: жіноча гімназія, єврейське училище. Стан навчального процесу, матеріальне забезпечення, учбове обладнання в різних навчальнихих закладах Херсона були не однакові. Так, у розповіді ревізора Міністерства освіти, що у 1907 р. відвідував Херсонську губернську семінарію, відомо про незадовільний стан організації навчального процесу, облаштування учбових приміщень і класів. "Будівля, де працювала семінарія, – доповідав службовець, – стара, замала і не задовольняє потребам. Класні кімнати невеличкі за розміром, з низькими стелями та поганою вентиляцією; актового залу немає..., немає також приміщення для фізичного кабінету." Відносно обладнання учительської семінарії, то воно, як свідчить міністерський чиновник, "убоге, кабінети, учительська та інвентар знаходяться в жахливому становищі. Серед навчальних приладів не вистачає географічних атласів." Разом з тим, "постановка навчальної справи – задовільна", [4] – робить висновок перевіряючий.

Свідчення протилежного характеру про організацію учбового процесу, рівень викладання, духовну атмосферу в Херсонській чоловічій гімназії початку XX ст. зустрічаємо у спогадах мешканців міста, а згодом, відомих діячів культури письменника Б.А. Лавреньова та історика Є.В. Тарле. "Батьки мої, – згадував Б.А. Лавреньов, який народився у Херсоні у 1901 р., – були вчителями і все своє життя підтверджували почесне звання народних вчителів." В 1910 р. він став "гімназистом першого класу Херсонської першої чоловічої гімназії". "У цілому я згадую її добром. Серед наших викладачів були люди, гідні похвали, освічені, які з любов'ю намагалися наповнити наші молоді голови знаннями." Серед них Б. Лавреньов особливо виділяє "талановитого викладача історії" М.А. Волянського [3, 56].

Дуже тепло про Херсон – місто свого дитинства і навчання згадував видатний радянський історик Є.В. Тарле. Роки навчання в Херсонській гімназії "були кращими роками", і про "миле, затишне містечко" – Херсон, – "у мене залишилися найкращі спомини, так само і про гімназію". Він, як і Лавреньов, добре згадує вчителя історії Волянського і чеха Індру, "улюбленеця цього закладу" і Кустовського – "директора видатного фахівеця в галузі давніх літератур, і ряд інших викладачів, які залишили по себе добру пам'ять" [7, 131].

На початку 1820-х рр. у Херсоні побував О.С. Пушкін, під час свого заслання на Південь. У будівництві Херсона брав участь його двоюрідний дід Ганнібал, про якого поет розпитував старожилів у 1821 р., які зберігали ще пам'ять діда. Появу

О.С. Пушкіна у Херсоні пов'язували із перебуванням його в маєтку діда І.А. Ганнібала у с. Білозерка. Саме тут О.С. Пушкін познайомився з творами місцевих літераторів С. Боброва, П. Захар'їна, С. Гуманського, І. Зайцевського та ін. У 1821 р., коли О.С. Пушкін, замислював "Бахчисарайський фонтан", у листі до брата він просив прислати "Тавриду" Боброва. Саме ця поема слугувала Пушкіну своєрідним заспівом до створення його романтичної поеми "Бахчисарайський фонтан". Книги І.Захар'їна також мали вплив на творчість О.С. Пушкіна і знайшли відлуння у трагедії "Борис Годунов".

У середині XIX ст. Херсон відвідали В. Белінський, М. Щепкін, деякий час тут працював І. Айвазовський. Двічі в Херсоні побував А. Скальковський, який працював у місцевому архіві. Багато мандрівників і дослідників відвідали Херсон у цей період, – К. Зеленецький, О. Афанасьєв-Чужбинський та ін. Культурне життя губернського міста було досить спокійним.

Піднесення культурного рівня Херсона було тісно пов'язано з економічним розвитком краю у другій половині XIX ст. Херсонська громадськість 70-90-х рр. веде досить активну діяльність, створюються гуртки, відкриваються бібліотеки, музеї, випускаються журнали, газети, виникає театр.

У 1872 р. у Херсоні була відкрита громадська бібліотека, діяльність якої мала великий вплив на духовне життя міста. Важливу роль у її створенні відіграв незмінний протягом багатьох літ міський голова Херсона М.Є. Беккер, "колишній аристократ і товариш по службі Л. Толстого у Севастополі". При його підтримці у Херсоні і виникла "незвичайна для провінції" чудова бібліотека. Ця подія докладно висвітлювалася у місцевій пресі. Газета "Юг" розповідала, що перші збори по затвердженню бібліотечного статуту відбулися 28 березня 1872 р. Спочатку бібліотеці "було надано в тимчасове користування приміщення дворянських зборів, а з 18 червня 1872 р. дирекція відчинила бібліотеку". Відкриття бібліотеки стало видатною подією в культурному житті міста, про що свідчить кількість відвідувачів: "кількість публіки була такою значною, що перевищувала усі очікування дирекції, члени якої по черзі виконували обов'язки бібліотекаря, майже не встигаючи задовольняти потреби читачів". Головний контингент читачів є юнацтво. "Пізніше внаслідок розпоряджень керівників навчальних закладів, які не визнавали для учнів читання в бібліотеці" доступ до бібліотеки був ускладнений. З часом, коли чисельність бібліотеки збільшилася, "у 1882 р. загальні збори вирішують придбати власне приміщення. Будівництво велося з серпня 1896 до жовтня 1897" [2].

Бібліотеку очолювала відома в усьому місті "ентузіастка бібліотечної справи" В.К. Шейнфінкель. Незвичайність для провінції міської бібліотеки Херсону, як згадують сучасники, полягала в тому, що В.К. Шейнфінкель поряд з дозволеними властями книгами, утворила "секретний фонд", з якого книги видавалися перевіреним читачам, особливо юнакам. Серед останніх був і гімназист Борис Лавреньов [3, 54]. При бібліотеці був утворений краєзнавчий відділ ім. Г.О. Потьомкіна, який пізніше став базою для створення історико-краєзнавчого музею.

Відкриття першого музею у Херсоні також знайшло відображення на сторінках місцевої преси. 31 травня 1898 р., повідомляє газета "Юг", "в приміщенні міської громадської ради відбулося святкове відкриття губернської вченої архівної комісії і губернського археологічного музею, розташованого в будинку бібліотеки..." Особлива роль у створенні міського музею в Херсоні належить відомому археологу, краєзнавцю, журналісту, громадському діячу В.І. Гошкевичу. Ще у 1890-х рр. у вільний час від основної служби секретарем Губернського статистичного комітету, він займався археологічними розкопками "на лівому березі Дніпра, напроти Херсону". "Результати, – як свідчив дослідник, – перевищили всі

очікування. Тут виявилися сукупність пам'яток кам'яного віку, скіфської епохи, часів переселення народів та різних пізніших кочовиків". Обсяг археологічних робіт настільки збільшився, що як розповідав В.І. Гошкевич, "в мене не вистачало можливостей керувати ними, а в приміщенні губернського статистичного комітету не вистачало місця складування належним чином усіх зібраних в музеї пам'ятників старовини." Свою промову на відкритті музею В.І. Гошкевич закінчував словами: "Віддаючи музей вченій архівній комісії, я тільки можу від всієї душі побажати йому подальшого розквіту та розвитку." [9]

В.І. Гошкевич видавав і спеціальне видання "Літопис музею", сім випусків з 1910 по 1916 р. Музей, до речі був відкритий для відвідувачів щоденно і вхід був безкоштовний.

У другій половині XIX ст. в Херсоні виникає україноφільський рух, який мав переважно культурницьку спрямованість. Мова йдеться про "Херсонський гурток Русова" 1885-1889 рр., тобто місцеву громаду, діяльність якої пожвавилася, з приїздом до Херсона в 1885 р. О.О. Русова, відомого статистика, фольклориста, етнографа та філолога. До складу громади входила місцева інтелігенція: Л. Василевська (Дніпрова чайка), М.Ф. Чернявський, А. Конощенко (А. Грабенко), О.О. Браднер. Спільними зусиллями був підготовлений альманах "Степ", надрукований у Петербурзі в 1886 р., в якому були представлені твори І. Нечуя-Левицького, І. Карпенка-Карого, А. Конощенка та ін. Пізніше, у 1905 р. М. Коцюбинським та М. Чернявським був укладений та виданий альманах "З потоку життя".

У другій половині XIX ст. культурне життя Херсона було досить різноманітним. Літературне життя у Херсоні було насиченим і характеризувалося виникненням такого явища в літературному житті провінції як "безіменна література". Це означає, що протягом десятиліть у різних виданнях публікувалися десятки і сотні літературних творів – вірші, повісті, оповідання, начерки, які підписані псевдонімами або криптонімами: "Тамара", "Ант. Горяинов", "Сверчок", "А.П", "Дядя Боря", "Allegro" та ін. Імена авторів так і залишилися назавжди невідомі, але усі ці твори, різні за жанром і талантом, створюють атмосферу провінційного губернського центру Херсона, що дає підстави говорити дещо ширше про "безіменну культуру міста" [6, 118].

Цікавий і такий факт. У 1891 р. по Херсонській губернії пішки мандрував М. Горький, який свої враження від подорожі відобразив в низці оповідань "Помста", "Мій супутник" та ін.

В Херсоні досить часто, як свідчать повідомлення в газетах, проводилися виставки картин, місцеве населення цікавилося мистецтвом, живописом. Пропагандою цього виду мистецтва в Херсоні займалося Херсонське товариство витончених мистецтв [1]. Воно займалося організацією вернісажів, пропагуванням нових течій в живописі та творчості місцевих художників. Завдяки діяльності товариства, стає відомим ім'я Н. Садовського, уродженця Білозерки, відомого художника , у майбутньому – одного з засновників "Товариства південноросійських художників". Тема життя селян Херсонщини неодноразово відображається в роботах Н.Д. Кузнєцова, Г. Ладиженського, І. Похитонова, П. Волокідіна. Протягом тривалого часу на етюди до Херсону приїжджали М. Греков, І. Бродський, С. Колєсніков.

У 1908 р. в Херсоні було відкрито Музичне училище, в якому плідно працював український фольклорист-музикознавець А.М. Конощенко (Грабенко). У Каховці, яка входила до складу Херсонської губернії, тривалий час мешкав і працював А. Спендіаров, автор "Української сюїти".

Разом з тим, у центрі культурного життя Херсона як типового центру російської провінції, був театр. Приміщення міського театру було збудовано у

Херсоні на громадські кошти у 1889 р. У Херсонському театрі завжди виступали високопрофесійні драматичні трупи з добрим акторським складом та репертуаром. У 1903 р. в Херсоні був організований російський театр – "Товариство нової драми". До театральної трупи входили вихованці МХАТ – Буткевич, Стєпная, Кошеверов, Пєвцов, Костромський та ін., а очолював її В. Мейєрхольд.

Діяльність цієї трупи справила велике враження на херсонську публіку, що знайшло відображення в численних відгуках, газетних рецензіях, спогинах та мемуарах. Молоді актори, писав згодом відомий театральний діяч Херсона Ю. Шумський, "принесли на провінційну сцену частку великого мистецтва Художнього театру". По-друге, діяльність "Товариства нової драми" під керівництвом Мейєрхольда приваблювала херсонського глядача новим репертуаром "мхатівським", – який включав п'єси М. Горького, А. Чехова, К. Толстого, О. Островського, Г. Ібсена.

Херсонська преса з захопленням писала про виставу чеховської "Чайки", в Херсоні у 1902 р., яку називала "подією в історії театру", "святом нашого театру". "Усі виконавці, – писав рецензент, – відчували п'єсу і розуміли чеховську глибину і простоту..." Високу оцінку критика здобули акторські роботи Мейєрхольда, який "привніс до своєї ролі Костянтина Треплєва багато молодого вогню, запальності та пристрасті" та Кошеверова, який грав Тригоріна, і "блискуче справився зі своєю важкою роллю" [5].

Б. Лавреньов, згадуючи про театральні сезони 1903-1905 рр., писав, що саме тоді вперше побачив молодого Москвіна в ролі царя Федора, Мейєрхольда в "Бранде" і в "Смерті Івана Грозного" (царь Іван) і Кошеверова в "Борисі Годунові" [3, 56].

Дуже образно і яскраво передає свої враження від театральної трупи Мейєрхольда, її участі у культурному житті Херсона Ю. Шумський: "...нечуваний до того часу в провінційному театрі ансамбль, виключна життєва простота акторського виконання – все це вразило херсонського глядача, одразу завоювало його любов і повагу" [8, 105-107].

Особливою повагою херсонської публіки користувалися гастролі українських театральних труп. "Святом для нас, херсонців, – писав Ю. Шумський, – були і гастролі великих українських акторів – М. Заньковецької, І. Карпенка-Карого, П. Саксаганського." У херсонській пресі зустрічається чимало відгуків про творчість засновників українського реалістичного театру: "Бенефіс П.К. Саксаганського" (1896); "Гастролі П.К. Саксаганського" (1903); "М. Заньковецька в Херсоні" (1913); "М.К. Садовський в Херсоні" (1913) та ін.

Видатна роль театру у провінції, зокрема у такому губернському центрі як Херсон, не обмежувалася лише знайомством з заїжджими трупами та акторами. Освічена молодь провінції прагнула до творчої, театральної діяльності. "Ми, юні аматори театру, – згадує Ю. Шумський, – не проминали жодної вистави, всіма правдами і неправдами намагалися потрапити на репетиції, і, нарешті, з величезним трепетом "взяли участь" у виставах "Товариства нової драми" як статисти. Пізніше, у 1907р. "ми, міські та портові робітники й дрібні службовці створили на околиці свій любительський гурток." Цей театральний гурток херсонських ентузіастів згодом почав конкурувати з міським театром. "Дехто з антрепренерів міського театру навіть скаржився генерал-губернатору, нібито ми відбиваємо у них хліб." Така популярність театрального гуртка Ю. Шумського стала можливою завдяки сучасному репертуару – п'єсам Горського, Чехова, Островського, Карпенка-Карого, Шевченка, Шіллера, а також "високим зразком" театральної майстерності, яку учасники гуртка "бачили у виставах "Товариства нової драми", у грі уславлених гастролерів, великих майстрів-реалістів" [8, 6].

Таким чином, розвиток культури свідчить, що Херсон був типовим губернським центром імперії. Це було затишне місто з адміністративними установами та різноманітним етнічним складом населення. Основним етнічним елементом були українська та російська етнічні групи, які і зумовили слов'янський характер культури міста і спосіб життя його мешканців.

Джерела та література

1. Выставка картин в Херсоне // Юг. – 1899 – 31 октября.
2. 25 лет Херсонской общественной библиотеке // Юг. – 1898. – 3 сентября.
3. Лавренев Б. Короткая повесть о себе // Лавренев Б. Собрание сочинений: В 6 т. М., 1963. – Т. 1. 316 с.
4. Народное образование в Херсонской губернии // Херсонская почта. – 1913. – № 67.
5. «Смерть И.Грозного» в постановке Кошеверова-Мейерхольда // Юг. – 1902. – 6 декабря.
6. Сухопаров С. Безымянная литература // Константы. Альманах социальных исследований. – 1993. – Т. 1. – № 1. – С. 117-123.
7. Тарле Е.В. Воспоминания об учебе в Херсонской гимназии // УІЖ. – 1957. – № 1.
8. Шумський Ю. Оповідання і статті.–К., 1964.–176с.
9. Юг. – 1898. – № 70.

В.В. Дяченко

История музея

В канун празднования 25-летнего юбилея областного художественного музея им. А.А. Шовкуненко мы, прежде всего, обращаемся к истории его основания. Когда в середине 70-тых гг. в городе создавался новый музей, поводом к его открытию послужили два значительных обстоятельства. В 1976 г. Херсон получил в наследство завещанное собрание ленинградской коллекционерки М.И. Корниловской. В то же время художественный отдел краеведческого музея передал свою коллекцию музею-преемнику. Слияние двух обширных коллекций явилось основой для рождения Херсонского областного художественного музея, а история двух коллекций стала неотъемлемой частью его истории.

Создание коллекции бывшего художественного отдела краеведческого музея началось с 1890 г., когда по инициативе Виктора Гошкевича в Херсоне открылся археологический музей. При нем существовал отдел церковной старины, куда поступали старинные иконы и утварь, а кроме того, коллекция все время пополнялась приносимыми в дар произведениями живописи и гравюрами. В собрании церковного отдела преобладали предметы XVII – XIX вв., но были экземпляры и глубокой древности – времен великокняжеских, собранные вблизи самого Херсона, религиозные предметы из руин Запорожской Сечи, десять икон на холсте украинского письма. Эта постоянно расширяющаяся коллекция вполне могла составить основу для небольшого художественного музея.

В культурной среде губернского города начала века необходимость в организации музея изящных искусств ощущалась особенно остро. Художественные выставки в Народном Доме и Губернском Земстве, появление Общества Любителей Изящных Искусств, распространение частного коллекционирования способствовало формированию той социальной атмосферы, при которой должны были появиться энтузиасты и возникнуть музей. В мае месяце 1911 года князь Николай Антонович Гедройц, известный меценат и общественный деятель, имевший прочные связи с Императорским домом в Петербурге, обратился к Городскому голове Николаю Блажкову с предложением основать в Херсоне музей изящных искусств. При этом по заявлению Гедройца, условия, на которых может существовать подобное учреждение, были следующие:

1) город обязан предоставить соответствующее помещение, безопасное в пожарном отношении;
2) город должен означенное помещение отапливать в зимние месяцы, освещать и охранять произведения искусства.

Городской Голова, сознавая большое значение музеев в деле просвещения и считаясь с тем обстоятельством, что наличие музея изящных искусств является желательным не только для местного населения, но и для жителей соседних городов, стремящихся удовлетворить свои эстетические потребности, и что подобные учреждения подымают значение города до степени высококультурного центра, в свою очередь обратился к князю Гедройцу с просьбой. От имени Городского Управления Блажков просил о возможности бесплатного получения для будущего музея картин, статуй, ваз от Императорской Академии Художеств, Императорского Эрмитажа, музея Императора Александра III (Русского Музея), Императорского фарфорового завода, Монетного двора и проч. Благодаря ходатайству князя Гедройца Великая Княгиня Мария Павловна обещала, что в случае открытия в Херсоне музея изящных искусств, Академия Художеств будет присылать художественные произведения, число которых будет колебаться от 5 до 7 в год, а также ценные художественные издания и гравюры. Императорский же фарфоровый завод свидетельствовал права на получение 24 фигур из бисквита. Воля Ее императорского высочества была отражена Гедройцем в письме, посланном в Херсон. В том же году на очередном заседании Херсонской Городской Думы были приняты постановления, необходимые для учреждения и функционирования музея. В 1912 г. Музей Изящных Искусств был открыт в помещении педагогического музея, вследствие чего последний был переведен в помещение народной аудитории. На основании постановления Думы Музею было предложено присвоить Имя Ее Императорского Высочества Великой Княгини Ольги Николаевны.

Об интересе населения к Музею Изящных Искусств свидетельствовали данные посещаемости. Среди его посетителей можно было встретить не только интеллигенцию, но и учащихся, фабричных рабочих, простолюдинов. Сознавая, кому обязаны граждане г. Херсона в деле учреждения музея, Городская Дума уполномочила Городского Голову Блажкова поднести Великой Княгине Марии Павловне благодарственный адрес от населения города. В нем, в частности, говорилось:«...То, что казалось неосуществимым, получило бытие благодаря сердечному отношению Вашего Императорского Высочества, всегда отличавшему Членов Царствующего Дома Романовых, к широкому развитию художественного просвещения в нашем отечестве... Нижеподписавшиеся посетители музея, принадлежащие ко всем слоям городского населения, почитают для себя за счастье принести Вашему Императорскому Высочеству чувства любви и горячей благодарности за оказанную населению нашего города милость, давшую нам возможность переживать неоднократно пробуждаемые искусством высокие наслаждения, почтительнейше прося о высоком Вашего Императорского Высочества содействии к дальнейшему развитию и процветанию музея». Важные заслуги князя Гедройца также были отмечены Городской Думой, тем более, что открытый в Херсоне музей был первой ласточкой его широкой общественной деятельности, направленной на устройство музеев в провинции.

На протяжении всех лет своего существования, вплоть до 1944 г., художественный музей постоянно пополнялся произведениями искусства. До революции источниками их поступления были передачи Академии Художеств, приобретения у частных лиц, дары художников и меценатов. После Октябрьского переворота 1917 г. и в последующие годы в музей поступили вещи из национализированных частных коллекций, закрытых храмов, а также

многочисленные работы советских мастеров. По имеющимся данным, накануне Великой Отечественной войны музейное собрание насчитывало около 700 экспонатов. Во время фашистской оккупации большая часть музейных ценностей была вывезена в Германию и Румынию, кроме того, уничтожению подверглась практически вся музейная документация, в результате чего художественный музей в Херсоне перестал существовать. В послевоенный период начались поиски утраченных ценностей, в 1948 г. было найдено и передано в Херсонский исторический музей (бывший археологический) 70 произведений искусства, преимущественно графических листов. Однако вновь образовать при нем художественный отдел удалось лишь в 1966 г.

Незначительные фрагменты коллекции музея изящных искусств, к счастью, сохранились до наших дней. Они разбросаны по музеям Херсона, Николаева, Калуги. Не исключено, что часть бывших экспонатов ныне хранится в приватных коллекциях Херсона, Одессы. В настоящее время в собрании Херсонского художественного музея им. А.А. Шовкуненко находится всего пять произведений XIX – нач. XX вв. из довоенной коллекции.

Такой представляется история нашего предшественника – Музея Изящных Искусств в Херсоне, основанного в 1912 г. И, может быть, именно, эту дату следует считать точкой отсчета не такой уж маленькой и полной зигзагов музейной судьбы. Ведь если бы не разруха и грабежи военных лет, мы могли бы смело и уверенно исчислять свой возраст девятью десятилетиями.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Список картин, переданных Императорской Академией Художеств Музею Изящных Искусств в 1912 г.

1. «Овер из окрестностей Парижа» – А.И. Алексеев.
2. «Восход луны» – Р.А. Бергольц /С 1905 г. – академик акварельной живописи/.
3. «Прощеное воскресенье» – К.А. Вещилов /Учился у Репина/.
4. «У перевоза» – Е.Е. Волков (1844-1920) /С 1899 г. – академик/.
5. «На пожар» – А.К. Жаба (1878-1942) /В 1907 г. получил звание художника за картину «На пожар». До 1956 г. находилась в собственности Херсонского музея, затем передана в Николаевский художественный музей/.
6. «Летний день» – В.И. Зарубин (1866-1928) /Ученик Куинджи. С 1909 г. – академик/.
7. «Ранней весной» – И.Ф. Колесников.
8. «Жатва» – А.И. Морозов (1835-1904) /С 1864 г. – академик/.
9. «Морозное утро» – К.Я. Крыжицкий (1858-1911) /Учился у барона М.П. Клодта. С 1889 г. – академик/.
10. «Сестры» – Н.К. Пимононко (1862-1912) /С 1904 г. – академик/.
11. «Лагуна» – В.Д. Поленов (1844-1927) /С 1876 г. – академик, с 1892 – профессор/.
12. «Шамсин» (акварель) – Н.И. Каразин /Художник-этнограф, писатель и рисовальщик. С 1907 г. – академик/.
13. «Колокольня Ивановского монастыря в Казани» – И.П. Суханов.
14. «Удобнее верблюду...» («Удобнее верблюду пройти в игольное ушко, чем...», второе название картины «Христос и богатый юноша», 1866-1867 гг.) – Ф.П. Чумаков (1823-1911) /Учился у Басина. С 1852 г. – академик. До 1956 г. картина находилась в собственности Херсонского музея, затем передана в Николаевский художественный музей/.
15. «Арест митрополита Филиппа» – С.Т. Шелковый. (1870-?) /С 1910 г. – звание художника за эту картину. До 1956 г. находилась в собственности Херсонского музея, затем передана в Николаевский художественный музей/.
16. «Развалины Кокенгузена» – Ю.И. Феддерс (1838-1909) /С 1880 – академик/.
17. «Поздняя осень» – М.И. Холодовский (1852(\)-1926) /Во время В.О.В. картина была спасена благодаря художнику Курнакову. Хранится в Херсонском художественном музее. Этюд к картине под названием «Хуторок» демонстрировался на выставке произведений конца XIX – начала XX вв. из частных коллекций г. Киева в 1959 г./
18. «Копия с блудного сына Сальватора Розы» – неизвестный художник.
19. 20, 21, 22, 23 – этюды А.П. Боголюбова (1824-1896) /С 1858 г. – академик/.

Чугунные отливки - барон Клодт

24. Человек, садящийся на лошадь.
25. Артиллерист верхом.
26. то же.

27. то же.
28. Павшая лошадь и волк.
29. Лежащая лошадь.
30. Стоящая лошадь.

Гравюры, посвященные событиям войны 1812 г.

Отдела 1-го №№ 19, 73, 30, 32, 72.
Отдела 2-го №№ 184, 171, 151, 188, 185, 165, 124, 49, 147, 70.
Отдела 3-го №№ 94, 33, 10.
Отдела 4-го № 24.
Всего девятнадцать гравюр.

Из них сохранились до наших дней (в коллекции Херсонского краеведческого музея):

1. «Сражение при Бородине». Работы Фёдорова. Изд. в 1814 г. в Петербурге.
2. «Взятие города Вязьмы». Работы К.П. Беггрова (1799-1875). Изд. в 1814 г. в Петербурге.
3. «Разбитие маршала Нея при г. Красном». Работы Федорова. Изд. в 1814 г. в Петербурге.
4. «Разбитие Наполеона при переправе через р. Березину 16 и 17 ноября 1812 г.». Работы Федорова. Изд. в 1814 г. в Петербурге.
5. «Разбитие маршала Виктора при Старом Борисове 15 и 16 ноября 1812 г.». Работы К.П. Беггрова (1799-1875). Изд. в 1814 г. в Петербурге.
6. «Победа при Малом Ярославце». Работы К.П. Беггрова (1799-1875). (Передана в Калужский обл. краеведческий музей).

Императорский фарфоровый завод

Бисквит

1. «Последний вздох корабля» мод. А. Адамсон, исп. Шмаков (Херсонский краеведческий музей).
2. «После купанья» мод. Гинцбурга, исп. Лукин.
3. Скульптура по мод. А. Адамсон, исп. Шмаков.
4. «Амур» мод. Фальконет, исп. А. Лукин.
5. «Юность» мод. Бернер, исп. И. Зотов.
6. «Бюст императора Александра Третьего» мод. Шлейфер, исп. Шмаков (около 60 см).

Цветная глазурь

1. Ваза (высота около 40 см).

Подглазурная живопись красками горнового огня

2. Ваза «Капорцы» рис. и исп. М. Рафаэль.
3. Ваза «Цинерария» рис. и исп. его же.
4. Ваза «Хуторок» рис. и исп. Г. Зимин.
5. Ваза «Лунная ночь» рис. исп. его же.

Хрусталь

Резной

1. Ваза «Чертополох» рис. и исп. Л. Орловский.

Шлифованный

2. Ваза «Огневые лилии» рис. и исп. М. Омроков.
3. Ваза (около 24 см).

Дары художников

1. Бабут М.М. «Портрет дамы с книгой» (дар Бабута).
2. Егорнов С.С. – три этюда (дар Егорнова, имел звание классного художника 1-ой степени).
3. Его же, – один этюд (дар князя Гедройца).
4. Лемох К.В. /1841-1910/ (с 1875 г. – академик, в 1897-1909 гг. состоял хранителем художественного отдела Русского Музея) – два этюда, один из них, возможно, интерьер крестьянской избы (дар князя Гедройца).
5. Горбунов К.А. /1822-1893/ (с 1851г. – академик) – Этюд (лошади ?) (дар князя Гедройца).
6. Маковский В.Е. /1846-1920/ (Учился в МУЖВЗ, с 1878 г. – академик, с 1894 г. – профессор-руководитель жанровой мастерской в Высшем Художественном Училище при А.Х.) – один этюд (дар князя Гедройца).
7. Гинцбург И.Я. (с 1911 г. – академик скульптуры) – «Подсказывает» – гипсовая фигура (дар Гинцбурга).
8. Его же – «Купальщик» – гипс (дар Гинцбурга).
9. Эдуардс Б.В. «Суворов» – бронзированный гипс (дар Эдуардса).
10. Восточная ваза с подставкой – бронза (дар князя Гедройца).
11. Эдуардс Б.В. «Бюст Л. Пастера» – бронза (дар Эдуардса).

1914 год

Благодаря ходатайству и инициативе князя Н.А. Гедройца из Императорской Академии Художеств в Херсонский городской музей передана картина:
Алексеев Ф.Я. /1753-1824/ (с 1794 – академик) – «Вид Херсона», 1797-1800 гг.

1915 год

Список картин, переданных Императорской Академией Художеств в Херсонский Музей Изящных Искусств (большая часть работ экспонировалась и была приобретена на весенних выставках этого года).

1. Вещилов К.А. /1877-?/ (живописец Морского Министерства) – «Веранда в солнечный день в Италии» (картина, возможно, написана во время пенсионерской поездки, начавшейся в 1905 г.).
2. Горбатов К.И. /1876-1928/ – «Первый снег – Псков».
3. Петровичев П.И. /1874-1947/ – «Начало осени».
4. Владимиров И.А. /1869-1947/ – «В плену».
5. Бакшеев В.Н. /1862-1958/ (учился в МУЖВЗ, с 1913 г. – академик) – «Пейзаж».
6. Шильдер А.Н. /1861-1919/ (ученик Шишкина, с 1903 г. – академик пейзажной живописи) – «Зимний пейзаж».
7. Бялыницкий-Бируля В.К. /1872-1957/ (с 1908 г. – академик) – «Этюд».

1917 г.

Херсонский музей приобрел коллекцию древностей адмирала Н.А. Аркаса, в составе которой были картины и фарфор.

Художник Латкин подарил музею икону Св. Екатерины (х., м.). (Херсонский краеведческий музей).

После революции

Коллекция Херсонского музея обогатилась произведениями русской и западноевропейской живописи, графики, декоративно-прикладного искусства, а также старинными картинами. Из разных частных собраний в музей поступили работы В.Г. Перова, И.К. Айвазовского, В.Е. Маковского, Н.К. Пимоненко и др.

20-е гг.

Свои работы музею подарили такие херсонские художники как Н. Порхунов, Ф. Савченко-Осмоловский. (Коллекция Херсонского краеведческого музея).

По видимому, в эти же годы из больницы им. Афанасия и Ольги Тропиных были переданы два парных портрета, мужской и женский, первой половины XIX в. (Коллекция Херсонского художественного музея им. А.А. Шовкуненко).

30-е гг.

В Херсонский музей из иконостаса Екатерининского собора поступило девять икон, написанных маслом, значившихся как работы кисти В.Л. Боровиковского. (После атрибуции Т.В. Алексеевой авторство приписывается М. Шибанову).

1. Апостол Павел.
2. Апостол Петр.
3. Апостол Иоанн Богослов.
4. Три Святителя.
5. Св. великомученик Георгий.
6. Св. великомученица Екатерина.
7. Младенец Иоанн Креститель с ягненком (реплика эрмитажной копии, которая ранее принадлежала князю Г.А. Потемкину, с картины Э. Мурильо).
8. Богоматерь с Младенцем (в овале).
9. Св. Николай Чудотворец (в овале).

Вероятно, тогда же поступила икона-картина «Азовская Богородица» кон. XVIII в. в дубовой раме (живописное повторение авантитульной гравюры Киево-Печерского Патерика 1702 г., иллюстрированного известным украинским гравером Леонтием Тарасевичем. Издание было предназначено в дар царю Петру.) Ныне икона находится в храме Рождества Богородицы (Монастырек) г. Херсона.

По-видимому, во время войны иконы были возвращены Церкви, а затем в 1957 г. вторично переданы музею.

40-е гг.

Во время Второй мировой войны, в период немецко-фашистской оккупации Херсона 1941-1944 гг. музей был почти полностью разграблен: самые ценные экспонаты похищены, вывезены в Германию и Румынию. Погибла учетная документация музея. После освобождения Херсона в 1944 г. в записке об ущербе, нанесенном оккупантами, директор музея А. Исаков сообщал: «Херсонский художественный музей (в помещении исторического отдела) следует считать несуществующим»

Список произведений XIX – нач. XX вв. из довоенной коллекции, находящихся в собрании Херсонского художественного музея им. А.А. Шовкуненко

1. Ж-510 – Холодовский М.И. «Поздняя осень» – к., м., 41,5х60,5.
2. Ж-540 – Неизвестный художник. Портрет Н.И. Блажкова. Нач. XX вв. – х., м., 49х64,5.
3. Ж-542 – Неизвестный художник. Мужской портрет (Афанасий Тропин?). Перв. пол. XIX в. – х., м., 72х59.

4. Ж-541 – Неизвестный художник. Женский портрет (Ольга Тропина?). Перв. пол. XIX в. – х., м., 72х59.
5. Неизвестный скульптор. Бюст молодой девушки. Кон. XIX – нач. XX вв. – мрамор.

Список произведений,
поступивших в Музей Изящных Искусств в разные годы (до 1941г.)

1. Скульптурное надгробное изображение молодого римлянина в тоге. (Копия с античной статуи) – белый мрамор. (Списан в 1953 г.).
2. Ваза в виде цветка на подставке – белый мрамор. (Списана в 1953 г.).
3. Бюст философа и поэта Гете – белый мрамор. (Коллекция Херсонского краеведческого музея).
4. Портрет князя Г.А. Потемкина. (Копия с И. Лампи) – х., м. (Коллекция Херсонского краеведческого музея).
5. Портрет А.Ф. Леонтьевой. XVIII в. (?) – х., м. (Коллекция Херсонского краеведческого музея).
6. Портрет мужчины в костюме перв. пол. XIX в. (Коллекция Херсонского краеведческого музея).
7. Портрет русского офицера в форме перв. четвер. XIX в. (Копия с портрета Александра Первого). Пост. в 1912 г. (Коллекция Херсонского краеведческого музея).
8. Портрет молодой женщины с ожерельем. (Копия с портрета Елизаветы Алексеевны, супруги Царя Александра). Пост. в 1912 г. (Коллекция Херсонского краеведческого музея).
9. Икона. Иисус перед Пилатом – х., м. (Коллекция Херсонского краеведческого музея).
10. Икона. Несение Креста – х., м. (Коллекция Херсонского краеведческого музея).
11. Гравюра «В. Маковский». – Списана.
12. Гравюра на меди. Князь Италийский А.В. Суворов Рымниковский. Работы А. Фролова. 1812 г. (С живописного портрета работы Шмидта. 1800 г.). (Коллекция Херсонского краеведческого музея).

А.В. Карпова

Херсонська губернія в архівних документах (Структура управління. Архівні фонди. Персоналії)

Заснований у 1778 році Херсон, зазнавши за короткий час свого існування неодноразових змін у адміністративному підпорядкуванні, указом російського імператора Олександра I від 15 травня 1803 р. був визначений центром обширної Херсонської губернії. Її територія за даними військово-топографічної зйомки 1850-1852 років становила 67444 кв. км і займала чотирнадцяте місце серед п'ятдесяти губерній європейської Росії[1]. На сході вона межувала з Таврійською і Катеринославською губерніями, на півночі – з Полтавською, Київською і Подільською, на заході – з Бесарабською. Південним рубежем було Чорне море.

Структура управління Новоросійським краєм, до якого належала губернія, була складною. Вищим представником державної влади на Півдні вважався Новоросійський генерал-губернатор, управління і резиденція якого з 1805 року знаходилися в Одесі. Йому підпорядковувалися всі місцеві цивільні і військові установи. Крім адміністративної влади, генерал-губернатор (до судової реформи 60-х рр. XIX ст.) мав право контролювати діяльність судових установ і затверджувати їх вироки. У зв'язку з особливим прикордонним розташуванням Новоросійського краю генерал-губернатору надавались і деякі дипломатичні функції, для виконання яких у складі його управління існував окремий дипломатичний відділ[2]. З 1803 року до Новоросійського генерал-губернаторства крім Херсонської входили Бесарабська, Катеринославська і Таврійська губернії, самостійні адміністративні одиниці Керч-Єнікальське, Одеське, Таганрозьке градоначальства, а також Миколаївське і Севастопольське військове губернаторство.

В Одесі перебувала і вища губернська релігійна установа – *Херсонська духовна консисторія*. В її архівному фонді зараз знаходяться описання церковних споруд, списки служителів релігійного культу різних конфесій, відомості про діяльність релігійних сект розкольників, штундистів, шептунів, молокан, баптистів[3].

Херсонська губернія після кількох внутрішніх перебудов була поділена на шість повітів: Олександрійський, Анан'євський, Єлисаветградський, Одеський, Тираспольський і Херсонський; територіально до неї належало Одеське градоначальство і частина Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (з 1900 р. – градоначальства). Останнє як самостійна адміністративна одиниця виникло у 1805 році, отримавши у своє підпорядкування Миколаїв, Севастополь, а також Богоявленськ, Воскресенськ, Калинівку, з 1820 р. – Березнеговате і Висунськ. Військовий губернатор поєднував військову та цивільну владу у підпорядкованих населених пунктах і був одночасно головним командиром Чорноморського флоту і портів[4].

За період існування губернії її управлінські структури, чисельність і функції чиновників неодноразово змінювались. Політичні та економічні процеси, які відбувались в імперії, реформи 60-х років XIX ст. – селянська, земська, судова, військова та інші — впливали на побудову управлінського апарату. Певне уявлення про структуру установ губернії незадовго до її ліквідації дають деякі друковані видання того часу, оскільки архівні фонди збереглися до наших днів лише частково.

Вищі владні повноваження у губернії здійснював губернатор, який підпорядковувався Новоросійському генерал-губернатору і Міністру внутрішніх справ. На початку XX ст. він керував кількома установами, зокрема, очолював *Загальне присутствіє губернського правління*, яке займалося міським і земським господарством, поліцією і тюрмами, вирішувало соціальні, релігійні, правові питання. Членами цього присутствія були віце-губернатор, радники, губернські лікарський і ветеринарний інспектори, губернські інженер, архітектор, землемір і секретар правління. Ці чиновники очолювали відповідні підрозділи, що входили до складу *Канцелярії губернського правління.* В її структурі були газетний і казначейський "столи", лікарське, ветеринарне, будівельне, тюремне відділення, губернська креслярня та ін. У *Канцелярії губернатора* працювали чиновники по особливим дорученням і помічники Правителя канцелярії. У цьому архівному фонді відклалось чимало "наглядових" справ за учасниками антиурядових виступів, політичних процесів, революційних спілок і рухів[5].

Губернатор очолював кілька *присутствій*: *губернське, губернське по військовій повинності, по земським та військовим справам, по промисловому податку, в селянських справах*. Він також був головою *комітетів*: *розпорядчого, статистичного, попечительства про народну тверезість, про дитячі притулки, комісії по землевпорядкуванню та ін.*

У різні часи Херсонськими губернаторами були визначні політичні, громадські діячі, воєначальники. Наведемо список херсонських губернаторів з посиланням на архівні документи, в яких згадуються їх імена. Прізвища без посилань зустрічаються в друкованих виданнях Херсонського земства[6].

1803 – 1805 рр. – дійсний статський радник Олексій Матвійович Окулов;

1806 – 1808 рр. – дійсний статський радник Кирило Семенович Гладкий;

з 3.03.1805 – 1814 – Новоросійський генерал-губернатор і Херсонський військовий губернатор, генерал-лейтенант Арман Емануель дю Плессі Рішелье. (Ф.14, оп.1, спр. 739, арк. 10, 739);

1808 р. – камер-юнкер князь Петро Сергійович Мещерський;

з 11.1810 р. – камер-юнкер генерал Григорій Миколайович Рахманов (Ф.1, оп.2, спр. 3, 4, 10, 13, 14, 17, 26);

з 01.1814 р. – дійсний статський радник Іван Христофорович Калагеоргій (Ф.1, оп. 2, спр. 6, арк. 13)

1815 – Новоросійський генерал-губернатор і Херсонський військовий губернатор, генерал від інфантерії граф Едвард Олександрович Ланжерон (Ф.1, спр. 73, арк. 18, 31);

1817 р. – колезький радник Антон Іванович Тиманович;

з 04.1819 р. – дійсний статський радник, граф Сен-Прі Карл Францович;

1820 р. – колезький радник Василь Васильович Петрулін (Ф.14, оп.1, спр. 929, арк. 6);

1821 р. – дійсний статський радник Август Федорович Комстадіус (Ф.1, оп.1, спр. 73, арк. 20 зв.);

1828 р. – дійсний статський радник Степан Іванович Могилевський;

1831 – дійсний статський радник Яків Федорович Ганскау (Ф.1, оп.1, спр.73, арк. 34 зв. – 37);

з 16 грудня 1837 – дійсний статський радник Віктор Якович Рославець;

1848 – генерал-майор Кирило Акимович Оленич-Гнененко (Ф.3, оп.1, спр.14, арк. 148)

з 26 листопада 1851 р. – військовий губернатор м. Херсона і Херсонський цивільний губернатор, генерал-майор Михайло Сергійович Ільїнський;

1855 р. – дійсний статський радник Теофіл Петрович Панкратьєв (Ф. 1, оп. 1, спр. 34, арк. 3, 38);

1859 – статський радник камер-юнкер Олександр Сергійович Башмаков;

1861 – дійсний статський радник Павло Миколайович Клушин (Ф. 1, 3, 4, 5);

1868 – генерал-майор Сократ Іванович Станкевич;

1871 – дійсний статський радник, генерал Микола Семенович Абаза (Ф. 1, оп. 1, спр. 40, арк. 36, 41, 42, 45);

1874 – дійсний статський радник Олександр Семенович Ерделі (Ф. 1, оп. 1, спр. 41, арк. 5, 8, 46; спр. 48, арк. 35; спр. 51, арк. 9; спр. 50, арк. 3, спр. 44, арк. 2) (певний час обов'язки губернатора виконував Пащенко (Ф. 1, оп. 1, спр. 48, арк. 23; спр. 47, арк. 4);

1890 р. – генерал-майор Сергій Васильович Олів (Ф. 1, оп. 1, спр. 47, арк. 4).

1893 – таємний радник Михайло Михайлович Веселкін (Ф. 1, оп. 1, спр. 60, арк. 115);

1897 р. – шталмейстер, дійсний статський радник, князь Іван Михайлович Оболенський;

1902 р. – дійсний статський радник Володимир Олександрович Левашов;

1905-1907 – військовий губернатор під час введення воєнного положення М.Н.Малаєв;

1907-1911 – Федір Олександрович Бантиш;

1911-1917 – камер-юнкер, статський радник барон Микола Олександрович фон Гревеніц.

Окремі особи досить тривалий час перед призначенням виконували обов'язки, обіймаючи посаду, що мала назву "занимающий место губернатора". Іноді функції цивільних губернаторів покладалися на генерал-губернатора Новоросії.

Крім названих вище, очолюваних губернаторами управлінських структур, у Херсоні знаходилось *губернське жандармське управління, казенна палата, губернське казначейство, губернська палата цивільного суду* та ін.

З 1803 р. існувало *Херсонське губернське дворянське депутатське зібрання*. Предводитель дворянства та інші члени цієї виборної організації були помічниками губернатора і брали участь в управлінні губернією, вирішуючи майнові, господарські, спадкові питання; встановлювали опіку, вели родовідні книги, розслідували протиправні дії представників дворянства[7].

Ці та інші губернські установи займались реалізацією державної політики по швидкому заселенню і освоєнню Новоросії, що знайшло відбиток у відповідних документах. На жаль, єдиного архівосховища у період існування губернії не було і документи знаходились там, де створювались – у відомствах. Лише з 1898 року почала працювати *губернська вчена архівна комісія*, яка здійснювала відбір закінчених діловодством документів для подальшого їх зберігання у відомчих архівах. Переживши чимало історичних катаклізмів, вони проіснували до нашого часу, хоча далеко не в повному обсязі. Іноді в одному архівному фонді знаходяться документи кількох відомств. І все ж саме вони є беззаперечними свідченнями подій і фактів з життя колишньої губернії і всієї держави.

В одному з найбільших за обсягом і інформаційною насиченістю фондів *Херсонської (Новоросійської) губернської креслярні*[8] зберігаються документи по межуванню земель Херсонської, Новоросійської, Таврійської губерній, починаючи з генерального межування в кінці ХУІІІ ст.–поч. ХІХ ст. і до останніх років існування Херсонської губернії. В указах, планах, рапортах, донесеннях, відомостях межовиків, які складають основний масив документів фонду, відбилась ціла епоха.

Прагнучи створити на південних рубежах імперії міцну соціальну базу, царський уряд намагався залучити сюди, перш за все, "надійних" поселенців: поміщиків, офіцерів, іноземних колоністів. За короткий час тут виникли величезні латифундії, власниками яких ставали особи, наближені до царського трону. У фонді є матеріали про виділення "земельних дач" Потьомкіну, Ганнібалу, Румянцеву-Задунайському, Безбородьку, Багратіону, Державіну, Кочубею, Остерману, Ржевському, Мордвінову та багатьом іншим відомим особам імперії.

З документів фонду допитливий дослідник може дізнатись про наслідки дій царського уряду по ліквідації Запорозької Січі. У фонді містяться ордери і рапорти межовиків про відведення земель під хутори козацькій старшині Величку, Курінному, Порожинському та ін.; донесення офіцерів Вербованого козацького війська; межування земель при колишніх козацьких зимівниках; а також земель Бузького козацького війська між ріками Бугом та Інгульцем, справи про переселення колишніх козаків у казенні села і міста, закріпачення козаків місцевими поміщиками.

Можна вважати, що всі документи вказаного фонду по-своєму унікальні. Адже вони містять юридичні підстави для визначення дат появи багатьох населених пунктів нашого краю, визначають кількість першопоселенців, їх соціальний статус, національну приналежність. Серед документів зведена відомість про заснування сіл Херсонської губернії; відомості про кількість земель і чисельність населення міст і казенних поселень; плани (іноді копії) Херсона, Берислава, Олександрії, Тирасполя; документи про відведення земель німецьким, шведським, єврейським, болгарським, угорським колоністам, сербам і корсиканцям та багато ін.

У цьому фонді відклалось чимало документів інших відомств, - саме тут ми зустрічаємо справи про будівництво пам'ятника Джону Говарду, продаж земель Феліксом де Рібасом, купівлю земельних ділянок князем Станіславом Понятовським та ін.

Цікаву інформацію про заселення краю дослідники можуть отримати також з колекції карт та планів державного архіву Херсонської області[9]. Вона створена з картографічних матеріалів Новоросійської, Херсонської і Таврійської губернських креслярень, палат державного майна, приватних власників і налічує 2469 од. зб. Крім наочного просторового уявлення про окремі території, поселення, землі, ці документи дають статистичні відомості про чисельність населення, кількість та характеристику землі, її приналежність, вказують імена власників. Тут зустрічаються відомі прізвища великих землевласників: Енгельгардтів, Воронцових, Скадовських, Фальц-Фейнів. Є плани багатьох населених пунктів губернії. Переважають первинні (безпосередньо зняті) геометричні спеціальні

плани, складені землемірами повітовими або межових контор. У більшості випадків даються повні заголовки, часто у вигляді картуша, де вказується не лише назва географічного об'єкту, але і причина виготовлення карти, авторство, історія межування. Вражають не лише розміри карт – від 20х30 см до 4х6 м, але і ручна техніка їх виконання кольоровими матеріалами, різноманітне допоміжне оснащення, що наближає їх до витворів мистецтва.

За документами цих та інших фондів можна простежити міграційні потоки і шляхи переселення сюди людей з внутрішніх губерній Росії. Не дивлячись на прагнення влади регулювати процеси переселення, третину всіх новоприбулих складали стихійні поселенці. Царський уряд, формально заборонивши у 1796 році самовільне переселення, час від часу робив узагальнення "ревізьких душ" у ході численних переписів і ревізій. У фонді *Херсонської казенної палати*[10] знаходяться окремі документи семи ревізій, починаючи з 1795 року. Найбільш повними є ревізькі сказки за 1857 – 1858 рр. Під час цієї ревізії у Херсонській губернії було зареєстровано 2750 "бродяг беспаспортных", але насправді це була лише невелика частка людей, які дійсно проживали тут без паспортів або підробним видам.

Після земської реформи 1864 року у Херсоні виникли земські установи різного рівня, які перебрали на себе частину господарських питань. Для координації роботи органів державних і самоуправління було створене губернське по земським і міським справам Присутствіє. Нерідко казенні і земські органи дублювали одні і ті ж питання, що ускладнювало роботу обох гілок місцевої влади. В той же час чимало статистичних і аналітичних даних, звітних і оціночних матеріалів міститься у друкованих виданнях губернських земських установ. Наприклад, "Статистично-економічні огляди губернії" (з 1887 р.), "Цифрові дані для оцінки земель" (з 1882 р.), "Господарсько-статистичні огляди" (з 1889 р.), "Результати подворних переписів Єлисаветградського повіту" (1883-1885 рр.), "Записи урожаїв по насінню" (з 1896 р.); "Зведення статистичних відомостей про урожай хлібів у селян Херсонської губернії" (з 1900), "Статистика землеволодінь Херсонської губернії" (з 1900) та інші видання, що знаходяться в науково-довідковій бібліотеці держархіву області, суттєво доповнюють інформацію, яку містять архівні першоджерела.

Документи, друковані видання, дослідження істориків і архівістів свідчать, що дякуючи політиці заохочення, яку застосовував царський уряд, населення губернії швидко зростало: якщо в 1803 році воно становило 350 тисяч чоловік, то у 1885 – більше двох мільйонів. Концентрація капіталу тут була досить високою, забезпечення землею краще, ніж в центральних губерніях, темпи економічного розвитку випереджали багато інших регіонів Росії. За період існування губернії необжиті і малонаселені причорноморські степи перетворились в розвинений регіон. Подальші історичні події змінили існуючий стан речей. Згідно з постановою Президії ВУЦВК від 25 грудня 1920 р. Херсонська губернія була перейменована в Миколаївську, Херсон став повітовим центром.

Джерела та література

1. Список населенных мест, по сведениям 1859 года. СПб, 1868, с. 1
2. Государственный архив Одесской области (ДАОО). Путеводитель. Одесса, 1961, с. 11
3. ДАОО. Ф. 37
4. Миколаївський обласний державний архів. Путівник. К.:"Наукова думка", 1966, с. 11
5. Державний архів Херсонської області (ДАХО). Ф. 1
6. Итоги 25-летия Херсонского земства. Херсон, 1910, с. 54
7. ДАХО. Ф. 254
8. ДАХО. Ф. 14
9. ДАОО. Ф. 6, 252
10. ДАХО. Ф. 22

І.І. Лиман

Матеріали Херсонського духовного правління про флотське та армійське духовенство регіону наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

З огляду на геополітичні особливості південноукраїнського регіону наприкінці XVIII – на початку XIX ст. збройним силам, розташованим тут, відводилась важлива роль як в забезпеченні безпеки держави, виконанні зовнішньополітичних завдань, так і в колонізації земель. Зважаючи на це стає зрозумілою і та велика увага, яка приділялась забезпеченню флоту та армії всім необхідним, в тому числі і в духовній сфері. Створенню умов для задоволення релігійних потреб військових мало сприяти формування системи церковних споруд та забезпечення збройних сил достатньою кількістю духовних осіб. Останні мали особливий статус, відрізняючись від звичайного парафіяльного духовенства. Саме цій групі духовних осіб, флотському та армійському духовенству, і присвячена дана розвідка.

Список історичної літератури із зазначеної проблематики репрезентативним назвати не можна. Серед робіт XIX – початку XX с. слід згадати кілька праць, в яких наводяться загальні відомості про систему керівництва відповідною групою духовних осіб: "Історичний начерк керівництва духовенством військового відомства в Росії" та "Керівництво церквами і православним духовенством військового відомства" [34.30]. В узагальнюючих працях з історії церкви Російської імперії, що виходили в XIX – XX ст., про військове духовенство якщо і згадувалось, то лише побіжно. Навіть в фундаментальній роботі І.К.Смоліча "Історія російської церкви. 1700-1917" військовому духовенству присвячено всього кілька сторінок, про стан же флотських і армійських священиків наприкінці XVIII – на початку XIX ст. йдеться лише у пів-абзацу [35;с. 383]. Та й в них йдеться переважно про особисті заслуги обер-священика П.Я.Озерецького. Наприкінці XX ст. інтерес до проблеми посилився, що знайшло втілення в ряді робіт [29.31]. Але і вони носять занадто загальний характер, і шукати в них більш-менш систематизовану інформацію про південноукраїнське військове духовенство не доводиться. В цей же час побачили світ дослідження з деяких аспектів проблеми. Зокрема, директором Державного архіву міста Севастополя В.В.Крестьянніковим на основі матеріалів керованої ним установи було підготовлено дві статті, присвячені військовим ієромонахам Балаклавського Георгіївського монастиря [32.33]. Втім, періоду до 20-х рр. XIX ст. в них приділено лише пів-абзаци. Отже, на сьогодні не існує роботи, присвяченої стану військового духовенства на півдні України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Ні в якому разі не претендуючи на роль узагальнюючого дослідження (створення якого ще попереду) дана робота має на меті розкриття інформаційних можливостей документів з історії військового духовенства, що містяться лише в одному фонді – фонді Херсонського духовного правління [1]. Для досягнення цієї мети слід вирішити завдання, пов'язані з виокремленням із масиву документів (фонд налічує понад 2 тисяч справ) тих, які мають відношення до військового духовенства, а також із систематизацією цих матеріалів.

Фонд Херсонського духовного правління являє собою неабияку цінність для вивчення історії флотського та армійського духовенства великою мірою через те, що на його матеріалах можна простежити процес виокремлення цього духовенства в особливу групу, яка поступово виходить із підпорядкування місцевій духовній владі в особі не лише присутніх духовного правління, але і членів консисторії (щоправда, ця "поступовість" не має універсального, всеохоплюючого характеру; процес не був незворотнім, і єпархіальне керівництво неодноразово поновлювало частину своїх прав по відношенню до військового духовенства: ці особливості також знайшли відображення в паперах фонду).

Територія, яка знаходилась під контролем Херсонського духовного правління, однією з специфічних рис мала те, що включала установи та населені пункти, які мали (або отримали згодом) особливий порядок формування штату священно-та церковнослужителів. Останніх умовно можна віднести до кількох категорій за ознакою форми їхньої залежності від правління, єпархіальної влади, військового керівництва та обер-священика. З огляду на це недоречно розглядати всіх духовних осіб, які задовольняли релігійні потреби військових, як монолітну групу. Слід розрізняти статус духовенства, яке служило на суднах, про військових шпиталях, в полках, адміралтейських селищах тощо. З іншого боку, треба простежити процес зміни системи взаємин цих груп із світською та духовною владою.

На момент влаштування Херсонського духовного правління продовжував зберігатись порядок, згідно з яким полкові священики знаходились в підпорядкуванні архієрея тієї єпархії, в якій був розквартированый полк. Такий порядок неодноразово підтверджувався нормативними актами [35;с.382-383.24;с.863-864]. Разом з тим, самі військові священики розуміли, що за своїм статусом вони мають відрізнятись від парафіяльного духовенства, і тому входили в конфлікти з місцевою духовною владою, яку обвинувачували в упередженому ставленні. Так, 27 листопада 1794 р. священик Олексій Полонський в рапорті Херсонському духовному правлінню стосовно обставин вінчання незаконного шлюбу наголошував: "Хоча ж указом Святішого Правлячого Синоду і наказано полковим попам бути в підпорядкуванні архієреїв тих єпархій, де полк знаходиться, а оскільки я крім того тут перебуваю в точному підпорядкуванні Херсонської артилерійської команди, то Херсонське духовне правління у виклику мене повинно звертатись до тієї команди" [9;арк. 5-5 зв.]. Коли ж правління, реагуючи на цей рапорт, нагадало артилерійському генерал-поручику Л.Г.Бухольцю зміст синодського указу від 14 серпня 1782 р., який стосувався перебування полкових священиків під командою місцевих архієреїв, і запропонувало наказати вислати О.Полонського в Херсонське духовне правління, з Херсонської артилерійської команди надійшла відповідь, що військовий священик доповів: "з присутніх в правлінні священиків деякі з ним ворогують через виконання ним треб церковних на прохання артилерійської команди та інших мешканців, яких вони вважають неправильно приналежними до соборної церкви, і що нібито вони через те втрачають прибуток". Херсонська артилерійська команда додала, що О.Полонський "всіх присутніх в духовному правлінні неупередженими над собою суддями не визнає, і побоюючись, щоб від них не могло бути спричинено йому яких-небудь утисків та образ, просить направити його при депутаті". Показовою є позиція в цьому питанні військових: артилерійська команда визнала цілком справедливими побоювання священика, і тому відправила його до правління в супроводі свого депутата – підпоручика Кулешова [9;арк. 10, 10 зв., 17].

В підпорядкуванні єпархіальному керівництву наприкінці XVIII ст. знаходились не лише полкові священики, але і церкви полків. Про це свідчать, зокрема, звернення в 1786 р. до Никифора, архієпископа Славенського та Херсонського, курського, тамбовського і козловського піхотних полків з проханнями про висилку в їхні церкви замість старих нових антимінсів [3;арк. 1], аналогічне прохання того ж року орловського полку [3;арк. 2], та звернення з таким же клопотанням старооскольського піхотного полку, датоване 1787 р. [4;арк. 1].

В компетенції єпархіального архієрея залишалось і призначення священнослужителів до церков, парафії яких складались з військових. В 1784 р. Славенська духовна консисторія отримала клопотання Катеринославської кінноти маріупольського полку, розташованого в слободі Луганській, про звільнення через

стан здоров'я з посади полкового священика Дмитра Руденка і призначення на його місце Дмитра Бофталовського, який сам висловив відповідне бажання. З цього приводу консисторія наказала зробити таке призначення, видавши Д.Бофталовському інструкцію полковим священикам і паспорт для проїзду; колишнього ж полкового священика було наказано направити до протопопа Іоанна Богдановича для поміщення до парафії, де є священицька вакансія [2;арк. 1-1 зв.]. В 1794 р. консисторія наказала призначеному до миколаївської купецької Різдвобогородицької церкви Карпу Павловському тимчасово, до завершення зведення цієї релігійної споруди, відправляти служби в миколаївській адміралтейській Георгіївській церкві [7;арк. 1].

В певній залежності від керівництва єпархії наприкінці XVIII ст. перебувало і флотське духовенство. Найбільш яскраво це проявилось в тому, що останнє призначалось саме єпархіальним архієреєм. В консисторському указі херсонському протопопу І.Богдановичу від 12 лютого 1793 р. зазначалось, що імператриця запропонувала обер-прокурору Синоду направити на Чорноморський флот 13 ієромонахів. З приводу цього Синод наказав: "Послати в Катеринославську консисторію указ, і наказати невдовзі після його отримання, обравши з-поміж таких, які перебувають в Катеринославській єпархії по за штатним положенням, або з штатних ієромонахів здібних і гідних для виконання на кораблях та інших суднах богослужіння тринадцять осіб, і видати їм... прогонні..." На виконання синодського указу Катеринославською духовною консисторією було наказано херсонському протопопу представити командуючому Чорноморським флотом контр-адміралу М.С.Мордвінову ієромонаха Ліверія, а обов'язки останнього при генеральному шпиталі доручити виконувати священикам херсонської соборної церкви [6;арк. 1-2].

Флотське духовенство залежало від єпархіальної влади і в питанні отримання необхідного для здійснення таїнств. Дві справи фонду Херсонського духовного правління, які стосуються висилки святого миру для Чорноморського флоту, не тільки відбили таку залежність, але і віддзеркалили ті складності, які мали місце у стосунках парафіяльного та флотського духовенства. 22 липня 1791 р. обер-ієромонах Чорноморського флоту Рафаїл звернувся до Катеринославської духовної консисторії із рапортом про необхідність святого миру для хрещення немовлят. Консисторія доручила видати потрібне херсонському протопопу І.Богдановичу. Але останній не поспішав виконувати таке розпорядження, і навіть не відповів на повторне звернення до нього самого обер-ієромонаха. Через 3 місяці після свого першого рапорту Рафаїл писав херсонському протопопу: „На надіслані вашій високопревелебності два повідомлення, перше серпня 24-го числа, а останнє через такого, який відправився звідси до Самарського ієромонаха Лазаря, з яким і послав посуд, просив святого миру через таких, які приїздять з Херсону сюди надійних людей, доставити; якого і тепер від вас надісланим не маю, так саме як і ніякого повідомлення. Чому вважаю за потрібне втретє вашої високопревелебності цим просити з огляду на те, що в мене тепер святого миру дуже мало, бути ласкавим невдовзі його надіслати, чи принаймні якщо ви не можете надіслати того через якісь причини, або міг я встигнути заздалегідь Катеринославську духовну консисторію повторно просити рапортом, яким би було призначене інше місце для отримання" [5;арк. 9]. Лише після цього І.Богданович прислав потрібне, але наступного року ситуація повторилась: в серпні 1792 р. обер-ієромонах Рафаїл писав херсонському протопопу, що змушений вдруге звертатись до нього про необхідність миру, оскільки перше звернення задоволене не було. Миро не було надіслане і в грудні, коли Рафаїл писав: „Я на численні цього року з липня місяця до вас звернення удостоївся одне лише повідомлення, написане вами від минулого листопада 26 числа, отримати, і то без надіслання

святого миру, яке вимагалось..." Тут же Рафаїл натякнув на те, що І.Богданович навмисно не надіслав йому потрібне, і згадав про свій рапорт до консисторії з проханням призначити більш близьке місце для отримання миру [5;арк. 15-15 зв.]. Але, як випливає з чергового листа Рафаїла до І.Богдановича, датованого 24 січня 1794 р., консисторія наказала „назавжди" отримувати миро саме з Херсону, не обтяжуючи єпархіальне керівництво подібними вимогами. Цим же листом обер-ієромонах просив направити чергову порцію миру. І в цьому разі справа затяглась на тривалий час. Тільки в липні 1794 р. Херсонське духовне правління одержало указ консисторії: „В надіслане від за обер-ієромонаха Рафаїла в те правління святого миру частину відпустити, і відправити через Чорноморське адміралтейське правління, а на майбутнє отримувати йому для флоту те з Сімферопольського духовного правління" [8;арк. 8-8 зв.].

З приходом до влади Павла І характер субординації військового духовенства та єпархіальної влади змінився. Були підписані „Інструкція польовому обер-священику" [25;с. 700-702], синодські укази про порядок звільнення полкових священиків [26;арк. 90-91], про заборону парафіяльним священикам вінчати військових [26;с.246-247], про порядок нагородження військових священиків [26;с. 611-612], іменний указ про перебування армійських священиків в підпорядкуванні обер-священика [27;с. 114], указ про зносини всіх військових чинів по справах, що стосуються духовного відомства, не з консисторіями, а з обер-священиком [27;с. 155] та інші. Таким чином, підпорядковане обер-священику духовенство практично було виведене з-під юрисдикції Синоду. Ситуація була змінена Олександром І, який вже в 1801 р. обмежив компетенцію обер-священика і поставив останнього в залежність від синодської влади [27;с. 611, 616-617].

Втім, як випливає з паперів Херсонського духовного правління, весь цей час єпархіальна влада продовжувала зберігати за собою право призначення духовенства до релігійних споруд, парафії яких складались із підлеглих військовому відомству. Зокрема, в травні 1800 – лютому 1801 р. розглядалась справа про вибори священика в адміралтейське селище Воскресенське, до Богоявленської церкви. Два кандидати на цю посаду, вибрані самими поселянами, були направлені до єпископа Новоросійського та Дніпровського Афанасія для рукопокладення одного з них у священики [10;арк. 5-5 зв.].

Продовжував залишатись майже без змін і порядок призначення духовенства на флот. В червні 1801 р. у відповідь на синодський указ, яким єпископ Афанасій зобов'язувався обрати в своїй єпархії одинадцять священиків або ієромонахів для перебування на кораблях Чорноморського лоту, архієрей розпорядився, зокрема, вислати до консисторії для відправки на флот благочинного і священика селища Медерівки І.Аврамова. Згоди самого священика ніхто не питав, більше того, в консисторському указі наголошувалось, що ніякі відмовки Аврамова взяті до уваги не будуть. По завершенні компанії священик повернувся до Медерівки і рішенням консисторії був поновлений на посаді благочинного [11;арк. 1-1 зв., 12].

Що стосується призначення полкового духовенства, то при формальній безумовній зверхності в цьому питанні обер-священика та Синоду єпархіальні архієреї зберігали реальну можливість не направляти на ці посади тих чи інших осіб. Про те, що Синод своїм рішенням міг вимагати направлення конкретних священиків до полків, свідчить указ консисторії від 24 серпня 1806 р., в якому передається синодське розпорядження на місце священика севського мушкетерського полку призначити священика села Улянівки Херсонського повіту Ф.Шульженкова [15;арк. 1-2]. Але оскільки парафіяльні священики звертались із клопотаннями про направлення в полки не лише до Синоду, а і до єпархіальної влади, остання могла відмовляти в таких клопотаннях. Саме таке рішення було прийняте в 1807 р. стосовно священика села Березняговатого Василя Світайлова,

який просив про призначення до одного з піхотних полків [14;арк.1]. Через 3 роки той самий єпархіальний архієрей Платон знов відмовив в аналогічному проханні, тепер вже переданому через армії і флоту обер-священика І.Державіна. Останній звертався до єпархіальної влади з повідомленням про звільненням в полк на священицьке місце дячка селища Юріївки Андрія Косовського. Резолюція Платона була більш ніж красномовною і прозоро висвітила ставлення архієрея до поповнення лав полкових священиків за рахунок його підлеглих: „Дячка цього як і віку неправильного і малописьменного, але безумно того священства побажавшого, не тільки не звільняти, але і покарати на три місяці в Самарському монастирі роботою! А для припинення подібних безпутств і зухвальств, послати в Єпархію укази, щоб такими проханнями як обер-священика обтяжувати, так і нас турбувати провадженням не наважувались під загрозою... покарання. Та й взагалі причетникам до полкового священства проситись через значну в тутешній Єпархії нестачу заборонити!" [19;арк. 1-1 зв.].

Подібною була і ситуація з призначенням до шпитальних церков. В 1801 р. архієпископ Новоросійський та Дніпровський Афанасій задовольнив прохання селища Іванопетровського Покровської церкви священика Сави Камінського про переведення його до морського шпиталю при адміралтейському селищі Богоявленське [12;арк. 1-1 зв.]. А в 1810 р. архієпископ Платон відмовив в подібному клопотанні стихарному паламарю миколаївської купецької Різдвобогородицької церкви Василю Залузькому, який просив з огляду на дорожнечу хлібу в Миколаєві перевести його до церкви морського миколаївського шпиталю чи до парафіяльної церкви станиці Красносельської. В резолюції Платона зазначалось: „Цьому прохачу непостійному і парафіянам невдячному відмовити" [18;арк.1-1 зв.]. Справа, яка велась наступного 1811 р. стосовно звернення до архієпископа Платона звільненого з армійського духовенства в Катеринославську єпархію священика Якова Грушецького містить інформацію про духовенство військових шпиталів регіону на початку XIX ст. В довідці, складеній у консисторії, позначалось: „При перебуваючих в тутешній єпархії шпитальних церквах: Херсонській, Богоявленській, Таганрозькій та Севастопольській міста священицькі зайняті. Іменним же Височайшим 1801-го року лютого 28-го дня указом наказано: „На священицькі місця при шпиталях у фортецях та інших подібних цим місцях перебуваючим, при яких знаходяться військові, і при яких священики одержують платню з військової суми, нікого не призначати, крім армійських священиків, які кілька років в армії служать, а тому і заслуговують ці спокійні місця". Святіший же Синод від 15-го березня того ж року наказав: „Священиків, які призначені єпархіальними архієреями до шпиталів, та інших в згаданому іменному указі написаних місць, з таких, які не служили в полках, переводити в інші місця, а на ті поміщати звільнених із армійського духовенства". Як зазначалось в консисторському рішенні з цього приводу, перебуваючі при згаданих чотирьох шпиталях священики Іоаким Кохановський, Сава Камінський, Федір Друзякін та Іоанн Курковський в армійському духовенстві службу не проходили, а були призначені на згадані місця відповідно в 1807, 1801, 1793 та 1806 роках. Оскільки ж Херсонське духовне правління скаржилось на І.Кохановського, що він незаконно відправляв треби для не своїх парафіян, чим утискав парафіяльних священиків і ускладнював ведення метричних записів, архієпископ Платон наказав перевести цю духовну особу із шпитальної церкви до іншої парафії, а його місце передати Я.Грушецькому [21;арк. 1-1 зв., 8].

Деякі подробиці стосовно статусу духовенства шпитальних церков містяться і в інших справах Херсонського духовного правління. В 1804 р. відношенням контори головного командира Чорноморських флотів архієпископу Афанасію було передане клопотання священика церкви миколаївського морського шпиталю

Камінського, в якому повідомлялось про незручності, пов'язані з доставкою сповідних та метричних книг цієї церкви до Херсонського духовного правління. Архієрей наказав направляти відомості до консисторії не через правління, а через священика миколаївської адміралтейської соборної церкви [12;арк. 15]. Цей же указ архієрея згадувався і в клопотанні С.Камінського, датованому 1807 р., в якому священик, між іншим, повідомляв, що в 1806 р. шпитальна церква знов опинилась в підпорядкуванні Херсонського духовного правління, оскільки в відомство останнього надійшла сама соборна адміралтейська церква. Архієпископ прийняв до уваги аргументи Камінського про те, що останній не може відлучатись від шпитальної церкви для звіту благочинному, який мешкав за 50 верст від Миколаєва. Платон наказав знов вивести Камінського з відомства Херсонського духовного правління і підпорядкувати протоієрею Савурському, який знаходився під безпосередньою юрисдикцією консисторії [16; арк.1-2]. Втім, таке рішення не означало, що Херсонське духовне правління взагалі усувалось від участі в керівництві діяльністю шпитальних церков. Як випливає із змісту клопотання присутнього контори херсонського шпиталю комісара Медведєва, направленого правлінню 17 січня 1810 р., в юрисдикції останнього залишалась херсонська шпитальна церква [20; арк. 2]. Проте, наступного року всі шпитальні церкви були виведені з-під влади не лише духовного правління, але і консисторії. За відношенням обер-священика І.Державіна, в якому згадувались положення квітневого 1801 р. Імператорського указу, всі церкви єпархії, які знаходились при шпиталях і в парафії яких перебували виключно військові, а священики одержували платню з армійської суми, були виключені з єпархіального відомства і передані під зверхність обер-священика. Через це з-під юрисдикції архієрея вийшли священно-та церковнослужителі севастопольської, миколаївської, херсонської, одеської, таганрозької та тираспольської шпитальних церков [22;арк. 1, 7-7 зв.].

Папери Херсонського духовного правління зафіксували ряд справ, пов'язаних із конфліктами між парафіяльним духовенством і духовенством церков, до парафії яких належали військові. Хоча в згаданому вище указі консисторії від 1811 р. про священиків шпитальних церков йдеться про втручання в справи інших парафій лише священика І.Кохановського, документи правління зафіксували подібні порушення і з боку С.Камінського. Зокрема, в 1809 р. до Херсонського духовного правління скаржився священик адміралтейського селища Богоявленське Лука Івашкевич, який обвинувачував Камінського у виконанні треб не своїм парафіянам. Через це правління наказало протоієрею миколаївської соборної адміралтейської церкви Єфиму Савурському заборонити своєму підлеглому такі дії [17;арк. 3-3 зв.]. Із свого боку скаржились і священики шпитальних церков. Федір Морозов, який в 1803 р. перебував при херсонській морській шпитальній церкві, скаржився на флотського священика Михайла Волчаницького. Як виявилось, Ф.Морозов заборонив М.Волчаницькому вінчати шлюб в шпитальній церкві, за що отримав догану від комісара Погорелова [13; арк. 1-1 зв.]. Про протиріччя, які існували у взаєминах військового духовенства та єпархіальної влади, свідчить і конфлікт звільненого з піхотного полку протоієрея С.Якубовича із протоієреєм Саражиновичем. В рапорті Херсонському духовному правлінню Якубович писав: „Катеринославська духовна консисторія повернула той посланий рапорт мені не підписаним, і не мала права консисторія в духовне правління повертати той рапорт, а треба консисторії мені повернути. Духовне правління, ніякої справи до мене не маючи, та і на майбутнє щоб ніяких паперів не надсилати, якщо будуть які папери прислані, то будуть без відповіді, і повернені будуть, а якщо протоієрей Саражинович на схилі років попросить заступити його місце в духовному правлінні першого члена в присутствії, бути, якщо здоров'я дозволить, можу, місце його

зайняти. Бачачи я Саражиновича протоієрея марнославство та мої труди лаючи, за батьківщину [не] маючи знаки військові, не поважаючи високоурочисті дні, перше місце займаючи, і хоче себе перед публікою показати, заслуживши знаки на спокійному місці; а я знаки заслужив завжди в полі, під ворожим вогнем життя втрачав, я не бажаю себе вихваляти, і я завжди по моїх заслугах в батьківщині знаками відмічений більш ніж протоієрей Саражинович, а для мене спокійне місце приємне, то прошу більше мене не турбувати". З приводу такого зухвалого рапорту консисторія відіслала його копію обер-священику І.Державіну, додавши до цього своє прохання "пояснити йому, Якубовичу, як він повинен звертатись до присутніх місць і як вчиняти із законними їх вимогами; а при тому утримавши його від таких недбалостей, утримати в межах його звання; рівним чином і домагання його мати першість в церковних служіннях та інших духовних церковних церемоніях, як несправедливе і для єпархіального духовенства і особливо для присутніх того правління протоієреїв, які мають знаки відзнаки, Височайше їм пожалувані, образливе, припинити" [23; арк. 6,8-8 зв.].

Таким чином, матеріали фонду Херсонського духовного правління Державного архіву Херсонської області дають можливість не лише простежити зміни, які мали місце наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в статусі військового духовенства, в системі підпорядкування релігійних споруд, в парафії яких перебували військові, але і встановити характер взаємин священнослужителів цих споруд з парафіяльним духовенством, духовним правлінням та єпархіальним керівництвом, визначити основні проблеми, які спричиняли конфлікти між ними. Подальші перспективи використання розглянутих вище документів полягають у створенні узагальнюючої праці з історії православної церкви на півдні України в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст., в якій розміщуватиметься і дослідження статусу військового духовенства.

Джерела та література

1. Державний архів Херсонської області (ДАХО), ф. 207 – Херсонське духовне правління.
2. ДАХО, ф. 207, оп. 1, спр. 43.
3. ДАХО, ф. 207, оп. 1, спр. 86.
4. ДАХО, ф. 207, оп. 1, спр. 98.
5. ДАХО, ф. 207, оп. 1, спр. 134.
6. ДАХО, ф. 207, оп. 1, спр. 162.
7. ДАХО, ф. 207, оп. 1, спр. 213.
8. ДАХО, ф. 207, оп. 1, спр. 225.
9. ДАХО, ф. 207, оп. 1, спр. 315.
10. ДАХО, ф. 207, оп. 1, спр. 407.
11. ДАХО, ф. 207, оп. 1, спр. 432.
12. ДАХО, ф. 207, оп. 1, спр. 452.
13. ДАХО, ф. 207, оп. 1, спр. 519.
14. ДАХО, ф. 207, оп. 1, спр. 577.
15. ДАХО, ф. 207, оп. 1, спр. 653.
16. ДАХО, ф. 207, оп. 1, спр. 688.
17. ДАХО, ф. 207, оп. 1, спр. 788.
18. ДАХО, ф. 207, оп. 1, спр. 829.
19. ДАХО, ф. 207, оп. 1, спр. 853.
20. ДАХО, ф. 207, оп. 1, спр. 912.
21. ДАХО, ф. 207, оп. 1, спр. 931.
22. ДАХО, ф. 207, оп. 1, спр. 943.
23. ДАХО, ф. 207, оп. 1, спр. 1129.
24. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собр. 1. Т. XX.
25. ПСЗРИ. Собр. 1. Т. XXIV.
26. ПСЗРИ. Собр. 1. Т. XXV.
27. ПСЗРИ. Собр. 1. Т. XXVI.
28. Боголюбов А. Очерки по истории управления военным и морским духовенством, в биографиях главных священников его за время с 1800 по 1901 год.-СПб., 1901.

29.Давлетшин В.Р. Институт военного духовенства в России (XVIII – XIX вв.): процесс введения и становления// Государство, религия, церковь в России и за рубежом.-М., 1999.-№ 2.-с-С. 23-36.
30.Желобовский А.А. Управление церквами и православным духовенством Военнаго ведомства.-СПб., 1902.
31.История флотского духовенства.-М., 1993.
32.Крестьянников В.В. Участие иеромонахов Балаклавского Георгиевского монастыря в Крымской (Восточной) войне 1853-1856 гг.// Взаимоотношения религиозных конфессий в многонациональном регионе. Сборник научных трудов.-Севастополь, 2001.-С. 111-117.
33.Крестьянников В.В. Участие иеромонахов и священников Балаклавского Георгиевского монастыря в боевых действиях Черноморского флота в первой половине XIX века// Проблемы религии стран Черноморско-Средиземноморского региона. Сборник научных трудов.-Севастополь-Краков, 2001.-С. 115-120.
34.Невзоров Н. Исторический очерк управления духовенством военнаго ведомства в России.-СПб., 1875.
35.Смолич И.К. История русской церкви. 1700-1917. Ч. I.-М.: Изд. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996.-799 с.

В.М. Циберт

Особливості економічного розвитку міст Херсонської губернії у першій половині XIX століття

Проблеми вивчення історичного досвіду формування економічних особливостей регіонів на сьогодні є більш ніж актуальними. До цих проблем у контексті розгляду соціально-економічної історії України звертався цілий ряд дослідників, зокрема, А.Скальковський, Д.Багалій, О.Дружиніна, О.Гуржій, А.Бойко, та інші. І все ж комплексного дослідження з визначеної теми досі не створено. Мета цієї статті полягає у визначенні особливостей економічного розвитку міст Херсонської губернії, які були окремим структурним елементом південноукраїнського регіону першої половини XIX століття. Для досягнення мети поставлені такі дослідницькі завдання: проаналізувати економічний розвиток міст та визначити їх специфіку.

Однією з провідних галузей економіки південноукраїнських міст з самого початку їх існування була торгівля.

Сфера внутрішньої торгівлі в Російській імперії турбувала уряд перш за все в контексті її сприяння розвитку торгівлі зовнішньої. Адже за петровською державною традицією тільки зовнішня торгівля могла приносити значний прибуток, а тому й вимагала підтримки. Система пільгових тарифів, створення розгалуженої мережі митниць, підтримка торгових фірм, що вели торгівлю через чорноморські порти, створення умов для транзитної торгівлі - результати реалізації заходів уряду щодо покращення зовнішньої торгівлі.

Разом з тим, специфікою Південної України було те, що, на відміну від інших регіонів Російської імперії, тут приділялась досить велика увага розвитку торгівлі внутрішньої. Адже від процвітання останньої великою мірою залежали темпи заселення південних територій. В XIX столітті держава не полишила намагання перетворити міста на торгівельні центри. Для цього не потрібно було витрачати великі кошти.

У період, що досліджується, торгівля в містах розподілялась на періодичну та стаціонарну. Періодична торгівля домінувала, що було зумовлено наступними обставинами. По-перше, нечисельністю населених пунктів і, зокрема, міст в регіоні. По-друге, низькою щільністю населення. По-третє, низьким рівнем розвитку промислового виробництва. По-четверте, нерозвиненістю інфраструктури.

Періодична торгівля була представлена ярмарками, базарами та торгами.

На 1817 рік у Херсонській губернії нараховувалося 34 ярмарків у 11 населених пунктах. З них у 8 містах проходило 24 ярмарків. На 1850 рік у Херсонській губернії у 59 населених пунктах проходило 121 ярмарків. Більша частина з яких існували не в містах. В середньому, на кожний населений пункт припадало 3 ярмарки.

На початку XIX століття відбулись зміни в співвідношенні сфер торгівлі у регіоні. В історичній літературі існує точка зору про занепад і витіснення ярмаркової торгівлі. З нею не можна погодитися, враховуючи значні обсяги ярмаркової торгівлі і постійне їх збільшення в регіоні в першій половині XIX століття. Тому більш справедливою вважаємо думку Б.Міронова про паралельний розвиток усіх сфер торгівлі та доповнення різних форм торгівлі в окремих сферах [6].Такий стан речей свідчить про недостатній рівень соціально-економічного розвитку та нерозвиненість торгівельної мережі регіону. Остання проявлялась в слабкому розвитку інших форм торгівлі - базарів, торгів, стаціонарної торгівлі. Незначна кількість населених пунктів та їх віддаленість один від одного, відсутність умов для вільного пересування обумовлювали те, що ярмарки були єдиним способом забезпечення населення регіону всім необхідним.

Крім ярмарків, у містах проходили щотижневі базари. Кожне місто мало свої торгівельні дні. Як правило, їх було два на тиждень. Серед них частіше зустрічаються понеділок, п'ятниця та неділя.

Будівництво міст, присутність у них великої кількості населення, яке існувало не за рахунок заняття сільським господарством, поступове збільшення торгівельно-промислового елементу створювали умови для розвитку стаціонарних форм торгівлі, представлених в першу чергу лавками і магазинами.

Визначення кількості стаціонарних пунктів торгівлі в середині XIX століття є досить проблематичним. Систематичного збирання відомостей про стаціонарні форми торгівлі не проводилося. Документи звичайно зафіксували їх кількість, але досить часто укладачі не розрізняли лавки і магазини з ярмарковими лавками та шалашами. Відсутність подібного розрізнення була характерною, зокрема, для описів.

У досліджуваний період стаціонарна торгівля зосереджувалась насамперед у великих містах. Для існування стаціонарних форм торгівлі необхідний постійний попит на товари, що забезпечується наявністю гарантованого контингенту покупців, які б стояли осторонь від виробничо-торгівельної сфери. Традиції селянства заготовляти все необхідне на ярмарках, нерозвиненість інфраструктури, паспортна система - обставини, які виключали мешканців навколишніх населених пунктів з розряду гарантованого контингенту покупців.

В результаті розвитку стаціонарної торгівлі відбувався поступовий перехід від універсальної до моноторгівлі, в першу чергу, у сфері продажу товарів постійного попиту. Почали функціонувати м'ясні, хлібні та інші спеціалізовані лавки.

Впродовж першої половини XIX століття поступово збільшувалась кількість пунктів стаціонарної торгівлі. Більш швидко ця кількість зросла в містах-торгівельних центрах - Одесі, Херсоні, Миколаєві. Так, у Херсоні за цей час вона збільшилась - з 125 до 285, Одесі - з 542 до 1619. Зокрема, на 1837 рік в Одесі існувало: 158 бакалійних, 111 з «червоними» товарами, 72 з малоросійськими, 50 - для продажу товарів із заліза, 45 - м»ясних, 40 - рибних, 23 - посудних, 20 - свічних, 14 - вугільних, 9 - тютюнових, 5 - для продажу взуття, 282 - дров'яних лавок [1;94].

Процвітання торгівлі стимулювало поступовий розвиток промисловості, який вимагав чималих інвестицій. Міста ставали центрами, в яких акумулювались великі промислові заклади. Казенні мануфактури з'явились у Херсоні, Миколаєві,

Катеринославі. Саме міста ставали центрами важкої промисловості. Так, довгий час Херсонський ливарний завод залишався єдиним підприємством металургійного профілю в регіоні, віддаленість

Промисловість зароджувалась у містах поступово, оскільки для цього вимагалось залучення великих матеріальних та людських ресурсів.

Великі промислові об'єкти будувались за підтримки держави. Важливого значення набуло суднобудування. Військово-стратегічні міркування змушували уряд готуватися до війни з Туреччиною, тому паралельно із влаштуванням Херсону будувалась корабельна верфь. На початку XIX століття у Херсоні була відкрита купецька верф. У 1801 році зійшов на воду один корабель, а у 1810 - вже 24 та 36 каботажних. Будівництво торгівельних кораблів було зосереджено, крім Херсону, у Бериславі та Миколаєві [5;137].

На Миколаївській верфі, крім того, у 1843-1847 роках було збудовано 23 військових, 1 транспортний, 10 канонерних човнів, 2 підводних бота.

В регіоні розвивалась суконна промисловість. Херсонська суконна мануфактура у 1818 році вона була закрита у зв'язку з банкрутством. Аналіз справи про її закриття дозволяє визначити обставини, які обумовлювали неефективність роботи казенних підприємств регіону. Однією з головних причин була не кваліфікованість кадрів. Так, у звіті обер-прокурора до департаменту юстиції зазначалось, що у Херсонській казенній мануфактурі працював «непідготовлений сброд». Ще однією причиною була нестача робочих рук. До того ж, використання на казенних підприємствах примусової праці не сприяла підвищенню продуктивності праці, оскільки робітники не були зацікавлені в результатах своєї діяльності. Малу ефективність казенних підприємств в порівнянні з підприємствами приватними розумів і обер-прокурор по департаменту юстиції, який у своєму звіті писав: «взагалі укази уряду повинні сприяти приватній промисловості» [4;16-17].

Незважаючи на всі свої недоліки, казенні підприємства продовжували відігравати помітну роль в економіці Південної України. Якщо із втратою регіоном військово-стратегічного значення, яке він мав в 70-80-х роках XVIII століття, відпала потреба в заснуванні нових підприємств, що мали забезпечувати виключно військові потреби, то розвиток міст обумовлював виникнення казенних підприємств у сфері будівництва. Разом з тим, продовжували діяти заводи важкої промисловості, засновані в XVIII столітті.

Серед особливостей промислового розвитку регіону визначається тісний зв'язок між галузями промисловості та скотарством. Так, у м. Одесі з 28 заводів та фабрик які працювали у 1822 році, було 3 миловарених, 7 салотопних та 6 свічно-сальних заводі [2;49].

На початку століття найбільша кількість промислових закладів Південної України зосереджувалась у Херсонській губернії, в першу чергу, в Одесі. Так, з 14 зареєстрованих у губернії промислових закладів 12 діяли саме в Одесі.

Більша частина промислових об'єктів губернії з'явилась в 1810-1850-х роках. Саме тоді купецтво почало активно вкладати кошти в цю галузь господарства, що було свідченням економічної стабільності регіону. Хоча початок цьому процесу був покладений ще в першому десятиріччі XIX століття. Так, в 1803 році брянські купці Ілля Новіков та Іван Макєєв заснували в Одесі перший промисловий заклад із застосуванням вільнонайманої праці [3;92].

У 1823 році у Одеській міській поліції була складена відомість стосовно фабрик і заводів міста. Із зазначених в ній 32 промислових закладів 26 належали купцям, переважно одеським [2;40-43].

Визначити загальну кількість промислових об'єктів регіону в першій половині XIX століття досить проблематично. Систематичного збирання відомостей про ці

заклади не проводилося. Лише описово-статистичні джерела дозволяють вирішити це питання. У містах Херсонської губернії у цей же період існувало 151 промислове підприємство [5]. Найбільшими промисловими містами середини XIX століття були: Одеса (44 заводи та фабрики), Херсон (30).

Продукція більшості промислових підприємств регіону призначалась для місцевих потреб та вивозилась в найближчі населені пункти. За межі регіону йшли головним чином вироби великих підприємств. Серед останніх - Херсонський ливарний завод, Херсонський та Миколаївський суднобудівні заводи.

Разом з тим, великим попитом користувалась продукція деяких невеликих промислових закладів. Зокрема, Одеська фабрика з виробництва пудри постачала своєю продукцією столицю.

Таким чином, уряд був зацікавлений у процесі перетворенні міст в торгівельно-промислові центри, що дало б змогу закріпитися Росії на Півдні та сприяло б інтеграції регіону до економіки імперії. Сфера внутрішньої торгівлі турбувала державу в контексті її сприяння розвитку зовнішньої торгівлі. У досліджуваний період розподілялась на періодичну та стаціонарну. Основною формаою торгівлі Південної України останньої чверті XVIII століття залишалися ярмарки, що було свідченням рівня соціально-економічного розвитку та нерозвиненості торгівельної мережі.Промисловість зароджувалась у містах поступово. Великі промислові об'єкти будувались саме у містах. Військово-стратегічні мотиви держави обумовили появу казенних підприємств у судобудуванні, текстильній та важкій промисловості. Найбільша кількість промислових закладів зосередилась у Херсонській губернії. Це відбувалось за рахунок існування більшої кількості промислових об'єктів у містах-торгівельно-промислових центрах - Одесі, Херсоні. Перспективи подальших досліджень полягають у з'ясуванні питань особливостей соціального розвитку міст Херсонської губернії.

Джерела та література

1. Державний архів Одеської області (ДАОО),ф. 1, оп. 1, спр. 4.
2. ДАОО, ф. 2, оп. 1, спр.44.
3. ДАОО, ф. 4, оп. 1, спр. 1962.
4. Державний архів Херсонської області (ДАХО), ф.3, оп.1, спр. 2Д.
5. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Херсонская губерния. - СПб., 1849. - 229 с.
6. Миронов Б. Н. Внутренний рынок России во второй половине XVIII - первой половине XIX в. - Л.:Наука, 1981. - 260 с.

І.С. Дружкова

Діяльність державних закладів на Півдні України в другій половині XIX ст.

Проблемам створення та розвитку Селянського поземельного банку приділялося багато уваги ще в дореволюційній літературі, як у місцевій так і в столичній пресі, крім того цій темі був присвячений ряд спеціальних робот. Це статті Кузнецова С.К. представника земства, що брав участь у діяльності відділення, надрукована в Одеському віснику за 1884 р., де автор дуже критично ставився до діяльності банку в перший рік своєї роботи. Особливо піддавалась критиці діяльність Катеринославського відділення банку (обслуговувало на той час Херсонську та Катеринославську губернії) за намагання зробити надання позики скоріш адміністративною справою ніж комерційною. Пономарьов М.В., член Імператорського Вільного економічного товариства, критикував банк за надмірно повільний розвиток операцій з одного боку, а з другого боку слушно зазначав, що в

тодішній ситуації це було не можливо. Головним недоліком в діяльності Селянського банку автор вважав його суто комерційний характер [1].

Промова Леонарда П. С. в Бесарабському дворянському зібранні торкалася становища дворянства в Південному регіоні. Автор вимагав створення державного земельного банку для підтримки дворянства, і, відповідно, здешевлення довгострокового кредиту. Його доповідь викликала бурхливу реакцію в пресі, так в Новоросійському календарі з'явилась стаття присвячена цьому дворянському зібранні, де Леонард був звинуваченим у тому, що жалів про скасування кріпацтва, і Леонард був змушений відповідати на ці закиди через той же календар [2].

Роботу В.Ю.Скалона певною мірою можна вважати офіційною точкою зору на діяльність Селянського банка. Автор цікавився економічним життям країни, крім того багато років слугував у центральному правлінні Селянського банку, з самого започаткування в 1871 р. був членом комітету сільських позичково-ощадних і промислових товариств, де працював більше 15 років. Він переважно цікавився проблемами Селянського Поземельного Банку на початку XX ст. і його реформуванням, характеризуючи чинники, що призвели до необхідності цих реформ, окремо зупинявся на особливостях і непослідовності урядової політики після реформ 60-х р. XIX ст., коли фактично уряд "умив руки". Більш того, посилаючись на інші роботи, автор зазначав, що в 70-ті р. XIX ст. тема малоземелля фактично була під негласною, а іноді і під гласною забороною. Як приклад, наводилися відомості про заборону статей де йшлося про новий розподіл землі та взагалі про користь і справедливість змін в поземельному положенні селянства, яку започаткував на початку 80-х р. XIX ст. міністр внутрішніх справ граф Ігнатьев [3]. Негативну оцінку діяльності банку представляє собою робота Семенова П.Н. та графа Салтикова О.О. Ці діячі закидали банку те, що банк займається "ліквідацією вікових культурних маєтків і передачею їх в руки селян, які неминуче знижують цю культуру і самі не збагачуючись, збагачують торговців грошима через випуск на біржу колосальної кількості паперових іпотечних цінностей". На думку авторів банк підтримує в селянах небезпечну думку, про те, що вся земля рано чи пізно відійде до селянства. Банк працює без системи та "нівечить селян безповоротними позиками у скрутні часи". Автори пропонували підвищення відсотків за позику та більш суворих вимог до забезпечення закладу, для того, що б селяни постійно боялись втратити свій куплену землю, це на їх думку призведе до своєчасних виплат по кредиту [4]. На щастя такі вимоги були поодинокими, переважали погляди про полегшення кредиту з банку.

Цікава робота була надрукована у Санки-Петербурзі у 1895 р., де проводилося порівняння діяльності двох міністрів фінансів – М.Х.Бунге (1881-1886 рр.) та І.О.Вишеградського (1887-1892 рр.), не на користь останнього. Робота написана хорошим літературним стилем. Анонімний автор (старий професор) у цілому позитивно оцінює діяльність Селянського поземельного банку в період правління Бунге М.Х., а в період його наступника, на думку дослідника, діяльності банка не надавалося належної уваги, більш того, заклад зменшує свої операції [5].

В цей же період виходить у світ брошура відомого економіста, автора "Очерка развития кредитных учреждений в России" О.М.Гур'єва. Діяльність Селянського поземельного банку за десять років він оцінював негативно, оскільки зі своїм основним завданням – допомога селянам купувати землю – не справлявся. Селяни купували у двічі більше землі самостійно. Основними причинами негараздів банку вважав відсутність попередньої перевірки, високі покупні ціни, високі відсотки, відсутність системи, яка б допомагала стягувати гроші із селян, що "не розуміють, не доросли" до необхідності сплачувати відсотки [6].

В період революції 1905-1907 рр. з'являється робота Герцштейна М.Я., професора Московського сільсько-господарчого інституту присвячена рішенню

аграрного питання та ролі у цьому процесі Селянського банку. Автор наголошував на тому, що завдяки банку вирішити проблему малоземелля неможливо [7].

Дуже докладне дослідження проблематики було зроблено Заком О.М. у своїй роботі, що була повністю присвячена Селянському поземельному банку за період 1883-1910 рр. Він зауважував, що діяльність банку, фактично до змін у його статуті у 1905 р., була спрямована скоріше на допомогу землевласникам, ніж селянам [8].

В 20-30-ті рр. XX ст. з'являється низка праць з аграрної історії у XIX ст., що переважно друкувалися в соціально-економічній секції Записок Одеського наукового товариства при У.А.Н. В цих статтях зустрічаються оцінки щодо діяльності Селянського поземельного банку, спектр оцінок коливався від негативної до край негативної. Це статті Т.Слабченка "До історії аграрних криз на Україні XIX ст." [9], Невзорової О. "Аграрне питання на Вкраїні після 1902 р." [10] та Погребинського О. "Аграрна справа на Україні в світлі II Державної Думи"[11].

В 1959 р. В.О.Вдовін видав монографію на основі дисертації, присвячену діяльності Селянського поземельного банку. Робота, на відміну від О.Зака, охоплювала лише перших дванадцять років існування банку. Автор вважав основною причиною заснування банку допомогу поміщикам. В історіографічному огляді серед своїх попередників згадував лише О.Зака, лише для критики, не завжди конструктивної. Діяльність банку розглядав в цілому негативно. Робота цікава привнесенням дуже широкого пласту архівних матеріалів та мемуарів сучасників, але, нажаль, це не завадило автору прийти до висновку, що в розглянутий період банк переважно кредитував самих бідних селян, яким вкрай необхідна була земля, хоча це зовсім не співпадає з тодішніми реаліями життя, це твердження мало б якийсь сенс для діяльності банку на період Столипінської реформи, але не раніше [12].В сучасній науці ще не з'явилось жодної монографії присвяченій цій проблемі. Однак з'явилися дисертаційні роботи, де розглядається це питання [13].

31 травня 1860 р. був затверджений статут Державного банку [14], 3 січня 1862 р. відбулося затвердження статуту контор Державного банку [15], та 20 грудня того ж року - його відділень. В цей період попередні кредитні заклади не тільки не надавали позики, але й не приймали вкладів, згідно з указом від 26 грудня 1959 р. [16] Була введена нова система державного контролю як єдиного ревізійного органу. Державний контроль мав право на перевірку документації всіх державних установ, як центральних, так і місцевих, на місцях створювалися контролюючи органи. Грошова реформа, яка проходила в той же час, навпаки не принесла ніяких результатів, тому що не були враховані всі проблеми [17].

Державний Банк створювався як повністю державний заклад, на який було покладено завдання "оживления торговых оборотов и упрощение кредитной системы" [18]. Банк почав свою діяльність 1 липня 1860 р. [19], основний його капітал становив 15 млн. крб., запасний – 3 млн. крб. [20], у 1871 р. відповідно – 20 млн. крб. та 3 млн. крб., у 1881 – 25 млн. крб. та 3 млн. крб., у 1894 р. – 50 млн. крб. та 5 млн. крб. [21]

Банку надавалися права депозитного банку і одночасно емісійного, але не було належного визначення права емісії, тому що не було надано право випуску банкових білетів (банкнот). Йому дозволялися - облік векселів та інших термінових цінних паперів та іноземних тратт (переказні векселі), купівля і продаж золота та срібла, отримання платежів по векселям та іншим термінових грошовим документам за рахунок довірителя, приймання вкладів на збереження, на поточний рахунок та "на обращение из процентов", надання позик, купівля та продаж 5% банківських білетів та інших державних білетів за рахунок довірителя та купівля і продаж державних паперів за свій рахунок. Векселі приймали прості і переказні російські, іноземні тратти в Російській імперії, не дозволявся облік solo-

векселів [22]. В 1883 р. було дозволено приймати соло-векселі для кредитування землевласників на термін до 9 місяців [23], крім того незабаром додалося ще кілька операцій банку: дозволялися комісійні операції за дорученням міністерства фінансів, та робити перекази [24].

Банк постійно збільшував кількість своїх філіальних установ у великих містах імперії. Так, у 1897 р. Державний банк мав 9 контор і 104 постійних та 7 тимчасових відділень. Під керівництвом банку знаходилося 4 698 ощадні каси, в тому числі 3 673 при поштово-телеграфних установах [25]. В Одесі діяла одна з 9 контор Державного банку, створена на базі контори Комерційного банку. Загалом в Херсонській губернії на початок 1910 р. налічувалось крім одеської контори ще 3 відділення в Єлісаветграді, Миколаєві та Херсоні [26]. Одеська контора була однією з найкрупніших, це підтверджують дані таблиці № 1.

Таблиця № 1 [27]. Баланс Державного банку та його контор за 1870 р.

Операції	Банків. Контора	Моск. контора	Одеська контора
Осн. Капітал	10	4	1
Залишоки вкладів терм. /безтермінових.	13 / 2	3,5 / 1	4 / 0,4
Вклади на зберігання видано / залишок	149 / 225	28 / 35	6 / 8
Відсотки по вкладам к 1871 р.	2	1	0,7
Векселя: заплачено/ протест./ залишок	22 / 0,09 / 7	41/ 0,1 / 13	16 / 0,2 / 9,4
Позики під товари	5	----	----
Позики під % паперів, видано	18	4	5
Позики під акції приват. Тов-в. видано / залишок	6 / 2,5	7 / 5	7 / 2
Валовий прибуток	8	0,9	0,6
Чистий прибуток	----	0,8	0,4

В Одесі контора Державного банку знаходилася у казенному будинку за адресою Поштова вулиця буд. №18. Управляючими в конторі у різні часи були: статський радник О.І.Сініцин (1860-1870 рр.), дійсний статський радник М.Г.Тройницький (1871-1896 рр.) та П.Г.Маліцький (1897 р.). Серед представників купецтва, що брали участь в керуванні конторою були М.К.Кріона-Папа-Нікола, К.С.Стіфель (1860 р.), О.Я.Новіков, К.М.Палазунов, І.М.Посохов, В.Вагнер, Г.С.Люлька (1871 р.), П.Ф.Родоконанкі, Е.І.Шульц, С.А.Бродський, І.Г.Вучина, А.Ф.Рафалович, Д.П.Котляревський (1891 р.) та інші [28].

Поступово в політиці банка відбувається зменшення активних комерційних операцій. Банк все менше займався суто комерційними справами і все більше емісійними [29]. З часу свого заснування Державний банк був єдиним державним закладом в країні, до появи Селянського поземельного банку.

У 1883 р. 10 квітня був заснований Селянський поземельний банк [30], який спочатку працював лише у 9 губерніях, до кінця року додалося ще 3, серед яких була і контора Херсонської губернії. Метою заснування цієї установи було полегшення селянам можливості придбати нові наділи землі і якщо багато дослідників за радянських часів діяльність цього банку оцінювали негативно (вважалося, що широкі маси трудового селянства не мали змоги одержувати допомогу від цього банку), то за останній час з'являються нові праці, де діяльність Селянського поземельного банку оцінюється по-новому -- скоріше позитивно ніж негативно [31]. Фактично з самого започаткування Селянського Поземельного банку його відділення з'являються у нашому регіоні. Так, Катеринославське було

відкрито 10 квітня 1883 р., Херсонське – 23 квітня 1883 р., Таврійське – 24 березня 1884 р., і Бессарабське – 1 липня 1886 р. [32]

Таблиця № 2 [33].

Становище Селянського поземельного банку на 1891р.

Територія	Херсонська губернія	Новоросійський край
Кількість наданих позик в 1891 р.	4	8
Домовласників	161	292
Надано карбованців	65300 крб.	124300 крб.
Сплачено банку покупцями	34137 крб.	54244 крб.
Вартість землі	99437 крб.	181544 крб.

Практично паралельно було створено ще одну державну банківську установу – Державний дворянський банк. Його було засновано на сторічний ювілей появи "дворянської грамоти" – у 1885 р. Управління справами Селянського поземельного банку було покладено на управляючого Дворянським банком. На 1903 р. вже існувало 39 відділень Селянського поземельного банку, як сумісних з відділеннями Дворянського банку так і самостійних. У 1895 р. було видано новий статут Селянського поземельного банку, де замість попередніх двох існуючих термінів надсилання позик, а саме – 24 роки 6 місяців та 34 роки6 місяців, встановлювалося 5 термінів (13, 17, 26 років 6 місяців, 38 років 4 місяці та 51 рік 9 місяців) [34].

В Одесі відділенням Державного дворянського і Селянського поземельного банку були засновані відразу після указів про створення цих банків. Відділення знаходилися за однією адресою (Барятинський провулок буд. № 2), були фактично об'єднаними і перебували під єдиним керівництвом. Так наприклад у 1897 р. головою обох відділень був О.П.Сухотін, а інший персонал був у кожному відділенні свій [35].

Державний дворянський банк давав позики тільки виключно дворянам на термін 36 років 7 місяців та 48 років 8 місяців під заставу маєтків, розмір позики становив 60 % оціночної вартості маєтку. Пізніше, в середині 1890-х рр. кількість термінів збільшувалась (від 11 років до 60 років 6 місяців), а відсотки зменшувалися. Схожі явища спостерігалися і у Селянському поземельному банку.

На цьому перелік державних кредитних установ, які існували у другій половині XIX ст. в Російській імперії можна завершити. Тобто маємо зробити висновок, що державним кредитом в тогочасній Російській імперії займалося небагато установ. З самого свого заснування державний кредит як в Україні так і по всій імперії не був досить розповсюдженим і хоча зосереджував досить значні кошти, але вони аж ніяк не могли задовольнити всіх потреб населення в кредиті. В 1860 р. з появою Державного банку в Одесі створюється його контора, на базі контори Комерційного банку. Протягом наступних 20 років у Російській імперії існував єдиний державний кредитний заклад, на який було покладено виконання різноманітних операцій і який все більше відходив від суто комерційних операцій і почав грати роль контролюючого органу грошового обігу, тобто перебрав на себе емісійні функції. Тільки в останній чверті XIX ст. йому на допомогу з'являються ще два кредитних закладу – Селянський поземельний банк та Дворянський державний банк, які в свою чергу мали достатню кількість відділень по всій Російській імперії.

В Херсонській губернії існували контори всіх трьох кредитних установ, починаючи з самого виникнення банків, бо у той губернія за торговельним обігом знаходилася серед лідерів в Російській імперії.

В цілому можна говорити про не задовільний стан державного кредиту, бо з трьох існуючих державних кредитних закладів два, а саме Селянський поземельний банк та Дворянський державний банк були суто іпотечними установами. Тобто цей державний кредит не міг суттєво сприяти розвиткові, ані торгівлі, ані промисловості і мав дуже обмежений характер, але займав свою економічну нішу.

Джерела та література

1. Кузнецов С. К. Крестьянский поземельный банк и его деятельность.// Одесский вестник. – 1884. – №80.
2. Пономарев Н. В. Крестьянский Поземельный банк и значение его для народного хозяйства. – СПб., 1894. – 21с.; Пономарев Н. В. Содействие Крестьянского Поземельного банка в деле арендования крестьянами земель. – СПб., 1894. – 14 с.
3. Речь сказанная П. С. Леонардом в Бессарабском дворянском собрании 11 января 1884 г. – Одесса., 1884. – 30 с.
4. Скалон В. Ю. Крестьянский поземельный банк и малоземелье.// Новое слово. – 1906. – № 44-45.; Воропонов // Вестник Европы. – 1905. – декабрь. – 511 с.)
5. Семенов П. Н., Салтыков А. А. Крестьянский банк и будущность русского крестьянства. – СПб., 1907. – 38 с.
6. Старый профессор. Замечательная эпоха русских финансов.(Очерк экономической и финансовой политики Н. Х. Бунге и И. А. Вышнеградского). – СПб., 1895. – С. 18, 78.
7. Гурьев А. Н. К реформе Крестьянского банка. – СПб., 1894. – С.37-40.
8. Герценштейн М. Я. Аграрный вопрос. Национализация земли. Крестьянский банк. Выкупная операция. – М., 1905. – С. 61.
9. Зак А. Н. Крестьянский поземельный банк 1883-1910. – М., 1911. – С. 561.
10. Слабченко Т. До історії аграрних криз на Україні XIX ст. // Записки Одеського наукового при У. А. Н. товариства. Секція соціально-економічна. Ч. 2. – С. 3-24.
11. Невзорова О. Аграрне питання на Вкраїні після 1902 р. // Записки Одеського наукового при У. А. Н. товариства. Секція соціально-економічна. Ч. 2. – С. 25-47.
12. Погребинський О. Аграрна справа на Україні в світлі II Державної Думи. // Записки Одеського наукового при У. А. Н. товариства. Секція соціально-економічна. Ч. 2. – С. 48-92.
13. Вдовін В. А. Крестьянский Поземельный банк 1883-1895. Автореферат. – М., 1959. –17с.; Вдовін В. А. Крестьянский Поземельный банк 1883-1895. – М., 1959. – 105 с.
14. Опря А. В. Роль Крестьянского поземельного банка в проведении Столыпинской аграрной реформы на Украине.(1906-1916): Диссертация на соискание уч.степени к. и. н.: 07.00.01. – Днепропетровск, ДГУ., 1982. – 191 с.; Приймак О. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906-1917 рр.). – Запоріжжя: Тандем-У, 2002. – 187 с.
15. ПСЗ. – Т.35. – №35847.
16. ПСЗ. – Т.37. – №37826.
17. Печерин Я.И. Вказвна праця. – СПб.,1904. – С.24.
18. Мигулин П.П. Вказана праця. – Х.,1904. – С.213.
19. Печерин Я.И. Вказана праця. – С.118.
20. Свод законов Российской империи. – Т.11. – Ч.2. – С-Пб.,1887. – С.65.
21. Энциклопедический словарь. / под ред. И.Е. Андреевского.– С-Пб.,1891. – С.826.
22. Печерин Я.И. Исторический обзор правительственных, общественных и частных кредитных установлений в России. – С-Пб.,1904. – С.119.
23. ПСЗ. – Т.35. – №35847.
24. ПСЗ.–35.–№35847.
25. Печерин Я.И. Вказана праця. – С.119.
26. Свод законов Российской империи. – Т.11. – Ч.2. – С-Пб,1887. – С.88.
27. Судейкин В.Т. Государственный банк. – С-Пб.,1891. – С.34.
28. Все банки России на 1 января 1910./ под ред. Резунова В.С. – Белая – Церковь.,1910. – 135с.
29. Отчет Государственного банка, его контор и отделений за 1860, 1863, 1865, 1870, 1875. – С-Пб.,1861-1876.
30. Новороссийский календарь на 1860 год. – О.,1859. – С.289.; Новороссийский календарь на 1871 год. – О.,1870. – С.86.; Новороссийский календарь на 1891год. – О.,1890. – С.180.
31. Южно - русский альманах. – О.,1897. – С.72.

32. Свод законов Российской империи. – С-Пб.,1887. – С.119.
33. Погребинский А.П. Очерки истории финансов в дореволюционной России. – М.,1954. – С.215.; Проскурякова Н.А. Крестьянский поземельный банк 1883-1916 // Отечественная история. – 1998. – №3. – С.81.
34. Личный состав Крестьянского Поземельного банка и его отделений. – С-Пб., 1892. – 49 с.
35. Новороссийский календарь на 1893 год. – О.1892. – С.223.
36. Гурьев А. Очерк развития кредитных учреждений в России. – С-Пб.,1904. – С.245 – 246.
37. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1899 год. – О.,1898. – С.138.
38. Проскурякова Н.А. Крестьянский поземельный банк 1883-1916 // Отечественная история. – 1998. – №3. – С.81.

М.Н. Строганова

Род Скадовских и его связь с Херсонским краем Украины

Вот уже более двух веков род Скадовских связан с Херсонским краем.

Первыми Скадовскими герба "Доленга", приехавшими в Россию в последней четверти XVIII в., были Балтазар Балтазарович и его племянник Яков Яковлевич (в то время их фамилия писалась как *Скодовский*, но впоследствии преобразовалась в *Скадовский).* Балтазар в начале 1795 г. получил чин действительного подполковника Речи Посполитой и занимал должность Директора Коммерции Польской по Черному морю в Херсоне, прослужив до того 12 лет "чрезвычайно хорошо" по коммерческой части. Можно предположить, что все эти годы он находился в Херсоне – т. е. приблизительно с 1783 г., когда основанный в 1778 г. город стал уездным центром. Его племянник Яков также служил в этой торговой компании, имея чин майора польских войск. В 1795 г., после третьего раздела страны, Станислав Август Понятовский отрекся от польского престола в пользу российской короны. Польские дворяне, оказавшиеся на территории России, были вынуждены принять ее подданство. 2 декабря 1796 г. Балтазар и Яков Скадовские присягали на верность императору Павлу I в херсонской римско-католической церкви.

Известно, что в 1790 году польский сейм возвел Балтазара Скодовского во дворянство (Польская шляхетская энциклопедия, 1938, Варшава, т. 11 с.73) и , по-видимому, тогда же он был приписан к гербу "Доленга" ("Dolega" или "Долэнга", учрежденный королем Болеславом Кривоустым в 1106 г.),

Основатель Херсонской ветви рода **Балтазар Балтазарович Скодовский** (ок.1755 Польша-1827, Херсон) в 1798 г купил у вице-канцлера графа А.А. Безбородко 12 тыс. десятин земельных угодий около днепровского лимана. До 1784 г. владельцем этих земель на территории, присоединеннной к России по Кючук-Кайнарджийскому мирному договору 1774 года, был двоюродный дед А.С. Пушкина, герой русско-турецкой войны и строитель Херсона генерал-поручик И.А. Ганнибал, получивший их в награду от Екатерины II в 1780 г. Родовым имением Балтазара Скадовского стало село Белозерка, превратившееся со временем из дикой степи в одно из лучших угодий в нижнем Надднепровьи.

Балтазар Б.Скадовский и его племянник Яков Я.Скадовский (1770-1840) осели на юге России, обзавелись землей в Херсонской и Таврической губерниях, занимаясь скотоводством и земледелием. Поскольку они были польскими дворянами и имели древний герб "Доленга" (1106), то по указу императора Александра Первого в 1814 году им восстановили дворянство. Скадовские приняли православие, а были католиками.

У истоков Таврической ветви рода стоял племянник Б.Б.Скодовского, Яков Яковлевич Скодовский, самые ранние сведения о котором относятся к концу 1793 года, когда польский король присвоил ему чин действительного майора. Он был

образованным человеком — в Пиярском иезуитском колледже в Варшаве изучал математику, географию и владел, кроме польского, русским, латинским, английским, французским, немецким, греческим и итальянским языками. Яков Яковлевич, приняв предложение адмирала Николая Семеновича Мордвинова, стал управляющим его Чернодолинской экономии неподалеку от местечка Каховки. За безупречную службу граф Н.С.Мордвинов выделил ему шестую часть своих владений, что составило свыше 11 тыс. десятин земли. После публичных торгов 1814 г., когда распродавались казенные свободные участки, Я.Я.Скодовский прибавил к ним еще 12 тысяч десятин. В 40 км. от Каховки основал родовое село Скадовка с несколькими хуторами.

Потомки первых Скадовских сумели значительно приумножить состояния Балтазара и Якова и со временем стать в ряду богатейших семей Таврической и Херсонской губерний. В немалой степени этому способствовали браки Скадовских с дочерьми местных крупных землевладельцев и предпринимателей, также выходцев из других стран: Фальц-Фейнов, Шлиппе и Альбрант. Но главным источником богатства являлись присущие представителям обеих ветвей рода энергия, ум, трудолюбие и предприимчивость. Благодаря этим качествам многие Скадовские и их ближайшие родственники занимали видное положение не только в Таврической губернии. Член Государственного Совета, депутат Государственной Думы, камергеры, губернатор, губернский и уездный предводители дворянства, городской голова – вот далеко не полный перечень высоких должностей и званий, которые имели потомки Балтазара и Якова Скадовских в России. Прославились они и как благотворители, оставившие по себе добрую память в виде существующих и действующих до сих пор сооружений и учреждений. Скадовские на свои средства построили около Херсона Благовещенский монастырь (1867), город и порт, доныне носящие их фамилию, биологическую станцию около Звенигорода и бактериологическую лабораторию в Херсоне; их ближайшие родственники Фальц-Фейны основали всемирно известный биосферный заповедник “Аскания-Нова”.

Польские колонисты Скадовские став русскими подданными, женились на русских дворянках, дети уже свободно говорили и по-русски и на многих европейских языках. К концу XIX века это была большая семья с обширными родственными и деловыми связями.

Для полноты картины здесь уместно привести более подробные данные о заслугах членов рода Скадовских. Род С.Н.Скадовского дал России много известных имен.

По линии полковника Балтазара Скодовского — Скадовские (херсонские).

1. Георгий Львович Скадовский (1847-1919, Херсон), с 1895 г предводитель дворянства Херсонского уезда, действительный статский советник. Биолог, окончил биологический ф-т Одесского филиала Новороссийского университета, кандидат естественных наук. Много сделал для своего края. В 1881 году на юге России вспыхнула очередная эпидемия сибирской язвы. И Скадовский Г.Л. на свои средства в Херсоне открыл первую в России земскую ветеринарную бактериологическую лабораторию. Вместе со своим научным руководителем профессором Л.С. Ценковским, будущим основоположником отечественной микробиологии и протозоологии, он разрабатывает дешевую, доступную, а главное, эффективную вакцину и сам проводит колоссальную работу по ее прививкам.

Подлинной сенсацией явились археологические раскопки, произведенные Г.Л.Скадовским в 1900 году на острове Березань, близ Очакова. Когда в 1913 году русский археолог профессор Фармаковский на Международном конгрессе

историков в Лондоне сделал сообщение об открытиях в Херсонском уезде, то его доклад произвел в мире археологов подлинную сенсацию.

Г.Л. расширил и построил церкви и собор в Благовещенском женском монастыре, основанным его отцом Л.Б.Скодовским близ Херсона в 1867 г. Монастырь не сохранился. В январе 1919 г. Г.Л. был убит вместе с сыном на пороге собственного дома в Херсоне.

2. Один из его сыновей — **Иван Георгиевич Скадовский** (1875-1937), священник о. Иоанн. При Советской власти подвергался гонениям, выступал за Истинно-Православную церковь против патриарха Сергия, за что и был репрессирован, а затем расстрелян в ноябре 1937 г.

Будучи допрошенным 15 апреля 1931 года, И.Г. сказал (из материалов допроса):

"Советскую власть считаю властью богоборческой, властью сатанинской, которая послана людям за грехи. Всякое мероприятие советской власти, имеющее целью перестроить жизнь на новые начала, я не одобряю и отношусь к нему отрицательно, поскольку оно идет в разрез с моей христианской идеологией. Так как я отношусь отрицательно к коллективизации, пятидневке, ликвидации кулачества, как класса, то высказывал это в частных беседах своим верующим, которые около меня сгруппировались около 100 человек, с которыми я устраивал на частных квартирах тайные моления".

В августе 2000 г Архиерейский Собор Православной церкви причислил его к лику священномучеников.

3. его тетка — **Анна Львовна Скадовская** около 50 лет была замужем за известным скрипачом Адольфом Давыдовичем Бродским (1851-1929). А.Д.Бродский был музыкантом удивительно разносторонней одаренности. Один из выдающихся скрипачей своего времени, он одинаково успешно выступал как солист, ансамблист и дирижер. А.Д.Бродский родился в Таганроге и учился вместе с Чеховым в одной гимназии. В 25 лет он преподавал в Московской консерватории. П.И.Чайковский посвятил Бродскому известный 1-ый концерт для скрипки с оркестром.

Дружил с Чайковским, переписывался с Тургеневым, Толстым. Нежная дружба была и с Эдвардом Григом и его женой Ниной. В 1906 г гостил у Грига дома в Норвегии около Бергена. В семье сохранилась переписка Нины Григ с Анной Л.Скадовской.

Затем он переезжает в Германию, где становится профессором Лейпцигской консерватории, три года концертирует в Нью-Йорке, а затем с 1895 года до своей смерти в 1929 г. — директор Манчестерской консерватории в Англии. Там он организует квартет своего имени, который успешно существует и поныне как "Brodsky Orchestra". Разве не удивительно, что до сих пор выступает квартет "Квартет Бродского", т.е. более 70 лет как нет Бродского, а оркестр его имени существует. В г. Таганроге много лет успешно существует музыкальное Общество им. Адольфа Бродского.

4. **Николай Львович Скадовский** (1846-1892, Белозерка) — известный художник-передвижник, один из создателей творческого объединения Общества южно-русских художников, которое в конце века возрождало прогрессивные традиции былого передвижничества. Картины Н.Л. находятся в Третьяковской галерее, в Историческом музее, около десятка картин представлены в постоянной экспозиции в Херсонском художественном музее.

5. Его сын, **Сергей Николаевич Скадовский** (1886, Белозерка-1962, Москва) — выдающийся гидробиолог. Ученик Н.К.Кольцова. Окончив Московский университет, становится крупным ученым, делает важные открытия в гидробиологии, он один из создателей новой науки — физико-химической

биологии. В 1910 г. на свои средства основывает Звенигородскую биостанцию под Москвой, носящую сейчас его имя.

Деятельность Звенигородской биологической станции (далее ЗБС) стала колыбелью выдающихся биологических научных школ и направлений СССР, а теперь и СНГ. Биостанция сыграла важную роль в развитии школы генетиков, работавшей под руководством С.С.Четверикова и А.С.Серебровского, здесь работали и преподавали Н.В.Тимофеев-Ресовский, Д.П.Филатов, М.М.Завадовский, начинали научную деятельность Б.Л.Астауров, П.Ф.Рокицкий, Н.П.Дубинин и многие другие выдающиеся ныне ученые. ЗБС Московского государственного университета им. М.В.Ломоносова в настоящее время является уникальным для России научно-полевым стационаром, позволяющим сочетать учебно-образовательные и исследовательские интересы различных научных и учебных подразделений страны.

Более 30-ти лет С.Н.Скадовский возглавлял кафедру гидробиологии биологического факультета МГУ, получил за свои труды высшие награды Родины. Он автор капитального труда "Применение методов физической химии к изучению биологии пресных вод". Лауреат Ленинской премии 1929 г.

ЗБС стала сосредоточением также культурной жизни России начала XX века. Это был подмосковный уголок, в котором сохранились и развивались традиции московской интеллигенции.

М.С.Скадовская (вдова Н.Л.Скадовского), познакомившись в Одессе с Г.И.Россолимо, вышла за него замуж, который усыновил ее семилетнего сына Сергея. Так Сергей Скадовский попал на дачу отчима под Звенигородом в то место, где впоследствии он основал биологическую станцию.

Григорий Иванович Россолимо (1860-1928), родом из греческих купцов. Был ровесником и однокурсником по университету А.П.Чехова. Оба они окончили медицинский факультет Московского университета в 1884 г. Антон Павлович не раз бывал в гостях у Россолимо. Впоследствии Россолимо стал известным врачом невропатологом и психиатром.

Будучи до 1911 г. профессором Московского университета, а затем, в 1911-1917 гг. профессором университета Шанявского, Г.И.Россолимо много занимался детской психологией и дефектологией. При его непосредственном участии было основано Общество невропатологов и психиатров. Россолимо Г.И. организовал в Москве институт Детских нервных болезней, который находится на улице его имени.

Г.И.Россолимо был лично знаком с многими деятелями культуры: Л.Н.Толстым, бывал в Ясной Поляне и обследовал С.А.Толстую (1910), лечил сестру М.Н.Ермоловой, В.И.Ленина, бывал в Горках (1922 г.), в его доме выступал скрипач А.Д.Бродский, друг П.И.Чайковского и Э.Грига, женатый на тетке С.Н.Скадовского. На ЗБС бывал композитор С.Танеев. В московской квартире и на ЗБС проходили музыкальные вечера, на которых присутствовали и преподаватели, и студенты. Из соседней деревни приходила знаменитая Вера Фигнер. Выступали друзья и гости С.Н.Скадовского и Г.И.Россолимо. Это известные профессора Московской консерватории - А.Л.Доливо и М.М.Мирзоева, композитор Н.И.Сизов (автор музыки к "Принцессе Турандот"). Сам С.Н.Скадовский прекрасно играл на фортепьяно, а его жена Людмила Николаевна пела русские романсы и народные песни. По вечерам за столом читали Чехова, Зощенко, Тэффи.

Теперь другая ветвь, **от майора Якова Скодовского — Скадовские (таврические).**

1. Среди них самый известный — внук Якова Скодовского, **Сергей Балтазарович Скадовский** (1863, Херсон-1918, Скадовск), предводитель

дворянства Таврической губернии, камергер Императорского Двора, председатель губернского Земского Собрания. В 1906 г выбран в Государственный Совет. С.Б.Скадовский на свои средства построил в 1894 г. город и порт на Черном море — Скадовск.

С 1897 г. между портом Скадовск и Одессой начинаются регулярные пароходные рейсы, а 1 ноября того же года была открыта таможня и прямо отсюда, после оформления необходимых документов, суда могли отплывать в Константинополь. Вводится телеграфная связь, появляется лоцманская служба. В 1898 г. дно залива расчищается и обустраивается гавань, а в 1900 г. открывается карантинное агентство и начинается сооружение маяка, каркас которого был изготовлен в Париже.

Скадовский первым в Европе ввел 8-ми часовой рабочий день, раньше, чем в Германии.

Строительство порта и города было частным предприятием Скадовского, оплачивалось из его личных средств. Расходы шли на больницы, на содержание двух школ, церкви, на содержание курорта и много другое.

Имя С.Б.Скадовского в 2000 г. присвоено украинскому торговому судну "Сергій Скадовський".

Эта ветвь Скадовских четырежды роднилась с семьей Фальц-Фейн.

Один из них, Фридрих Эдуардович Фальц-Фейн (1863-1920) основал в Херсонской губернии заповедник "Аскания-Нова". Сегодня это знаменитый биосферный заповедник, носящий его имя.

Его сестра, Лидия Эдуардовна (1869-1937), породнилась с дядей писателя В.Набокова Д.Д.Набоковым (1867-1949). Об этом писатель счел необходимым упомянуть в "Других берегах". Фальц-Фейны и Набоковы поддерживали связи и в России, до революции, и в эмиграции, где и Фальц-Фейны, и Набоковы, и Скадовские очутились после победы большевиков.

Его брат Александр Эдуардович (1864-1919) был женат на сестре жены Ф.Ф.Достоевского, сына писателя Ф.М.Достоевского, которые вместе с двумя сыновьями часто жили в г. Скадовске.

Скадовские также породнились древними немецкими родами Шлиппе (одна из Шлиппе, Ольга Карловна, вышла замуж за Дмитрия Дмитриевича, племянника Н.Н.Пушкиной-Гончаровой), Ферзен, Брюммер (одна из Брюммеров, Елизавета, была замужем за графом Ланжероном Александром Федоровичем, таврическим генерал-губернатором).

Таким образом, Скадовские, корнями уходящие в Херсонский край и живущие ныне в России, Германии, Франции, Румынии, США, Австралии и других странах—многонациональный по происхождению род, породнившийся с семьями разных национальностей, как-то немецких колонистов (Фальц-Фейны, Шлиппе, Брюммеры, Ферзены), приехавшие из Германии примерно в то же время, французских негоциантов (Альбрант), греческих купцов (Россолимо), появившихся в начале 19 века, прибалтийских представителей (Томсон), влившихся в славянскую нацию. В разное время эти семьи между собой породнились. В результате уже в середине XIX века все стали считать Российскую империю своей родиной. После Октябрьской революции Скадовские породнились с семьей коренных крестьян из Подмосковья Строгановых.

Как Скадовские приняли Октябрьскую революцию 1917 года? Мы имеем только факты, собственных высказываний Скадовских о том времени отсутствуют. А факты свидетельствуют, что по-разному. Одна ветвь — Скадовские (Таврические) и Фальц-Фейны революцию не приняли, в России они не остались. Одни из них эмигрировали, а другие были убиты. Другая ветвь — Скадовские (Херсонские) открыто не были против революции, но выступали против

бандитизма, который прошелся по югу Украины. В результате Г.Л.Скадовский с сыном был убит, а его сын священник о. Иоанн (И.Г.Скадовский) не приняв массовых закрытий церковных служб, выступал против патриарха Сергия, за Истинно-Православную церковь, за что и был арестован, а затем в 1937 г. расстрелян. В 2000 г Архиерейский Собор православной церкви причислил его к лику священномучеников. Многие члены семьи приспособились и как-то уживались.

Испытываешь гордость за эту Семью и любовь ко всем членам этой удивительно одаренной Большой семье, так много сделавшей на благо нашей отчизны.

В данной работе используются различные материалы и архивные источники: семейные архивы, многочисленные генеалогические источники, хранящиеся в государственных архивах, различные публикации. Многие документы пропали во время Гражданской войны и Отечественной войны, многое сознательно уничтожалось, но все-таки несмотря ни на что остались фотографии, альбомы, некоторые документы.

Итогом многолетней работы с документами и семейными архивами стала моя публикация в 2001 г. книги «История рода Скадовских герба «Доленга», его потомки и родственники в России (век XVIII — век XXI). Документы и воспоминания современников». Москва. Изд-во Моск. Ун-та. 370 с.

О.Б. Шляхов

Судновласники і моряки комерційного флоту Чорного моря наприкінці XIX – початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії)

Проголошення незалежності України поклало початок тривалим і складним трансформаційним процесам, важливою складовою яких є перехід до ринкової економіки, виникнення приватного сектору. Все це посилює інтерес до першовитоків капіталістичних відносин у країні, вимагає наукового осмислення власного історичного досвіду в цій сфері.

В зв'язку з цим, без сумніву, актуальним є аналіз соціально-економічних і політичних процесів, які мали місце в українських губерніях царської Росії наприкінці XIX – на початку XX ст., коли відбувався швидкій перехід до індустріального суспільства, дослідження закономірностей та особливостей цієї трансформації. Відзначене стосується і формування в Україні класів та соціальних груп, характерних саме для буржуазного суспільства, їх менталітету та поведінки.

Зрештою саме від взаємовідносин робітництва та представників капіталу багато в чому залежали політична стабільність у суспільстві, вирішення майбутніх питань націотворення. Як відзначав у своїй статті «Проблеми історії України XIX - початку XX ст.» О.П.Реєнт: «Для становлення і розвитку української нації не останнє значення мали умови діяльності промисловців, банкірів, купців корінного походження, а також характер формування і національний склад пролетаріату» [1].

Треба також констатувати зростаючу роль регіональних студій в сучасній Україні. Саме регіональна проблематика має важливе значення для реконструкції загальнонаціональної історії, посідаючи чільне місце в структурі історичної науки. Отже, поряд із вивченням проблеми в цілому, в масштабах всієї України, наукову цінність та значення становить і дослідження її окремих аспектів, що, в свою чергу, дає можливість з'ясувати своєрідність генези і утвердження капіталізму в окремих регіонах та галузях економіки, враховуючи при цьому їхню специфіку.

Значний інтерес у цій площині складає дослідження модернізаційних процесів кінця XIX- початку XX ст., які розгорталися в морському транспорті Чорного моря,

виявлення джерел формування та особливостей складу судновласників та робітників-моряків басейну. Окремих аспектів цього питання торкалися в своїх працях Л.Г.Мельник та Ю.П.Коновалов [2]. Однак ґрунтовно згадана проблема ще не розглядалася в історичній літературі. Спробуємо ж частково заповнити цю лакуну.

Необхідно підкреслити, що торговельний флот відігравав непересічну роль у здійсненні промислової модернізації, експортно-імпортних операціях Російської імперії. В 1908 р. часопис «Промышленность и торговля» підкреслював: «Національна активна торгівля не може мати місця без вітчизняного флоту. Флот пробуджує заповзятливість, є рушієм торгівлі та промисловості. Торговельний флот – один із засобів економічного та політичного впливу» [3].

Усе це повною мірою стосувалося і України для економічного розвитку якої суттєве значення мало комерційне мореплавство в Азово-Чорноморському басейні. Розвиток торговельного флоту Півдня України крім того обумовив формування таких досить чисельних прошарків населення як судновласники та робітники-моряки. Особливо важливу роль в цьому процесі відігравала Херсонська губернія.

Що ж за своїм складом являла така група буржуазії, як судновласники Азово-Чорноморського басейну? Завершення її становлення припадає на 80-90-ті рр. XIX ст., коли машинна техніка, розвиток пароплавства поступово перетворили підприємництво в сфері комерційного мореплавства в джерело досить швидкого і гарантованого отримання прибутку.

Треба відзначити, що ця група підприємців була досить різнорідною за своїм соціальним становищем. Тут були купці і почесні громадяни, дворяни і чиновники, представники інтелігенції, міщани та селяни. До того ж соціальний склад приватних власників у паровому флоті та у вітрильному судноплавстві суттєво відрізнявся. Так, серед власників парових суден представників селянської верстви населення були лише одиниці. Подібне явище багато в чому визначала неабияка вартість пароплавів, придбати які, на відміну від вітрильників, переважній більшості селян було майже неможливо.

Серед одноосібних власників та власників торговельних будинків у паровому флоті Чорного та Азовського морів беззаперечно переважало гільдійське купецтво приморських міст – Одеси, Херсону, Керчі, Маріуполя, Таганрога, Ростова-на-Дону. За даними Л.Г.Мельника, у 90-х рр. XIX ст. представникам торговельної буржуазії належало більше 60% парових суден, тоді як дворянам і чиновникам – 12,3%, міщанам – 8,8% [4]. Цю ситуацію визначав той факт, що саме купці як правило, мали практичний досвід у сфері торгівлі, з більшим або меншим успіхом орієнтувалися в господарській кон'юнктурі ринку, володіли, врешті-решт, чималими грішми. Зокрема капітал судноплавної фірми братів Анатра з Херсонщини оцінювався більш ніж у 10 млн. крб. [5].

Що стосується географії розселення судновласників, то переважна більшість з них наприкінці XIX ст. мешкала в причорноморських та приазовських містах. В тому числі, 16,4% було зосереджено в Херсоні, 14,6% – в Одесі. На початку XX ст. кількість судновласників, які проживали в південноукраїнських губерніях – Херсонській, Таврійській та Катеринославській, зростає до 62%.

В 1899 р. підприємці Херсонської губернії, за нашими підрахунками, становили 28% від загальної кількості одноосібних власників та власників торговельних будинків басейну. На той час їм належало біля 30% усіх пароплавів. Переважним чином судновласники Херсонщини володіли досить значними за розмірами суднами. Так, торговельний будинок одеських купців З.Ашкіназі та А.Грагерова мав у своєму розпорядженні три пароплави загальним тоннажем 1.959 рег.т. Відповідно власникам торговельного будинку Р.Вебстер та

А.Коваленко належало шість суден тоннажем у 706 рег.т. Також шість суден належало фірмі братів Анатра. Серед одноосібних власників уродженців Херсонщини найбільшу флотилію в складі п'яти пароплавів (2.761 рег.т.) мав одеський купець Т.Карапатницький [6].

На початку XX ст. частка вихідців з Херсонщини серед судновласників Півдня України ще збільшується. Станом на 1910 р. 40,2% від усіх підприємців, які діяли в комерційному мореплавстві басейну, становили саме мешканці цієї губернії. Зокрема, найбільший флот мав одеський торговельний будинок Ш. і Е.Карапатницьких. В його розпорядженні перебувало шість пароплавів загальним тоннажем 3.373 рег.т. Значним тоннажем також володіло пароплавне підприємство херсонських купців С.Валік та І.Островського (два пароплави, 1.479 рег.т.) та торговельний будинок Ф.Грагерова і Н.Розенфельда, який мав чотири судна (1.467 рег.т.).

Серед окремих приватних власників Херсонщини на початку XX ст. чималий тоннаж мали в своєму розпорядженні одеський підприємець І.Грінштейн і херсонський купець А.Шовалда, кожен з яких володів двома суднами [7].

До найбільш слабо вивчених в українській історіографії відноситься проблема джерел формування кадрів суднобітників у морському транспорті. Відзначимо, що поповнення екіпажів багато в чому відбувалося за рахунок населення причорноморських українських губерній. Так, питома вага уродженців Півдня України в комерційному флоті Чорного та Азовського морів, за даними автора, становила напередодні першої світової війни 36,2% від загальної кількості матросів парових суден.

Особливе місце в формуванні кадрів робітників-моряків належало Херсонській губернії. Частка суднобітників, що походили з цього регіону від загальної кількості моряків вихідців з України становила 29%. Значною була питома вага суднобітників Херсонщини і в загальному складі команд парових суден басейну – 21%.

Насамперед в цьому плані треба відзначити Одеський та Херсонський повіти вказаної губернії. Саме частка вихідців першого з них (враховуючи і місто Одесу) серед моряків, що походили з Херсонської губернії, дорівнювала 51,8%. Водночас суднобітники, уродженці Одеського повіту, становили 15,4% від загальної кількості матросів та кочегарів, які приходили наймати на судна торговельного флоту басейну з українських губерній. Відповідні показники по Херсонському повіту становили 23,3% та 8,2%.

Помітно менше в складі команд комерційних суден Чорного моря були репрезентовані уродженці Єлізаветградського, Олександрійського та Анан'євського повітів губернії. Їхня частка серед моряків мешканців Херсонщини на початку XX ст. дорівнювала, відповідно – 7,4%, 4,5% та 4,4%. Найменше приходило працювати в комерційне мореплавство вихідців з Тираспольського повіту.

Вивчення матеріалів щодо соціальних джерел формування кадрів суднобітників дозволяє зробити висновок, що основним резервом поповнення їхніх лав було селянство. Нещодавніми вихідцями з селянського середовища головним чином комплектувалися екіпажі суден вітрильного флоту, а також палубні команди пароплавів, тобто за рахунок спеціальностей, що не вимагали особливої технічної підготовки.

За нашими даними питома вага селян у складі команд флоту на той час складала 71,9%. Склад екіпажів комерційних суден, перш за все, поповнювався за рахунок селянства Таврійської, Київської, Подільської губерній. Іншим важливим джерелом поповнення команд було міське населення. В наслідок його розшарування в пореформений час, кадри моряків формувалися за рахунок

збіднілих торговців і дрібних товаровиробників – ремісників та міщан. Переважним чином це були вихідці з портових міст та селищ, які були розташовані у пониззях Бугу, Дніпра, Дністра, тобто саме з Херсонської губернії.

Процес технічного перевороту в морському транспорті, розвиток парового флоту, обумовили приплив на судна і кваліфікованих робітників, які вже мали досвід праці у водному та залізничному транспорті або у фабрично-заводській промисловості. Останні здебільшого поповнювали склад машинних команд пароплавів. Серед уродженців українських губерній частка міщан дорівнювала 31%. Переважна більшість останніх походила з міст Херсонської губернії – Одеси, Херсона, Миколаєва.

Незначну кількість осіб рядового плавскладу цивільного флоту давали інші прошарки населення – дворяни, чиновники, почесні громадяни, купці. Зокрема частка дворян та чиновників складала 1,5%, купців та почесних громадян – 0,4%. В переважній більшості представники пануючих верств населення в морському транспорті походили з Херсонщини та, в меншому ступені, з міст та селищ Таврійської губернії.

Слід відзначити, що суднобітники басейну здебільшого були добрими моряками дисциплінованими і роботящими. Це не раз відзначали сучасники, спеціальні галузеві видання. Так, на початку XX ст. С.Рудницький в книзі «Коротка географія України» звертав увагу на той факт, що «набережне населення українське... все проявляло великі мореплавні здібності» [8]. К.Скальковський у свою чергу відзначав: «Наші селяни, яких навіть взяли від сохи, дуже швидко стають матросами і... відзначаються кмітливістю та цілковитим самовладанням» [9].

Разом з тим слід звернути увагу, що особливості формування морського транспортного пролетаріату визначили й існування різних прошарків у середині цієї професійної групи, тобто склад моряків був досить строкатим. Частину з них складали постійні кадрові робітники. Інші – це були суднобітники, які працювали з року на рік лише в період навігації; третя група – зубожіли селяни та міщани, що працювали на суднах посезонно.

Найбільш інтенсивно процес формування постійних кадрів суднобітників відбувався серед моряків парового флоту, служба на якому вимагала більшого досвіду та знань. У першу чергу йдеться про машинні команди, які за умовами своєї праці не дуже відрізнялись від фабрично-заводського пролетаріату. Останні поповнювалися за рахунок корінних пролетарів, ремісників, які розорилися тощо.

Водночас треба відзначити, що в той період досвідчених моряків, для яких праця на суднах була постійним заняттям, було не багато. До того ж їх майже завжди не вистачало, на що часто скаржилися представники суднової адміністрації. В свою чергу одеський біржовий комітет підкреслював, що «знаходяться, головним чином, на постійній та безперервній службі в одному і тому ж товаристві» лише матроси та кочегари першого класу. Отже, до кадрів постійних робітників у морському транспорті можна віднести лише найбільш кваліфікованих і, відповідно, найкраще в матеріальному відношенні забезпечених представників машинної та палубної команди, питома вага яких складала не більше 30% [10].

Разом з тим досить значну частку суднобітників складали уродженці приморських міст та селищ, збіднілі міщани Херсонської та Таврійської губерній, які в пошуках можливостей позбутися матеріальної скрути, влаштовувалися на деякий час працювати на пароплавах. На думку директора Руського товариства пароплавства і торгівлі, вищезгадані особи «до моря не мали покликання і знаходилися під гнітом скрути, коли ж остання зникала», вони зразу залишали судна [11]. Якраз представників цих прошарків населення зовсім не турбувало те,

щоб заробити собі репутацію доброго моряка, набути певного досвіду. Саме останні «недбало відносилися до своїх обов'язків, не поважали авторитету капітана і легко схилялися... до самовільного залишення місця служби» [12].

Зауважимо, що деяких судновласників цілком влаштовувала наявність у складі екіпажів значної кількості непрофесійних матросів. Зокрема вони вважали, що тимчасові працівники завдають значно менше клопоту своїм господарям, а саме – погоджувалися на меншу платню, не так активно брали участь у страйках та інших заворушеннях у торговельному флоті, діяльності різних матроських організацій. Те ж, що згаданий факт негативно позначався на фаховому рівні суднобудівників, а отже, шкодив справі комерційного мореплавства, подібні підприємці, живучи лише інтересами сьогодення, в розрахунок не брали.

Необхідно відзначити, що погляди і стереотипи поведінки суднобудівників, зокрема, в ставленні до службових обов'язків, своїх господарів, представників влади, багато в чому обумовлювалися рівнем правового та матеріального становища, зокрема, високим ступенем визиску, економічною скрутою. Приумножуючи прибутки підприємців, моряки терпіли жорстоку експлуатацію, до того ж були політично абсолютно безправні. Вони не мали юридичних гарантій щодо захисту від сваволі судновласників, соціального забезпечення у разі хвороби, охорони праці.

Все це викликало незадоволення моряків, бажання щось змінити в своєму становищі. Відповідно вже з другої половини 90-х рр. XIX ст. представники пароплавних компаній у своїх повідомленнях все частіше вказували на випадки недисциплінованості та «брутальної непокори матросів командиру» [13]. На зростання відчуття особистої гідності, самоповаги у суднобудівників на початку XX ст. звертали увагу представники владних структур. Так, генеральний консул Росії у Копенгагені в своєму повідомленні в міністерство торгівлі і промисловості підкреслював, що «відчуття власної гідності та гонору розвинулося (у моряків.– О.Ш.) до незвичайної чутливості, яке не дозволяє їм вже миритися із образами» [14].

Врешті-решт, у морському транспорті басейну склалася ситуація, коли ставлення «нижчих чинів» до суднової адміністрації набуло в цілому відкрито ворожого характеру. Досить яскраво це відбиває і термінологія, що використовувалася в нелегальній літературі початку XX ст., яку видавали різні матроські організації, страйкові комітети. Так, у численних прокламаціях і листівках, газетах «Морской листок» та «Моряк», власники пароплавних підприємств і командний склад суден іменувався не інакше, як «експлуататори», «кровопивці» та «вороги». Зрозуміло, що визначити подібні стосунки в торговельному флоті, як нормальні, не можливо.

Окремі спроби їх полагодити мали місце на початку XX ст. Так, найбільш далекоглядні фінансисти та вчені вважали за доцільне зацікавити робітників до якісної сумлінної праці, дозволивши їм брати участь у прибутках підприємств. Зокрема професор С.Іловайський запропонував, щоб роботодавці відраховували 1% щорічної суми прибутку в акціонерний капітал суднових команд. Дивіденд з цих акцій мав видаватися як премія морякам, які добре працювали протягом кількох років. «Побоювання, що робітники, беручи участь у прибутках підприємств, зробляться їхніми господарями, безпідставне, - відзначав Іловайський.- Вони стануть учасниками справи. Така жертва з боку акціонерів відшкодується з прибутком розумним, сумлінним ставленням до справи і свідомою працею моряків» [15].

Однак подібні слушні пропозиції не знайшли відгуку серед судновласників. Про досягнення певного балансу інтересів між роботодавцями та робітниками в цій галузі господарства, налагодження широкого соціального партнерства,

переважна більшість керівників пароплавних компаній та одноосібних власників в той час не бажала і чути.

Отже, можна констатувати політичну недосвідченість, вузькість соціальних поглядів та програм буржуазії Російської імперії. На етапі раннєіндустріального суспільства остання діяла хижацькими методами. Не рахуючись із громадськими потребами, суспільною думкою, соціальними та політичними наслідками, підприємці будь-якими шляхами намагалися отримати якнайбільший прибуток.

Зрештою реалії тогочасної дійсності не дали можливості робітникам-морякам вирішити нагальні завдання покращання свого становища, а й посилюючи соціальну напругу, створювали перманентну кризову ситуацію в морському транспорті Півдня України, що стала однією із складових системної кризи, яка охопила всі сторони життя імперії на початку XX ст.

Подальше дослідження теми пов'язано із ґрунтовним вивченням національного складу судновласників та моряків басейну, взаємовідносин між представниками різних етнічних груп у комерційному флоті.

Джерела та література

1. Реєнт О.П. Проблеми історії України XIX - початку XX ст. // Український історичний журнал. – 2000. – №2. – С.11.
2. Мельник Л.Г. Виникнення і розвиток пароплавства на Чорному і Азовському морях // Український історичний журнал.– 1972.– №11.– С.49-54; Коновалов Ю.П. Формирование пролетариата морского торгового флота России эпохи промышленного капитализма // Некоторые проблемы социально-экономической и политической истории Украинской ССР. Сб. научных статей.– Днепропетровск, 1975.– Вып.6.– С.129-141.
3. Русское торговое мореплавание // Промышленность и торговля. – 1908. – №2. – С.85.
4. Мельник Л.Г. Виникнення і розвиток... – С.53.
5. Лаверычев В.Я. Крупная буржуазия в пореформенной России (1861-1900гг.).– М., 1974. – С.73.
6. Див.: Русский торговый флот. Список судов к 1 янв. 1899 г.– СПб., 1899.
7. Див.: Русский торговый флот. Список судов к 1 янв. 1910 г.– СПб., 1910. – С.1-67.
8. Рудницький С. Коротка географія України.– Ч.II.– (Антропогеографія). – Львів, 1914. – С.107.
9. Скальковский К. Русский торговый флот и срочное пароходство на Черном и Азовском морях. – СПб., 1887. – С.83.
10. Русское судоходство. – 1900. – №214-220. – С.127.
11. Русское судоходство. – 1895. – №157. – С.27.
12. О регистрации мореходцев и о мерах к упорядочению найма и расчета судовых команд. – СПб., 1905. – С.5.
13. Русское судоходство. – 1896. – №73. – С.137.
14. Російський державний історичний архів. – Ф.95, оп.6, спр.192, арк.5.
15. Исторический очерк пятидесятилетия Русского общества пароходства и торговли. Сост. С.И.Иловайский. – Одесса, 1907. – С.358.

Summary

On stuffs of the Kherson province the problems of formation of frames of the seamen and shipowners in a merchant marine fleet of the Black sea are illuminated, their social composition and relationships in the beginning XX c. is esteemed.

А.М. Крилова

Етнокультурні взаємовідносини у басейні р. Молочної (до 200-річчя іноземної колонізації)

Приєднання до Російської імперії у другій половині 18 ст. земель на півдні та сході обумовило необхідність їх господарського освоєння у відповідність потребам Імперії. При цьому деякі приєднані території через різні причини не мали постійного населення, що ставило перед Урядом завдання їх заселення. До таких регіонів відносився басейн річки Молочної, який входив до складу Мелітопольського повіту Таврійської губернії. Спроби у кінці 18 ст. заселити цю

територію підданими Імперії виявили необхідність запрошення у регіон іноземних колоністів для скорішого його освоєння. Таким чином, у басейні р. Молочної у 1804 р. виникли колонії німців та менонітів (представників етноконфесійної групи основу якої складали фламандці та фризи). У подальші роки переселення на Молочну здійснювалися як з території Імперії так і з-за кордону.

Переселенська політика царського уряду обумовила формування строкатого етнічного складу населення у басейні р. Молочної. Він був представлений росіянами, українцями, фризами, фламандцями, німцями, ногайцями, болгарами та ін.

Етнічне різноманіття обумовило також строкатість конфесійного складу місцевого населення. У регіоні були поширені православ`я, католицизм, мусульманство, духоборство, молоканство, лютеранство, іудаїзм та ін.

Розселення на обмеженої території, безперечно, обумовлювало наявність контактів між представниками різних етнічних груп та конфесій, основними формами яких були конфлікти, взаємовплив та взаємодопомога.

Конфлікти у більшості відбувалися у процесі початкового заселення території. Вони стосувалися земельних та релігійних непорозумінь. Етноси, що переселялися у басейн р. Молочної, відрізнялися різним ступенем замкнутості, що частіше всього обумовлювала їх релігія, та мали різні звичаї та методи землекористування. Найбільш замкнутими у соціальному відношенні були меноніти, але вони мали дуже прогресивні методи землекористування. Майже одразу після переселення на Молочні води меноніти відчули "доброзичливість та гостинність" ногайців. Останні спричиняли менонітам багато шкоди. Меноніти висловлювалися про ногайців, як про напівцивілізовані кочові племена, домівки яких нагадували бджолиний вулик, вкритий ковдрами і розміщений на двоколісному возі. Саме на таких возах ногайці кочували. Їх головним заняттям було скотарство. Харчувалися вони м`ясом і пили тільки кумис. На думку менонітів, релігія ногайців була сумішшю фаталізму та марновірності. Меноніти вважали ногайців обдарованими та скромними, але грабіжниками та вбивцями. Самі ногайці вважали менонітів небажаними прибульцями, які прийшли, щоб відібрати у них землю (Goerz, 1993). Цьому сприяв земельний конфлікт у 1805 р.

Генералу Розенбергу від ногайців надійшла жалоба, що з обіцяних їм 50000 дес., 10069 дес. 1279 саж. придатної та 1350 дес. непридатної землі було надано графу Денісову. Натомість їм була призначена земля ділянок № 60 и 61. Але цю землю невдовзі віддали менонітам, котрі відразу почали її забудовувати. Ногайці були дуже невдоволені тим, що їм доводилося терпіти нестачу землі та орендувати її у сусідніх поміщиків (ПСЗ 21752).

Вони використовували кожну можливість, щоб спричинити шкоду, особливо грабіжництвом та вбивствами. У 1811 р. чотири чоловіка з менонітського с. Розенорт були вбиті ногайцями. Була призначена нагорода у 100 руб. За інформацію про вбивства, і саме ногайська жінка вказала на вбивць і розказала про годинник, що був знятий з одного вбитого. Вбивць було відправлено у Сибір, а у всіх ногайців відібрали зброю. Але грабіжництво припинилося не скоро.

Між німцями-колоністами та державними селянами с. Михайлівки земельний конфлікт виник у 1825 р. Надання землі німцям було Височайше затверджено 14 квітня 1806 р. Але ця земля не була відмежована і тому на ділянці № 14 сталася нестача. 9547 дес. землі, що були надані колоністам були зайняті селянами Михайлівки, а 3694 дес. селища Михайлівка були приєднані до колоністського округу. Таким чином колоністам повинні були додати із земель Михайлівських поселян 5853 дес.

За згодою Михайлівських селян та товариства колоністів, ця додача була позначена землеміром на плані. Цей план Катеринославська контора іноземних

переселенців відправила 10 лютого 1825 р. У Таврійську Експедицію, із проханням про приєднання до Молочанського колоністського округу 5853 дес., згідно зробленої пропозиції.

Казенна експедиція очікувала рішення по цьому питанню в Межевій Канцелярії. Остання знайшла у с. Михайлівка тільки 15607 дес. 542 саж. зайвої землі, та рішенням 24 січня 1833 р. ця земля була надана у розпорядження Казенної Експедиції, яка у свою чергу не зробила розпорядження про заміну землі. Так 29 вересня 1835 р. з Міністерства Внутрішніх Справ (Департаменту Господарського Відділення) до Міністра Фінансів надійшло прохання про заміну колоністам 5853 дес. При цьому стверджувалося, що прохання колоністів Міністр Внутрішніх Справ вважає повністю справедливим (РДІА, ф. 383, оп. 30, спр. 445).

20 травня 1819 р. у Комітеті Міністрів слухали справу про скаргу казенних селян с. Токмак на менонітів. У 1818 році селяни подали прохання про надання їм захисту від гноблень їх сусідів, менонітів. Пояснювалося, що меноніти не допускали їх худобу на пасовища, захоплювали з полів хліб та сіно, та що токмакські селяни у різний час отримали збитків більш ніж на тисячу рублів. У цій скарзі було прохання, про розподіл земель між селянами та менонітами, про виселення двох менонітських колоній біля Токмака, та повернення селянам збитків.

Головний Попечитель колоністів південного краю Росії, генерал-лейтенант Інзов, прийняв на себе розгляд цієї справи на місці. Він виявив, що непорозуміння між токмачанами та менонітами виникли через те, що токмачани на р. Бегим-Чокрак облаштували хутори, які у 1814 р. були відведені як межа, та мали положення усередині менонітського поселення. Селяни, проживаючи на самій межі менонітського селища Рюккенау, через недбайливість свою залишали без нагляду свою худобу, яка заходила на поля менонітів та призводила збитки. Затримання такої худоби менонітами призводило до скарг та ворожнечі між двома сторонами.

Щоб припинити ворожнечу, генерал-лейтенант Ізнов запропонував, щоб селяни з хуторів переселилися у сам Токмак, залишивши при собі 3000 дес. землі на лівої стороні р. Бегим-Чокрак, тому що саме ця кількість землі їм була надана у 1815 р. Решту землі він пропонував віддати менонітам. Міністр внутрішніх справ погодився з цим рішенням (РДІА, ф. 1263, оп. 1, спр. 183). Дещо пізніше виникли суперечки стосовно залишення для токмакських селян на лівому березі р. Бегим-Чокрак тільки 3000 дес. землі. Таким чином вони втратили би більш 6000 дес. землі, з призначених їм колишнім Херсонським Військовим Губернатором Дюком де Ришельє.

Комітет Міністрів доручив Міністру внутрішніх справ пояснити скільки токмакських селяни мають землі на кожну ревізьку душу, та які обставини були для призначення для них Дюком де Ришельє 9340 дес. У зв`язку з цим, від графа Ланжерона, у цей час Херсонського Військового Губернатора, запросили інформацію стосовно кількості душ та кількості землі в Токмаку. Граф Ланжерон повідомив, що:

- вже було зроблено розпорядження щодо зняття хуторів на р. Бегим-Чокрак;
- при початковому заселенні токмакським селянам було відведено землі на ділянці № 1 - придатної 30000 дес., непридатної 1545, на ділянці № 62 – придатної 3500 дес.;
- після початку ворожнечі між менонітами та токмакськими селянами, у 1813 р. на місце прибув повітовий землемір, який знайшов придатної землі 35 тис. дес. замість 30 тис., і 10500 дес. непридатної замість 1545 дес. До того ж за він знайшов у токмачан землю, що належала

менонітам, на ділянках №№ 58, 59 та 62 – на лівому березі р. Токмак – придатної 8600 дес. та непридатної 829 дес. Загалом у токмакських селян було 43600 дес. придатної землі;

- розраховуючи цю кількість придатної землі на 2537 ревізьких душ, на кожну душу доводилося по 17 дес. 445,5 саж. та Херсонський Військовий губернатор вважав, що цю кількість землі потрібно залишити селянам, тому що з часом кількість ревізьких душ збільшиться.

Граф Ланжерон доповідав, що непридатні 10500 дес. землі, які знайшов землемір при с. Токмак, являє собою кам`янистий, хрящуватий та глинистий грунт, на якому неможливо хліборобство.

У записці, яку було представлено у Комітет Міністрів від 7 травня 1819 р., було пояснено, що ще у час Ришельє для припинення суперечок між менонітами та токмакськими селянами, останні отримали на лівої стороні р. Токмак ділянку землі розміром 9340 дес. Початково згідно Височайшого Наказу, наданого на ім`я Ришельє, 25 липня 1805 р., на лівому березі для токмакських селян з ділянки № 62 було виділено 3000 дес., тобто саме ту кількість землі, яку Головний Попечитель колоністів, Інзов, збирався залишити за ними.

Керуючим Міністерством графом Кочубеєм було зазначено, що селяни мають землі приблизно 6000 дес., і це є більше встановленої пропорції на душу. Він визнав, що нема ніякого приводу залишати токмачанам додаткові 2 дес. із саженями на душу, більш встановлених 15 дес. пропорції. У них, за його думкою, залишилося ще 10000 дес. землі, яку вони вважають непридатною. У зв`язку з цим, Кочубей прийняв остаточне рішення, згідно інформації Інзова та Ланжерона, стосовно залишення 3000 дес. для токмакських селян та передачі 9340 дес. у власність менонітів (РДІА, ф. 1263, оп. 1, спр. 215).

Як було зазначено, між етносами, що освоювали наш край, відбувалися не тільки конфлікти. Мав місце взаємовплив. Різні форми господарювання та землекористування об'єднувалися, що створювало можливість подальшого розвитку та прогресу сільського господарства та промисловості.

Під керівництвом видатного менонітського діяча І.Корніса менонітами здійснювалися заходи щодо зменшення суперечок з ногайцями. І.Корніс зумів отримати серед ногайців незвичайну повагу та довіру.

Першим кроком І.Корніса відносно розвитку ногайців було облаштування постійного житла. Під його керівництвом було побудовано аул Аккермень вулиця і розміщення будинків у якому було сплановано на зразок менонітських.

Другим кроком було введення у ногайців мериносового вівчарства. Після неврожаю 1833 р. Корніс скористався бідністю, що виникла серед ногайців. Декотрі вислови з Корану, здавалося являли собою перешкоду для введення поліпшеного вівчарства. Духовні представники стверджували, що іспанська вівця не може бути потрібним жертвопринесенням. Але Корніс добув собі німецький варіант Корана, та зміг подолати цю перешкоду. Він доказав, що іспанська вівця є самою благородною та справжньою, яку магометани можуть приносити у жертву.

Щоб допомогти ногайцям придбати та розводити мериносових овець, Корніс надав їм половину річного приплоду з деяких своїх стад, для того, щоб вони 4 роки тримали ці стада на своїх землях та наглядали за ними.

Дуже впливовим авторитет Корніса був на молокан та духоборів. Вони завжди приймали від нього поради, завдяки чому їх господарство значно поліпшилося (Корнис..., 1848). Духобори охоче переймали від менонітів та колоністів нововведення у сільському господарстві. Багато духоборських домівок було збудовано за колоністським стандартом. Чоловіки почали одягатися як колоністи. У жінок залишився російський одяг. Змінився тільки головний убір (Записка..., 1876).

У 1844 р за проектом Корніса розпочалося лаштування учбового лісництва (сучасне Старобердянське). З 1846 року у цьому лісництві почалося навчання хлопчиків лісничий справі. Спочатку таке навчання тривало 5 років (Виббе, 1853), пізніше – 6 (Рудзский, 1864). За цей період вони отримували знання та навички не тільки по лісорозведенню, а і по сільському господарству, шовківництву, тютюнництву, городництву. Взимку вони навчалися писати, читати та лічити. Набір у школу та кількість випускників у 1846 – 1863 рр. відображено у таблиці

Підготовка лісників у Бердянському учбовому степовому лісництві у 1846-1863 рр. (Рудзский, 1864)

Рік	Поступило	Випущено	Рік	Поступило	Випущено
1846	8	-	1856	4	4
1847	7	-	1857	2	2
1848	15	-	1858	7	3
1849	5	-	1859	4	4
1850	4	-	1860	10	7
1851	6	5	1861	12	2
1852	4	6	1862	3	-
1853	5	-	1863	1	4
1854	10	7	Усього	112	48
1855	5	4			

Приклад успішного ведення менонітами лісівництва та садівництва обумовив змагання – селяни сусідніх руських селищ почали проявляти бажання до садівництва. Навіть у ногайців місцями були прекрасні, правильно посаджені сади, за якими вони пильно доглядали (О состоянии..., 1843).

У галузі сільського господарства меноніти перші у басейні р. Молочної ввели парову систему землеробства, для якої була характерна глибока оранка, що забезпечувала зволоження грунту. Після 1833 року ця система стала обов`язковою для всіх фермерів р. Молочної (Urry, 1989).

Для кращої оранки у 50-х роках XIX ст. менонітом Б. Вакентіном був сконструйований трилопасний плуг, який протягом наступних років був удосконалений та широко розповсюджений на півдні України (Goerz, 1996).

На початку XX ст., під час проведення аграрної реформи Столипіна, серед 16-ти господарств Мордивинівських хуторів одне спеціально було надано німцю-колоністу, щоб надати приклад іншим хуторянам. З часом, дивлячись на кращі врожаї у колоніста, інші господарі перейняли у нього чорний пар та удобрення ланів (Постников, 1885).

Прикладом культурного впливу меннонітів на сусідів може бути проектований план Бердянського повіту за 1853 р., на якому позначені місця „куда желают переселиться каикулакские крестьяне и завести новое селение по образцу меннонитских колоний" (ДАЗО, ф. 263, оп. 1, спр. 22).

Не дивлячись на релігійну замкнутість менонітів, що проявлялося у шлюбах тільки усередині товариств, з часом мали місце міжрелігійні шлюби. Про поширення останніх свідчать дані, що наводить Я.Штах, за якими у Мелітополі

мешкало 60 родин менонітів, з них 28 – від змішанних шлюбів. У 23 випадках з цих 28 одна сторона сповідувала православну віру (Штах..., 1916).

Третім аспектом у відносинах між різними етносами у басейні р. Молочної була взаємодопомога. У 1861 р. з Відіно у Таврійську губернію прибуло до 6000 болгар. Через погані погодні умови на призначених для них землях поселитися вони не змогли, і були розквартировані у 2-х Молочанських округах: колоністському та менонітському. Це розквартирування супроводжувалося значними труднощами, тому що болгари не хотіли розлучатися із своїми односельцями на цілу зиму, і до того ж вони були зовсім не звиклі до місцевої їжі. Ці негаразди були ліквідовані колоністами та менонітами. Вони надали переселенцям декілька домів, із виплатою їх власникам грошової нагороди. Крім цього вони пожертвували 2000 крб. для лікування та 9000 крб. на харчування болгар. Декотрі менонітські власники навіть узяли на себе відповідальність за керування переселенців у сільськогосподарських заняттях. За цю допомогу менонітам та німцям було проголошено Височайше Благовоління Олександра II (ПСЗ 37859).

Слід згадати про переселення на Молочні води представників релігійного товариства гуттерців. Їх релігія була дуже схожа на менонітську. Коли гуттерці звернулися до Корніса за допомогою, то він узяв їх під свою опіку. Вони заснували колонію Гуттерталь (1843 р.), а пізніше Йоганесру (1852 р.). Конструкція домів та структура поселень повторювали менонітські моделі. Корніс не дозволив гуттерцям практикувати натуральне господарство. Завдяки їх працездатності та лідерству Корніса, господарство гуттерців почало процвітати (Goerz, 1993).

Міжетнічні та міжконфесійні контакти, які відбувалися у процесі спільного проживання, а також політика царського уряду спрямована на ліквідацію етнічної самобутності призвели до поступової інтеграції іноземців у російське суспільство. Але уряд Російської Імперії не встиг повністю ліквідувати самобутність, а народи, яким вдалося уникнути повної депортації та знищення у радянський час, досі зберегли етнічні звичаї.

Джерела та література

1. Виббе Г. Краткое описание казенной образцовой плантации Таврической губернии, в Бердянском уезде, в 1852 г. // Журнал сельского хазяйства. – 1853. - № 3. - С. 308-310.
2. Державний архів Запорізької області, ф. 263, оп. 1., спр. 22.
3. Записка о духоборцах, обитающих в Мелитопольском уезде, Таврической губернии // Тр. Киевской Духовной Академии. - 1876. - Т. 3, № 8. - С. 390-420.
4. Корнис И. И. Биографии сельских хозяев // Журнал Министерства Государственных Имуществ. - 1848. – Ч. 29, №10-11. - с. 220 - 231.
5. О состоянии хозяйства в Молочанских Меннонитских колониях в 1843 году // Журнал Министерства Государственных Имуществ. – 1844. – Ч.1, № 4-6. – с. 138.
6. Постников В.Е. Крестьянские хутора в Таврической губернии // Записки Общества Сельского Хозяйства Южной России. – 1885. - № 6/7. - С. 283.
7. ПСЗ 21752. 13 мая 1805 г. - Именной, данный Сенату. - О приведении в исполнение положения о обращении ногайцев в земледельческое состояние. С приложением доклада Министров Военных сухопутных сил и Внутренних дел, Положения и Штата для управления сего народа.
8. ПСЗ 37859. 15 января 1862 г. - Именной, объявленный Сенату Управляющим Министерством Государственных Имуществ. - Об изъявлении Высочайшего благоволения колонистам и менонистам двух Молочанских округов, Таврической губернии, Бердянского уезда, за добровольный приём в свои дома и продовольствие Болгар, переселившихся из Турции, и, за позднею осенью, окончательно неводворённых на предназначенных им местах.
9. Російський Державний Історичний Архів, ф. 383, оп. 30, спр. 445.
10. Російський Державний Історичний Архів, ф. 1263, оп. 1, спр. 183.
11. Російський Державний Історичний Архів, ф. 1263, оп. 1, спр. 215.
12. Рудзской А. Письма о русских лесах:... О Бердянском лесничестве... // Журнал Министерства Государственных Имуществ. – 1864. - Т. 85, № 1-4. - С. 273-280.
13. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южно-русских колонистов.- М.:1916. - 266 с.

14 Goerz H. The Molotchna settlement. - Winnipeg: 1996. - 252 p.
15 Urry J. None but sains. The transformation of Mennonite Life in Russia 1789-1889. - Hyperion press limited: 1989. - 322 p.

Н.Г. Скиба

Особливості проведення земської реформи та її результати в Південних губерніях України

Реформа політичної системи в Україні, необхідність якої диктується зміцненням незалежності, економічної і політичної інтеграції України до європейського співтовариства, ставить підвищені вимоги до будівництва держави української нації.

При цьому йдеться не лише про вдосконалення діяльності центральних органів влади та управління, але й про формування ефективних ланок місцевого самоврядування. Функції місцевих органів влади чітко визначені Конституцією України. Проте пошук раціональних методів роботи місцевих рад, вдосконалення їхньої організаційної структри щодо особливостей і потреб територіальних громад триває. Розумне, творче використання у цій справі історичного досвіду, накопиченого, зокрема, земствами України може допомогти успішно виконати ці завдання. Діяльність земств з самого початку їх існування привертала увагу вчених-істориків. Дореволюційна історіографія земств багата і різноманітна. Значний матеріал зібрано в узагальнюючих працях, написаних в основному до 50-річного ювілею земського самоврядування [1]. Найповніше наукове дослідження історії земської реформи та земських закладів належить Б.В.Веселовському [2].

Серед досліджень радянського періоду, які, як правило, були політизовані, слід відмітити праці Л.Г.Захарової [3] та Н.М.Пірумової [4]. З пізніших робіт безумовний інтерес викликає монографія Г.О.Герасименка "Земское самоуправление в России" [5] , яка цінна перш за все відображенням тих змін які відбуваються в поглядах на проблему земства у сучасній історіографії.

В Україні дослідженням історії діяльності земств до останнього часу науковці займалися мало. Між тим, діяльність земських установ у південних губерніях України була досить успішною. Тому варто детальніше висвітити та проаналізувати їх роботу, що і має на меті автор данної статті.

Земська реформа 1864 року стала необхідною складовою соціальних реформ, започаткованих Маніфестом Олександра II від 19 лютого 1861 року про скасування кріпосного права. Особлива комісія при Міністерстві внутрішніх справ зауважила доцільність передачі місцевих справ виборним органам ще в 1859 році. Відразу ж вийшов царський указ про розробку такого законопроекту. Опрацьовувала його комісія про губернські та повітові установи [6].

При видимій солідарності переконань членів комісії робота над законопроектом затримувалась через розбіжності по тому чи іншому пункту. Політична еліта самодержавної Росії не мала досвіду в справах самоуправління. Однак, на вимогу царя підготовку було завершено до кінця 1863 року, а першого січня 1864-го Олександр II затвердив "Положення про губернські та повітові земські установи" [7].

Згідно нього, в повітах та губерніях запроваджувались земства як всестанові органи місцевого самоуправління. Населення для виборів поділялось на три курії. Першу складали сільські землевласники, які володіли 200-800 десятинами землі, або нерухомим майном вартістю не нижче 15 тис. карбованців. Друга, міська курія, включала власників міських промислових та торговельних підприємств з річним

обігом не менше 6 тис. карбованців. До неї прираховувались особи, що одержали купецьке посвідчення або володіли нерухомістю в місті на суму від 500 до 3000 карбованців. Селянська третя курія майнового цензу вже не мала, проте вибори по ній були багатоступеневими. Сільські громади мали право обирати лише представників на повітові сходи, де визначались виборці на повітовий з"їзд. На повітових з'їздах трьох курій проходили вибори в повітове земське зібрання. Губернські гласні обирались на повітових зібраннях.

Отже, декларуючи всестановість земств, влада вже в період виборів до земських установ відсікала майновим цензом та громіздкістю системи малозабезпечених громадян. Фактично земські зібрання складались з великих землевласників, міської верхівки та купецтва. Поодинокі вибори селян на діяльності земств майже не позначалися.

Така система виборів проіснувала до прийняття нового "Положення ...." 12 червня 1980 року. Згідно нього, вибори земських гласних проходили на двох зборах: одні скликались тільки з дворян, другі з представників інших станів. Гласних від селян обирати на сходах було не вільно. Сільський схід посилав лише своїх представників на волосний, де обірались кандидати у гласні. А вже з їх середовища губернатор призначав установлену кількість гласних. Для дворян земельний ценз знижувався з 200 до 125 десятин, майновий, як і раніше, визначався 15 тис. карбованців [8].

Як бачимо, нове "Положення..." врахувало як досвід функціювання земських установ за два з половиною десятиліття, так і зміни в соціально-економічній сфері. Вищі верстви отримали спрощення в системі обрання та зниження цензового бар'єру, тоді як нижчі, в силу майнового й політичного нестатку, залишились на відстані від місцевого управління.

Попри протиріччя в системі виборів, земські установи запроваджувалися не по всій території Російської імперії, а лише в европейській її частині.

Україні пощастило не бути відкинутій до рівня феодальної Азії. У квітні 1865 року земства почали працювати у Херсонській. У наступному році земства з'явились ще в двох південноукраїнських губерніях: Катеринославській та Таврійській.

Як "Положення ..." 1864 року так і "Положення ..." 1890-го брати участь у виборах до земських установ дозволяли лише чоловікам з 25 років. Жінки й юнаки, які не досягли вказаного віку, виборчого права не позбавлялись, проте здійснення його через представників [9] при умові володіння ними 1/10 часткою повного цензу зводило його реалізацію до мінімуму.

За "Положеннями..." місцева влада подіялалась на дві гілки: розпорядчу та виконавчу. Розпорядчими органами були повітові та губернські земські збори. На чолі зборів стояв голова. Ним, як правило, були, відповідно, повітовий та губернський маршалки дворянства.

Повітові земські збори проходили частіше всього восени і тривали не більше 10 днів.На першому засіданні гласні приймали присягу і розпочинали вирішення питань місцевого життя на відкритих засіданнях, відвідати які міг кожен бажаючий. Із числа шести повітових гласних обирався один губернський.

До складу губернських зборів, в основному, входили маршалки дворянства і голови управ всіх повітів, також кілька чиновників від державних та удільних володінь. Скликались вони на рік один раз, як правило, в грудні. Працювали 20 днів. Повноваження повітового й губернського гласного обмежувались трьома роками. Однак, по закінченні строку вони вільно могли переобиратись на новий, якщо це дозволяв майновий чи освітній рівень.

Як бачимо, земському управлінню був властивий поділ влади. Звичайно, і розпорядчі, і виконавчі установи по повітах та губерніях складались з соціально-

майнових однорідних осіб. Однак, розмежування повноважень, діловий графік роботи зборів, їх відкритий характер та можливість переобрання були великим кроком вперед у системі імперського управління.

Виконавчу владу здійснювали земські управи. Їх обирали на повітових та губернських зборах на три роки в кількості трьох чоловік - голови і двох членів. Подекуди, з огляду на обсяг діяльності, кількість членів повітових управ дозволялось збільшувати до чотирьох, а губернських - шести чоловік. За "Положенням..." 1864 року ствердженню міністром внутрішніх справ підлягали лише голови губернських управ. Та "Положення....." 1890-го запровадило обов'язкове затвердження губернатором голів та членів повітових управ. Голова земської управи міг бути обраним від будь-якого стану, представленого на земських зборах. Частіше всього право на обрання реалізували дворяни.

Земські управи функціонували постійно, виконуючи постанови земських зборів. Для завідування та управління окремими галузями господарства, які потребували фахових знань та підготовки, управи запрошували спеціалістів-вчителів, лікарів, агрономів, яким виплачували заробітню платню.

Земська управа вільно розпоряджалась грошовими коштами. Вона отримала право стягувати з населення обов"язкові податки, які, поряд з обкладанням нерухомого майна - земель, будинків, підприємств, торгових закладів та надходженнями з казни, від громад, приватних осіб складали основу земського бюджету [10]

Діяльність управи контролювалась вибраною з числа гласних строком на три роки ревізійною комісією. Про успіхи та виявлені недоліки комісія доповідала зборам. Підзвітність органів управління на губернському та повітовому рівнях, навіть така номінальна, дещо стримувала бюрократизацію земських установ.

Функції земства вичерпувались суто господарськими справами і питаннями місцевого життя [11]. Однак, сама поява таких органів у системі управління імперією була відчутним ударом по чиновницькій бюрократії. І подальший розвиток земської діяльності призвів до конфлікту між органами самоуправління і представниками адміністрації, які намагалися підпорядкувати собі земства. Яскравим прикладом чого був закон від 13 червня 1867 року про введення цензури губернатора на всі земські видання. Ситуація загострилася в результаті, так званої, земської контреформи 1890 року, яка не лише змінювала виборчу систему, а й посилювала залежність земств від бюрократії. Губернатор тепер не тільки слідкував за відповідальністю земських рішень законодавству, але й оцінював їх доцільність. Крім цього існувало безліч методів тиску на земства: від незатвердження на пост голови земської управи до обкраяння діяльності земських установ різними циркулярами і роз'ясненнями сенату та міністерства внутрішніх справ.

Попри обмеженність повноважень і діяльності земства виявились досить дієздатними. Так, за "Положенням..." 1864 й 1890 років місцеве самоуправління виконувало перш за все обов"язкові повинності: справу забезпечення населення продовольством, утримання арештантських приміщень і квартир для поліції, доріг імперського значення, страхування населення [12]. А такі важливі завдання, як лікарняна й освітня справи, обов'язковими не вважались. Проте саме до виконання останніх земства доклали максимум хисту й зусиль. Розвиток освіти і створення системи медичного обслуговування населення на повітово-губернському рівні дозволяє робити висновок щодо характеру практичної діяльності органів місцевого самоуправління.

Від дореформенного управління земства дістали мізерну спадщину: напівзруйновані шляхи, якими можна було проїхати хіба що за сухої погоди, кількість лікарень у містах, мізерна кількість медперсоналу - один лікар та декілька

фельдшерів на повіт, врешті - кілька десятків шкіл з вельми незадовільним викладацьким персоналом. Перші роки своєї діяльності молоді земства Півдня України присвятили підтримці отриманого господарства і пошуку шляхів піднесення економічних та виробничих галузей. Основними питаннями, якими клопотались губернські земські збори стали: упорядкування господарських, продовольчих справ, освіта, збільшення коштів та майна земств, обладнання доріг, розвій медицини [13].

Одним з головних напрямків практичної діяльності південноукраїнських земств було сільськогосподарське виробництво. Велика увага приділялась розвитку агрономії, запровадженню в господарюванні технічних удосконалень і розповсюдженню сільськогосподарських знань, лісонасадженням, усуненню несприятливих для сільського господарства умов, тощо [14]. Про результати цієї діяльності свідчить той факт, що на 1910 рік за витратами на сприяння економічному добробуту населення такі українські земства як Полтавське, Харьківське й Катеринославське були першими. А один з чисельних проектів про створення земського банку був здійснений лише Херсонським земством -1865 року тут було засновано "Земський банк Херсонської губернії" [15].

Безпосереднім здобутком земств стала лікарняна справа. Саме в ній земськими установами були досягнуті найвідчутніші результати. Створення мережі лікарських дільниць та лікарень, організація санітарної служби і введення щеплень, охорона здоров"я бідних верств населення і дітей - це далеко не повний перелік заходів щодо медичного обслуговування населення [16]. Саме українські земства -Катеринославське, Харьківське, Херсонське за даними 1914 року найбільше витрачали коштів на медицину. Крім того, Херсонське стало першим губернським земством, яке практикувало систематичне субсидування повітів на охорону здоров'я [17]. Головними формами діяльності земств в освітній галузі були клопотання й фінансування [18]. Маючи на увазі земську народну освіту, слід говорити про широкий спектр: початкова, середня й вища освіти, просвіта, поширення знань серед народу. З кожним роком земства збільшували асигнування на на освітню справу. Полтавське, Херсонське й Харьківське земства займали відповідно 2,3,4-е місця за витратами на освіту серед 34 губернських земств Росії. Проте розширення мережі шкіл прямо не впливало на рівень освіченності населення. В українських губерніях вона була низькою з ряду незалежних від земських зусиль причин: не існувало національної освіти, початкова була не першою ступінню середньої, а для селян. Однак, безкоштовність початкової освіти попри все була "величезним кроком вперед" [19].

На половину Х1Х століття кріпосницька Росія втратила економічний розгін, а поразка в Кримській війні 1853-1856 років відкинула її на політичні задвірки капіталістичної Європи. Час потребував змін. Разом зі смертю Миколи I закінчились військові поселення та постійні етапи до Сибіру. Молодому царю Олександру II вистачило хисту для розуміння ситуації в країні.

На час розробки законопроектів й проведення реформ 60-70-х рр. Х1Х ст. Росія була поміщицько-дворянською імперією. Селянська маса, попри маніфест 19 лютого 1861 року, ніякої ролі навіть у місцевому управлінні відігравати не могла внаслідок свого низького майнового й освітнього рівня.

Опрацьовувала реформи панівна верства - верхівка дворянства. Тому годі закидати їй великі протиріччя й половинчатість реформістських заходів. Введення в систему управління імперією виборних органів, нехай лише на повітово-губернському рівні відкрило можливість реалізації своїх прагнень для дворянства й буржуазії та стало для Росії поштовхом до розвитку капіталізму.

Згідно статистики, серед 34 губерній,які отримали земські установи, саме українські відзначались найбільшою розвиненістю та лідирували в

капіталовкладеннях на господарські, медицинські та освітні справи. Це вказує на економічну силу українських земств та політичний хист верхівки суспільства, яка була проводцем земської діяльності. Навіть контрреформа 1890 року не спинила розвій земської діяльності на Півдні України. За те стояли тенденції й реалії соціально-економічного розвитку. На те був сенс історії.

Література

1. Абрамов Я.В. Что сделало земство и что оно делает (обзор деятельности русского земства) - СПб., 1889; Юбилейный земский сборник. - СПб., 1914; Львов Г.Е., Полнер Т.Н. Наше земство и 50 лет его работы.- М., 1916.
2. Веселовский Б.Б. История земств за 40 лет деятельности: в 4-х томах. – СПб., 1909 – 1911. – Т. 1-4.
3. Захарова Л.Г. Великие реформы 1856 – 1874. – М., 1993.
4. Пирумова Н.М. Земское либеральное движение: социальные корни и эволюция до начала XIX века. – М., 1977.
5. Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России. - М.,1990.
6. Земские учреждения с 1864 г. по 1914 г.- Одесса, 1914. - С. 12
7. Полное собрание законов Российской империи. - СПб., 1867. - Т.39.- С.2
8. Захарова Л.Г. Назв.праця. - С. 14
9. Правительственный свод законов. СПб, 1887. - Ч.2. - С.40457
10. Герасименко Г.А. Назв.праця. - С. 11
11. Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865-1999 г.г. - Херсон, 1904. - С. 216.
12. Кизиветтер А.А. Из истории законодательства в России XVII- XIX в.в. - Ростов на Дону, 1904.- С. 42
13. Карышев Н. Земские ходатайства 1865-1884 г.г. - М., 1900. С.3
14. Маслов С.Л. Земство и его экономическая деятельность за 50 лет существования. - М., 1914. - С. 14
15. Веселовский Б.Б. Назв.праця. - Т.2 - С.34
16. Герасименко Г.А. Назв.праця. - С. 19.
17. Веселовский Б.Б. Назв.праця. - Т. 4. - С.259
18. Ососков А.В. Начальное образование в дореволюционной России (1861-1917). М., 1982. - С. 14.
19. Звягинцев Е.А. Полвека земской деятельности по народному образованию. - М. , 1918. - С.10.

Summary

The article describes the activities of zemstvo in South Ukraine after the reform of 1864 on the basis of scientific and scientific-historical literature. The necessity of study the experience of zemstvo organizations for decision of the problems, standing before modern organs of self-government is stressed.

Н.М. Кузовова

Визначні події на ниві освіти за час існування Херсонської губернії. Хроніка

Історія освіти – одна з найцікавіших сторінок історичної науки. Розвиток освіти впливає на рівень розвитку країни, суспільства, цивілізації і є одночасно його найважливішим показником. Вступаючи в третє тисячоліття, наша держава має в своєму минулому чимало цінного досвіду, який, сподіваємося, допоможе розкрити її потенціал, вказати шлях до гармонійного існування, знайти своє місце серед країн західноєвропейської цивілізації та світового співтовариства відповідно до заслуг та надбань, серед яких досягнення та ідеї в галузі народної освіти посідають не останнє місце. Народна педагогіка, демократичні ідеї відносно освіти - те, чим може пишатися наш народ, те, що варто наслідування і збереження у пам'яті людей.

На жаль, освіта в нашій державі переживає не найкращі часи. Тим паче варто звертати увагу нашого суспільства на прекрасні традиції меценатства, діяльну участь місцевого самоврядування, які скрізь і всюди мали місце в історії освіти на Україні.

Розвиток освіти в Херсонській губернії відбувався, долаючи тяжкі перешкоди на своєму шляху. Нестача коштів, денаціоналізаторська політика імперії, бюрократизм та консерватизм уряду стояли на заваді прогресивним ідеям. Проте, завдяки активній підтримці громадськості, меценатів, чимало яких ще недавно були громадянами інших держав, а згодом інтенсивній і плідній роботі земств, їх найкращих представників, прогресивної інтелігенції, прагнення простого народу до знань губернія досягла значних успіхів у справі розвитку та розповсюдження освіти.

На сучасному етапі ми приходимо до розуміння, що без збереження кращих педагогічних досягнень нашого народу, без активної участі громадськості в справі освіти, без благодійної підтримки, без діяльнішої участі місцевого самоврядування в питання освіти нам не подолати кризу.

Події, що відображені в даній хронологічній таблиці дають уявлення про етапи поширення освіти в Херсонській губернії, їх зміст та характер. Усі дати до 1917 року подані за старим стилем.

Звертаємо увагу, що навчальні заклади в процесі свого розвитку в переважній більшості змінювали свій статус. Наприклад чимало шкіл на початку XX ст. отримали назву "вище початкове училище" (це колишні прихідські та повітові школи). В таблиці вказується або дата заснування, або ж відкриття, яка означає початок роботи навчального закладу з наведеною назвою.

1803 -	**Створення в Російській імперії шести учбових округів. Херсонська губернія відійшла до складу Харківського учбового округу, утвореного на основі Харківського університету, що мав незабаром відкритися.**
5.11.1804 -	**"Новий устав учбових закладів, підвідомчих університетам", за яким більша частина навчальних закладів переходила до відомства Міністерства Народної освіти (створено у 1802 р.) та поділялася на 3 розряди: гімназії, повітові та прихідські училища.**
1804 -	**Затвердження уставу сільських прихідських шкіл та повітових училищ**
1804 -	**Перший устав гімназій**
1805 -	**Заснування Харківського університету**
5.09.1811 -	**Відкриття Єлисаветградського повітового училища [4;23]**
9.09.1811 -	**Відкриття Ольвіопольського повітового училища [4; 33, 34, 34 зв., 35, 55 зв.]**
1811 -	**Відкриття в Одесі грецького комерційного училища**
1.08.1812 -	**Відкриття Тираспольського повітового училища, що розміщувалося в будинку, збудованому коштом тираспольського дворянства [4;26]. В 1812-13 рр. в ньому навчалося 30 дітей.**
24.10.1813 -	**Відкриття прихідського училища в Овідіополі Херсонської губернії за рахунок місцевої громади [4;14]**
24.10.1813[4;13] [04.02.1813][4;25зв.]	**Відкриття Херсонського повітового училища, що розміщувалося в будівлі, яка належала Херсонській гімназії.**
15.03.1815 -	**Заснування 1-ї чоловічої гімназії в м. Херсоні [4;13]**
11.03.1816 -	**Відкриття прихідського училища в Григоріополі Херсонської губернії за рахунох благочиних внесків [4;14]**
01.10.1816 -	**Відкриття в повітовому місті Александрія Херсонської губернії першого училища за побажанням александрійського дворянства. Першими попечителями стали: колишній міністр народної освіти граф Олексій Кирилович Розумовський, а також колишній попечитель Харківського університету та його учбового округу граф Северин Йосипович Потоцький, ректор Харківського університету Тимофій Федорович Осиповський та директор училищ Василь Євменович**

	Якубовський. У 1817 році в трьох класах училища навчалося 65 дітей [4; 31-32]
1817 -	Відкриття в Одесі Рішельєвського ліцею
10.07.1819- 20.06. 1820 -	Наказ Херсонського духовного правління м. Херсона Херсонської губернії Катеринославській духовній консисторії про навчання дітей священнослужителів в домашніх умовах до 10-річного віку через занизький рівень знань для їхнього навчання у духовних повітових училищах Херсона та Катеринослава та віддаленість цих училищ від домівок [2;1].
30.09.1820 -	Відкриття прихідського училища в Дубосарах Херсонської губернії за рахунок міських прибутків[4;14]
24.09.1824 -	Відкриття Миколаївського прихідського училища[4;14]
1824 -	Новий устав для прихідських та повітових училищ, в якому головна увага приділялася російській мові та релігійному вихованню, "...не зважаючи на різницю вір і мов" [5;27]
13.07.1826 -	Новий устав для гімназій
1826 -	Дозвіл засновувати пансіони при гімназіях, що давало можливість отримувати освіту дітям з віддалених від навчального закладу місць
березень 1829 -	Початок першого статистичного збору даних про навчальні заклади Херсонської губернії. За наказом царя колезькому раднику Арсеньєву через Міністерство Внутрішніх справ з різних місць і губерній мала надаватися інформація за 6 формами табелів: про землеробство, про внутрішню і зовнішню торгівлю, про віросповідання, про тваринництво, про моральні схильності жителів про рукоділля і ремесла. За наказом громадянського губернатора № 3399 (березень 1929, м. Херсон) Директору училищ Херсонської губернії Оденцу-Заставському було доручено збір даних про відкриття шкіл, чисельність вчителів і учнів, про кошти, що витрачалися тощо, всіх навчальних закладів Дирекції училищ Херсонської губернії[4;5]
24.09.1827 -	Відкриття в Миколаєві прихідського училища на прохання громадян міста Миколаєва. Кількість учнів у 1927 році – 102 хлопчика і 30 дівчаток[4;32-33]
8.12.1828 -	Устав гімназій, повітових та прихідських училищ, за яким вони вважалися вже не підготовчими одне до одного, а включали в себе повний курс навчання[5;28]
1830 -	Створення волосних шкіл (сільських училищ) для підготовки писарів. На їх основі були створені школи для кріпаків, щоб поширювати серед них релігійно-моральну освіту та початкові знання. Викладачами в таких школах призначалися священики[5;30]
1833 -	Відкриття вищого початкового училища в м.Миколаєві[8;95]
1834 -	Заснування Херсонського морехідного училища
26.07.1835 -	Новий загальний устав для університетів
17.08.1842- 25.11. 1842 -	Указ Херсонської Духовної консисторії про представлення списків про дітей священно- і церковнослужителів, що не поступили в училище, щоб "дітей, які мають батьків обов'язково включити в Консисторію на іспит, сиріт дорослих іспитати у Правлінні і, дивлячись по відповідям розподілити по місцям... між тим вмінити в обов'язок вам благочинним, щоб дітей священослужителів при вибранні церков іспитували у знаннях, батьків примушували до вживання суворих заходів щодо освіти дітей, про нерадивих батьків рапортувати Консисторії" [3;4]
1842 -	Устав для сільських шкіл
1845 -	Відкриття в Олесандрійському повіті Херсонської губернії початкової школи для дівчаток в маєтку поміщиці Марії Репнінської [7;137-140]
24.07.1847 -	Регламент університетів
1849 -	Поділ гімназій на загальне і спеціальне відділення. Тим учням, що закінчували спеціальне дозволялося вступати до університету.
1.11.1851 -	Заміна грецької мови на викладання природничих наук в гімназіях, крім тих, що знаходилися в університетських містах
27.12.1855 -	Введення посади попечителів навчальних округів.
5.05.1856 -	Утворення Головного правління училищ та училищних комітетів
20.03.1860 -	Відкриття перших педагогічних курсів у Херсонській губернії

1860 -	Проект уставу нижчих та середніх училищ
1860 -	Заснування жіночої гімназії в м. Єлисаветград (нині Кіровоград) і Херсонської губернії[8;45]
1862 -	Проект уставу гімназій
18.06.1863 -	Загальний устав Імператорських Російських університетів
1863 -	Заснування першої жіночої Маріїнської гімназії в місті Миколаєві [8;95]
11.07.1864 -	Створення Новоросійського університету
14.07.1864 -	Положення про початкові народні училища
19.11.1864 -	Поділ гімназій на класичні та реальні
25.05.1865 -	Створення посад інспекторів народних училищ; заснування народних училищ (міністерських шкіл)
1865 -	Відкриття Імператорського Новоросійського університету[8;101]
6.03.1867 -	Передача шкіл Міністерства Державного Майна у ведення Міністерства Народної Освіти, наслідком цього стає зосередження майже всіх навчальних закладів у межах одного відомства.
1867 -	Заснування в м.Херсоні першої Маріїнської гімназії
1869 -	Заснування в німецькій колонії Маріїнській Херсонського повіту Центрального училища з класами ручної праці[8;78]
11-26.09.1870	Перші земські учительські з'їзди в Херсоні та Злинкі з метою обміну
10-21.09.1870 -	досвідом та підвищення кваліфікації вчителів.
1870 -	Заснування реального училища в м. Єлисаветграді Херсонської губернії[8;45]
19.06.1871 -	Новий устав гімназій і прогімназій
1871 -	Заснування II чоловічої гімназії в м.Херсоні
15.05.1872 -	Новий устав реальних училищ
1872 -	Заснування земської фельдшерської школи при Херсонській губернській земській лікарні.
1872 -	Заснування першої чоловічої гімназії в м. Миколаєві[8;95]
1872 -	Заснування другої Маріїнської гімназії в м. Миколаєві[8;95]
1872 -	Заснування чоловічої гімназії в м. Ананьєві Херсонської губернії[8;4]
1872 -	Заснування жіночої гімназії в Ананьєві[8;4]
1873 -	Заснування реального училища в м. Миколаєві[8;95]
25.05.1974 -	Нове "Положення про початкові народні школи"; в губерніях призначається посада Директора народних училищ та його помічника – інспектора
1.09.1874 -	Відкриття земського середнього сільськогосподарського училища з метою поширення серед населення губернії методів раціонального введення сільського господарства, а також підготовки вчителів для сільських шкіл у м. Херсоні [9;129]
1874 -	Заснування Учительської семінарії та при ній двокласного училища з класом ручної праці в м. Новий Буг Херсонського повіту Херсонської губернії[8;100]
1874 -	Заснування жіночої гімназії в м. Бобринці Херсонської губернії[8;16]
1876 -	Заснування першого реального училища в м. Херсоні
1876 -	Заснування чоловічої гімназії в м. Вознесенськ Херсонської губернії[8;29]
1876 -	Заснування жіночої гімназії в м. Вознесенськ[8;29]
15.08.1877 -	Відкриття в Херсоні реального училища
1879 -	Заснування чоловічої гімназії в м. Єлисаветграді Херсонської губернії[8;45]
1881 -	Постанова Херсонського губернського земського зібрання про дозвіл використання національних мов при вивченні російської (за пропозицією вчительського з'їзду під керівництвом барона Корфа) [9;216]
1881 -	Заснування вищого початкового училища в заштатному м. Маяки Одеського повіту Херсонської губернії[8;79]
1882 -	Заснування вищого початково училища в м. Очаків Одеського повіту Херсонської губернії[8;108]
1882 -	Заснування вищого початкового училища з ремісничими класами в м. Бобринці[8;12]
1884 -	Відкриття педагогічного класу при жіночій гімназії в м. Херсоні
1884 -	Заснування вищого початкового училища в м. Ольвіополь Одеського

повіту Херсонської губернії[8;104]

1886 - Заснування вищого початкового училища в німецькій колонії Ландау (Свято-Покровське) Одеського повіту Херсонської губернії[8;137]

1893 - Заснування у м. Тирасполі Херсонської губернії жіночої гімназії[8;152]

1894 - Заснування приватної жіночої гімназії Л.Ф.Федорової в с. Голта Кам'яно-Мостської волості Ананьєвського повіту Херсонської губернії[8;35]

1895 - Заснування жіночої гімназії Ю.Козляніновой в м. Новогеоргіївську Александрійського повіту Херсонської губернії[8;98]

1897 - Відкриття природничого музею у Херсоні професором Пачоським

1897 - Заснування школи ремісничих учнів імператора Олександра II[8;4]

1898 - Херсонське губернське земство ухвалило перебрати на себе 1/3 видатків повітових земств на освіту

1898 - Відкриття музею і акваріуму в м. Миколаєві

1898 - Заснування у м. Тирасполі Херсонської губернії вищого початкового училища[8;152]

1899 - Заснування вищого початкового училища в м. Єлисаветграді та при ньому педагогічних курсів[8;45]

1899 - Заснування вищого початкового училища в м. Новомиргород Єлисаветградського повіту Херсонської губернії[8;98]

1901 - Заснування вищого початкового училища в м. Григоріополі Херсонської губернії[8;38]

1902 - Заснування середньої механіко-технічного училища та нижчої ремісничої школи при ньому в м. Миколаєві[8;95]

1902 - Заснування жіночої гімназії Єфимовської в м. Єлисаветграді [8;45]

1902 - Заснування вищого початкового училища в посаді Нова Прага Олександрійського повіту Херсонської губернії[8;97]

1903 - Відкриття вищих жіночих курсів в м. Одесі[8;101]

1903 - Заснування вищого початкового училища в м. Дубосари Тираспольського повіту Херсонської губернії[8;42]

1904 - Заснування жіночої гімназії Зінової в м. Миколаєві[8;95]

1904 - Заснування у м. Тирасполі Херсонської губернії реального училища[8;152]

1905 - Заснування приватної жіночої гімназії М.Гослен у м. Єлисаветграді[8;45]

1905 - Заснування жіночої гімназії з прогімназією Н.Михельсон у м. Бериславі Херсонської губернії[8;10]

1907 - Заснування приватної чоловічої гімназії з прогімназією для учнів Березовського у м. Миколаєві[8;95]

1907 - Заснування приватної гімназії М.Крижанівського у м. Єлисаветграді[8;45]

1907 - Заснування жіночої прогімназії Головченко у м. Кривий Ріг Херсонського повіту Херсонської губернії[8;68]

1907 - Заснування приватної жіночої прогімназії Рабінович в м. Миколаєві[8;95]

1907 - Заснування вищого початкового училища в м. Овідіополь Одеського повіту Херсонської губернії[8;101]

03.1908 - Відкриття Херсонського комерційного училища В.Д.Колесова

1908 - Заснування міської жіночої гімназії в м. Григоріополі Херсонської губернії[8;38]

1908 - Заснування приватної жіночої прогімназії з прогімназією в посаді Нова-Прага Александрійського повіту Херсонської губернії[8;97]

1908 - Заснування вищого початкового училища в м. Новогеоргіївські Александрійського повіту Херсонської губернії[8;98]

1908 - Заснування приватної чоловічої гімназії Шерра з прогімназією в колонії Карлсруе Одеського повіту Херсонської губернії[8;118]

22.06.1909 - Утворення державного будівельного фонду для позик на будову шкільних приміщень у 1/5 від вартості будови на 40 років під 3 % річних

22.01.1910 - Дозвіл Херсонського губернатора на присвоєння міській народній школі на Кіндійських хуторах ім'я поета Т.Г.Шевченка[1;1]

1910 - Відкриття жіночих медичних курсів в м. Одесі[8;101]

1910 -	**Заснування жіночої прогімназії М.Кущ в м. Миколаєві [8;95]**
1910 -	**Заснування вищого початкового училища в м. Ананьєві [8;4]**
1910 -	**Заснування вищого початкового училища в м. Берислав[8;10]**
1910 -	**Заснування жіночої гімназії товариством "Просвіта" в м. Очаків Одеського повіту Херсонської губернії[8;108]**
1910 -	**Заснування приватної жіночої прогімназії у м. Очаків[8;108]**
1910 -	**Відкриття нижчої ремісничої школи в м. Бобринці[8;112]**
1910 -	**Заснування приватної жіночого нижчого навчального закладу у с. Високопілля[8;32]**
1910 -	**Відкриття Центрального училища в німецькій колонії Гофнунгсталь Тираспольського повіту Херсонської губернії[8;37]**
1911 -	**Відкриття другого Вищого початкового училища в м. Миколаєві[8;95]**
1911 -	**Заснування приватного чоловічого середнього навчального закладу в с. Високопілля (колишнє Кронау) Херсонської губернії[8;32]**
1912 -	**Заснування вищого початкового училища в с. Березнеговате Херсонської губернії[8;10]**
1912 -	**Відкриття жіночої учительської семінарії в м. Добровеличківка Єлисаветградського повіту Херсонської губернії[8;41]**
1912 -	**Відкриття чоловічої гімназії в м. Ольвіополь Одеського повіту Херсонської губернії[8;104]**
23.12.1913 - 3.01.1914 -	**Всеросійський освітній з'їзд у справі народної освіти в Петербурзі, одним з учасників якого була Софія Русова.**
1913 -	**Відкриття Учительського інституту в м. Миколаєві[8;95]**
1913 -	**Заснування 2-ї чоловічої гімназії в м. Миколаєві[8;95]**
1913 -	**Заснування приватної єврейської жіночої прогімназії в німецькій колонії Ландау (Свято-Покровське) Одеського повіту Херсонської губернії[8;137]**
1913 -	**Відкриття вищого початкового училища на ст. Бірзула Херсонської губернії[8;11]**
1914 -	**Відкриття міської жіночої гімназії в м. Новомиргороді Єлисаветградського повіту Херсонської губернії[8;98]**
1915 -	**Відкриття жіночої прогімназії Новобузьким просвітницьким товариством[8;100]**
жовтень 1917 -	**Створення у Херсоні вчительськогг інституту на базі Юр'ївського (Дерпт, Юр'їв), 1919 р. – перетворення його на педагогічний інститут**
9.11.1917 -	**Утворення Народного комісаріату по освіті[5;25]**
23.12.1917 –	**Введення нового правопису**
20 (2 лютого).01 1917 -	**Декрет "Про відділення церкви від держави і школи від церкви"**
18.02.1918 -	**Заборона викладання в навчальних закладах Народного комісаріату по освіті релігії[5;25]**
1.04.1920 -	**Перетворення Херсонської фельдшерської школи на акушерську школу**
вересень 1920 -	**Перетворення Херсонського училища далекого плавання на технікум водного транспорту**

Джерела та література

1. ДАОО. Ф.42, оп.32, спр.2751
2. ДАХО, ф. 207, оп. 1, спр. 1316
3. ДАХО, ф. 207, оп. 1, спр. 1968
4. ДАХО, ф. 310, оп. 1, спр. 3
5. Егоров А.Д. Народное образование и лицеи в России: хроника событий XIX – начала XX веков/ Ученые записки экономико-архитектурного факультета Ивановской государственной архитектурно-строительной академии. Вып. 7, Иваново, 1998. – с. 20-25.
6. Историко-статистический очерк общего и специального ообразования в России. – СПб: Б.И.,1883(обл.:1884).
7. История просвещения в России. Газетные и журнальные вырезки. XVIII – нач. XIX в./ Из колекции М.Д.Хмырова. (Государственная публичная историческая библиотека России, г. Москва) – с. 137-140
8. Список учебных заведений ведомства Министерства Народного Просвещения (кроме начальных) по городам и селениям. Составлен к 1-му января 1916 года. [СПб], Сенатская типография, 1916. - 215с.

9. Херсонское губернское земское собрание. Сессия 8 (с 20 октября по 12 ноября 1870). – Херсон: Тип. Н.О.Ващенко, 1871.

The summary

The article is devoted to development of education in the south of Ukraine during existence Kherson province. The data are submitted as the chronological table.

Т.С. Вінцковський

Деякі особливості українського національно–визвольного руху в Херсонській губернії напередодні та після Лютневої революції

Херсонщина за своїм економічним і політичним потенціалом посідала вагоме місце серед усіх дев'яти губерній України в складі Російської імперії. Свою значущість вона зберегла і в ході революції 1917 року. Проте, до сьогоднішнього дня історії цього регіону приділяється недостатньо уваги. У кращому випадку вивчалася історія окремих населених пунктів, ще рідше сучасних адміністративно-територіальних одиниць -- областей. Історична наука лише в останні роки наблизилась до вивчення проблеми, про що свідчить ряд публікацій [1]. Але справу тільки розпочато, тому перед фахівцями стоїть проблема з'ясувати головні закономірності й особливості розвитку краю в період 1917-1920 рр., отже в останні роки існування цієї адміністративно-територіальної одиниці.

Соціально-економічний і політичний розвиток Херсонщини характеризувався рядом особливостей. Класова структура українського села відзначалася тим, що вплив заможного селянства на Україні був сильнішим, ніж у будь-якій іншій частині колишньої Російської імперії. Дещо вищою була і його питома вага, що пояснюється швидким розвитком капіталізму в сільському господарстві України, особливо на Півдні. При проведенні столипінської аграрної реформи тут інтенсивніше, ніж в інших частина Росії, відбувся процес закріплення землі в індивідуальну приватну власність [2]. Вищий рівень капіталістичного розвитку українського села зумовив і кращу організованість українського заможного селянства [3]. Тому, з однієї сторони, існування великої кількості заможних господарств у класовій структурі південноукраїнського села вимагало вирішення не тільки соціальних проблем, але й у значній мірі, національних. А з другої, наявність промислових центрів (Одеса, Миколаїв) сприяла зростанню питомої ваги пролетаріату, а значить існування підґрунтя для розповсюдження лівих та ліворадикальних ідей.

Це пов'язано з тим, що пролетаріат України був "молодим", без традицій, відірваний від своїх селянських коренів та мови. Він представляв собою маргінальний прошарок, що легко піддавався асиміляції та соціалістичній агітації. Крім цього, пролетаріат за своїм складом був багатонаціональним, переважно неукраїнського походження [4].

Якщо врахувати роль пролетаріату, як сильне знаряддя в руках більшовиків, плюс його високу концентрацію на підприємствах і в містах взагалі, біля культурних, освітніх, політичних, військових центрів, його більшу, порівняно з селянством, освіченість та організованість, то стає зрозумілим, що національно-визвольний рух свідомої частини українців залишився без підтримки чи не найважливішого союзника. Пролетаріат віддавав перевагу боротьбі за соціальне визволення [5]. Зокрема прибічники національно-визвольного руху на Херсонщині не могли отримати серйозної підтримки з боку частини промислово-транспортних робітників, через те що вони, як правило, піддавалися процесу денаціоналізації. Серед інших національних груп ситуація була дещо відмінною. Ставлячи питання

соціальної справедливості, поляки, росіяни, євреї, німці, латиші та інші на першому місці часто залишали проблему задоволення національного розвитку.

Після утворення в березні 1917 р. Української Центральної Ради перед нею постала проблема створення представницьких органів центру на місцях. Голова УЦР М.Грушевський був переконаним прихильником демократичного устрою і вважав, що не має бути іншої влади, якщо не з вибору народного. Тому в селі має бути вибрана сільська рада, а правити виборна сільська управа. Так має бути в повіті, в губернії і всім краю [6]. Відповідна система влади повинна була створюватися і на Херсонщині. Але початок революції й постановка питання про відновлення української державності у вигляді автономії навіть на теоретичному рівні (до Всеукраїнського Національного Конгресу 6-8 квітня 1917 року) не лише посилило увагу до зазначеної проблеми, але й загострило її.

У зв'язку з певною строкатістю населення Херсонської губернії неоднозначною була позиція етнічних груп до питання побудови Української держави. При цьому частиною населення краю визнавалось безумовне право на автономію України в складі Росії. Така ситуація створювала значні перешкоди для національно-визвольного руху українського народу на Півдні України. З іншого боку, наявність переважно українців у структурі населення створювала передумови для розгортання цього руху і підтримки його серед широких верств населення.

Сам український рух мав свої особливості, оскільки при вирішенні проблем державотворення доводилося враховувати національне питання. Перші українські партії були загальнодемократичними і мали на меті знищення всякого гніту українців (як національного, так і соціального). Основну масу українського населення складали селяни: на початок XX століття вони становили, зокрема у Херсонській губернії, 69% від усього населення регіону [7]. Насамперед їх хвилювали проблеми соціального гноблення. У цьому полягала складність для українських партійців. Їм необхідно було поєднати національні й соціальні гасла, щоб очолити українське населення і повести за собою. Недоліком було й те, що на 1917 р., не сформувалася чітко національно-самостійницька ідея українського народу. Поняття державної самостійності обмежувалося автономістичними лозунгами. Виняток становила лише Українська Народна партія на чолі з М.Міхновським.

Розглядаючи проблеми українського руху на території Херсонської губернії, варто визначити існування досить значних культурницьких традицій у цьому регіоні, особливо в Одесі. Тут, поряд з відомою далеко за межами міста "Просвітою", існувала музично-драматична спілка "Українська Хата" [8]. Дещо гіршою була ситуація в інших містах і селах Херсонської губернії. Лише після Лютневої революції край вкрився густою мережею "Просвіт" та інших національно-культурницьких товариств. Діяльність цих організацій сприяли консолідації частини українського населення регіону і об'єктивно підготовила її до самоорганізації на більш високому рівні в 1917 р., коли цього вимагала ситуація, що склалася після Лютневої революції в Росії.

Найшвидше серед міст губернії на події в Петрограді зреагувала Одеса. У перші весняні дні завдяки наполяганням С.Шелухина, В.Чехівського, І.Луценка було утворено український Керівничий Комітет, який у своєму зверненні до населення закликав усіх громадян підтримати Тимчасовий уряд і запевнив, що "новий лад несе всім народам і нашій Україні волю й свободу, касуючи всяке поневолення" [9]. Третього березня відбулися збори українського студентства міста, на яких було вирішено привітати О.Керенського та Н.Чхеїдзе з членством у Тимчасовому комітеті. Але на відміну від попереднього звернення в телеграмі студентів мали місце і політичні вимоги, а саме: 1) повинна бути встановлена

повна автономія України з забезпеченням прав національних меншин; 2) скликати український сойм; 3) Україна повинна створити разом із іншими вільними націями федеративний союз народів. Студенти також вимагали 4) введення української мови у всіх адміністративних установах і судах на території України, а також у всіх початкових, середніх та вищих школах; 5) відкриття українських університетів та введення предмету по українознавству в російських університетах України; 6) звільнення з заслання українців-галичан і представників інших національностей з Галичини (мирних жителів); 7) на майбутньому світовому мирному конгресі українське питання повинно розглядатися окремо від інших та вирішене повністю, оскільки український народ зазнає великих жертв у ході Першої світової війни [10]. Як бачимо, і суто політичні, і національно-культурні вимоги ставилися в руслі положень, які згодом оприлюднив М.Грушевський у низці статей, надрукованих в часопису "Нова Рада" й зібраних згодом під єдиною обгорткою – "Хто такі українці і чого вони хочуть". Це свідчить про єдність національно-визвольного руху всієї України. Але звертає на увагу факт того, що дані положення одеські студенти висунули на привселюдне обговорення раніше керівництва Центральної Ради, яка в ці дні якраз утворилася, а сам М.Грушевський тільки повертався в Україну з заслання. Тому одеські діячі, у певному сенсі, якщо і не випереджали теоретиків Центральної Ради, то йшли з ними "в ногу". Зазначимо, що вказані вимоги були радикальними для початкового етапу революції й не могли сприйматися тогочасним суспільством однозначно. Того ж дня у місті відбулася маніфестація українського населення Одеси в якій помітну роль відігравали військові, насамперед курсанти військових шкіл. Одними з найактивніших учасників події були М.Омелянович-Павленко, майбутній генерал армії УНР, перший командувач Української Галицької Армії, а також Юрій Коцюбинський, який у ті дні очолював спілку українських юнаків у І-й військовій школі Одеси. Характерно, що маніфестація військових проходила як під синьо-жовтими, так і під червоними прапорами (останні тоді не асоціювалися тільки з більшовиками). При цьому курсанти-українці йшли окремою колоною. Першим прапороносцем був юнкер Сергій Колінський [11]. З цього часу курсанти перетворюються в помітний чинник революційних подій у місті.

Поступова активізація та розгортання національного руху, хід подій та поставлена мета вимагали тіснішого згуртування українських організацій навколо цієї мети не тільки Одеси, але й краю. 27 березня в Миколаєві створюється Український Організаційний Комітет на чолі з головою Б.В.Брояківським, товаришем голови М.А.Чернець, писарем О.О.Зімою, помічником писаря М.А.Іщенком, скарбівником К.Ю.Баранівським [12].

Разом з тим на території губернії розгортають свою діяльність ті сили, які бачили майбутнє Росії, а з нею і України з інших позицій. Відразу після свого створення намагається створити власну систему управління державою Тимчасовий уряд. Він розробляє положення про місцеві органи влади, дає вказівки створити на місцях громадські комітети (губернські та міські), вводить інститут комісарів. На Херсонщині, як і по всій країні, громадські комітети утворювались кадетами, октябристами за підтримкою меншовиків та деяких інших партій. На початку березня при міській думі в Одесі створено міський громадський комітет. Він складався з представників всеросійської земської спілки, "Всеросійської спілки міст", "Військово-промислового комітету", ряду партій та організацій. Комітет оголосив себе міською владою і виділив із свого складу міську управу та президію [13]. У Миколаєві такий орган називався комітетом громадської безпеки. До його складу входили, крім гласних міської думи, представники військових частин, партій, громадських організацій. Через деякий час були створені громадський комітет по охороні спокою і порядку в Херсоні, комітет громадської безпеки в

Єлисаветграді, Вознесенську, Балті, Скадовську, Очакові, Олександрії, Бериславі, Голті, Березівці [14]. Зрозуміло, що альтернативні структури влади далеко не завжди прагнули до співпраці, вбачаючи один в одному політичного конкурента. При цьому громадські комітети мали за собою підтримку офіційної легальної влади, тому сприймалися переважною частиною населення до певної міри як правонаступник попередньої влади, що полегшувало їхню роботу. Натомість українські структури могли опиратися на меншу частину громадян, яких надихали віра у правильності обраного шляху й сподівання на відновлення української державності.

У процесі створення системи місцевого самоврядування важливе значення мали українські (ті, що підпорядковувалися Центральній Раді -Т.В.) губернські, міські, волосні й повітові ради. Але при спробі утворити таку вертикаль влади на Херсонщині, поряд з губерніальною радою, яка була сформована 13 квітня 1917 року в Одесі [15], не у всіх повітах та волостях виникає мережа влади Центральної Ради. Як наслідок, чіткої системи української адміністрації створити не вдавалося. Лише навесні 1918 р., разом з просуванням на схід німецько-австро-українських військ формується відповідна структура влади, але значної ваги у вирішенні тих чи інших питань вони не мали. Адже їм доводилося діяти в умовах домінування військового командування [16]. В цілому, це питання вимагає додаткового вивчення.

Подальша кристалізація політичних вимог відбувається в ході як безпосередньої політичної діяльності, так і низки губерніальних з'їздів, що скликалися протягом наступних місяців аж до жовтня 1917 року. Для української людності найважливішими продовжували залишатися два питання: політичне та аграрне, що часто переплiталися між собою, оскільки вирішення одного вважалося неможливим без вирішення іншого. Зокрема, 23 квітня 1917 року у Херсоні проходить обласний з'їзд хліборобів, який окрім суто "професійних" питань обговорював і політичні й схвильовано відгукнувся про діяльність Центральної Ради [17]. Наприкінці червня того ж року в Одесі скликається Український Херсонський губернський національний з'їзд, що мав більш масштабний характер, де зазначені питання (та ряд інших) обговорювали делегати від багатьох повітів [18]. З'їзд підтримав діяльність Центральної Ради та виступив за подальший розвиток політичних, соціально-економічних і національних перетворень як на Україні, так і в Росії у цілому [19]. Цей з'їзд завершив етап консолідації українських сил регіону, остаточно сформував програму дій, утвердив лідерство таких діячів, як С.Шелухин, В.Чехівський, І.Луценко в українському політикумі Херсонщини. Стало остаточно зрозуміло, що провідниками національних ідей українців окрім УСДРП й УПСР, що було характерно для усієї України, у Херсонській губернії є ще й Українська Народна Партія, головою одеського осередку якої був саме І.Луценко.

Отже, в Херсонській губернії як у економічному, так і в політичному розвитку спостерігалися, поряд з загальнодержавними тенденціями, свої регіональні особливості. Це позначилося й на українському національно-визвольному русі, який в зазначений період набув помітного розмаху. Головним рушієм його став не губернський центр – Херсон, а Одеса, де традиційно сильнішими були позиції української громади міста в дореволюційний період у порівнянні з іншими промисловими центрами Херсонщини. Гасла, що висувалися учасниками революційних подій свідчать про політичну зрілість й рішучість у бажанні досягнути поставленої мети. Одними з найактивніших діячів тогочасних подій були представники молодшого покоління – студенти та курсанти військових шкіл. Сама губернія, у цілому, відігравала значну роль у перебігу революції 1917 року, а національний рух став складовою та органічною частиною загальноукраїнського.

Джерела та література

1. Гарчева Л.П. Місцеві органи влади УНР (листопад 1917 – квітень 1918 рр.) // 80-річчя відродження української державності: минуле і сучасне. -- Сімферополь, 1997.-- С. 22-25; Гонтар О.В. Українська проблема за часів Центральної Ради: співвідношення центру та регіонів // Записки історичного факультету. -- Вип. 11. – Одеса, 2001. – С. 40-51; Господаренко О.В. Проблема діяльності місцевої влади у 1917-1920рр. на Півдні України у вітчизняній і зарубіжній історіографії // Українська державність: проблеми історії, права, економіки, мовознавства, філософії, політології та культури. – Миколаїв – Одеса, 2001. – С. 106-111.
2. Курас І.Ф. Більшовики Херсонщини в боротьбі проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції за встановлення Радянської влади (жовтень 1917 – січень 1918рр.) // Наукові праці з історії КПРС. -- Вип. 15.-- К., 1967.--С.110.
3. Історія держави і права Української РСР. – К., 1961. -- С.10.
4. Энциклопедический словарь (Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон). – Санкт – Петербург, 1901. – Т. XXXVII. – С. 166.
5. Комаренко Т.О. Особливості національного складу України наприкінці XIX -- початку XX ст. // Матеріали шостої Всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства. – Ковель, 1993. – С. 116-117.
6. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 116.
7. Энциклопедический словарь (Издатель Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон). – Санкт – Петербург, 1901. – Т. XXXVII. – С. 166.
8. Див.: Мисечко А.І. Товариство "Українська Хата" в Одесі // Записки історичного факультету. – Вип. 7. – Одеса, 1998. -- С. 95-99.
9. Чумак В.М., Платонов С.Г. Формування органів влади і український національний рух на Півдні України після Лютневої революції (березень-червень 1917р.) // Південь України і складання української державності: історія і сучасність. – Одесса, 1994. – Ч. І. – С. 57.
10. Одесский листок. – 1917. – 6 марта.
11. Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма. – К., 2002. – С. 31-32.
12. Державний архів Миколаївської області. – Ф. 206. – Оп.1. – Спр.30. – Арк. 141.
13. Одесса. Очерк истории города-героя. – Одесса, 1957. – С. 123.
14. Мельник С.К. Перемога Радянської влади на Півдні України (березень 1917-березень 1918рр.). – К., 1966. – С. 27.
15. Хроніка революційних подій в Одесі. Період боротьби за встановлення Радянської влади (лютий 1917-березень 1918рр.). – Одеса, 1958. – С. 28.
16. Див.: Вінцковський Т.С. Діяльність місцевих органів влади УНР на Херсонщині навесні 1918 року // Записки історичного факультету. – Вип. 8. – Одеса, 1999. – С. 154-159.
17. Державний архів Херсонської області. – Ф.р.1099. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк.1.
18. Державний архів Одеської обдасті. – Ф.р. 3829. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 118.
19. Одесский листок. – 1917. – 29 июня.

Я.В. Попенко

Південь України в політиці Франції в 1918–1921 рр.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства перед прогресивними політичними силами країни стоїть завдання консолідації нації з метою реалізації політичних, економічних і соціальних реформ. Цей процес неможливий без відродження і формування духовності нації, національної свідомості і самосвідомості. Йдеться про завдання стимулювання національного відродження, оновлення в усіх його аспектах, консолідації української нації, становлення народу України як соціуму, включення держави в загальноцивілізаційний процес. Розв'язання цих питань дасть змогу уникнути міжнародних сутичок і конфліктів, так як мирного співіснування можна досягти лише міцними й конкретними гарантіями рівноваги на основі реалізації права громадян на певний культурно-історичний потенціал нації, використання досвіду її добросусідства з іншими народами. У даному ракурсі особливої актуальності набуває проблема шляхів входження української держави в загальноцивілізаційний процес, оскільки Україна досить тривалий час штучно була "відірвана" від світової спільноти. Тобто, перед нами

постає необхідність дослідити процес розвитку стосунків України, як з європейськими так і світовими державами.

Актуальність теми обумовлена, по-перше, науковим станом вивчення цієї теми. Він недостатньо глибокий. По-друге, практична необхідність вироблення чіткого зовнішньополітичного курсу стосунків з всіма державами, які є важливими стратегічними і економічними партнерами України в справі інтеграції як до європейської, так і світової спільноти. Так як, вже давно помічено, що історичні події відбуваються у певному ритмі і навіть повторюються, тому, на наш погляд, необхідно вивчити та проаналізувати помилки минулого, зроблені за часів Директорії УНР, щоб не повторити їх в новому XXI ст.

Сучасне розуміння суспільства і його історії суттєво пов'язані з трансформацією світопоглядних орієнтацій та свідомості, що вимагає широкого осмислення змісту, структури та теоретичних основ історичної освіти.

Наявність в будь-якій державі дипломатичних переговорів чи місій підкреслює, що країна безпосередньо пов'язана із світовим процесом. Україна в цьому плані не є виключенням. Наша дипломатична служба має досить давні корені, якими необхідно пишатися.

Цікавість до даної теми підтверджується численними публікаціями. Метологічною основою дослідження є поєднання кількох суміжних дисциплін, що вивчають проблему міжнародних, міжнаціональних дипломатичних відносин. Специфіка предмета дослідження полягає в тому, що знання, пов'язані з даною проблематикою, мають міждисциплінарний характер, вони відносяться до різних галузей гуманітарної науки – філософії, соціології, психології, політології, культурології, історії, етики та естетики. Тому, в історії західноєвропейської та світової наукової думки знаходимо часткову розробку багатьох питань даної проблеми. Так історією розвитку дипломатичних стосунків між США та Україною в 1918–1921 роках займалися та займаються Бжезинський, Добріанський, Ласерсон, Грей; дипломатичних стосунків з Німеччиною – В.Модзалевський, О.Гермайзе; розвитку переговорів з Польщею присвятив свої дослідження С.Ґорак та інші. В Україні ця проблема, на відміну від інших, стала предметом вивчення лише в останнє десятиріччя, що пов'язано, в першу чергу, з ідеологічною актуалізацією проблеми – дипломатія в умовах незалежності. Однак, слід відмітити, що проблема дипломатичних переговорів досліджувалась й раніше. Так ці питання знайшли відображення в численних монографіях та публікаціях, як вчених української діаспори, безпосередніх учасників визвольних змагань, так і вчених-дослідників: І.Лисяк-Рудницького, Д.Антоновича, Ю.Бачинського, І.Борщака, В.Винниченка, І.Вітановича, М.Грушевського, Д.Дорошенка, І.Мазепи, А.Марґоліна, О.Назарука, І.Огієнка, Є.Онацького, С.Смаль-Стоцького, М.Стахіва, О.Удовиченка, П.Христюка, Т.Гунчака, Л.Шанковського, О.Шульгина, С.Ярославина та інші. Саме завдяки їх спогадам, аналізу ми отримали достатній емпіричний матеріал з даної проблематики, який показав всю велич, героїзм та трагізм Визвольних змагань Української революції 1917–1921 років. З позиції сучасності та спираючись на архівні дані таких закладів, як Центральний Архів Вищих Органів Влади та Управління України, Центральний Державний Архів Громадських Організацій України, чисельні закордонні архівні установи значної уваги заслуговують дослідження таких українських вчених-науковців як В.Солдатенко, М.Держалюк, О.Павлюк, І.Срібняк, інші.

Особливістю ж нашого дослідження є вивчення особливостей дипломатичних переговорів Директорії УНР з країнами Антанти (Францією) в 1918–1921 рр. їх значення для утвердження української державності в період визвольних змагань на основі чисельних публікацій та безпосереднього використання матеріалів архівних установ України.

Об'єктом наукового дослідження є Директорія УНР в 1918–1921 р. Предметом дослідження є значення дипломатичних переговорів Директорії УНР з країнами Антанти, зокрема, Францією та їх роль в утвердженні державності під час визвольних змагань українського народу. Методи: аналіз та систематизація наукової літератури, історичний метод та системний підхід.

Метою наукового дослідження є спроба висвітлення особливостей дипломатичних переговорів Директорії УНР з країнами Антанти, в нашому дослідженні більша увага надається стосункам із Францією, в другій половині 1918–1921 роках та їх практичне значення для утвердження української державності.

Для реалізації мети були поставлені наступні дослідницькі завдання: на основі аналізу історичної літератури, з'ясувати ступінь вивчення проблеми дипломатичних переговорів в вищезазначений період, визначити роль переговорів Директорії УНР для подальшого розвитку дипломатії в Україні, показати характерні риси та виявити особливості цих переговорів.

Новизна дослідження: розробка даної теми безпосередньо пов'язана з таким пріоритетним напрямком, як наукові проблеми сучасного будівництва державності України. В межах цього наукового напрямку дослідження з'являється можливість виявити основні, характерні для цього періоду, риси розвитку українського суспільства.

Ліквідація монархії в Росії, капітуляція країн Почвірного союзу, розпад Австро-Угорської імперії восени 1918 р. призвели до кардинальних суспільно-політичних зрушень у Центральній та Східній Європі, що дало можливість здобуття незалежності для багатьох країн, до числа яких належала й Україна. Економічна руїна, політична і соціальна нестабільність, невизначеність кордонів – ось що характеризувало новоутворені держави цього регіону Європи.

З поваленням гетьманату П.Скоропадського постала необхідність пошуку нових стратегічних партнерів, які б підтримали боротьбу українського народу за незалежність. На той час стало цілком зрозуміло, що Німеччина не в змозі надати Україні таку підтримку. Тому новий український уряд Директорія УНР на міжнародній арені продовжував європейський курс, але в своїй політиці орієнтувався на блок країн Антанти. Директорія розуміла свою нездатність протистояти збройному тиску з боку радянської Росії, тому активно вдалася до пошуку мирних взаємин з Антантою, намагаючись встановити дипломатичні відносини, але при цьому повністю відкидала спроби останньої втручатися у внутрішні справи УНР. Директорія також рішуче розгорнула практичну роботу на міжнародній арені. 27 листопада до блоку Антанти було надіслано ноту, де зазначалося, що Україна немає нічого спільного ні з Німеччиною, ні з більшовицькою Росією, український уряд "у сфері міжнародних відносин стоїть на ґрунті цілковитого нейтралітету й бажання мирного співжиття з народами всіх держав" [2:174].

19 грудня 1918 р. Директорія УНР надіслала українську делегацію до Ясс та Одеси, де перебував французький консул, уповноважений для справ в Східній Європі Еміль Енн [7:189]. На підставі умов з британським урядом Україна мала входити в сферу впливів Франції, тому український уряд вважав за необхідне встановити дипломатичні стосунки з цією країною. Але спершу ці спроби налагодити контакту зазнали невдачі. На нашу думку, існує декілька причин небажання Франції іти на контакт з українськими представниками. По-перше, в заявах Директорії зазначалось, що відтепер вся влада в УНР належить лише трудовим класам: робітникам і селянам, скасовувалась приватна власність (якщо розмір ділянки перевищував 15 десятин), проводились націоналізація підприємств... По-друге, французькі політики підтримували положення і критерії

німецької класичної філософії (Г.Гегель, Ф.Енгельс) про історичні та неісторичні нації. Українці, в цій класифікації, були віднесені до недержавних націй. По-третє, Франція підтримувала ідею сильної Польщі, яка б стала буфером у боротьбі проти поширення більшовизму на заході. Україна, на думку французьких політиків, такою силою не могла бути. І, нарешті, Україна була союзницею Німеччини і ніхто не міг дати гарантії, що в майбутньому ці дружні відносини не відновляться, що в свою чергу було б загрозою незалежності Франції. За такого ставлення до української справи вести дипломатичні переговори було складно.

Та український уряд не полишав надію залучитися підтримкою Франції, у січні – лютому 1919 р. три делегації Директорії перебували в Одесі, де 18 грудня 1918 р. висадилися французький та грецький десанти [2:180]. Дві з цих місій очолював генерал Греков, але вони абсолютно ні до чого не призвели. Керівником третьої місії було призначено д-ра О.Назарука [7:193]. Але всі переговори завершилися безрезультатно. Питання про визнання України незалежною та надання їй допомоги не розглядались. В цей же час представник французького штабу полковник Анрі Фрайденберг передав українській місії слідуючі вимоги: усунення від влади В.Винниченка, В.Чехівського, С.Петлюри; Україна має виставити армію (до 300 тис. вояків) для війни проти більшовиків, під командуванням Антанти; на час війни з більшовиками, фінанси й залізниці України мають бути під контролем Франції; справа про державну незалежність України має вирішуватись лише на мирній конференції в Парижі; Директорія має звернутися до Франції з проханням прийняти Україну під французький протекторат. 24 січня делегація повернулась до Києва.

Як бачимо політики в Парижі вважали українську державу надто маленькою силою, щоб існувати самостійно тому, напевно, французькі політики не бачили сенсу втручатися в російську сферу впливу: "...французькі газети пишуть, що серед союзників немає такої держави, яка захотіла б після всіх перенесених страждань вислати армію проти більшовиків" [15:47]. Досить чітко стан речей в переговорах того часу між Україною та Францією охарактеризували більшовицькі засоби масової інформації. Зокрема, газета "Известия": "Всі кроки, зроблені Петлюрою перед Антантою про визнання самостійності України та про надання допомоги залишились без результату" [16:160]. 3–4 лютого Директорія залишила Київ і перебралася до Вінниці, звідки направила в Одесу до Верховного командування військами альянтів делеґацію на чолі з К.Мацієвичем (міністр закордонних справ УНР) і С.Бачинським (заступник міністра закордонних справ), уповноваживши їх на ведення переговорів і підписання договору [2:180]. Тим часом Директорія почала виконувати вимоги французької сторони. 9 лютого було сформовано новий уряд на чолі з С.Остапенком. В.Винниченко і В.Чехівський склали свої повноваження, а С.Петлюра не погодився на відставку, тобто залишився в складі уряду [2:180]. 17 лютого новий уряд УНР заявив про передачу до рук Франції управління військовими, дипломатичними, політичними, економічними справами до того часу, доки триватиме війна з більшовиками. В свою чергу Франція обіцяла не допустити перемоги радянської влади в Україні. 24 лютого було укладено угоду Франції з Директорією по спільну боротьбу проти більшовиків [2:181]. Це був прорив в справі переговорів між обома країнами, українська дипломатія отримала першу значну перемогу на політичному фронті. Для України цей договір означав, хоча і не офіційно, що віднині вона виступає суб'єктом європейської політики і надавав можливість продовження боротьби за незалежність, хоча і під протекторатом Франції. Франція ж, фактично, отримувала повний контроль на українській території, особливо на півдні, і мала змогу використовувати її військово-економічний потенціал для досягнення власних потреб. Але, на жаль, як показав подальший перебіг подій цей договір залишився

тільки на папері. Війська Директорії втрачали територію, відступаючи перед радянськими, польськими військами та загонами російської Добровольчої армії. 5 лютого 1919 р. був підписаний новий договір між Директорією УНР та Францією. Головні пункти його поставили Україну в повну залежність: Франція отримувала на 50 років концесії на всі українські залізниці; Україна брала на себе зобов'язання оплатити французьку частку царських боргів; створити до весни 1919 р. армію чисельністю в 300 тис. чоловік і передати її у розпорядження французького командування; протягом п'яти років після укладення договору, фінанси, торгівля, промисловість та воєнна політика України мали бути контрольовані французьким представником. Але навіть за таких умов цей документ був гостро засуджений політичними колами Антанти (Великої Британії). Головна аргументація такого ставлення: по-перше, Директорія фактично не контролює територію і не представляє сильної політичної сили, тому немає сенсу вести з нею будь-які переговори; по-друге, позиція офіційного Лондона була такою: "Ніколи не можна забувати, що ідея незалежності України народилась у Німеччині, підтримувалася політичними інтригами й не є виправданою ні з географічної, ні з етнографічної точки зору. Насправді вона може слугувати лише інтересам Німеччини, а відтак не відповідає цілям ні французького, ні британського урядів" [2:181] Фактично цією заявою були ліквідовані всі намагання українців знайти союзників в боротьбі за державну незалежність.

В 1919 р. питання України в політиці Франції було пов'язане, передусім, з роботою Паризької мирної конференції, а також з діяльністю української дипломатичної місії у Парижі. 18 грудня 1919 р. офіційно відкрилося засідання мирної конференції. Французькі інтереси на цій конференції представляли: Президент Франції Клємансо, міністр закордонних справ Пішон, міністр фінансів Кльоц, маршал Фош інші (загалом Францію представляло 35 чоловік) [1:107]. Зазначимо, що питання цілої України конференція формально не розглядала, хоча "українська проблема є найскладнішою з багатьох, що стояли перед конференцією" [4:48]. Українська делегація прибула до Парижу без формального запрошення і, врешті, визнана не була [6:121]. Як наслідок, розраховувала лише на неофіційні контакти з іншими делегаціями. Очолював українську місію Г.Сидоренко (якого пізніше замінив на цій посаді граф М.Тишкевич) [1:110]. Слід зазначити, що позиція Франції щодо майбутнього України була однозначною. Міністр закордонних справ Франції Пішон зазначав в своїх виступах: "Справа іде лише про федерацію і відбудову єдиної Росії. України нема, вона являється німецькою видумкою" [8:39]. Представники української делегації, зокрема О.Шульгин, зазначали в своїх звітах до Директорії УНР: "Загальний настрій дуже поганий... Треба сказати , що наші справи стоять дуже зле, хоча можливо ситуація ще поправиться" [10:7]. Тобто, небажання французьких політиків допустити радикальних змін на політичній карті Європи, розгляд національних питань лише крізь призму взаємовідносин з Росією та Польщею ставили українську справу вкрай невигідне положення. Отож, українське питання на конференції розглядалося лише в контексті загальноросійських проблем. До цього слід додати постійні суперечки в українській місії між делегатами Західної і Центральної України щодо представлення справи. Вони були викликані двома причинами. По-перше, різним міжнародним становищем і, відповідно, різними зовнішньополітичними пріорітетами. Головна небзпека для ЗУНР була з боку Польщі. Директорія не мала сили втручатися в цей конфлікт, бо сама ледь тримала фронт проти Червоної армії та російської контрреволюції. До того ж УНР не була в стані війни з Польщею. По-друге, міжпартійна боротьба. Галичани (партії націонал-демократичного і радикального крила) вважали уряд Петлюри надто соціалістичним, а наддніпрянці (соціалістичні партії УСДРП і УПСР) критикували

"буржуазність" і "відірваність від народу" західноукраїнських представників. Всі ці суперечності і незлагодженість дій ще більше відвертали від себе французьких представників [6:121]. Як вже зазначалось, питання статусу Східної Галичини на карті Європи стояло окремим пунктом в роботі конференції. З погляду на поразки Директорії та загальне негативне ставлення Заходу до незалежності української держави, варіант прилучення Східної Галичини до УНР фактично не розглядався. Франція та інші країни Антанти були одностайні в тому, що Західноукраїнська республіка не може стати самостійною державою, цей варіант, навіть не був заслуханий на конференції. Експерти із проблем Польщі визнавали факт, що українці у Східній Галичині становлять більшість населення (58 %) і культурно тяжіють більш до України, ніж до Польщі. Але в економічному плані територія більш потребує контакту з Польщею. Головний висновок цих експертиз: якщо бути "абстрактно справедливим" Галичину слід приєднати до України, але з погляду "доцільності і практичних міркувань" бажано віддати її Польщі [4:165]. Таке вирішення питання найбільш підходило політиці держав Антанти (зокрема Франції), що підтримували ідею "сильної Польщі". Навіть крок С.Петлюри, що подав Антанті план спільних дій УНР, ЗУНР з Добровольчою армією проти радянської Росії, мав тимчасовий успіх. Лідери Антанти в Парижі сприйняли це позитивно, але вже на початку вересня міністр закордонних справ Франції Пішон зазначив, що Франція не може визнати самостійності України, бо тоді доведеться визнати і всі інші державні утворення, що виникли на території колишньої монархії, а це в свою чергу суперечить принципам Паризької мирної конференції.

Головний висновок Паризької конференції для України полягав в тому, що українці були фактично визнані "бездержавним народом" Східної Європи.

Таким чином, на протязі 1919 р. французький уряд зайняв чітку позицію щодо української справи – це підтримка Росії та Польщі на шляху їх зміцнення за рахунок українських територій. На думку офіційного Парижу підтримка національно-визвольного руху в Україні з політичних міркувань є недоцільною. Заручившись підтримкою Франції, Польща вдалася до окупації Правобережної України, бо у "Декларації про тимчасові східні кордони Польщі"

Не дивлячись на всі зусилля уряду України, Франція не визнала української держави. Це стало ще однією із причин поразки визвольних змагань в Україні. Політика Франції щодо української держави розвивалася і формувалася з огляду на національно-геополітичні інтереси та прагнення її союзників – Польщі, Румунії, Чехії. Відмова у визнанні українського національного руху сприяла зміцненню союзників Франції та не суперечила інтересам Росії. Тому дипломатичні стосунки між Україною і Францією мали переважно негативні тенденції. Історичний досвід відносин України і Франції у 1918-1920 рр., свідчить, що досягнення рівноправних відносин з нею було неможливе, оскільки ці країни мали на меті абсолютно протилежні цілі.

Порівнюючи міжнародне становище України у 1918–1921 рр. з сучасним, можна стверджувати, що нова ідея європейського правопорядку є сприятливою для українських інтересів, налагодження дипломатичних стосунків з країнами Європи та світу доводить – сьогодні, Україна в цій системі займає чільне місце, а це є гарант становлення її як незалежної, вільної держави.

Хоча, Ризький договір фактично закінчив добу визвольних змагань, боротьби за волю та незалежність українського народу. Ця боротьба тривала лише чотири роки 1917–1921 роки, але ці роки пройшли не без слідно для України. Вони піднесли національну самосвідомість, гордість, почуття себе нацією на якісно новий рівень. Ще раз довели, що навіть оточена з усіх боків Україна завжди прагне до незалежності і буде її відстоювати в різноманітних ситуаціях за будь-яких обставин. Не дивлячись на всі зусилля уряду України, уряди блоку країн Антанти

(Франція, США, Італія, Велика Британія) не визнали української держави, тому що політика цих країн щодо українців розвивалася і формувалася з огляду на національно-геополітичні інтереси та прагнення союзників – Польщі, Румунії, Чехії. Відмова у визнанні українського національного руху сприяла зміцненню союзників та не суперечила інтересам Росії. Тому дипломатичні стосунки між Україною і Антантою мали переважно негативні тенденції. Історичний досвід відносин України і Антанти у 1918–1920 рр., свідчить, що досягнення рівноправних відносин з нею було неможливим, оскільки ці країни мали на меті абсолютно протилежні цілі. Однак сам хід переговорів доводив, що українська дипломатія працює і відстоює державницькі інтереси в складних умовах військової боротьби. Наявність закордонних дипломатичних представництв свідчили, що Україну визнають як державу. Інша справа, що в той час світові та європейські військово-політичні реалії ставили українську справу в складне становище.

Джерела та література

1. *Борщак І.* Як була зорганізована Мирова конференція 1919 р. // Історичний календар - альманах " Червоної калини на 1939 рік " .– Львів, 1938 . – 107 с.
2. *Держалюк М.* Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1919 – 1922 рр.. – К., 1998. – 296 с.
3. *Мироненко О., РимаренкоЮ., Усенко І., Чехович Л.* Українське державотворення. Словник-довідник.– К.: Либідь, 1997.– 558 с.
4. *Павлюк О.* Боротьба України за незалежність і політика США (1917 – 1923 рр.) .– К., 1996 .– 495 с.
5. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. Т.II. – К.: Либідь,1995.–606 с.
6. *Рудницький М.* Париж 1919. Преважке становище української делегації на Мировій конференції // Історичний календар - альманах "Червоної калини на 1939 рік".– Львів, 1938. – С. 121.
7. *Стахів М.* Україна в добу Директорії .– Т. IV.– Скрентон.– 389 с.
8. Українська державність у XX столітті .– К., 1996 .– 434 с.
9. ЦДАВОУ.– Ф. 1429.– Оп. 2.– Спр.15.– Арк. 6.
10. ЦДАВОУ.– Ф. 1429.– Оп. 5.– Спр. 14.– Арк. 7.
11. ЦДАВОУ.– Ф. 2592.– Оп. 3.– Спр. 3.– Арк. 9.
12. ЦДАВОУ.– Ф. 3696.– Оп. 2.– Спр. 121.– Арк. 10.
13. ЦДАГОУ.– Ф. 1.– Оп. 20.– Спр. 59.– Арк. 197.
14. ЦДАГОУ.– Ф. 1.– Оп. 20.– Спр. 45.– Арк. 92.
15. ЦДАГОУ.– Ф. 5.– Оп. 1.– Спр. 34.– Арк. 47.
16. ЦДАГОУ.– Ф. 5.– Оп. 5 - 1.– Спр. 296.– Арк. 160.

Summary

At the present stage of Ukraine social society progressive political forces of the country are confronted with the task of nation consolidation with the purpose of realization of political, economic and social reforms. This process is impossible without regeneration and formation of nation spiritual mind, national mind and self-awareness. The present fore-shortened the problem of ways of Ukraine regeneration into common civilized process acquires a special urgency, because a long time Ukraine was broke from the world community. That's why we have necessity to study the process of the developmental relations of Ukraine as with European countries, so with world ones.

Г.В. Цибуленко

Характер діяльності кредитспілок Херсонської губернії в системі організації зернової політики 1917-1920 рр.

Проблема створення механізмів, які б забезпечили стабільність зернової політики суверенної України, особливо гостро постали в умовах глобальної трансформації старих систем фінансової, організаційної, виробничої та майнової систем сільгоспвиробника. На перший план вийшли гострі проблеми руйнації виробничих потужностей, гостра соціальна диспропорція між реальним виробником та посередником на одному з найбільших за обсягами виробництві -

зерновому ринку. Спроби держави врегулювати ці процеси зумовлюють нову низку проблем і, як правило, не дають можливості вирішення проблеми у цілому. На наш погляд, ми маємо справу з ситуацією, яка у загальних рисах вже долалася сільгоспвиробником на початку XX ст.

У зв'язку з цим проблема вивчення діяльності кредитспілок, які виступили провідниками та захисниками селянства у боротьбі за їх права та інтереси у 1917-1920 рр., носить не тільки науковий характер, а й має концептуальне значення для формування сучасних взаємовідносин між державними інституціями і селянством. Характер розвитку зернового ринку, організація державою зернової політики, трансформація інститутів власності може бути вирішеним тільки за умов залучення до рішення цих питань, власне, головного суб'єкту цих процесів – селянина. І тут доречним може стати той позитивний досвід, що його українське селянство набуло в умовах розбудови кооперативної системи, яка стала запорукою виробничого саморозвитку та соціальної захищеності в умовах трансформацій суспільно-політичних та соціально-економічних систем часів національних виборювань та громадянської війни 1917-1920 рр.

Ця проблематика знайшла своє відображення в роботах провідних дослідників кооперативного руху на початку радянського будівництва [1], коли ще домінували ілюзорні сподівання на позитивну роль соціалістичної системи. Радянська школа, яка, керуючись головними принципами ленінізму, бачила в "буржуазній" кооперації лише апарат [2], що міг дати владу над селянством на довгий час. Вона практично вилучила нерадянський період історії кооперації з поля досліджень [3]. Перебудова в другій половині 80-х рр. XX ст. та початок суверенізації колишніх республік СРСР дали можливість по новому подивитися на кооперативну систему. Перші спроби розкрити фінансово-виробничу сутність кооперації в формуванні захисних соціальних структур дрібного виробника Росії доби входження в індустріальне суспільство, в якому панує абсолютна жорстокість ринку, були зроблені А.Кореліним [4]. У подальшому ряд робіт російських та українських дослідників підняли дослідження кооперації на новий теоретичний рівень [5]. Проте головна увага приділялася виключно суспільним та політичним аспектам існування кооперації, а аспекти економічного характеру розглядалися в контексті тільки інфраструктурного розвитку самих кооперативних установ першого та другого ступенів.

Саме тому нами поставлено завдання через призму економічної політики (торгівля збіжжям) кредитспілок, що відбивала пріоритети селянства простежити реальні умови співіснування державницьких та кооперативних інститутів і характер закономірностей розвитку сільгоспвиробництва в спектрі відносин від вільного ринку до суцільної державної монополії.

Початок революційних потрясінь зразу ж відбився на характері розвитку кооперативного руху. Заклик депутатів Центральної Ради провести 28-30 червня 1917 р. Український національний з'їзд Херсонської губернії з питань сучасного політичного стану України і Росії та їх майбутніх форм організації [6] викликав першу деструктивну хвилю в кооперативному русі Півдня. Херсонська кредитспілка 14 серпня 1917 р. прийняла резолюцію, в якій висловила протест проти вилучення з України Херсонської, Катеринославської та Харківської губерній, а також материкових повітів Таврійської й закликала до єднання кооперативних сил навколо Центральної Ради в її боротьбі за автономію України в складі федерації [7]. 3-4 грудня в Одесі обласний кооперативний з'їзд, на якому було представлено спілки Херсонської, Бессарабської, Подільської, Катеринославської та Таврійської губерній, утворює Одеську раду обласних кооперативних з'їздів (ОРОКЗ) [8]. Одразу ж цю акцію, ініціатором якої була Одеська кредитспілка, кооператори Херсонщини розцінили як спробу об'єднати

кооперацію Півдня під "прапором Новоросії" й у своєму зверненні заявили, що ідейним і політичним центром в Україні є Київ, який робить все необхідне для розвитку кооперації [9]. Це рішення було підсилено рішенням губернського з'їзду в Херсоні представників повітів, волостей, земств, земельних комітетів, рад і міської самоуправи 2 грудня 1917 р. про те, що Херсонська губернія є невіддільною частиною УНР. За цих обставин акцію Одеської кредитспілки розцінили як намір "ворогів українського народу роз'єднати українську кооперативну сім'ю" [10]. В той же час на самому обласному з'їзді в Одесі була прийнята резолюція, в якій визнавалася зверхність Центральної Ради [11], зазначалося, що створення ОРОКЗ не суперечить утворенню "крайових" установ (саме так було названо кооперативні центри у Києві) [12].

Такий перебіг подій значною мірою гальмував процеси поєднання зусиль місцевої кооперації в розгортанні різноманітних форм діяльності. Та незважаючи на всі перепони початкового етапу революції, кредитна кооперація повільно просувалася вперед на шляху концентрації й розвитку, керуючись економічною доречністю. Як можна бачити з таблиці, за час свого існування кредитспілки чисельно зростали й об'єднали на 1919 р. 392 товариства, що складало 88,3% їх загальної кількості. У 1917 році було утворено кооперативний орган - Південна спілка, який поєднував міські кредитні кооперативи [13]. З часом до складу кредитспілок увійшли й спілки споживчих товариств.

Кредитспілки Херсонської губернії							
Рік	Єлизавет-градська	Олексан-дрійська	Одеська	Микола-ївська	Херсон-ська	Разом	% до загально-губерського
1915	15	15	10	30	-	**70**	**15,9**
1916	60	45	70	45	-	**220**	**49,5**
1917	73	51	115	61	33	**333**	**75,5**
1918	?	?	90	70	38	-	-
1919	101	57	101	72	61	**392**	**88,3**

Таблицю складено за: Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хазяйству России и иностранных государств. – Пг., 1917. - С.584-585; Державний архів Одеської області, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 87; Державний архів Кіровоградської області, ф. 7, оп. 1, спр. 269, арк. 107, 195, 200, 218; спр. 270, арк. 286в, 294, 329; Державний архів Миколаївської області, ф. 54, оп. 1, спр. 2, арк. 24,77,87; спр. 36, арк. 120; спр. 37, арк. 24, 29, 37; Державний архів Херсонської області , ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 106, 136, 216, 226; Южный кооператор. - №5. - С.16-17.

Одним з найголовніших напрямків роботи кредитної кооперації Херсонської губернії залишалася торгівля збіжжям, обсяги якої поступово зростали. Для держави чи політичних сил в часи революції та громадянської війни однією з найголовніших проблем є питання забезпечення населення продуктами харчування. Політична сила, яка тримала в своїх руках продовольство, мала можливість диктувати умови. Саме тому державні структури, різні за своїм соціально-політичним та національним статусом, намагалися контролювати торгівлю збіжжям.

У своєму зверненні до кооперативів Тимчасовий уряд визнав, що товариства повинні мати пріоритет у хлібозаготівельній справі та врятувати армію і країну від голоду [14]. У світлі цих рішень, коли губернський комітет 11 вересня 1917 року спробував надати перевагу в заготівлі збіжжя власникам млинів і приватним торговцям, Херсонський повітовий продовольчий комітет заявив, що кооперативи вже досить чітко організували і наладили цю роботу, а отже, не має потреби залучати до цієї справи приватний апарат [15]. Значною мірою на таку позицію

місцевої адміністрації впливав досвід попередньої роботи в цій галузі. Аналогічну позицію займала й Центральна Рада. Так, на І Всеукраїнському продовольчому з'їзді 15 серпня 1917 р. у Києві кооперативам відводилося центральне місце в хлібозаготівельній кампанії [16].

Державна монополія, уведена урядом Скоропадського під час хлібної кампанії літа та осені 1918 р., внесла певні зміни до положення кредитної кооперації Півдня. Увесь хліб повинен був здаватися державному хлібному бюро (ДХБ). Та перший його склад з представників торгово-промислової буржуазії виявився нездатним втілити у життя політику державної монополії, адже представники ДХБ стояли за вільну торгівлю [17]. Проте, на нашу думку, головною причиною було небажання відновити вільну торгівлю, яка, до речі, не суперечила і кооперативній політиці, а домінувало намагання захопити зерновий ринок і нажитися на складному становищі селянства.

Бюро в Херсонській губернії складалося з хліботорговців, членів біржових товариств, власників й орендарів товарних та сільськогосподарських млинів і круподерок, а також з представників кооперативів [18]. Проте останні були незадоволені такою схемою, оскільки фактичні виробники збіжжя опинилися поза органами, що проводили заготівельну кампанію. Це спонукало їх виступити з ініціативою створення нової системи, згідно з якою всі заготівельні функції виконувало б міністерство продовольства через хлібне бюро при безпосередній участі кооперативів в особі їх обласних і центральних установ. Саме ж міністерство не повинне проводити заготівельних робіт. Його основне завдання створення необхідних умов: організація транспорту, вирішення торгових, кредитних та митних питань. У свою чергу кооперація в своїх руках зосереджує всі розподільчі функції. У вирішенні питань торгівлі з іншими країнами міністерство повинне запрошувати кооперативні установи, які отримують право ухвального голосу [19].

Для захисту своїх прав у Києві на засіданні кооперативних спілок 15 липня 1918 р. було створено кооперативне хлібне бюро. На цьому засіданні від Херсонської губернії були представники від Олександрійської кредитспілки – священик І.О.Константинов, від Єлизаветградської - М.Г.Яковлєв, від Одеської - І.Н.Керножитський, від ОРОКЗ - М.П.Малицький, а також представники від Олександрійської та Херсонської спілок споживчих товариств. Управителем цієї організації обрали Івана Никодимовича Керножицького [20] - одного з найактивніших діячів кооперації в Одесі.

Уряд Скоропадського, розуміючи, що без кооперативів організувати хлібозаготівельну кампанію буде значно важче, видав 18 червня 1918 р. наказ, за яким створювалося нове ДХБ, яке складалося з представників державних установ, військових частин Австро-Угорщини та Німеччини. Свою роботу воно здійснювало через земства, спілки, товариства та торговців. Але перевага надавалася саме кооперативам, які мали підготовлений апарат [21].

У Херсонській губернії в зв'язку з тим, що, як і раніше, земства не мали власного апарата спілки, не бажаючи залучати посередників, установлювали прямі контакти з бюро, укладаючи спеціальні угоди [22]. За цими угодами кредитспілки здійснювали закупівлю збіжжя й доставляли його на залізничні станції, пристані та в міста. Бюро зобов'язувалося постачати тару, зберігати, страхувати й транспортувати зерно за власний рахунок. Бюро оплачувало вартість збіжжя, видавало безпроцентні аванси товариствам, сплачувало додатково 8%, якщо закупка зерна велася за кошти спілки й збирало лише 5% у випадку недопоставок [23].

Серйозні труднощі до роботи кооперації вносило втручання керівництва окупаційних військ. Не маючи чіткого плану закупівлі збіжжя, воно віддавало

перевагу приватним торговцям, втручалося в роботу ДХБ, що сприяло непослідовності розпоряджень керівництва [24]. Суттєвим недоліком хлібної кампанії 1918 р. була неспроможність держави захистити населення від реквізицій австро-німецьких військ. Щоб запобігти цьому лихові, спілки вступили в реквізиційні комісії [25].

Надзвичайно важливим питанням для кооперативів Херсонської губернії було вивезення зерна за її межі. За підрахунками земств з губернії можна було вивезти тільки 3-4 млн. пудів зерна. У зв'язку з цим спілки пропонували взяти постачання на себе і залишити збіжжя в губернії, адже за розкладкою тільки Херсонське й Миколаївське відділення ДХБ повинні були поставити 7 млн. пуд. зерна [26].

У цілому хлібозаготівельна кампанія для спілок губернії склалася досить успішно. Одеська кредитспілка здала 409.255 пудів і отримала прибуток - 242.179 крб.[27], Миколаївська спілка здала - 894.521 пудів і отримала прибуток - 308.163 карбованців [28], а Херсонська кредитспілка - 1.464.000 пуди й її прибуток склав 494.395 крб. [29] Це свідчить про те, що спілки не тільки створили дієздатний апарат для заготівлі, але й збагатилися досвідом.

Паралельно зі спілками кредитних кооперативів в регіоні активно працювали і приватні особи. Так, у Херсонському районі разом зі спілкою заготівлю проводили акціонерне товариство та фірми "Вільгельм Леві" й "Бейкає" [30]. На 1919 р. міністерство продовольства у контексті економічної угоди збиралося залучити більшою мірою як приватний капітал, так і представників австрійських і німецьких військ [31], а така позиція викликала тільки невдоволення політикою уряду Скоропадського.

Подальше експериментування вже Директорією з системами власності в сфері державотворення й соціальної та економічної політики призвели до глобальної економічної катастрофи. Аналізуючи ситуацію, правлячі кола змушені були визнати, що стан, який склався в країні та регіонах, набув катастрофічного характеру. Україна, яка раніше вивозила на експорт 300 млн. пуд. збіжжя, тепер перетворилася на країну з дефіцитом зерна [32].

З початком 1919 р. на Південь України прийшли більшовики й встановили політику військового комунізму. Зіткнувшись з проблемою заготівлі, нова влада змушена була змінити тактику. 12 квітня 1919 р. за розпорядженням Тимчасового Робітничо-селянського уряду, за підписом Голови Української Ради народного господарства, члена Раднаркому Е.І.Квірінга і наркомпрода О.Г.Шліхтера всім органам радянської влади заборонялося втручатися в діяльність кооперативів. Припинялися також націоналізація, реквізиції, контрибуції [33]. Під захист бралися кооперативні органи, які в умовах продовольчої і господарської руїни мусили виконувати завдання загальнодержавного значення. Але збереження старого механізму існування кооперації визначалося тільки до того періоду, доки не буде проведено заходи в області кооперативної політики на загальнодержавному рівні. На підставі нових розпоряджень комісар з питань продовольства в Херсонській губернії залучив кооперативи до збору зерна [34]. Усі ці заходи у місцевих кооператорів створили хибне уявлення про політику радянської влади відносно кооперації.

З серпня 1919 р. Херсонська губернія опинилася під владою денікінського уряду Півдня Росії. Це сприяло кардинальним змінам діяльності кооперації в галузі хлібної торгівлі. Ліквідація державної монополії знову призвела до появи на ринку приватних посередників, які намагалися захопити ринок збіжжя. При низьких цінах, не маючи коштів, селяни почали масово продавати зерно. Така ситуація унеможливлювала отримання прибутків як селянами, так і кооперативами. Для того, щоб запобігти значним збиткам, спілки звернулися до товариств з пропозицією розширити видачу позик селянам, щоб зберегти в їх руках зерно [35].

Не маючи достатньо коштів, спілки губернії шукати підтримку в державних і приватних установах, незважаючи на те, що останні вимагали великі відсотки за кредити. Але правильна організація роботи й розрахунок, що з розширенням ринку на північ поступово зростатиме ціна на зерно [36], дали можливість спілкам не тільки вийти з кризової ситуації, а й успішно завершити хлібозаготівельну кампанію 1919 року. Губернські спілки, шукаючи стабільних партнерів, встановили традиційні для них контакти з військовим відомством. За угодами вони повинні були поставити в армію 8 млн. пуд. зерна [37].

Для полегшення організації хлібозаготівельної роботи Продовольча управа надала спілкам різні товари: гас, сіль, вугілля, метал, машинне масло, що користувалися підвищеним попитом, а також передала в їх користування зсипні пункти. За угодою зерно до його здачі Продовольчій управі вважалося власністю спілок і могло бути закладеним ними при бажанні. Ціни на збіжжя встановлювалися на рівні ринкових, проте не вище межових. Здача зерна мусила здійснюватися тільки крупними партіями, розмір яких не повинен бути меншим одного вагону і Продовольча управа компенсувала спілкам витрати на зберігання та організацію доставки на приймальні пункти. Тара для збіжжя постачалася за рахунок казни. У випадках пограбування заготовленого, але ще не прийнятого зерна, а також тари, реманенту під час різних заворушень і військових дій відшкодування збитків брала на себе держава [38]. До того ж, значному й успішному розгортанню діяльності спілок сприяло прихильне ставлення до них і надання їм переваги перед приватним капіталом з боку уповноважених з питань продовольства на місцях [39] та надання пільгових кредитів [40].

У вересні 1919 р. кредитспілки отримали дозвіл на вивіз з портів Чорного моря 3 млн. пудів зерна. Перша партія повинна була складати 250 тис. пуд. У цілому ж спілки планували вивезти 5-8 млн. Було розподілено квоти для спілок, проте вся акція потрапила під загрозу зриву в зв'язку з транспортними проблемами та короткими термінами підготовки. В цих умовах Херсонська кредитспілка взяла на себе зобов'язання вивезти всю партію з подальшим розрахунком між спілками, для чого вона разом з Дніпровською звернулися до денікінського уряду за дозволом вивезти до Стамбула 200-300 тис. пудів ячменю [41].

Прихід у січні-лютому 1920 р. на Південь України Червоної Армії й встановлення радянської влади змусило товариства переорієнтувати свою роботу та пристосуватися до нових умов. У першу чергу спілки турбувало, чи буде нова влада використовувати кооперацію в хлібозаготівельній кампанії, а також, чи буде їм дозволено вивозити збіжжя за межі губернії [42].

У ході заготівельної кампанії виникла проблема, викликана бажанням різних кооперативів брати в ній участь. У зв'язку з цим 27 лютого 1920 р. на засіданні ОРОКЗ загострилося протистояння в лавах кооператорів [43]. За пропозицією С.П.Жарововича (Одеська кредитспілка) пропонувалося, враховуючи досвід минулого, розподілити сфери, щоб не створювати конкуренції й не сприяти тим самим штучному підняттю цін, основну заготівлю вести місцевими кооперативними установами, а вже лишки розподілити між загальноросійськими та загальноукраїнськими кооперативними об'єднаннями. Пропозиція І.Є.Ходорова та З.В.Лебедєва спрямовувалася на необхідність посилення централізації й єднання виключно навколо Центроспілки*, яка є "старшим братом" усіх кооперативних об'єднань. На противагу їм голова Одеської філії Українського народного кооперативного банку М.С.Шушара заявив, що централізація кооперативів може відбутися тільки навколо всеукраїнських кооперативних об'єднань [44]. Такий підхід перевів питання з господарської площини у політичну. Зрештою було висунуто дві пропозиції. За однією - заготівлю могли вести місцеві спілки, які мали

досвід, та деякі центральні установи. За другою - у заготівлі мали право брати участь всі кооперативні об'єднання. Незначною більшістю голосів - 8 проти 6 при двох, що утрималися - пройшло друге рішення [45].

Проте саме кредитспілки виконували головний обсяг робіт по заготівлі збіжжя в губернії. 19 жовтня Миколаївська та Херсонська спілки, 28 жовтня Єлизаветградська, а 10 листопада Дніпровська уклали угоди про поставки зерна з Миколаївською особливою продовольчою комісією Південно-Західного фронту при посередництві губернської кооперативної спілки [46]. За умовами угоди, усі зібрані спілками продукти вважалися власністю республіки й не могли бути відчужені, закладені та передані іншим [47]. На відміну від попередніх угод, ця фактично позбавляла права на власну продукцію. Усі зсипні пункти передавалися спілкам, і вони також отримували надбавку за організаційні роботи у розмірі 7% вартості зібраного зерна. У керівництва спілок виникло безліч питань з приводу організаційних заходів. Були незрозумілими: механізми здачі на місцях таких продуктів як сало, масло, яйця тощо; за якими нормативами будуть оплачуватися пудо-версти при доставці; хто буде оплачувати у випадках відсутності коштів у Губспілки; як буде здійснюватися контроль за витратами кредитспілок [48]. Кооператорам було незрозуміло, чому залишилися невирішеними такі важливі організаційно-фінансові питання, без яких неможливо налагодити чітку роботу. Відповідь прийшла дуже швидко. Через деякий час на Півдні України знову панувала політика військового комунізму, за якої питання фінансово-організаційної роботи ставали другорядними. В Одеській губернії* в серпні-жовтні 1920 р. проводилася акція "походу на куркуля", під час якої загони, створені ревкомами, реквізували 4.242.792 пуди зерна, з них 80-85% було відібрано у куркулів і заможних селян, 18.127 голів крупної й дрібної рогатої худоби та свиней, 6 тис. пудів масла, 829 тис. яєць тощо [49].

Проте кооперативи шукали згоди з державою, прагнучи знайти в ній підтримку своїм планам стосовно організації роботи в сфері сільського господарства та мріючи про автономію [50]. Радянська держава спочатку намагалася використати активність кооперації на Півдні у власних інтересах і, перш за все, в забезпеченні трудящих і армії, останньої - продуктами харчування та фуражем на найвищому рівні [51].

Наведені факти свідчать, що хлібозаготівельна діяльність почала займати в кредитній кооперації Півдня найважливіше місце, і кооператори остаточно впевнилися в тому, що тільки контроль над торгівлею збіжжям може гарантувати захист інтересів виробника від приватного посередницького капіталу та держави. Різні форми останньої, що діяли на Півдні України в часи громадянської війни, незалежно від того, чи монополізували вони хлібну торгівлю, чи здійснювали політику вільної торгівлі, в першу чергу, піклувалися про власні інтереси. У зв'язку з цим інтереси самої кооперації та селян, яких вона представляла, відходили на другий план. Головна причина, за якою держава зверталася до кооперації за підтримкою, крилася в необхідності залучити до заготівлі збіжжя кооперативний апарат. З одного боку, це гарантувало високий рівень організованості й технічної забезпеченості заготівельної кампанії, а з іншого пом'якшувало стосунки з селянством, зменшуючи соціально-економічні протиріччя. Треба також зазначити, що сама кредитна кооперація була зацікавлена в підтримці держави. Незалежно від тих умов, що існували на зерновому ринку, кооперація потребувала фінансової, технічної, матеріальної підтримки. Це було необхідним для подолання конкуренції з боку приватного капіталу, а найголовніше - кризових явищ в економіко-політичному житті, створених діями тих же державних формувань.

Не маючи реальних можливостей впливати на політику бюрократичного сегменту держави за умов слаборозвинених громадських та політичних інституцій

та глобальних суспільно-політичних та економічних криз, сільгоспвиробники опинилися в щільній залежності від урядових систем. Прагнучи отримати підтримку від держави, вони тільки сприяли посиленню контролю над собою та перетворювалися в об'єкт експлуатації або виключно державою, або державно-приватним компонентом. Кооперація, яка виявила надзвичайно потужні економічно-організаційні можливості, за тих же обставин була неспроможна захистити селянство за умов політики грабіжницького споживання сільгоспресурсів країни.**

Джерела та література

1. Туган-Барановський М.И. Кооперація: соціально-економічна природа та її мета. - К., 1919; Хейсин М.Л. Кредитная кооперация в России (исторический очерк и современное положение): 1-е и 2-е издания. - Пг., 1918, 1919; Чаянов А. Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации. - М., 1919.
2. Одинцов О.В. Двадцать п'ять років сільськогосподарської кредитної кооперації. - Харків, 1927; Дешко Є. Кооперація на Україні. - Харків, 1927; Пожарський П. Соціальний склад української кооперації (історико-статистичний нарис). - К., 1928;
3. Морозов Л.Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической. Из истории становления советской кооперации. - М., 1969; Кабанов В.В. Октябрьская революция и кооперация (1917 - март 1919 г.). - М., 1973; Гайдай Л.І. Роль кооперації у розвитку капіталізму в селянських господарствах Правобережної України (1906-1914 рр.) // Український історичний журнал. - 1977. - №4. - С. 100-106; Губенко Г.Н. Развитие капитализма в крестьянском хозяйстве Юга Украины (к. XIX - н. XX вв.). - К., 1976.
4. Корелин А.П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX - начале XX в. - М., 1988.
5. Болотова Е.Ю. Создание общекооперативного законодательства в дореволюционной России (конец XIX в. - 1917 г.): Автореферат дис... канд. іст. наук. - М., 1991. - 16 с; Файн Л.Е. Отечественная кооперация: исторический опыт. - Иваново, 1994;. Прокопенко І.П. Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880 - поч. 30-х р. XX століття): Дис... канд. іст. наук. - К., 1992. - 184 с.; Бутенко І.І. Сільськогосподарська кооперація півдня України другої половини XIX - початку XX століття. Дис... канд. іст. наук. - Херсон, 1994. - 177 с.; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). - К., 1995.; Фареній І.А. Український кооперативний рух у період 1917-1920 років (історичний аспект). Автореферат дис... канд. іст. наук. - Запоріжжя., 2000.
6. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. Р-3829, оп. 1, спр. 111, арк. 118.
7. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 89.
8. Южный кооператор. - 1918. - №1. - С. 24.
9. ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 100.
10. Там же, арк. 101.
11. Южный кооператор. - 1917. - №22-24. - С. 491-492.
12. Южный кооператор. - 1918. - №і. - С. 25.
13. Список кооперативних Союзів України на 1-ше січня 1919 р. - К., 1919 - С. VIII, 19.
14. Державний архів Миколаївської області (жалі – ДАМО), ф. 54, оп. 1, спр. 38, арк. 152, 160.
15. Там же, спр. 36, арк. 232-233.
16. Там же, арк. 295.
17. Там же, спр. 107, арк. 156.
18. Там же, арк. 163.
19. ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 125-126.
20. ДАМО, ф. Р-345, оп. 1, спр. 6, арк. 167.
21. Там же, ф. 54, оп. 1, спр. 107, арк. 156.
22. Там же, арк. 157, 163.
23. ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 32-33.
24. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 107, арк. 94, 157.
25. ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 119.
26. ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 34; ДАМО, ф. Р-345, оп. 1, спр. 6, арк. 16.
27. ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 94-95.
28. ДАМО, ф. Р-345, оп. 1, спр. 6, арк. 12.
29. ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 108-109.
30. ДАМО, ф. Р-345, оп. 1, спр. 6, арк. 167.
31. ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 33.
32. ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 39, арк. 3.
33. ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 101.

34. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 2, арк. 91.
35. ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 214-215.
36. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 107, арк. 74.
37. Там же. Ф. Р-345, оп. 1, спр. 32, арк.. 32
38. Там же, спр. 32, арк. 32.
39. ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 214.
40. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 269, арк. 224; ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 86.
41. ДАМО, ф. Р-345, оп. 1, спр. 32, арк. 10, 12, 14; ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 196.
42. ДАОО, ф. Р-4952, оп. 1, спр. 1, арк. 22-23, 26-27.
43. Там же, арк. 28.
44. Там же, арк. 29-30.
45. ДАОО, ф. Р-4952, оп. 1, спр. 1, арк. 30.
46. ДАМО, ф. Р-345, оп. 1, спр. 51, арк. 158, 168-170.
47. Там же, арк. 158.
48. Там же, арк. 268.
49. Радянське будівництво на Україні... - С. 947-950, 965.
50. ДАМО, ф. Р-345, оп. 1, спр. 51, арк. 213.
51. ДАОО, ф. Р-4952, оп. 1, спр. 1, арк. 12.

* Виділена із складу Херсонської 28 січня 1920 р. Складалася з Одеського, Тираспольського, Очаківського та Ананьївського повітів. За: Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920). Збірник документів і матеріалів. - К., 1957. - С. 888.
** Московську спілку споживчих товариств у вересні 1917 р. перетворено у Всеросійську центральну спілку споживчої кооперації.

Summary

In the given article the author touches upon the question about the formation of measures, devoted to protection of interests of agricultural producers in the South of Ukraine under conditions of changeability of the cereal policy, which was led by different political regimes in the time of revolutionary competitions and civil war in Ukraine. The author also analyses of grain procurement companies and the relations between different co-operative associations.

В.М. Андрєєв, С.С. Андрєєва

Від Суматри до Таврії: досвід вивчення однієї біографії

В сучасній історіографії чітко простежується загальна тенденція до відродження "персонального підходу". Безсумнівно це зумовлено незадоволеністю багатьох істориків тенденцією до дегуманізації та деперсоналізації історичних суб'єктів не тільки у соціологізованій, а й в антропологізованій історії. Втім, цей напрямок досліджень суттєво відрізняється від звичного жанру історій з "життя визначних людей" і так званих історичних портретів. В індивідуальній історії особисте життя та доля окремих історичних індивідів, формування і розвиток їх внутрішнього світу, "сліди" їх діяльності в різномасштабних проміжках простору і часу одночасно виступають як стратегічна мета дослідження та як адекватний засіб пізнання історичного соціуму і таким чином використовуються для пояснення соціального контексту, а не навпаки, як це практикується в традиційних історичних біографіях [1, 77].

Такий підхід дозволяє розкрити суб'єктивну сторону історичних процесів, створити комплексну пояснювальну модель, яка повинна враховувати поруч з соціально-структурною та культурною детермінацією детермінацію особистісну та акцидентальну, відтворювати психосоціальну цілісність історичного індивіда.

Отже, сьогодні є певні підстави казати про складання нового напрямку з своїми специфічними дослідницькими завданнями та процедурами, в основі якого полягає відтворення "історії одного життя" – "нова біографічна історія", "індивідуальна історія", "персональна історія". Завдання полягає не в тому, щоб висвітлити роль якихось анонімних "народних мас", а в тому, щоб описати і

проаналізувати участь в подіях конкретних людей, які є носіями певної культури, їх сприйняття того, що відбувається, їх дії. Посилена увага дослідника до одиничного, намагання розкрити його багатозначність, побудувати "силове поле" взаємозв'язків, що охоплює як структури, так і діючих осіб [2, 133]. Нижче мова піде саме про таку спробу, що втілилася в конкретному дослідженні про конкретну людину. Втім, йдеться лише про постановку певних проблем драми вітчизняної історії через призму вивчення життєвого шляху однієї "діючої особи другого плану".

Отже, героєм даного повідомлення є такий собі представник радянського держапарату середини 1920-х років Нікель Гергард Гергардович – німець, безпартійний, неодружений, несудимий, селянин-середняк, завідувач фінансово-господарчою частиною Великоолександрівського райвиконкому Херсонського повіту. Матеріали щодо його біографії (особиста справа та ін.) зберігаються у фондах Державного архіву Херсонської області.

Гергард Гергардович Нікель народився у 1892 р. в Індонезії (Голландська Індія) на острові Суматра, неподалік від міста Аербанг. Дитинство його пройшло на Суматрі. Батько був німець-меноніт, який приїхав в далеку колонію у пошуках кращого життя, де займався сільським господарством і скоріш за все був людиною не бідною. Мати була місцевою, але її етнічне походження, за браком інформації в джерелах, встановити неможливо. Сам Г.Г. Нікель в автобіографії називає її "індуска", але це, найімовірніше, вказує лише на її туземне походження (тобто в розумінні "жителька Індії") [3, арк.1]. Втім, висунути припущення можна. Навряд чи вона належала до етнічних більшостей о. Суматра, які сповідують іслам (мінангкабау, батаки, аче та ін.). Тим більше в ті часи голландська влада на Суматрі вела довготривалу війну з султанатом Аче (1873-1904), яка супроводжувалася потужним народним опором у вигляді партизанського руху. Отже, мати Гергарда Нікеля належала до амбонійців, які швидко сприйняли європейську культуру, були християнами-протестантами та мали привілейоване становище серед народів Індонезії – частина амбонійців юридично була прирівняна до європейців [4, 45; 5, 53-55]. Скоріш за все, Гергард і його рідний брат Якоб [3, арк.2] успадкували від матері певні антропологічні риси.

Батько, піклуючись про освіту сина, на початку XX ст. відправив його до Голландії до м. Гарлем, де в них були родичі, і віддав до школи. Під тиском сімейних обставин Нікель-батько вирішив повернутися до Європи і його вибір зупинився на Російській імперії. Таке рішення не здається дивним або випадковим – в Росії мешкав його батько (дід Г.Г. Нікеля). Крім того, відчуттю батьківщини жителів великих колоніальних імперій притаманна певна спільна риса, яку можна назвати "екстериторіальність" – коли людина вважає себе вдома не тільки там де вона народилася і виросла, а скрізь де вона змогла знайти своє місце у суспільстві, реалізуватися та досягти успіху ("мой адрес не дом и не улица"). Тобто Нікелям Російська імперія не здавалася чимось незрозумілим і чужим. Сприяло прийняттю цього рішення і те, що російський уряд, який ще наприкінці XVIII ст. закликав німців колонізувати південний регіон імперії, дійсно створив для переселенців найсприятливіші умови для господарювання. Внаслідок наданих значних прав та привілеїв, а також конфесійних відмінностей колоністи складали в імперії особливу станову групу. Вони зберігали свою окремішність, традиційний спосіб життя та самобутність. Прагнення зберегти традиції та не розчинитися в загальній масі доходило до того, що багато з них, навіть ті хто отримав російське підданство, не знали а ні російської мови, а ні мови того місцевого населення, серед якого проживали.

Отже, Гергард Нікель-старший купив собі землю на півдні України і у 1906 р. разом з сім'єю переїхав до Росії. Оселилися вони в німецькій колонії Гнаденфельд на території Бердянського повіту Таврійської губернії. Згодом отримали і російське

підданство. Втім, родина Нікелів представляла собою нову, більш відкриту та мобільну генерацію іноземних переселенців, які розраховували не на допомогу російської держави, а на власні сили, тут вони планували не просто розпочати нове життя, а й інтегруватися в російське суспільство. Чотирнадцятирічний Гергард продовжив свою освіту тепер вже в центральному училищі села Орлове. 1911 р. він закінчив навчання і почав готуватися до вступу в університет. Проте, честолюбним планам Гергарда поклала край Перша світова війна. В його короткій автобіографії читаємо повні суму рядки: "Подготовкой для университета занят был в 1912 году... Однако война 1914 года положила конец всему" [3, арк.1].

Зростав Гергард під впливом протестантської етики, у нього формувалися життєві орієнтири досягнення успіху та добробуту. Але, будучи людиною працьовитою, активною, честолюбною і досить здібною, він, в силу певних обставин, довгий час не міг вповні реалізувати свої таланти.

Народжений від батька німця та тубільної жінки, проживаючи у голландській колонії, Гергард, як і його сім'я, мусив відчувати себе не вповні комфортно у середовищі європейської спільноти на Суматрі. Напівазіатське походження та відбиток тривалого перебування в колонії нагадували про себе і віддаляли від однолітків під час навчання в метрополії. Перебуваючи в Росії він мав відчувати на собі негативне ставлення, недовіру, неприязнь до іноземців. Постійне проживання у середовищі, яке майже ніколи вповні не було "своїм" для молодої людини (для голландців та німців – азіат, для азіатів – європеєць, для росіян – німець), мало накладати відбиток на формування характеру і життєвих орієнтирів. Маємо на увазі певну відчуженість в соціумі та маргінальність і разом з тим високу ступінь адаптивних здібностей цієї людини, бажання довести свою повноцінність і здобути соціальний статус відповідно здібностям та докладеним зусиллям.

Так, широка географія проживання у культурно зовсім різних суспільствах та особисті здібності сприяли оволодінню молодою людиною кількома мовами. Рідною мовою Гергарда була голландська, але він вільно володів (говорив, писав і читав) і німецькою, англійською та російською. Знання мов можна пояснити не просто особистим хистом, а й бажанням Гергарда адаптуватися і самореалізуватися у оточуючому "не зовсім своєму" суспільстві.

Важким випробуванням для молодого колоніста стала Світова війна, в якій Російська та Німецька імперії виступили як противники. Ще до початку війни уряд кайзерівської Німеччини прагнув у зручний момент знайти підтримку своїм агресивним намірам з боку німецьких колоністів в Росії. Серед колоністів розповсюджувалася ідеологія пангерманізму, культивувався стрілковий спорт, а кайзерівська розвідка максимально залучала їх до підривної роботи та збирання стратегічно важливої інформації. Таким чином, робилося все можливе для перетворення німецьких колоністів у дієве знаряддя для підривної діяльності в тилу ворога та оплот кайзерівського уряду на окупованих територіях [7, 79-80].

З іншого боку, з початком війни загострилося ставлення частини російського суспільства до всього німецького. В Росії відбувається черговий виток великодержавного шовінізму та ксенофобії. Під впливом війни йшла трансформація суспільної свідомості. У верхах і особливо в низах проходив динамічний процес формування нового усвідомлення майбутньої долі імперії. Саме тоді, демонструючи своє безсилля, уряд, щоб якось відволікти увагу мас від повсякденних страхіть, які сіяла війна та дати просте їм пояснення і, таким чином підняти моральний дух суспільства, об'єднати масову свідомість спільною ідеєю, проголошує причиною всіх нещасть Росії внутрішнього ворога. Винними були євреї, німці, угорці, австрійці, турки, а із вступом у війну на боці Німеччини Болгарії також і болгари. Першими серед ворогів звичайно були німці. В пресі почали поширюватися різні інсинуації стосовно німців-колоністів. Їх звинувачували у

шпигунстві, спробі економічно підірвати міць імперії, в тому, що вони сіяли сектантство на шкоду інтересам державної церкви тощо [6, 84-92].

Проте, незважаючи на таке невтішне для німців становище, Г. Нікеля у 1914 р. було мобілізовано до царської армії [3, арк.1]. Досить дивним, на перший погляд, виглядає факт мобілізації в російську армію німця. Втім, це враження корегується тим, що Гергард був, так би мовити, не зовсім німцем, а також й тим, що потрапив він до нестроєвої служби (хоча фізичних вад не мав) в Курсько-Орловському управлінні Землеробства та Державного майна, де мусив працювати у відділі зовнішніх поставок [3, арк.1]. Тобто, від фронту та бойових дій він був далеко, займався господарчими питаннями і зрадити "Царя и Отечество" шансів мав мало.

В 1918 р. Г. Нікеля було демобілізовано з царської армії і він повертається додому [3, арк.1]. В той час на півдні України точилася запекла боротьба між різними політичними силами та угрупованнями (червоні, білі, німці, махновці та ін.), з калейдоскопічною швидкістю відбувалася зміна режимів. Одразу ж після повернення Г. Нікель починає працювати у власному господарстві та приймає участь у суспільному та політичному житті колонії. Разом з іншими колишніми військовими, які щойно повернулися з армії, він організував військвиконком [3, арк.1].

За часів німецької окупації колонії знаходилися на особливому рахунку як важливі стратегічні пункти. Отже, імовірно саме у зв'язку з цим читаємо як виправдовування в автобіографії Гергарда Нікеля сухі, стримані рядки:"Во время германской оккупации гонениям не подвергался" [3, арк.1].

Після відходу німецьких військ з окупованих територій над німецькими колоніями на півдні України зависла нова загроза – армія Нестора Махна. Заможні, у порівнянні з іншими групами населення, німецькі колоністи уявляли собою ласий шматок для махновців. Німецькі колонії підлягали грабункам – грошовим та продовольчим реквізиціям. Опір або ігнорування махновських наказів були рівнозначні смертному вироку, але, незважаючи на це, колоністи організовували органи самооборони. Так, Гергард Нікель став ініціатором створення у Богданівському повіті загонів "Самоохорони", які мусили захищати німецьких колоністів від махновських набігів [3, арк.1].

Після встановлення в регіоні радянської влади і розформування "Самоохорони" Г. Нікель поступає на радянську службу. У 1918-1919 рр. він завідував рибними промислами в с. Цареводарівка Бердянського повіту на узбережжі Азовського моря при комісарі продовольства товариші Куликові [3, арк.1, 4]. Але радянська влада протрималася недовго. Навесні 1919 р. прийшли денікінці і наш герой під загрозою смерті був змушений тікати до Херсонського повіту. Тут до весни 1920 р. він переховувався у брата Якоба та разом з ним працював в господарстві, яке колись належало його батькові [3, арк.1–2].

1920 р. Гергарда Нікеля як "воєнспеца" мобілізували до лав Червоної Армії і відправили у розпорядження штабу Південно-Західного фронту. Після ліквідації штабу його було зараховано до Окремого полку охорони штабу командуючого, де він працював, як і в минулому, на господарчих посадах. З весни 1921 р., у складі 3-ої Заволзької дивізій та 138-ої Заволзької бригади Г. Нікель брав участь у походах проти "контрреволюційних банд". У Червоній Армії пройшли два роки життя і в 1922 р. його було демобілізовано [3, арк.2].

У цивільному житті, в нових умовах становлення радянської державності Гергард Гергардович продовжує активно робити кар'єру державного службовця. У 1922 р. він працював в Красновській, а з березня 1923 по листопад 1924 р. в Пригор'ївській сільраді. В листопаді 1924 р. Г.Нікель "пішов на підвищення" і став членом правління Орловської сільради. З лютого 1925 р. його було висунуто в

члени президії Великоолександрівського райвиконкому [3, арк.2]. Судячи з усього службовцем Нікель був здібним та старанним і зарекомендував себе з найкращої сторони. Так, в характеристиці на члена президії Великоолександрівського райвиконкому, завідувача фінансово-господарчою частиною товариша Нікеля Гергарда Гергардовича читаємо: "Немец. Крестьянин. Середняк, ранее работал секретарем сельсовета, активист среди немцев. С работой вполне справляется, соответствует назначению" [3, арк.3].

У біографії Нікеля-службовця є такий цікавий момент – по всіх документах, анкетах та характеристиках він проходить як селянин [3, арк.1-4; 8, арк.1]. Втім, якщо уважніше придивитися до життя Гергарда Нікеля, побачимо, що сільським господарством він практично ніколи не займався за виключенням коротких періодів після демобілізації 1918 р. та коли переховувався від денікінців у господарстві брата. Отже, людина яка все своє попереднє життя пропрацювала в якості чиновника, головним чином по господарській, фінансовій частині, вважалася селянином. Зрозуміло, що в ті часи зробити кар'єру радянського держслужбовця було значно легше, маючи робоче чи селянське походження. Для Г. Нікеля це була данина кон'юнктурі часу, намагання адаптуватися до нових соціальних умов.

Боротьба за успіх у житті, намагання зробити кар'єру, прагнення займати керівні посади дозволяли йому певною мірою відволіктися від драми відчуженості серед суспільного загалу, витіснити її психологічно. Можливість керувати десятками (сотнями) людей надавала – в усякому випадку психологічно – саме те суспільне становище, якого він прагнув, яке дозволяло компенсувати відчуття соціальної неповноцінності, яке хвилювало його в молодості. Можливо, саме інтернаціональна складова комуністичної ідеології і практики привернула і дала можливість Нікелю інтегруватися в радянське суспільство і реалізуватися в ньому.

Подальша доля Гергарда Гергардовича Нікеля невідома – поки що не маємо у розпорядженні будь-яких документальних свідчень. Його життя могло скластися по-різному. Він міг зробити чиновницьку кар'єру, або завдяки своїм здібностям прислужитися радянській розвідці, а міг бути заарештованим в часи сталінських репресій як іноземний шпигун (і це могло б бути небезпідставним), або просто померти молодим.

До речі, ця коротка біографія нагадує долю Йосипа Шора (прототип славнозвісного Остапа Бендера, героя творів Ільфа та Петрова), який, як і наш Г. Нікель після бурних та іноді надзвичайних подій свого життя кінець кінцем став радянським держслужбовцем, навіть служив в органах ДПУ. Вважаємо, що мікроісторичне дослідження, навіть на рівні вивчення однієї біографії, може корегувати вже сталі погляди на макроісторичні процеси, в даному випадку це формування та становлення радянської державної системи та її соціальної опори – радянського чиновницького апарату, а саме поставити питання про роль маргінальних елементів та соціально активних осіб авантюрного складу у формуванні радянської бюрократії. Адже історія складається з біографій її персонажів, саме з їх індивідуальних життєвих історій зіткано її драматургічне полотно, в контексті якого вони знаходять історичний сенс.

Джерела та література

1. Репина Л.П. «Персональная история»: биография как средство исторического познания // Казус: индивидуальное и уникальное в истории. – Вып. 2 / Под ред. Ю.Л. Бессмертного, М.А. Бойцова. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1999. – С.76–100.
2. Оболенская С.В. Некто Йозеф Шефер, солдат гитлеровского вермахта. Индивидуальная биография как опыт исследования «истории повседневности» // Одиссей. – М.: Coda, 1996. – С.128–147.
3. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. Р–2, оп. 2, спр. 78.
4. Васильев Л.С. История Востока. – В 2-х томах. – Т.2. – М.: Высшая школа, 2001.

5. Членов М.А. Амбонийцы // Народы мира. Историко-этнографический справочник / Гл. ред. Ю.В. Бромлей. – М.: Советская энциклопедия, 1988. – С.53–55.
6. Лазанська Т.І. Німці-виселенці українських губерній у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. IV. – К.: Інститут історії України, 2002. – С.84–110.
7. Овсієнко О.Ф. Австро-німецька розвідка в Україні напередодні Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. IV. – К.: Інститут історії України, 2002. – С.70–83.
8. ДАХО. – Ф. Р–2, оп.1, спр. 199.

Т.А. Кузьменко, Г.М. Гордійчук

Документальна скарбниця державного архіву Херсонської області. Фонди особового походження як джерело краєзнавчих досліджень

Важливою складовою Національного архівного фонду є фонди особового походження. Вони включають широкий спектр відомостей про життя наших сучасників і попередників, несуть суб'єктивну оцінку найважливіших подій суспільно-політичного і соціально-культурного життя народу.

На сьогоднішній день в держархіві Херсонської області зберігається 49 фондів і колекцій документів особового походження за 1868-2002 роки, які містять 4595 одиниць зберігання.

Перші документи особового походження надійшли на держзберігання в 1959 році, а системна робота по комплектуванню держархіву області фондами особового походження розпочалась у 1967 році. З цих документів сформовані колекції і окремі фонди.

Серед колекцій особливо цікаве зібрання документів про Франжолі – херсонців, учасників революційного народницького руху 70-80-х років XIX ст.

В колекції фотографій херсонських фотографів початку XX століття, яку зібрав фотограф-аматор С.Макаров (Ф.Р-4045), роботи одного з перших фотографів на Херсонщині, Людвіга Марковича Раппепорта, німця за походженням, який відкрив перше в Херсоні фотоательє на вул. Суворовській. Один з його синів, продовжив справу батька і під час найбільшого голодомору на Херсонщині 1921-1922 р. за власною ініціативою відобразив у знімках те страшне лихо, створив у 1923 р. в Херсоні музей голоду.

Серед високопрофесійних робіт фотографа Г.Можаровського – портрет випускника Першої чоловічої гімназії Сергія Олександровича Сильванського – майбутнього краєзнавця, автора нарисів "Старый Херсон. Греческое предместье", "Библиотеки старого Херсона", ін. Літературознавець С.Сухопаров (ф.Р-4023) у 2002 році видав книгу "Старий Херсон Сергія Сильванского", присвячену нашому земляку, в якій опублікував історичні нариси С.Сильванського. З фотографій на нас дивляться мешканці дореволюційного Херсона: поважні чоловіки і класні дами, вчителі, лікарі, гімназисти і гімназистки, семінаристи, учні реального та сільськогосподарського училищ, швець і сторож – люди, які мали різний соціальний статус у суспільстві, але всі вони між собою схожі – виразом обличчя, яке відбиває почуття високої людської гідності.

Серед фондів особового походження найбагатограннішими є фонди поетів М.Братана, А.Кичинського, Л.Куліша, В.Кулика, які у художніх образах відтворили долі жителів таврійського краю, пісенну красу Херсонщини; художника Г.Курнакова, професорів, почесних громадян м.Херсона С.Лисогорова і В.Ковальова, відомої розвідниці М.Фортус.

У фонді Н.Фогеля (Ф. Р-3460), лікаря і письменника одночасно, зберігаються рукописи романів "Хирург Алексей Корепанов", "Главный врач", прообразом головних героїв яких став колишній головний лікар обласної клінічної лікарні, яка

зараз носить його ім'я, хірург Юрженко П.І., заслужений лікар, кавалер орденів Леніна та Трудового Червоного Прапора; нарис про колишнього директора Херсонського суднобудівного об'єднання, Героя Соціалістичної праці, лауреата Ленінської премії Заботіна В.Ф.

Історії Херсонщини присвятив більшість своїх робіт професор, доктор історичних наук М.Давидов (Ф.Р-3668), укладач і автор майже всіх збірників документів, виданих на Херсонщині до 1978 року включно. В його фонді – монографії і нариси про О.Д. Цюрупу, Херсонщину в період Жовтневої революції, громадянської та Великої Вітчизняної воєн, про встановлення радянської влади на Херсонщині, витяги та фотокопії документів центральних архівів про розвиток революційного руху на Херсонщині, фотографії, оригінали листів О.Д. Цюрупи до рідних, оповідання про Херсон тощо.

Кожний особовий фонд містить цікаві і своєрідні документи. У фонді інженера, почесного працівника морського флоту Л.Соловйова – зібрані ним матеріали про Херсонський морський порт, порти Скадовськ і Хорли, спогади про вулиці, церкви. Ось як згадує Л.Соловйов про заклади дореволюційного Херсону на початку століття:

«... Не богат был Херсон и учебными заведениями: всего 6 гимназий, одно реальное училище и ни одного высшего учебного заведения. Из шести гимназий две было частных и четыре казенных, из коих 2 мужских и 2 женских... Из средних специальных заведений имелись еще 2 училища на Военном и Забалке»[4].

Надзвичайно цікаві спогади професора Лисогорова С.Д. про студентів 20-х років:

"... Тільки перемогла революція, закінчилась спустошлива громадянська війна, пережито страшну голодну зиму 1921-1922 років, і держава ще не була в змозі повністю забезпечити студентів стипендіями, звільнити від плати за навчання. Не платили лише діти бідняків. Стипендій було дуже мало. Одну стипендію розподіляли між 3-4-ма студентами. Більшість студентів терпіли нужду, бідували, але потяг до знань був незборний... у кожній кімнаті гуртожитку було по 20-25 ліжок. Вони стояли впритул одне до одного навіть у широкому коридорі... найскладніше розв'язувались питання матеріального забезпечення. Одяг, харчування, гас та свічки для освітлення – де їх взяти? Отож ми були й студентами і заробітчанами. Підшукати тимчасову або й постійну роботу допомагав... студентський комітет. Частина студентів мала заробіток в своєму господарстві"[5].

А далі, в спогадах про перші кроки сільськогосподарського вузу професор пояснює, що технікум мав своє господарство – 219 десятин землі, яка оброблялась силами студентів. Вирощували овочеві культури, пшеницю, ячмінь, овес, кукурудзу, баштанні культури. Для багатьох студентів літня робота в господарстві давала можливість оплатити своє харчування під час навчання взимку.

Також цікава інформація є в його спогадах "Я их видел в Херсоне" про зустрічі з Ю.Шумським, М.Чернявським, П.Тичиною, М.Рильським, О.Гончаром та ін.

Особливим попитом завжди користуються документи фонду Є.Горностаєва (Ф. Р-4009, оп. 11), краєзнавця-колекціонера, почесного громадянина м.Херсона. Його історичні нариси-спогади "Забалка", "Женский Благовещенский монастырь", "Страницы истории православних церквей Херсона", статті про історію будинків, вулиць, підприємств м.Херсона привертають постійну увагу краєзнавців, журналістів, студентів, школярів, всіх, кому не байдужа історія нашого міста.

---

[4] ДАХО. Ф. Р-944, оп. 1, спр. 5, арк. 15

[5] ДАХО. Ф. Р-1236, оп. 1, спр. 50, арк. 4-5

Одним з найцікавіших фондів є фонд краєзнавця Б.Вадона (Ф. Р-4009, оп. 6), дід якого збудував у 1855 році в Херсоні на військовому форштадті чавунно-ливарний завод, а пізніше – суднобудівну верф на Карантинному острові. Б.Є.Вадон був репресований у 1937 році за ст.58-10, 58-11 карного кодексу за звинуваченням у шпіонажі. Він написав сімейну хроніку, спогади про репресованих херсонських священиків, роботу Херсонського музично-драматичного театру у 1941-1943 рр.

В фондах краєзнавців Б.Зецер (Ф. Р-4009, оп. 4) і З.Насібуліна (Ф. Р-4009, оп. 2) своє відображення знайшли події Великої Вітчизняної війни. В них зібрані автобіографії, листи – спогади ветеранів Дунайської військової флотилії про бойові дії на Херсонщині в 1941 р., фотографії ветеранів і бойових кораблів, документи про підйом затонулих в Дніпрі бронекатерів, картотека бойових дій Дунайської військової флотилії, списки осіб, що загинули, померли від ран і хвороб, пропали безвісти, братських могил і військових захоронень на території Херсонської області, карто-схеми розміщення бойових частин, боїв, місць захоронення полеглих бійців.

Листи з фронту наших земляків, які прозвучали в циклі радіопередач журналіста П.Цокоти "Письма с войны", зібрані в його фонді (Ф.Р-1188).

Серед документів, переданих до держархіву області О.Балабаєм (Ф.Р-1215), - командиром партизанського загону ім.Чапаєва, партійним і громадським діячем, привертають увагу фотоальбоми про будівництво Каховської ГЕС, обмін делегаціями з Угорщиною і Данією та фотографії післявоєнного Херсона. Також у його фонді є списки учасників підпільного і партизанського руху, фотокопії партизанських листівок, сценарій і фотографії урочистого ритуалу захоронення в Херсоні останків Невідомого солдата, фотографії О.Ф.Федорова, листи письменника П.Лукницького про перебування в Херсоні сім'ї Б.Лавреньова, драматурга О.Штейна.

У сімейному фонді Кривошеїних (Ф.Р-3873) зберігаються спогади і статті С.Кривошеїна, партійного і радянського працівника, про організацію в Херсоні народного ополчення і винищувального батальйону в червні 1941 р., листи з фронту, документи про роботу заводу "Палада", акт його прийому-передачі.

Пов'язані з професійною діяльністю документи краєзнавчого характеру відклалися у фонді лікаря-судмедексперта Л.Богуславського (Ф. Р-3726, оп. 1) про ексгумацію останків князя Потьомкіна, генерал-губернатора Новоросійської губернії, захороненого в Катеринінському соборі м. Херсона; у фонді журналіста С.Косянчука (Ф.Р-3378) зберігається репродукція портрета Фрідріха Фальц-Фейна, одного з власників маєтку в с. Гаврилівка, подарована Е.Фальц-Фейном під час його перебування на Херсонщині.

В фонді І.Ратнера (Ф.Р-4009, оп.12), колишнього зав. відділу історії дореволюційного періоду Херсонського краєзнавчого музею, керівника загонів археологічних експедицій в Херсонській області, зберігаються довідники "Древности Херсонщини", "Довідник з археології України. Херсонська область", "З історії заселення Херсонщини", нариси до тому "Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область", книга "Вулиці Херсону", статті про історію Херсонщини.

У фонді письменника Ю.Голобородька (Ф. Р-4044, оп. 1) повинні зацікавити нариси про будівництво Каховської зрошувальної системи історико-краєзнавчі нариси про Херсонщину: "Хетагуров у Херсоні", "Кам'янська Січ", "Олешківська Січ", "Взяття Кизи-Кирмена", "Літопису тривожні сторінки".

А.Вірлич (Ф. Р-3378, оп. 4) – журналіст, краєзнавець, передав на державне зберігання історичні нариси "По Нижньому Дніпру", "Легендарна тачанка", "Наші незабутні", "Пам'ятки ратної слави на Херсонській землі", нариси про заповідники Херсонщини, путівники „Історія заселення Херсонщини. Кургани – німі свідки

глибокої старини нашого краю", "Сонячна Херсонщина", "Асканія-Нова" та ін., а також листи М.Фортус, З.Блюхер, А.Рафтопуло, документи про встановлення пам'ятників, пам'ятних знаків, військово-історичних і меморіальних комплексів на місцях гибелі героїв громадянської і Великої Вітчизняної воєн. Є у фонді відомості про діяльність на Херсонщині громадських організацій, політичних партій і рухів.

Серед різноманітних фондів особового походження особливе місце займають документи З.Орлової (Ф. Р-4077) – історика-краєзнавця, почесного члена Спілки архівістів України, архівіста з 46-річним стажем, відомої на Херсонщині як дослідник історії краю.

Орлова З.С. є автором, укладачем більше 15 збірників і матеріалів з історії краю, в тому числі двох видань "Історії міст і сіл України. Херсонська область". "Історії заселення Херсонщини" та багатьох інших. Нею зібрані колекції архівних копій документів центральних історичних архівів колишнього СРСР з історії Херсона, а також мемуарів учасників революційних подій 1917-1921 рр. на Херсонщині. В результаті архівного пошуку Орлової З.С. до історії краю повернуті імена видатних херсонців, репресованих у часи сталінських політичних репресій – художника Брюмера Л.В. та фотографа-журналіста Петражицького О.С., фонди держархіву області поповнилися документами про відомих земських статистиків Русова О.О., Тізякова М.І., Кудрявцева П.П., Постникова В.Є..

Зусиллями З.Орлової створені фонди особового походження: народного художника УРСР Г.Курнакова, заслуженого художника УРСР І.Гопкала, письменників Н.Фогеля, П.Цокоти, професорів, доктора сільськогосподарських наук С.Лисогорова і доктора історичних наук М.Давидова, краєзнавців Л.Соловйова і А.Вірлича; народників-херсонців; сімейні фонди громадських діячів, учасників революції і Великої Вітчизняної війни – Фортус; сім'ї Кривошеїних.

У її творчому доробку десятки статей у місцевій пресі, тематичних оглядів, архівних довідок, лекцій, виступів на радіо і телебаченні, які розповідають про історію народництва, громадянської війни, народної освіти, медицини, церков, німецьких поселень, благодійництва, заселення Херсонщини, міста Херсона і його вулиць, розвитку архівної справи на Херсонщині та інші.

Виявлення, збирання документів особового походження, їх систематизація і передача на держзберігання і сьогодні залишається одним з найважливіших напрямків роботи держархіву області. Форми і методи цієї роботи постійно вдосконалюються, що сприяє збагаченню документальної бази архіву новими надходженнями. Серед них документи Вазіна Г.А. – народного артиста України, колишнього головного диригента камерного оркестру "Гілея", Барильника Т.Г. – колишнього голови виконкому Херсонської обласної ради народних депутатів в 1950-1963 рр., громадського і політичного діяча та Василенка М.О. – поета і прозаїка, члена Національної спілки письменників України.

Кожний з наших фондоутворювачів – яскрава, багатогранна і неповторна особистість. Кожний їхній фонд, заслуговує пильної уваги істориків, краєзнавців, дослідників і взагалі всіх, хто цікавиться історією рідного краю.

Summary

This article is devoted to the review of funds of a personal origin. It is of interest for ethnographic researches of the South of Ukraine.

Р.І. Кабачій

Втрачена топоніміка Херсонщини як віддзеркалення історії краю

Розвиток Херсонщини як збірного поняття у найширшому значенні пов'язаний із колонізацією Півдня України та грав одну з ключових ролей в освоєнні цієї землі.

Як до включення херсонських степів у склад Російської імперії, так і з приєднанням цих територій, в їх заселенні брали участь різні суспільні групи, у різних умовах та силах. Національний характер переселенців, їх соціальне походження та матеріальний стан нерідко відображались у топоніміці краю, створюючи його неповторний образ на мапі держави, надаючи колориту новітній його історії.

У першу чергу слід сказати про більш старші поселення, назви яких ще до середини XX ст були у мові ногайських татар. Загалом ці назви характеризували територію, на якій знаходились населені пункти, її природно-кліматичні умови. Найвідоміші з них це Чалбаси, Чалбурда, Керменчук, Юзкуї, Келигеї, Кара-Булак, Карга, Чюрум, Каракуй, Джайпа [7, 77] та інші. Татарські назви нормально функціонували і по витісненню ногаїв у Крим, - напливове українське населення сприйняло як данину новій землі і не виявляло бажання їх змінювати. Села з татарськими назвами становили разом із козацькими зимівниками скелет майбутніх нових поселень, що покривали дедалі густішою сіткою степ.

Нова хвиля поселень пов'язана із розподілом землі між російськими та іноземними поміщиками, які населяли новопридбані території своїми кріпаками. Звідси т. зв. посесійні назви – Уварова, Гесово, Арнаутка, Штихова [7, 61], Цареводар, Нововоронцовка тощо. Назви Батраки чи Британи теж недвозначно вказували на характер заселення ци пунктів. З проголошенням пільг для іноземних колоністів херсонська земля вкрилась назвами німецькими – Розенталь, Гофенталь, Кронау, Феліберівка, польськими антропонімами на кшталт Янівки чи Юзівки. Молдовани дали своїм селам на Скадовщині назви Велика і Мала Молдова, чехи жили у с. Кінський Загон, шведи у Старошведському (паралельно Альтшведдорф або Шладендорф [7, 67]). Російські старовіри та українські переселенці принесли велику частину назв релігійного походження – Хрестовоздвиженка, Хрестівка, Янголи, Новотроїцьке [2, 11].

Окремо слід згадати про топоніміку старого Херсона. Його вулиці увіковічнювали людей, що доклали сил до будівництва міста та його становлення. Так, вулиця Ганнібалівська була названа на честь першого командира Херсонської фортеці І.А.Ганнібіла, Ерделівська – по імені одного з губернаторів Херсонської губернії Олександра Ерделі, який в у 1874-1890 рр сприяв розвитку Херсона як порту. Вулилиця Комстадіуса – імені одного з найбільш відомих адміністративних діячів краю у XIX ст. Очевидно, що були в Херсоні вулиці Потьомкінська, Воронцовська, Рішельєвська, - про значення назв цих вулиць пояснювати немає потреби. Вулиці Торгова, Форштадська (від назви військового містечка біля фортеці), Тягинська (у напрямку до колишнього турецького укріплення Тягинь), Соборна – це теж старий Херсон, його особливості. Говардівська – данина пам'яті англійця Джона Говарда, що загинув у місті, рятуючи херсонців від епідемії чуми [4], Волохінська – на честь представника херсонського купецтва Олександра Волохіна, який відомий благодійницькою діяльністю на користь освіти та охорони здоров'я в Херсоні [4].

Власне, міська топоніміка і була піддана першою удару радянсько-більшовицьких перейменувань. Причому, як зазначає Сергій Сухопаров, в основі лежав простий принцип ієрархічності цінностей назв топонімів більшовицьких і революційних. Так, вулиці Соборній, серцю Херсона, було надано ім'я Леніна, вулицю Дворянську перейменовано на Радянську [11, 69]. Уже 17 грудня 1920 р більшовики провели в місті перші зміни вивісок щодо „увіковічнення пам'яті херсонських працівників",- внаслідок цього зникли з мапи міста Богородицька, Ганнібалівська вулиці, Успенський провулок [10, 122]. Друга хвиля перейменувань прокотилась по смерті Леніна в 1924 р.

На селі у той час радянська влада Херсонської округи активно провадила розселення єврейських колоністів, було створено окремий національний район,

центром якого став Каліндорф (стара назва Велика Сейдемінуха), очевидно що мали з'явитись такі утвори як Найдорф чи Леніндорф [2, 13]. З центром у Кронау (нині Високопілля) існував німецький національний район.

Колективізація, а особливо стихійне число колгоспів на її початку, - до 50-х рр, зробили цілу революцію у топонімах села. Приміром, де колгоспи чи радгоспи створювались на основі маленьких хуторів, назва спільна для них всіх витісняла мікротопоніми. Так, с. Добропілля Голопристанського р-ну з 1929 р до 60-х рр носило назву „Радгосп ім. 1 травня", або, в суржиковій вимові, „Первомай". Вислів „у нас в радгоспі [колгоспі]" замінив і витіснив „у нас в селі". Там, де колгоспів було кілька в селі, склалась ціла мозаїка нових назв, котрі кардинально змінили топографічне обличчя Херсонщини.

Назви колгоспів дискредитували увесь попередній уклад селянського життя і позбавляли селянина права на репрезентацію свого „я". Колгоспи „Політвідділ" (Красне), „6 умов товариша Сталіна" (Посад-Покровське), „14-та ЧК-ДПУ" (Велика Олександрівка), „3-ї сталінської п'ятирічки", „Труд Сталіна", „Друг робітника" (Новогригорівка), „Шлях МОПРа" [1] та інші не могли не змінювати систему цінностей селянина. А те, що керуюча тоді країною влада має колір крові за символ, українці мали просто-таки носити у найдальших своїх відчуттях. Ось приміром, лише назви колгоспів по Херсонщині зі словом „червоний": „Червоний маяк", „Червоний орач", „Червоний воїн", „Червоне село", „Червоний велетень", „Червона іскра", „Червоний передовик", „Червоний колос" [?!], „Червоний боєць", „Червоний інтенсивник", „Червона Україна", „Червоний шлях", „Червоний прапор", „Червоний Перекоп", „Червоний плугатар", „Червона зірка", „Червоне [?] Дніпро", „Червоний металіст", „Червоний хлібороб", „Червоний Сиваш", „Червона хвиля", „Червона нива" [1].

Національний елемент відображали у колгоспах назви німецькі, шведські, єврейські та інші відповідники радянських звичайних топонімів: „Роте фане" („Червоний прапор"), „Роте Октобер" („Червоний Жовтень"), „Рот фронт" („Червоний фронт"), „Ленінвег" („Ленінський шлях"), „Фермахтунґ Ленін", „Фрайгайт", „Шведкомпартія" та інші [1].

По німецькій окупації цим назвам судилося зникнути з мапи Херсонщини, разом з німцями та шведами, котрих фашистська влада трактувала як „фольксдойчів", привілейовану категорію. Під час окупації топоніміка краю чергового разу зазнала перетрушувань і змін. Причому якщо радянська влада ще толерувала існування таких назв колгоспів як „Українець", „Повстанець", „Український робітник", „Шевченкова криниця" [1], то німці згадки про „Запорожця" чи Шевченка швидко повилучали [3, 231]. Структуру колгоспу як такого при фашистах було збережено під назвою „общин".

При німецькій владі у квітні 1942 р „за редакцією Вдовиченка" [прізвище могло бути змінене] вийшов перший систематизований „Довідник вулиць м. Херсона", у першій частині якого був алфавітний список вулиць з новим назвами та районів міста, у другій – німецькомовний варіант цих назв, у третій – старі назви за алфавітом. Німецькі назви витісняли радянські паралельно з поверненням назв дореволюційних [10, 122].

Після повернення Червоної армії та створення 30 березня 1944 р окремої Херсонської області стався справжній обвал історичних назв краю. За депортованими німцями „неблагонадійною" нацією були визнані кримські татари, тому зникли свідчення перебування на херсонській землі як одних, так і інших (наприклад, немає зараз на карті Високопільського р-ну сіл Тіге (Кочубеївка), Шенау (Красновка), Клостендорф (Костирка)). Татарські Чалбаси стали Виноградовим, Чалбурда – Багатівкою, потім Пролетаркою, Карга – Приморським [2, 7] і так далі в тому ж солодкаво-свійському стилі. Проміжним варіантом стало

перейменування за прямим перекладом (калькуванням). Так, с. Каїре-Тубал в в Новотроїцькому р-ні назвали Заозерним, хутір Роте Октобер в Горностаївському р-ні Червоним Жовтнем [2, 6].

По закінченні трансферу населення між УРСР та Польщею у 1944-1946 рр і вивезенню 4,5 тисяч поляків з Херсонщини до ПНР-у комусь заважали невинні Янівка і Юзівка, що знаходились відповідно у Новотроїцькому та Нижньосирогізькому р-х. Відтоді їх назви звучали як Іванівка та Йосипівка [2, 12-13]. Зникли також єврейські назви, зважаючи на Голокост під час війни.

Змінені були також назви пунктів, що нагадували про дорадянське минуле. У тому ключі (згадаємо принцип відповідності) Цареводар став Правдиним, Арнаутка – Комишанами, Уварова – Запорізьким [2, 3] Милорадовича – Олександрівкою (р-н Білозерки). Змінено деякі релігійні назви, наприклад, с. Анголи на Передове, Хрестівку в Степове, Преображенку в Червоний Чабан [2, 11].

Зникли, врешті, назви, котрі якимось чином дивно, як на радянську дійсність, звучали. Село Мудро-Костогризове Цюрупинського р-ну стало просто Костогризовим, хутір Буг-Спиридонівка (на Бериславщині) став хутором довгим, хутір Шабо біля Рибальчого з причини назви „невідомого походження" перейменовано на Виноградний [2, 8], історичне село Прогної стало Геройським (нині Геройськ).

З відомих причин боротьби з індивідуалізмом було змінено низку назв-патронімів, себто наданих по імені або прізвищу засновника села чи його роду. Тільки в Голопристанському р-ні Іванівка стала Київкою (наразі в цьому р-ні є ще одна Іванівка), Кларівка Круглоозеркою, Кузьменки Білогрудовим Островом. Приморська Новоолексіївка тепер називається Лазурним скоріше з прагнень туристичної привабливості.

Політика неперспективних сіл довершила систему нищення освоєного за кілька століть, стерши з лику землі мікротопоніми хуторів і виселків.

З початком демократизації суспільства можна було сподіватися на впорядкування назв регіону у відповідності до історії краю. Чимало суспільних діячів, істориків, краєзнавців звертались до суспільної свідомості, доводячи недоцільність існування на карті області назв на кшталт Фрунзе, Цюрупинськ та їм подібних. Очевидно, що для СРСР ці люди мали незаперечну вагу, - перший долучив до більшовицької імперії врангелівський Крим, а другий (О.Цюрупа) успішно виконав завдання продрозкладки на Україні, викликавши голод 1921 р. Коли подивитись реально, то назву лікарні ім. Цюрупи можна пояснити хіба що його походженням з родини фельшерів, а назви сіл і радгоспів Херсонщини іменем Фрунзе тільки тим, що останній народився у Молдавії [9]. Обережно нав'язуючись до теми перейменування Цюрупинська на Олешки, місцевий краєзнавець Б.Прищепа припускає, що й сам О. Цюрупа був би певно проти іншої назви для Олешок... [8]

У Херсоні процес можливого повернення назв вулиць міста зразка XIX ст набуває форм політичної гри. Очевидно і немає сумнівів у тому, хто зробив більше для Херсона – Маркс, Пугачов, Артем чи Потьомкін, Ганнібал чи Говард, - відповідаючи на лукаве запитання депутата одного зі скликань міськради А.Бобуха [4]. Однак різні політичні сили по-своєму дивляться на цей процес. Скажімо, одна з пропозицій Народного Руху була щодо надання вулиці Карла Маркса імені Т.Шевченка [11, 19-20], а вулиці Радянській – імені В.Чорновола [11, 21] (придивімося: принцип ієрархії відповідності назв збережено, - адже В'ячеслав Максимович все своє свідоме життя був запеклим антирядянщиком). Глянувши у корінь проблеми, зрозуміємо, що йдеться може і не про фактичне надання цих назв (особливо зважаючи на існування в центрі Херсона вулиці Шевченка, нехай другорядної), а на перехоплення ініціативи у „неукраїнськи" (на думку НРУ)

настроєних сил, котрі хотіли б бачити на цих вулицях давні їх назви Потьомкінська і Дворянська відповідно.

Зважаючи на це, „Комісія з розгляду питань про присвоєння назв (перейменувань) вулиць та площ" при Херсонській міськраді вустами її голови В.Проценка вважає, що „провести цей процес в старій частині міста практично неможливо" [11, 8]. Стосується це навіть таких на перший погляд невинних рішень як надання площі перед драмтеатром назви Театральної, яку, як зазначає директор театру О.Книга, „завжди в усьому світі мають такі площі" [11,14]. Або, за пропозицією директора туркомплексу „Фрегат" Ю.Пальмана надати імені Незалежності України [!] досі безіменному скверу біля готелю [11, 24].

Відомий краєзнавець Сергій Сухопаров пропонує, виходячи з бажання подолати половинчатість та інтриги у цьому питанні, поставити питання у міськраді щодо необхідності перейменування біля 150 вулиць, проспектів, провулків, проїздів та площ, скверів, парків обласного центру, що, на його думку, було б „уповні логічним" [11, 28]. Власне тільки в рамках такого цільового рішення можна було б врахувати усі принципи – історичної справедливості, бажання громадян, українського державницького інтересу, на що вказує В. Коробов [6, 21].

При цьому слід враховувати фактор призвичаєння людей до „своєї" назви і історичних реалій. Відсоток тих, хто хоче перейменувань взагалі, є вищим ніж тих, хто згодився б перейменувати власну вулицю (місто) [6, 20]. Яскравим прикладом тому став референдум 1998 р у Цюрупинську, на якому з 11,1 тис. учасників проти повернення назви Олешки висловилась більшість – 8 тисяч [12]. Навряд чи ця більшість визначалась принципом „не дати спаплюжити ім'я кристалічного серця людини", до чого закликало старше покоління у місті [8], зіграв фактор призвичаєння. Поки історичне обличчя Херсонщини знаходиться у полоні радянського минулого, більшість може накладати на це минуле нові нашарування.

Прикладом до роздумів може стати рішення по Гладківській сільраді Голопристанського р-ну. Село Гладківка (колишні Келигеї) за СРСР було подлене на два радгоспи, що за десятиліття розмежування розділило село ментально. Аби закріпити свою „окремішність", селяни радгоспу ім. Покришева вирішили стати іншим від Гладківки селом, і по загальних зборах постала нова назва – Таврійськ (оригінальності, знаючи про існування міста Таврійськ біля Нової Каховки, у назві не відчувається). При цьому як у Гладківці, так і в Таврійську при розмові люди послугуються назвою Келигеї.

Джерела та література

1. Державний архів Херсонської області (ДАХО).Фр. 1479. Оп. 1. Спр. 6.
2. ДАХО.Фр. 1979. Оп. 1. Спр. 89.
3. ДАХО.Фр. 1520. Оп. 36. Спр. 3.
4. Бобух Анатолій. Як пройти на Рішельєвську // Наддніпрянська правда. 1993. 20 серпня.
5. Кабачій Роман. Як ви місто назовете, так воно і „попливе":радянські назви щодня нагадують нам про „щасливе минуле" // Україна молода. 2003. 14 січня.- С. 11.
6. Коробов Владимир. Названия улиц нашего города не поются // Херсон-Элита. 1997. №4. С. 20-21.
7. Орлова З.С., Ратнер И.Д. Из истории заселения Херсонщины. Херсон. 1993. – 128 с.
8. Прищепа Б. Цюрупинськ чи Олешки? // Шляхом Леніна. 1990. 13 вересня
9. Прищепа Б. Що в імені таоєму? Неупереджені нотатки з приводу місцевої топоніміки: Цюрупинський р-н // Шляхом Леніна. 1992. 15 лютого.
10. Сухопаров Сергей. Имя вашей улицы. Горностаев Евгений. Справочник переименованных улиц, переулков, площадей, парков и скверов города Херсона // Константы. 1993. Т.1. С. 121-128.
11. Сухопаров Сергей. Улицы Херсона. Очерки. Херсон. Слаж.2002. –160 с.
12. Яновський Сергій. Цюрупинську Олешками не бувати // Київські відомості. 1998. 20 квітня. – С.9.

Gocłowski Andrzej

Pryrodnicze uwarunkowania geopolitycznego znaczenia Krymu w europie (Streszczenie)

Data włączenia obwodu Krymskiego do Ukrainy nie jest uważana za istotną cezurę dziejową dla tego państwa. Jak jednak wykazał przebieg sporu o status półwyspu, ma on wciąż duże znaczenie geopolityczne. Warto więc może zastanowić się nad genezą tego zjawiska. W swoim referacie koncentruję uwagę na przyrodniczych uwarunkowaniach owej trwałości, w tym zwłaszcza na położeniu Krymu na tle geograficznego sąsiedztwa, istotnych z geopolitycznego punktu widzenia cechach jego przyrody oraz przyrodniczo uwarunkowanej dwudzielności obszaru półwyspu.

Konkluzje:

- waga geopolityczna Krymu w Europie, mimo czasowych fluktuacji, wynikających przede wszystkim ze światowego rozwoju cywilizacyjnego oraz zmian sytuacji politycznej, była i pozostaje nadal bardzo duża;
- znaczenie półwyspu wiąże się w znacznej mierze z niemal niezmiennymi w czasie cechami przyrody, a więc z kluczowym położeniem Krymu w obrębie regionu czarnomorskiego oraz z właściwościami samego półwyspu, zwłaszcza zaś ze specyfiką, różnorodnością i zasobnością jego przyrody;
- wynikająca z powyższych uwarunkowań bogata oferta możliwości wyboru rozwiązań w zakresie polityki i gospodarki, stanowiąca w dziejach Krymu swoisty stabilizator jego rangi geopolitycznej, jest także gwarancją jego przyszłego rozwoju;
- wieloetniczna republika Krymu, powiązana z Ukrainą licznymi więzami, wynikającymi zarówno z geograficznego sąsiedztwa, historycznej przeszłości i podobieństw kulturowych, jak również z bieżących potrzeb gospodarczych i politycznych obu krajów, ma obecnie duże szanse na szybki i stabilny rozwój m.in. ze względu na nie w pełni wykorzystane zasoby przyrodnicze Krymu i całego regionu czarnomorskiego.

П.К. Параскевич

Херсонщина літературна

При вивченні літератури у школі і вузі велику допомогу і зацікавленість можуть принести і викликати літературно-краєзнавчі матеріали про письменників-земляків, а також тих, хто перебував у нашому краї, хто відобразив його у своїх творах, спогадах, листах. Життя і творчість багатьох письменників тісно переплелись із нашим південним сонячним краєм і це знайшло своє відображення у їх творчості, у їх спогадах та спогадах про них, у листах, статтях, повідомленнях у газетах та журналах, як і в спеціальних дослідженнях та літературно-критичних працях. „І ніде мені не хотілося б так жити, як тут, на чудесному рідному березі. Ніде й ніколи я не проймався такою любов'ю до людей, як тут. Каховка, де колись у минулому столітті батракував ще молодий мій батько, стала батьківщиною мого серця, вітчизною найдорожчих моїх почуттів." (О.Довженко. Щоденникові записи), „Найбільше радували господарі степу, кого щоразу мовби знову для себе відкриваєш. У невичерпності своїй виступає щоразу живлющий дух людини-трударя, людини-глибоко творчої, вражає її оптимізм, душевне здоров'я, активність мислення, розум ясний і правдива відкрита, як степ душа. А яка молодь!.. Мати довір'я таких людей – справді велика честь". (О.Гончар). „Вітаю красу Херсона, вітаю його чудових людей. Бажаю вам, друзі, радісної творчої праці і щастя в житті. Вічного квітування цьому сонячному місту нашої прекрасної

України".(О.Гончар, телеграма). „Благословенна в болях ран Степів широчина бездонна, Що, як зелений океан, тече круг білого Херсона, Що свій дівочий гнучий стан До Дніпрового тулить лона". (М.Рильський). „Як їх, як їх не любити, ці простори степові, як згасити-затаїти, той вогонь в своїй крові". (М.Чернявський), „Де ж моя осончена Золота Херсонщина?"(Яр Славутич).

П.Тичина листувався із херсонською поетесою М.Фомуляєвою, з М.Чернявським, високо цінував його поезію. Відгукуючись на надіслані до редакції вірші, він писав: „Ваші поезії всі я прочитав по кілька раз. Майже всі подобаються (кажу „майже", бо роду сатири не зовсім долюблюю). Особливо ж подобалися мені „Дими нагірні". У них велика щирість і згущеність пройденого.

Якби ви дали згоду, можна було у Держвидаті маленьку збірочку подати".

Не раз бував у нашому місті та інших місцях області М.Рильський, зустрічався із студентами, трудівниками міста, зокрема із журналістами обласної газети, про що свідчать фотографія і спогади, опубліковані на сторінках „Наддніпрянської правди" 19 березня 1975 р. Він тепло згадував про наше місто у „Слові про рідну матір", у поезії „У степу", є у нього поезія „Асканія-Нова" (цикл „Подорож"), „Нова Каховка" (1953), слова якої складені „в кучерявому Херсоні", як пише автор.

Високо оцінював він поезію М.Чернявського, чиє життя і творчість тісно пов'язані з нашим містом. У статті „Потрібна, корисна справа" („Радянська Україна", 27 березня 1960 р.) підкреслював, що „це був справжній лірик із своїм голосом, що іноді в таких поезіях, як „Глибокий плуг пройшов полями", „Степ" (усім відомий завдяки прекрасній музиці Якова Степового), „Ратай", „Пан та ратай", „Наші села", підносився до високого рівня того, що ми зовемо справжньою поезією і що надовго переживе авторів". Не обминув нашого міста і полишив цікавий відгук про нього В.Сосюра, зокрема у вірші „Я знов у Херсоні" („Наддніпрянська правда" 9 лютого 1946 р.). Два сонети „Херсон" присвятив нашому місту М.Зеров. Цікаві поезії про місто і наш край є у С.Крижанівського, О.Ющенка, Т.Масенка, С.Гудзенка, М.Нагнибіди. Варті уваги спогади й поезії про Херсонщину Яра Славутича („Херсонські сонети..."), Є.Маланюка та інших авторів.

Разом з творчою групою письменників допомагав збирати урожай у радгоспі „Червоний Перекоп" у 1931 р. А.Головко, працював трактористом і комбайнером, про що він розповів у листі до дружини, опублікованому в „Літературній Україні" 3 грудня 1967 р., а за ударну працю рішенням правління радгоспу А.В.Головку було присвоєно звання „Почесний тракторист", одна із вулиць села носить ім'я письменника, працював деякий час і його герой Артем Гармаш у Херсоні, про що розповідається в однойменному романі.

У 1932 р. Разом з М.Кулішем побував у степах Херсонщини Ю.Яновський і вже тоді занотував: „3 липня 1932 р. По дорозі до Херсона. Рівний і прекрасний херсонський степ. Людина, що народилась у степу, живе просто на землі, відчуває себе на ній, а над собою небо – і ніякої меблі. А люди в горах, в містах, в лісах – ніби народилися в квартирі, поміж ними і землею є меблі. Треба в розділі „Перекоп" дати розлогий степ. У степу любов до життя і відчуття осяжності круглої землі". (Твори, т.5. - С.260).

У 30-х роках після закінчення Одеського пединституту (1934) працював один рік викладачем української мови та літератури у тодішньому технікумі бавовництва Степан Олійник, про це є згадка у його автобіографічному оповіданні „Без лишнього". Бував він на Херсонщині й пізніше, зокрема разом із відомим артистом А.Совою в серпні 1967 р. Тоді вони відвідали Херсон, Нову Каховку, Цюрупинськ, Голу Пристань („ЛУ", 3 квітня 1986 р.).

Не обминули нашого міста і краю О.Корнійчук і М.Стельмах (зокрема був на прем'єрі драми „Дума про любов"), Ю.Збанацький, П.Загребельний, який був учасником наради молодих письменників півдня України у листопаді 1950 р., яка

проходила у Каховці й Херсоні. У співавторстві з Ю.Пономаренком П.Загребельний видав збірку „Каховські оповідання" (1953), назва якої підказує, що вона теж пов'язана з нашим краєм, про нього йде мова і в інших творах, зокрема в збірках „Степові квіти", „Новели морського узбережжя", які писалися влітку 1956 р. в Скадовську, на березі теплого моря, точніше Джарилгацької затоки, яку Загребельний бачив уперше. Він ходив на ринок за продуктами вдосвіта, готував сніданки, обіди й вечері, лаштував тент, натягував на палі простирадло. А впоравшись сідав у холодку під кущем туї, розкривав блокнот, казав мені: „Ось послухай-но, - і читав шматок новели – це були шматки, або цілком готові новели. Я бачив Загребельного в щасливу пору молодої зрілості, натхнення", - писав О.Сизоненко; про наш край йдеться і в новелах „Білі коні", „Кого шукаєш вночі – зустрінеш вдень". У 1953р. разом з М.Чабанівським вони здійснили нелегку зимову подорож по степовому бездоріжжю через Херсон, Цюрупинськ до Каховки, згадка про це є в статті П.Загребельного про М.Чабанівського. Цікаві згадки про Херсон і Каховку знайдемо і в романі П.Загребельного „Тисячолітній Миколай".

Не раз відпочивав у Кринках у будинку відпочинку для мисливців і рибалок славетний гуморист і сатирик, а точніше народний письменник Остап Вишня. Про наш край згадує він у гумореcках „Чаплі", „Сукно в степу", „Щука", „В курсі дєла", „Степами таврійськими", „Птиця плаче".

Не один твір написаний про нашу славетну Асканію-Нову, згадаємо хоча б однойменні поеми Валер'яна Поліщука і Євгена Фоміна та вірш Максима Рильського із такою ж назвою. Дотепно й оригінально розповів про це чудо в степу, його фауну й флору та інші реалії відомого заповідника видатний гуморист і сатирик Євген Дудар (народився 11 січня 1933). Ось короткий уривок із циклу „З життя людей і тварин" (зб. „Профілактика совісті" – К.: Дніпро, 1981), зокрема 3 оповідання „Серед степу широкого": – „І сюди степ широкий. І туди степ широкий. Таврійський степ. А посеред того широкого Таврійського степу – диво. Зветься те диво – Асканійським заповідником. Складається Асканійське диво з двох див. З дива звіриного та дива рослинного. Історія виникнення заповідника Асканія-Нова така довга й широка, як і сам Таврійський степ. А нам треба коротко. І ми коротко констатуємо, що створив те чудо не Господь Бог і не поміщик. А створили його золоті руки простої трудової людини. Тож честь їм і слава! Тепер автор ще коротенько зауважить, що не збирається він описувати ні однієї половини дива, ні другої. Автор оповість читачеві про зустрічі з представниками чарівної асканійської флори й фауни. Може ті оповіді кому-небудь стануть у пригоді".

Подвигу голови колгоспу Леоніда Анатолійовича Основикова, який загинув у боротьбі з пожежею при врятуванні хлібної ниви присвятили свої твори М.Нагнибіда „Степова легенда" (зб. „ Моє серце в степах", - К.: РП., 1973) і М.Братан „Поле з його ім'ям", поема (зб. „Степові люди", - К.: Дніпро, 1975). М.Нагнибіда написав також поезії „Херсонським ткалям" і „Станіслав".

Бували у нашому краї й інші письменники та митці і до війни, під час війни та в повоєнний період (Ю.Яновський, О.Гончар, І.Микитенко, В.Поліщук, О.Довженко, М.Нагнибіда, С.Божко, М.Рильський, Остап Вишня, М.Стельмах), про окремих із них уже згадувалось і можна ще багато розповідати, як і письменники старшого покоління (Б.Грінченко, М.Коцюбинський, М.Чернявський, Дніпрова Чайка, М.Хвильовий, С.Єфремов, М.Зеров, І.Карпенко-Карий...), народились народні артисти Є.Матвєєв, С.Бондарчук, П.Кумаченко, славетні художники – О.Шовкуненко, Г.Курнаков, М.Скадовський, В.Чуприна...

Наша благодатна таврійська земля дала літературі чимало письменників і серед них драматурга світового масштабу – М.Куліша („Шекспіра України", генія, орла духовних висот, як писав В.Сосюра), поета, прозаїка і драматурга І. Дніпровського, прозаїка Д.Міщенка, письменників Є.Фоміна, Я.Баша, А.Копштейна,

В. Гавриленка, О.Зиму, Д. Суптелю, Ю. Костюка та інших. Тепло згадав В. Сосюра у вірші „Я знов у Херсоні", опублікованому в „Наддніпрянській правді", 9 лютого 1946 р. наше місто:

„Привіт тобі, місто і сонця й зірок,
Південна краса, України!
Як довго я марив побачить тебе,
Простори і небо твоє голубе,
Почуть твої співи веселі..."

Зробили певний внесок у розвиток літератури письменники, які жили деякий час і працювали або побували на Херсонщині – П.Резніков, С. Божко, І.Плахтін, Н. Білоконь, І. Григурко, І. Стариков, В. Кузьменко, В. Бровченко, К. Лаврунов, Л. Романюк, Терень Масенко, В. Кочевський, І.Вирган.

Низку поезій присвятили нашій Херсонщині та іншим містам і селищам і її працелюбним людям Терень Масенко (1903 - 1970, народився в селі Глодоси Хмелівського району на Херсонщині за старим адміністративним поділом), автор понад 30 книг, творів для дітей багатьох пісень, „Роману пам'яті" та роману у віршах „Степ" (книга 1, 1938, книга 2, 1958), зокрема „Каховська балада", „Пісня про Каховське море", „Дума", „Пам'ять моєї матері", „Літо в степу"

(„Де шовком нив Херсонщина лежить
І колосом шумить, як срібні ріки, -
У тій долині я учивсь любить
Життя і землю батьківську навіки"),

„Херсонщина" (в якій відтворює картину природи нашого степового краю, де „Багряно-жовте море жита", „до болю знаний обрій, повитий тугою долин„ був для нього „у юності недобрій Такий гіркий немов полин". „А нині" він став йому „таким солодким, мов чаша доброго вина!"), „Щедрі вечори" та ін.

Поет не раз ніжно згадує Херсонщину, Херсон, Каховку, Олешки, природу й красу херсонського степу, своє дитинство, матір, друзів, відомих письменників, чиє життя і творчість пов'язані з нашим краєм (М.Куліш, С.Божко). М.Кулішу присвячені поезії „Трагедія героя", „Балада про Миколу Куліша " , окремі сторінки роману „Степ " (в Олешках герой роману „Степ" бачить „Куліша он Миколи стежки. – Босі ноги його на стерні. Там в тенетах голодної смерті Мерли всі його... Дев'яносто сім). Ось окремі рядки із згаданих поезій „Весна велика розбудила мій степ і він ожив..." „Передайте щасливі нащадки, тим степам мій синівський привіт!" „Все жаркіш припікає у квітні. Владне сонце в Херсонському степу", „О степ херсонський без кінця", „У зеленім морі сяють нові зорі, вироста Каховка, Степ наш ожива. Степ – як повна чаша! Спіть бійці Сивашу... Пам'ятником вашим – вся земля нова!" Їх можна продовжити.

Віктор Кочевський (народився 1923р. в с. Різуненковому на Харківщині) автор багатьох збірок і зокрема підсумкової „Зрідненість" (1980), написав про Херсонщину і її людей поезії „Кавуни", „Сонцевидець", Знатному херсонському комбайнерові, двічі Героєві Соціалістичної праці М.А.Бразі" (1973), де розповідає про „флагмана комбайнових жнив інженера" із Бехтер сонячного Марка Андроновича Брагу „омолоділого на вітрі таврійським", що „зняв за життя він десятки врожаїв... Доля його зерномор'ям пливе, Дише хлібами... Тут він про старість свою забува, Наче у класах Бехтерської школи". „Він як херсонського степу маяк, Зоряне сіє круг себе насіння... Поруч із Брагою – гвардія жнив: Учні його із Бехтерської школи Нею він мріяв і нею він жив, Щедро даруючи дні світлочолі. З Голої Пристані дивиться він Бронзовим двічі Героя погруддям Дивиться вчитель на тисячі гін – З юних очей, що заквітли майбутнім. Дивиться Брага крізь виколос літ Зором ясним трударя – сонцевидця". Є у нього ще поезії „При стань"(1975), „Обжинкове слово" (триптих: 1. Очікування („...Переджнив'ям аж

пашить Херсонщина, ніби на пружині – Гола Пристань..."), 2. Жнива. 3.Елеватори, 1976); „Вічні земляки" інша назва „У херсонському степу" (1973), присвячена 20-річчю змагання між трудящими Високопільського району Херсонської області й Арташатського району Вірменської РСР.

Іван Вирган (1908-1975) поезію „Каховка" (1951) починає рядками: „Каховко, зроду ще не бачив я тебе. Не бачив, але знав і змалку снив тобою..." далі згадує про її минуле і передає уявні картини боїв з врангелівською навалою кіннотників під час громадянської війни, де змішались прапори і чорні і червоні. „І кров, як та вода, біжить – шумить в балки"... „тіла, немов снопи, лежать на чистім полі, чорніє зорана копитами стерня... ...Ціле літо там, як степові вихри, Крутилися бої, ревли весь час гармати, цвіли і падали під коні прапори. І знову з-під копит зривались догори. І знов степ кричав, чорніли копи, хати І порох сонце крив". Закінчення завершується роздумом, який наведу повністю:

...Мені не описати
Після Яновського мені не описати таврійських тих боїв.
Він так у душу їм заглянути зумів,
І кожну риску їх летючу так підгледів,
І в слові так відбив, як ще ніхто з поетів!

Там, де колись пролилась кров, гриміли бої, тепер йде мирна битва з посухою, будівництво нового міста, греблі, ГЕС, каналу.

О славне місто! Там під ті буремні дні,
Народ наш зброєю поклав кінець війні,
Щоб взятись до труда. Яка чудесна доля –
Перетворитися із бойового поля
На поле радісних, невиданих будов,
Отак прославитись тоді і так от знов!
Так, як тоді сюди спливались збройні лави,
Так знов сюди спливлись будівники.
Прийми ж і мій привіт, улюбленице слави,
Вплети у свій вінок і ці мої рядки.

Валентина Ткаченко (1920-1970) у поезії „Садівники Каховки" (1952) розповіла про любов каховчан до природи, про вирощування садів, виноградників.

Їх кращі традиції плідно продовжує і наступне покоління письменників, які об'єднані в Херсонську обласну організацію, створену в лютому 1959 р. при безпосередній підтримці незабутнього О.Гончара – наставника і чуйного порадника багатьох наших земляків, до якої входять 19 членів СПУ, зокрема М.Братан (відповідальний секретар з 1971 р.), Л.Куліш, І.Стариков, М.Василенко, Ю.Голобородько, І.Гайдай, В.Мелещенко, А.Кичинський, А.Тютюнник, В.Зленко, В.Кулик, В.Жураківський, П.Питалєв, В.Шаройко, Л.Бондарчук, Л.Федоровська, О.Бєляєва та інші. Зростає і наступна зміна обдарованої молоді, яка продовжить і збагатить успіхи попередників.

Брали участь у літературному процесі і представники інших національностей і літератур, які народились або працювали у нашому місті чи області, а писали російською, єврейською або двома мовами (Н.Фогель, А.Дрозд, брати Леонід і Федір Залати, К.Кудієвський, Б.Лавреньов, А.Кацев, А.Копштейн).

Бували проїздом або жили деякий час на території сучасної Херсонщини Л.Толстой, О.Пушкін, В.Бєлінський, В.Шкловський, Б.Житков, О.Гмирьов, К.Симонов та багато інших письменників.

Серед письменників-земляків є удостоєні звання лауреатів іменних премій – М.Братан – ім. А.Малишка, А.Кичинський – ім. П.Усенка й Б.Нечерди, М.Василенко – ім.В.Мисика, В.Мелещенко, А.Кичинський і М.Боянжу – ім.І.Кулика, В.Журавський – ім. В.Симоненка.

Чимало письменників побували в Херсоні, Каховці та інших містах і селах під час будівництва Каховської ГЕС, Днів літератури (4-10. IX.1978р.), (23-28. IV.1987р.), Днів літератури і мистецтва Азербайджанської РСР в Херсоні 2.X.1978р, зустрічей з учасниками подорожі „Від серця Європи до серця України" (вересень 1987р.), міжнародного літературно-мистецького Шевченківського свята „В сім'ї вольній, новій" (Травень 1997р.) та інших масових заходів. Ці творчі взаємини, контакти письменників і читачів відіграли і відіграють велику роль у їх взаємозбагаченні і сприяють піднесенню культурного рівня трудівників краю.

Олесь Гончар і Херсонщина

Існує думка, що по-справжньому можна пізнати і зрозуміти письменника, лише побувавши на його батьківщині, у місцях, пов'язаних з його життям і творчістю. І вона має цілковиті підстави. Життя і творчість Олеся Гончара пов'язані з Полтавщиною, Дніпропетровщиною, Харківщиною, де він народився, учився, працював, з Києвом, де продовжував навчання в аспірантурі, творчу працю і жив з 1946 до 1995 року. Але не менш тісно вони переплелись і з нашим сонячним краєм, який йому довіряв свої повноваження у тодішньому союзному парламенті, депутатом якого він був від трудящих Херсонщини не одне скликання.

О.Гончар чи не найповніше і найглибше змалював наших трудівників, історичне минуле і сьогодення. На матеріалі степового краю він створив не одне оповідання, новелу, статтю, а також романи і повісті „Таврія", „Перекоп", „Тронка", „Берег любові", „Бригантина", „На косі", „Людина в степу", „Чари - Комиші", та інші. Особливе місце посідає дилогія „Таврія" і „Перекоп" – твори історичні, у яких змальовані події дожовтневого періоду і громадянської війни, а також новелістичний роман „Тронка", присвячений проблемам сьогодення одного степового села і проблемам, які хвилюють увесь світ.

Тривогами за долю людства, нашої планети пройняті думки багатьох героїв його творів. „Малою стає планета, а людина велетнем стала. Вона може зруйнувати це небо, хоча й не може створити його знов. Спроможна спалити хмари, що ото рожевіють на сході, але знову не відтворить їх. У владі людини – отруїти повітряну оболонку планети, отруїти води океанів, хоч потім очистити їх вона вже ніколи не зможе... Але якщо може людина так багато, то під силу їй і припинити все це! Стоїмо на тому рубежі, коли планета, цей чудовий корабель людства потребує захисту", - зауважує капітан Дорошенко. „Земля – не полігон", - говорить Колумб у „Людині і зброї" і мріє усю землю пшеницею засівати.

О.Гончар не раз підкреслював, що „література починається з уболівання за людину", справжні твори „народжуються з болю насамперед", „обов'язок літератури, мистецтва я бачу в тому, щоб допомогти людині стати людянішою. Адже від рівня її духовності, морального розвитку залежить все наше майбутнє", „потребує сьогодні охорони природне середовище, але не тільки це середовище. Потребує охорони також і душа людини, наші взаємини людські між собою. Література теж хоче прикласти зусиль до того, щоб не розповзалися, скажімо, збайдужіння, зчерствіння, холод, який іноді можна спостерігати між людьми".

Герої О.Гончара – прості трудівники і водночас мудрі філософи, які піднімаються у своїх роздумах до загальнолюдських, планетарних проблем. Такими є не лише герої першого плану, а й такі, як чабан Горпищенко, Дорошенчиха, капітан Уралов та багато інших, вони задумуються над смислом життя, над призначенням людини, її причетності до багатої історії рідного народу, його культури, його мови і пісні, його сьогодення і майбутнього. Таких людей, які стали прототипами його героїв, він бачив і зустрічав серед трудівників Херсонщини.

У статті „На землях Таврії" („Правда", 26 жовтня 1957р.) тепло згадав він про наш край: „У дитинстві доводилось мені багато чути оповідань про Таврію, і

завжди в самому цьому слові „Таврія" чулось мені щось сумовите, як в печальній, задумливій пісні народній. Усний батрацький епос, легенди, перекази, розповіді про цей край несли в собі біль людських страждань, гіркоту нездійснених надій". І він захоплено розповідає про Каховку часів будівництва ГЕС, про ті зміни, які відбулись тут з того часу. „Коли дивишся на це місто, в житті якого гармонійно поєднались праця, молодість і краса, стає зрозумілим, чому так любив його чудовий художник нашого народу О.Довженко". Він згадує гірке минуле Каховки, робочий каторжний ринок, „куди йшли з Росії, Білорусії, України безземельні, безкінні, безхлібні продавати в Каховці свою силу, свої робочі руки. Старівся батько, йшли сини, старілась мати, йшли дочки, щоб пройти цю степову батрацьку каторгу, яка безжально випивала їх красу, їх молодість". Ці та інші думки потім знайдуть своє художнє втілення у дилогії „Таврія", „Перекоп" та багатьох інших творах. Ось як згадує О.Гончар про роботу над цими романами: „Древня Таврія дивно помолоділа. Помолоділи красень – Херсон і Асканія-Нова.

Херсон... Я знаю і люблю його давно – і в цьому є, звичайно, свої особисті причини: декілька літ наполегливої праці я провів під його гостинним дахом, працюючи над романами „Перекоп" і „Таврія", а пізніше – над „Тронкою". Книги ці, як відомо, народжувались із життя, із історичної достовірності, яка тут, в „степу під Херсоном" і в самому місті постійно обступала мене" („Литературная газета", 1970, 23 грудня). „В Чаплинці відбулась моя перша зустріч з Таврією"... з ранніх дитячих літ мені довелося чути про Турбаї; про долю того мужнього села зруйнованого в кінці XVIII ст., про людей, зселених у колишні степові пустелі чути доводилося з дитинства і про те, як наші односельці ходили в Таврію на заробітки. Велике враження на мою дитячу уяву справляли розповіді старших про Перекоп, про людей, які в брід переходили Мертвий Сиваш і штурмом брали Турецький вал. Перший мій візит у Таврію відбувся тоді, коли я почав працювати над однойменним романом і першою була Чаплина. Для мене вона являлася найтиповішим, найхарактернішим степовим селом, у якому вмістилася, відтворилася сама доля українського народу – важка, героїчна. Все тут ніби переплелося, ніби в образі цієї Чаплинки відтворилася народна судьба, відбився, як промінь в маленькій краплі, великий світ.

Почалося від тих турбаївців – вигнанців, а вірніше навіть сказати, від тієї чаплі, яку вони десь тут побачили. Вона і провістила людям, що є десь тут водичка, значить, можна й жити.

Широка географія нашого краю постає із творів О.Гончара: Каховка, Нова Каховка, Чаплинка, Асканія-Нова, Хорли, Берислав, Херсон, Цюрупинськ (Олешки), Гола Пристань (Гопри)... А головне люди (і які люди!), майстерно відтворені художнім словом справжнього майстра.

У статті „Золотий сніп Таврії" („Правда", 1973, 11 липня) Гончар розповів про голову колгоспу з Голопристанського району, уславленого хлібороба, Героя Соціалістичної Праці М.К.Садового, сподвижника знаменитого комбайнера Марка Браги, який „в молодості здобував трудову славу біля штурвала комбайна, а тепер ось уже, оглядаючи хліба дійсно небаченої сили і моці, Микола Карпович повертається думкою в недалеке і подальше минуле. І мене глибоко зворушує його тепла, навіть ледь сором'язлива інтонація, з якою він говорить про матір, у котрої був одинадцятою дитиною, і про те, як вперше прибув у це село, щоб очолити колгосп, а навколо були лише курай і чортополох. Те, що побачив у післявоєнному запущеному колгоспі, іншого могло б налякати, але ця людина нелегкої мужньої долі не розгубилася. Зразковий механізатор, трудівник із трудівників, він саме тут розкрився якостями народного ватажка, хистом хлібороба". Риси конкретної людини – М.К.Садового – впізнаємо в художньому образі Сави Чередниченка.

Під час зустрічі зі студентами Херсонському педінституті (1973) – О.Гончар розповів про поїздку в Японію, про те, як там розв'язуються деякі проблеми освіти і виховання, а згадавши про повість „Бригантина", сказав: „Мене надихнула одна із шкіл Херсонщини, я хотів привернути увагу громадськості до проблем виховання". Він один із перших звернувся до проблеми навчання і виховання „важких" підлітків, дітей сиріт – задовго до тих постанов, заходів, що з'явилися пізніше.

О.Гончара, як письменника і народного депутата, знають у багатьох куточках Херсонщини, він побував у різних колективах, які пишаються своєю дружбою, зустрічами з улюбленим письменником. Не раз він зустрічався з робітниками, колгоспниками, представниками інтелігенції, зокрема з молодими виборцями, студентами, курсантами морехідного училища, відвідував прославлений вітрильник „Товариш", який послужив прототипом „Оріона" („Берег любові"), письменник занесений до Книги пошани вітрильника, зарахований почесним членом його екіпажу. „Не раз бував гостем як письменник і депутат Верховної Ради СРСР, проводжав нас в Одесі на фестиваль вітрильних суден. Про наш вітрильник іде мова в кількох творах Олеся Гончара, а образ Ягнича з роману „Берег любові" – то данина пам'яті нашому колишньому боцманові М.І.Бабичу. Та й найголовніше, що твори О.Гончара служать справі виховання молодого покоління", - писав колишній капітан судна О.Ванденко.

Не раз зізнавався О.Гончар у своїй щирій любові до Херсонщини, її працьовитих людей: „Я мов би зустрівся зі своїми героями знову, наче побачив їх у труді", - писав він після зустрічі з учнями однієї з шкіл. „Не вперше мені бувати на Херсонщині, але ця недавня передвиборна поїздка чомусь особливо лягла на душу, - згадував у статті „Вогонь творення" (1966). - Може, що травень був і все квітувало, і високі дощі ходили за нами по степах? Разом із степовим людом ми слухали музику тих майських дощів довгожданих... Було чому радуватися. Та найбільше радували самі господарі степу, ті, кого щоразу мовби знову для себе відкриваєш. У невичерпності своїй виступає щоразу живлющий дух людини-трударя, людини-глибокотворчої, вражає її оптимізм, душевне здоров'я, активність мислення, розум ясний і правдива, відкрита, як степ, душа...А яка молодь!... Мати довір'я таких людей – справді велика честь".

У статті „Вершини" („Наддніпрянська правда", 1976, 24 лютого) О.Гончар підкреслював: „Від давніх літ, від тих перших, коли писалася „Таврія", життя назавжди зріднило мене з людьми сонячного степового краю. Доводилося бачити цей край в зимах і веснах, в красі золотих урожаїв і в шаленстві нищівних суховітриць, доводилось зустрічати безліч виявів людської мужності, трудової майстерності, хвилюючих свідчень, зворушливої людяності, безкорисливості, доброти. Близький тобі цей край ще й тим, що ставав колискою твоїх книг. Не один образ художніх творів був навіяний саме зустрічами з людьми цього краю, чабанами й мореплавцями, з будівниками каналів, з механізаторами і вчителями, глибоко в душу входило те, що бачилось тут на ранкових і на вечірніх зорях, про що розмовлялось з людьми так щиро, відкрито і довірливо. Думаю про Таврію – і щораз світлішає на душі: як багато там друзів, які чудові люди, які самовіддані трударі, що ти їх зустрічав на заводах і в широких степах, і на лиманах дніпровських... Вітаю того, хто будує корабель, хто вирощує колос, хто в школі готує дитину до великого життя, хто горінням свого таланту створює книгу, - славна такими людьми Херсонська земля!"

Такою ж теплотою віє і від привітань трудівникам краю і нашого міста, які він неодноразово надсилав: „Вітаю красу Херсона, вітаю його чудових людей. Бажаю вам, друзі, радісної творчої праці і щастя в житті. Вічного квітування цьому сонячному місту нашої прекрасної України. Олесь Гончар".

Олесь Гончар був ініціатором створення філіалу Спілки письменників у нашому місті, допомагав і підтримував наших письменників-земляків теплим батьківським словом, цінними порадами у їх творчому становленні і зростанні, стежив і радів кожному їх успіхові, тепло і щиро згадував про них у своїх усних виступах та статтях. 3.VII 1956 р. він записав: „Знову в рідним степу. Об'їхав Європу, бачив небо Індії, скелі Дувра, озера Швеції. Ні, ніде нема такого неба, ніде не почуєш таких пахощів, як у нас у степу... Пахне святий хліб. Пахне літо. Торкає такі струни в душі що їх ніщо інше не може торкнути. (Гончар Олесь. Із записників. 1956 р.: Дніпро 7-8, 2001 – С. 106.).

Ось кілька свіжих думок із його записних книжок, опублікованих уже після смерті письменника. 19. V. 66 О.Гончар згадує про ще одну зустріч з виборцями в с.Осокорівці Нововоронцовського району: „Багато хвилюючого. Будень, як свято. Квіти. Добрі привітні обличчя". Макар Дудченко („Козак Дудка") називає Гончара „Наш Олесь", висловлює мудрі поради, думки про літературу. – „Буде важко – приїзди до нас, – чую звернення „Козака Д". Потім подорож до Гаврилівської затоки, де й досі стоять руїни Фальцфейнівського палацу". А ось погляд на Каховське море й Каховську ГЕС у записі від 20.V. 66р.: „Каховське море рве берег, накидається на нього своїми рудими лапами. Незатишно, непривітно, картина моря пустинна, птахів над ним нема, бо нема в ньому риби – її з року в рік меншає, бо понищено нерестилища, нема корму і ще рівень непостійний – то піднімається, то падає... Всі кленуть це море, воно для всіх безглузде. Так само, як і Каховська ГЕС. Просто дивно: люди в переважній більшості розумні, а робимо стільки дурниць. За одно знищення плавневих річок, плавневого лісу треба комусь руки поодбивати" („ЛУ", 2 квітня 1998).

Згадки, спогади, роздуми. О.Гончар захоплюється красою асканійського степу, людьми, з якими тут зустрічався: учителями, агрономами, лікарями, зоотехніками... „Це зовсім не сіра й інертна маса, це люди з вогню і крові, і є в них гідність і самосвідомість, оце і є наша сучасна національна інтелігенція. Допомогти б їй, а не дивитись на неї звисока. Я з нею, а не з снобами. Сноби ніколи не були мені близькі" (21.5.)

А як його схвилював у Голій Пристані якийсь невідомий – простий, в робочому одязі чоловік, який підійшов і сказав: - Олесь Терентійович – спасибі Вам за ваші книги. Більше я нічого вам не скажу. – І зник у натовпі...

Згадуються зустрічі цього бурхливого тижня, збори, виступи, схвильовані слова вчителів, десятикласниць і старих жінок-матерів („захищайте нас ,бо сини наші погинули, а ми старі, крім вас, нікому нас захистити")...

Облягають думки. В чому істина, з ким? У скепсисі. В іроніях, в базіканні про те, що народ примітивний і його треба „підтягати" і т.д.

Ні, буде в мене інший шлях, той що був досі. І не потрібне мені мюнхенське визнання, не хочу мюнхенської любові. Маю любов іншу, оцю, любов трудових людей і їй віддаватиму себе до кінця, з ними бути хочу, я їм потрібен, вони мене прийняли в душі свої... Сьогодні казав їм:

Все, що вийшло добре, зробив з вашою допомогою, все, що гірше, вважайте, зробив сам. І це не тільки жарт.

З негідниками воювати, з кар'єристами, з дубовими лобами – це одне, але не переносити це на народ. Він оберігає тебе, дає тобі наснагу від нього єдиного чуєш слово підтримки й любові. З ним бути невіддільно – в цьому істина". (22.5.)

У багатьох творах письменника зустрічаємо майстерно відтворені степові пейзажі та людей нашого краю, у ці твори вдало вплітаються назви, імена, прізвища, поширені на Херсонщині.

Кожна зустріч із письменником сповнювала читачів радістю і гордістю за народного письменника, великого майстра художнього слова, патріарха нашої

літератури, всесвітнього інтелектуала. Улюбленого автора і читачів взаємно збагачували такі зустрічі, а скільки їх, таких пам'ятних зустрічей, відбулось! А наш південний край, його працьовиті люди давали йому натхнення, піднімали творчий імпульс для написання нових книг, тут він створив не одну із них, і за його свідченням писалося йому у нас легко (хоч знаємо, ох яка ж це нелегка легкість – праця справжнього майстра!).

У Херсонському педагогічному інституті широко відзначались 60 і 70-ти річчя, а також 75-ти і 80-ти річчя з дня народження разом з Інститутом українознавства Київського університету, і завершилось науковою конференцією, опублікуванням тез, у ювілейних заходах взяли участь дослідники творчості Олеся Гончара з багатьох міст, вчені університетів та педагогічних інститутів України.

На привітання з ювілеєм Олесь Гончар відповів авторові цих рядків теплими словами: „ЩИРО ВДЯЧНИЙ ВАМ, РЕКТОРОВІ І ВСІМ ФІЛОЛОГАМ ХЕРСОНСБКОГО ПЕДІНСТИТУТУ ЗА УВАГУ, ВИЯВЛЕНУ МЕНІ В ЦІ ВЕСНЯНІ ДНІ.

ЯК ВИДНО З ПРОГРАМИ, КОНФЕРЕНЦІЯ БУЛА ЗМІСТОВНОЮ, ВІДКРИВСЯ НЕАБИЯКИЙ НАУКОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ, І ЩЕДРІСТЬ ДУШІ – ТЕЖ. ВСЬОГО ВАМ СВІТЛОГО!

Ваш Олесь Гончар
12 квітня 1988".

О.Гончар багато зробив і допоміг у будівництві Херсонської обласної наукової бібліотеки, яка нині за рішенням уряду носить цілком заслужено його ім'я. Тут у травні 1999 року урочисто відкрита „Гончарівська вітальня", у якій зібрані цікаві матеріали, речі, фотографії, книги письменника і про нього. Тут же проводяться „Гончарівські читання", конференції, зустрічі із видатними і відомими людьми, пропагується його незабутня творчість. Його по праву називають херсонці своїм Великим Земляком.

Херсонщина в житті і творчості О.П.Довженка

Наш край має славні літературні традиції. Творчість багатьох письменників тісно пов'язана з Херсонщиною, де вони жили значний період, неодноразово бували, писали про наших працелюбних земляків, про наш південний сонячний край, відображали героїчні й трудові звершення людей таврійської землі.

Неодноразово бував на Херсонщині, зокрема у Новій Каховці, та багатьох її містах і селах, видатний кінорежисер і письменник-лауреат О.П.Довженко (1894-1956), починаючи з 1951р. і майже до останніх днів свого життя. У його щоденнику, записних книжках, листах згадується багато міст і сіл нашої та сусідніх областей, у яких він побував, зокрема: Каховка, Нова Каховка, Херсон, Берислав, Асканія-Нова, Каланчак, Козацьке, Ключове, Британи, Мала Каховка, Покровське, Брилівка, Сиваш, Скадовськ, Генічеськ, Василівка, Любимівка, Олешки та інші. Але найчастіше бував він у Новій Каховці та Каховці, куди наїжджав не у короткочасні відрядження, а жив місяцями серед будівників Каховської ГЕС, майбутніх героїв своїх книг. Про одну із перших подорожей по нашому краю він занотував: „Після трудового переїзду в один день Херсон-Каховка-Брилівка-Каланчак-Арм'янськ-Джанкой-Сиваш, в якому заночували у дорожнього майстра..., ми прибули нарешті знов до Запоріжжя. Заїздив в Мелітополь... Що виніс я з подорожі?... Я зрозумів і яскраво відчув, що таке степ. Що таке многосотлітній крик: „Води! Води!"

Його цікавило все, він бував на будові, на виробничих нарадах, зборах будівельників, комсомольців і молоді, часто розмовляв із рядовими працівниками та інженерами-керівниками й організаторами будови. Цікавими є спогади про той час і роботу над „Поемою про море", про його життя у Каховці, зустрічі з майбутніми героями кіносценарію Сергія Андріанова „Довженко в Каховці", Петра Непорожнього „Творець", Івана Новикова „Оспівував людину", Василя Рудницького „Добра усмішка", опубліковані у книзі „Полум'яне життя" (- К., Дніпро, 1973), стаття Ю.Сагайдака „Довженко в Каховці" („Літ. Україна", 11 і 18 серпня 1959 р.).

Ось згадка колишнього начальника будівництва Каховської ГЕС С.Андріанова: „На будівництві греблі й на заплавах Дніпра, в каменоломнях і будовах нового міста – всюди можна було бачити його зібраного, дбайливого, доскіпливого. Згодом будівельники так звикли до нього, так його полюбили, що, коли він довго не з'являвся, запитували: „А де це наш Довженко?" Справді, він тут був наш, свій. Щодня ранком виходив, ніби на свою ділянку справжній виконроб" („Полум'яне життя". - С.571).

Довженко всім серцем полюбив місто Нову Каховку, його жителів, будівників Каховської ГЕС. Нова Каховка стала другою Вітчизною для Довженка, якою він, як і могутнім і красивим Дніпром, захоплюється безмірно і славив її як вірний і люблячий син. Про це ми дізнаємось із його усних, листовних свідчень, із багатьох записів щоденника і записних книжок, які вів письменник у повоєнний час. „Якщо мене спитають, звідки ви? – Я відповім: з Нової Каховки. Я полюбив усе, що навколо мене... Я часто думаю, чому мені так добре? Тому, що живу серед народу..."

Вирвавшись із кільканадцятирічного московського вимушеного перебування, він відчув себе тут помолоділим, розкутішим. Він жалкував, що так пізно потрапив сюди. „Я дивлюсь на сіро-синій Дніпро, слухаю плескіт хвиль. Нічого дорожчого у світі немає для мене. Я не хочу вже і нізащо не розлучуся з моєю рікою. І якщо судилося мені зробити ще щось красиве і велике в житті, то тільки на її берегах ласкавих і чистих. Ніколи ще я не був таким, ніколи так не відчував життя, і не був переповнений так любов'ю до свого народу і не почував такого безмежно-радісного зв'язку з ним. Кому я мушу дякувати? Долі своїй щасливій. Її я мушу привітати і їй молитися щодня..." „Річка моя, життя моє, де я так і чому забарився, чого так пізно прийшов до твого берега, теплого і чистого? На твої ясні води, на урочисті зорі, що дивляться в тебе з неба? Люблю я воду твою ласкаву, животворящу. І береги твої чисті і всіх людей простих, що трудяться, живучи на твоїх берегах. Кланяюсь тобі за ласку, за багатство, що дала ти моєму серцю, за те, що дивлячись на тебе, роблюсь я добрим, людяним і щасливим, що можу любити тебе все життя, річко моя, душа мого народу". (15.X.1952).

Зустрічі з простими людьми, трудівниками, народом збагачували його, надихали на творчість. Про необхідність цього єднання читаємо: „Мені потрібні зустрічі з народом, з моїми людьми, аби, помножити себе і свої думки і почуття, братаючись думками й почуттями з іншими. І жити треба тим, що є хорошого в людях, не слід затуляти очі на лихе, але щаслива доля – хороше в людях".

Довженка непокоїть те, яким буде це місто в майбутньому, турбує, як житимуть у ньому люди, хвилює і те, як краще будувати і впорядкувати нові села на берегах Дніпровських водоймищ і майбутнього моря, як його художньо оформити. Про це йдеться зокрема у його статтях „До питання про будівництво нових сіл на берегах Дніпровських водоймищ і майбутнього південного каналу" (1954), „Про художнє оформлення майбутнього Каховського моря" (1954). Його обурює „шикування будинків колгоспників у струнку", непродумане планування нових сіл, відсутність центру в новозбудованих селах, одноманітність жител і ін. Частина цих думок перейде потім у художній твір „Поема про море". Пригадайте розмову Сави Зарудного із Максимом Федорченком („Хто розпорядився будувати хати в ряд по шнурку? Хати струнко! Равненіє на бюрократа!... Я не хочу будувати села по шнурку! – Чому? – Тому, що я майстер".) Довженко вносить вдумливі пропозиції для покращення справи будівництва нових сіл, архітектурного оформлення моря і самої електростанції на Дніпрі, будинку культури, висловлює цікаву думку „про заміну сумного податку на бездітність загальним веселим податком на бездеревність: хто не посадив і не виростив п'яти дерев до двадцяти років свого життя – плати за чисте повітря". Його обурюють нерозумні начальники,

кабінетні „свинтуси" – хами, руйначі козацьких церков і пам'яток старовини, як і молоді гарненькі, але злі секретарки, які, можливо, копіюють своїх начальників, показушні, але нікчемні виставки і примітивні музеї. Письменник не раз захоплюється молодим містом Новою Каховкою, легендарною старою Каховкою, багатьма селами і особливо їх людьми, висловлює свою вдячність за радість зустрічей і спілкування з ними.

„...Майже щодня я почуваю в собі наплив такої високої радості, якої я ні разу ніде не відчував за довгі роки. І ніде мій душевний стан не підносився до таких вершин, до великої чистоти і добра, як тут у Каховці. Я полюбив людей більш за все на світі, і вони нагороджують мене своїми багатствами. Я нікуди не хочу їхати, находжу безліч щастя й насолоди від зустрічей з простими, звичайними будівниками..."

Він не хоче покидати рідний берег, розлучатися „з античним пленером і з людьми, яких я полюбив, які принесли мені так багато великих думок, переживань, які будили мою фантазію". До цієї сердечної теми митець повертається не раз. Особливо тепло і сильно ця любов прозвучала у дні його ювілею, який він зустрічав у Новій Каховці: „І ніде мені не хотілося б так жити, як тут, на чудесному рідному березі. Ніде й ніколи я не проймався так любов'ю до людей, як тут, *Каховка*, де колись, у минулому столітті, батракував ще молодий мій батько, *стала батьківщиною мого серця, вітчизною найдорожчих моїх почуттів*". („Україна в огні". - С. 384)

Тепло згадує про перебування О.Довженка на будівництві Каховської ГЕС Олесь Гончар: „З чумацького роду, що проживав у містечку Сосниці на Чернігівщині в XX столітті, прийде в світове мистецтво Олександр Довженко. Великий поет кіно, художник і мислитель, він не раз знаходив тут, у степах, натхнення для своєї творчості. Юність Дніпрогесу Довженко закарбував у своїх ранніх кінокадрах, а після війни зустрічали ми Олександра Петровича біля котлованів Каховської новобудови, де він був своєю людиною серед багатотисячного колективу будівельників. Його тут поважали, до його порад прислухалися, спокій його оберігали. Каховка стала для нього творчою майстернею. Збагачений мудрим досвідом життя, сивочубий, стрункий стояв він на березі Дніпра під тінню каховських платанів, окидав поглядом велику ріку свого народу, дослухаючись до голосу своєї душі, яка вже створювала образи „Поеми про море" (Гончар Олесь Українські пісні // Письменницькі роздуми, К., Дніпро, 1980. - С. 256-257).

Письменник не раз називає Каховку „нашою", „у нас у Каховці", „своєю улюбленою", „радістю своєю", „своєю милою Н.Каховкою синьоокою" і, нарешті, „батьківщиною свого серця, вітчизною найдорожчих моїх почуттів".

Але Довженко не лише захоплювався людьми, красою природи, а й обурювався, негодував, бачачи окремі недоліки, невпорядкованість і хотів би все зробити для того, щоб місто нове справді стало зразковим у всьому. „Подумати треба зараз же, поки не до кінця зіпсували, і про Нову Каховку. В ній минуле не матеріалізоване ні в пам'ятниках старовини, ні в історичних будовах". Він відчував, що „є тут, у Каховці, щось не зовсім ясне, щось таке, що не дає спокою деяким інженерам. Глухі чутки довго вже йшли про береги, про те, що десь під землею „є другий Дніпро", що в деяких степових колодязях знаходять дніпрову рибу, що часом по весні чи влітку з колодязя „ йде протяг", щось ніби дме з глибини і т.ін. Одне слово, найвірніший варіант створу греблі був не тут, де вона побудована, а в Горностаївці". Насторожують митця думки людей про переселення у новозбудовані, невпорядковані села, на яких „не позначилась творча думка архітекторів", а також їх оцінка Каховського моря. Пригадайте запис від 31/8-1956:

„ Згадую С.Н. та його дружину і слова: „Нове наше море – наше горе". Так народ говорив про море". („Україна в огні", с.407).

Не раз зустрічались Олександр Довженко и Олесь Гончар. Зустрічались вони і в Каховці. Про це є згадки у його статті „Довженків світ", де читаємо: „Каховка була його любов'ю". Він любив її молодість, будівничу енергію, любив людей, що відтворювали красу нового життя. Довженко був своєю людиною тут на берегах Дніпра, серед будівничої веремії, часто приходив сюди, жив тут місяцями.

... – Ось тут життя. Ось тут відпочиваю душею... – говорив Довженко. (С.140). Каховські будівники високо цінили художній смак Олександра Петровича. З пошаною ставились до його порад, і деякі з них назавжди втілились в архітектурному оформленні міста. Сподіваємось, колись тут йому буде поставлено пам'ятник" (С.141). (Письменницькі роздуми). Це теж думка Олеся Гончара і до неї варто прислухатись.

„З тих він митців, які, осягаючи поглядом життя народів і людства в цілому, не гублять в ньому окрему особистість, понад усе ставлять самоцінність і вершинну красу людини", (там само, с.143).

І. Карпенко-Карий і наш край

29 вересня 1995 р. минуло 150 років з дня народження видатного українського драматурга, актора, режисера, одного із невмирущої плеяди найславетніших митців і корифеїв українського театру - І.Карпенка-Карого /Тобілевича/ /1845-1907/.

Життя і діяльність його тісно пов'язані з колишньою Херсонською губернією, тепер Кіровоградщиною, де він народився, жив, творив свої п'єси, брав активну участь у театральному житті колишнього Єлисаветграда.

Слава про театр корифеїв і його провідних артистів-великих майстрів сцени М.Кропивницького, М.Заньковецьку, Г.Затиркевич-Карпінську, І.Карпенка-Карого, М.Садовського, П.Саксаганського ... росла і гриміла по багатьох містах України, Росії. Життя і театральна діяльність корифеїв української сцени, зокрема І.Карпенка-Карого, якого І.Франко називав "одним з батьків новочасного українського театру" і вважав "великим драматургом, якому рівного не має наша література", неодноразово перехрещувались з нашим містом Херсоном, де ставились його п'єси і він грав окремі ролі у них та друкувались його твори, де він працював деякий час.

Як свідчив онук Івана Карповича А.Ю.Тобілевич, драматург у квітні 1868р. був переведений з Єлисаветграда у Херсон. Тут він зустрічався з своїм шкільним учителем Гордовим, познайомився з учителем історії Херсонської гімназії П.Д.Пильчиковим, який мав великий вплив на Тобілевича, як член лівого крила Кирило-Мефодіївського товариства. У Херсоні І.Тобілевич займався ревізією і впорядковував архів міського відділу поліції. Ця копітка праця виявилася корисною для його майбутньої письменницької роботи.

Будучи актором і керівником театрального колективу, "Карпенко-Карий приїжджав у Херсон на гастролі у 1891, 1892, 1893, 1896, 1903 роках. Найвищим досягненням драматурга у жанрі комедії є п'єса "Хазяїн". Життєві факти, які лягли в основу цієї комедії, почерпнуті головним чином саме на Херсонщині. Драматург сам грав роль головного персонажа комедії Пузиря під час свого останнього приїзду у Херсон у 1903 році".

Роки, згадані тут, потребують уточнення, бо як свідчить інший сучасник його брат Михайло у своїх спогадах: „у Херсоні Іван Карпович прослужив два роки, заслаб пропасницею і перейшов на службу знову у Єлисавет". Про цей же час є згадка і Панаса Саксаганського, який писав, що наприкінці шістдесятих років брата Івана перевели до Херсона і він узяв з собою брата Миколу і віддав його там до гімназії.

Не всі твори І.Карпенка-Карого дозволяла друкувати або ставити на сцені цензура, яку він іноді уміло обходив, міняючи лише назву п'єс або вдаючись до хитрощів. Про один такий випадок згадує Панас Саксаганський: "розглядаючи заборонений примірник, брат Іван звернув увагу на підпис: "за правителя дел Зюнзя". Знаєш, брате, цікаве прізвище чи не любить ця Зюнзя випити? Зроблю так: пославши до цензури п'єсу, надішлю йому 25 карбованців і напишу, що здається, забув наліпити марки і ласкаво прошу виправити мою помилку". Так і було зроблено. І через деякий час одержали дозвіл цензури на п'єси "Чумаки", "Понад Дніпром" і "Лиха іскра поле спалить і сама щезне". Тут же згадується, що зимовий сезон 1897 р. почали в Херсоні. Всі ці п'єси в Херсоні були поставлені. Отже, і в 1897 р. міг бути І. Карпенко-Карий у нашому місті.

Цікавий спогад-роздум про І.Карпенка-Карого написав наш земляк М.Чернявський "Чорноземна сила" /1919/, у якому він ділиться своїми враженнями від творчості, великого організаторського та артистичного таланту митця, йдеться тут про три зустрічі з драматургом. "Влітку, здається, року 1894, до Бахмута випадково, прямуючи кудись із Ростова, заїхала трупа П.К.Саксаганського. Була вона в дуже великому складі і при великих художніх силах". Від першої зустрічі в нього виник великий інтерес до славетного артиста і драматурга та його товаришів по праці. Він уважно стежив за діяльністю трупи, радів її успіхами.

"В 1903р. в Херсоні доля знов звела мене з Іваном Карповичем. Повесні цього року трупа П.К.Саксаганського робила вистави в міському Херсонському театрові. Всі три брати Тобілевичі, включаючи і М.Садовського, тепер працювали вкупі, але душею трупи, як скрізь і завжди, був Іван Карпенко-Карий". Далі повідомляється, що серед вистав була показана п'єса "Богдан Хмельницький" Старицького, а роль Богдана грав Садовський.

"Втрете й останнє, довелось мені бачитись із Карпенком-Карим також у Херсоні, приблизно в 1901р." Ці пам'ятні зустрічі залишили найтепліші враження і глибокий слід у житті Чернявського і він з любов'ю звертається до них у прикінцевих рядках спогадів, де співставляє життя і творчість письменника із кораблем життя людського, на борту якого написано ім'я письменника, а на щоглі його прапор, "Тричі зустрічався мені в морській безмежності важкий, його кріпкий корабель, що на йому написано було Іван Тобілевич. Віз він цінний, коштовний вантаж з України - її добірне зерно. Тричі милувались їм мої очі й тричі посилав я услід йому сердечні побажання. Не по шляху нам було плисти, але кожного разу він щось передавав на моє судно і відвозив з собою частку мого серця". Ці думки стали пророчими. М.Чернявський передбачив, що в майбутньому курсуватиме корабель з ім'ям славетного драматурга і артиста на борту. Такий теплохід курсує нині по Дніпрі у складі письменницької флотилії, приписаної до Херсонського річкового порту.

Перу Чернявського належать також і поезії "Старицькому," "Українські актори" з циклу "Люди й книги" /1896/, у яких йдеться про мистецьку вправність, досконалість і популярність справжніх і видатних артистів.

Особливе місце у творчості М.Чернявського посідає поезія "Три брати"/1900/ з посвятою Іванові, Миколі та Панасові Тобілевичам, у якій вони називаються чарівниками, орлами України, яким мати "дала крилята орлині" і "очі соколині".

Письменник подає короткі словесні портрети кожного із них, називає провідні ролі прославлених артистів і чарівників сцени,

Садовський славний! Ти між нами
Отой орел, і в слові цім
Чи пізнаєш себе з братами,
Ширококрилими орлами,
В мистецькім льоті чарівнім?

Тут же подаються характерні штрихи мистецької особистості І.Карпенка-Карого:

І ось брати твої з тобою:
Карпенко-Карий - чарівник.
Що вабить нас своєю грою,
Що і митців навча порою,
Веде їх в творчості тайник.

Після цього йде коротка і влучна характеристика третього брата: "А слава сцени - Саксаганський! Кого він з нас не чарував Чи то в комедії селянській, Чи то у драмі хуторянській-Яких він типів не вдавав?"

Згадавши провідні образи, створені митцями на сцені, він як підсумок, складає хвалу і славить мистецьку "трійцю" братів-чарівників. "Всі троє славні ви...і вами, ширококрилими орлами, Піднісся в нас мистецтва храм. Орли Вкраїни! Живіть на славу України, чаруючи її синів... Скрізь будуть славить трьох братів!"

Народнопоетичні образи, постійні епітети, влучні порівняння й співставлення фольклорного характеру скрашують цю поезію Чернявського.

У його статті "Чорноземна сила" і поезії "Три брати" тонко підмічені провідні риси вдачі та характеру видатних митців, відзначаються їх великі заслуги перед нашою драматургією і театром, йдеться про справжню любов письменника до них і особливо до І.Карпенка-Карого. Ця думка повторювалась і в листах до Коцюбинського і в усних оцінках, про що свідчить зокрема лист до Михайла Михайловича від 19.3.1903р., у якому М.Чернявський писав: "Карпенко-Карий /.../ дуже симпатичний і бадьорий душею і тілом".

Таким глибоко людяним, великим майстром слова і сцени, умілим організатором театральної справи постає перед нами І. Карпенко-Карий /Тобілевич/, його брати і весь театр корифеїв-гордість і слава нашого мистецтва.

Думаю, що цілком заслужено і справедливо було б, вшановуючи видатних письменників, назвати одну із вулиць нашого міста іменем І.Карпенка-Карого. ("Наддніпрянська правда", 1995, 28 вересня).

Юрій Яновський і Херсонщина

До письменників, чиє життя і творчість тісно поєднані і переплелись з нашим краєм - Херсонщиною - у старому і новому значенні цього слова можна віднести й ЮРІЯ ЯНОВСЬКОГО /1902-1954/, автора романів "Майстер корабля", "Чотири шаблі", "Вершники", "Мир", кіносценаріїв і п'єс "Гамбург", "Фата моргана", "Гоголь", "Дочка прокурора", "Павло Корчагін", "Завойовники", "Дума про Британку", "Син династії", "Молода воля", збірок оповідань та новел "Мамутові бивні", "Кров землі", "Короткі історії", "Земля батьків", "Київські оповідання", поетичної книги "Прекрасна УТ". Його творчість здобула світове визнання, особливо роман "Вершники"/1935/, який став "для нашої культури немов би патентом на одержання зрілості прози української" /П.Тичина/, а "в сім'ї європейських літератур Яновський-письменник першого плану... Цей твір-один з найпрекрасніших... Це зразок великої української прози", - писав Луї Арагон, який переклав роман на французьку мову.

Ю.І.Яновський народився на Херсонщині за старим адміністративним поділом у с.Майєровому /Маярова, як писав сам автор/, тепер Компаніївського району Кіровоградської області. Тут і пізніше в Єлисаветграді він жив, навчався, пробув двадцять років, до 1922 р. Враження дитячих і юнацьких літ від природи і ландшафту краю, любов до нього і степових людей пронесе він через усе своє недовге життя. Письменник не раз звертався до двох стихій-степу і моря у своїх замітках, статтях, нарисах, листах і художніх творах. /Напр. одним із перших його творів була поезія "Море"/.

Особливою любов'ю проймається він до степу, який виступає у багатьох творах, то як художній образ, то як мальовничий опис, то як місце, де

відбуваються події, де проходить життя героїв, то як радісна зустріч чи спогад. "І тісно мені в степу: треба було б хоч уяву залишити дома" ,- зізнається він. "І знову степ розлетівся на всі боки, розлігся, розкинувся, запахтів гірким полином, заблищав, як дзеркало, що вп'іймало сонячний промінь, - мушу признатися, люблю я степ". Йому уявляється його майбутнє і степових доріг: на поду просвердляться потужні артезіани, по степу побіжать ажурні щогли електропередач, а "степові дороги вкриють гудроном, підіймуться вище дерева, посаджені в кілька рядів обабіч, даватимуть врожай уздовж шляхів яблуні, груші, черешні, абрикоси. Якщо ж під степом буде знайдено копалини, степ трошки змінить своє обличчя, проте залишиться степом... І так само по степу блукатимуть компаніями червоноголові лелеки, пролетять у визначений час дикі гуси та журавлі, здійметься до стратосфери гордий, степовий орел".

Степ, і зокрема херсонський, проходить через багато його творів. У оповіданні "Роман Ма" у нього промайне: "І я літав туманами на херсонських степах, я курів пилом на безмежних дорогах".

У "Записних книжках /1927-1953/" зустрінемо такий цікавий запис: "3 липня 1932р. По дорозі до Херсона. Рівний і прекрасний херсонський степ. Людина, що народилася у степу, живе просто на землі, відчуває себе на ній, а над собою небо і - ніякої меблі. А люди в горах, в містах, в лісах-ніби народилися в квартирах і поміж ними і землею є меблі. Треба в розділі "Перекоп" дати розлогий степ, у степу любов до життя і відчуття осяжності круглої землі".

Подорожуючи по Україні, він не раз бував на Херсонщині, а коли випадково не потрапляв до неї, жалкував. Про це згадує в оповіданнях і нарисах "По Україні" /1945/, "Дорога на Запоріжжя"/1935/, "Червонарм"/1935/, "У степу" /1953/.

У листі від 21.X.35р. згадано про відвідини "Криворізьбуду, Нікопольбуду, В.Запоріжжя... Ось він - пейзаж квітучої індустріально-колгоспної України... Мені дуже хотілося доїхати до Перекопу, щоб на свої очі побачити славні місця. Не вдалося на цей раз... Ми проїздили Апостолове. Тут у жовтні 1920р. було розбито врангелівський корпус, який прорвав червоний фронт. Тут був початок перемоги, далі йшли - Каховський плацдарм, Турецький вал, Чонгарський міст. Прекрасний широкий степ..."

У новелі "Червонарм" висловлюється хвала молодому воїнові, який вмирав під Перекопом, загинув, і його єдиного з десяти тисяч знайшли через п'ятнадцять років у солоних водах Сиваша і переховали з почестями, як героя. Письменник пам'ятає Херсонщину, як місце, куди "щороку в минулому ходили наймати ся" на роботу. Згадаймо, що сюди на заробітки приходили й батьки О.Довженка, А.Малишка, мати О.Гончара...

З любов'ю називає він багато міст і сіл нашої області, у яких побував і вони знайшли відображення у його творах: Херсон, Каховку, Берислав, Генічеськ, Олешки, Голу Пристань, Асканію-Нову, Кардашии, Британи, Збур'ївку та ін., а також Перекоп, Джарилгацьку косу, острів Тендру, Кінбурнську косу та інші місця.

Ось враження від побаченого у повоєнний час у відомому заповіднику /1945,серпень/: "До Асканії-Нова під'їхали ми в гарячий степовий полудень. По дорозі котилася курява, іноді збираючись у цілі смерчі. Попереду лежали озера, які зникали, тільки-но ми під'їздили до них. Вигорілий на сонці степ", на кожному кроці письменник бачить страшні сліди війни і продовжує: "Центр заповідника складається з безлічі зруйнованих будівель і кількох незруйнованих, двох відгороджених парків, кількох занедбаних вольєрів, де нудьгують рештки звірів, недостріляних гітлерівцями: страуси, антилопи, зебри. Навколо житла стелиться гладенький, як дошка, неораний цілинний степ - тисяч двадцять гектарів. Багато можна написати про цей заповідник, але залишу це до моїх наступних відвідин Асканії-Нова". Або "Але ось і море. Через Берислав, Каховку грейдером,

накоченим, як асфальт, таврійський старовинний степ, прямим, як струна, шляхом, обсадженим густо абрикосовими деревами та "лохом" /дикими маслинами/ - прямо до Геніческа, до Азовського моря". Перебуваючи у далекій евакуації під час війни і співставляючи природу тих країв із рідними, він проймається ностальгією: "По дорозі /Стерлітамак-Белорецьк - П.П./ - чого не робить нудьга за Україною, яка в місті не така, - пейзаж нагадує окремі місцевості домівки - то шматок Харківщини, то раптом десь Херсонщина, то гори, як на Підкарпатті... Тільки села абсолютно не наші..."

Широка географія місць, відображених у новелістичному романі "Вершники". Поряд із подіями, які відбуваються на Київщині, Полтавщині, в Одесі, Донбасі, тут значне місце посідають міста, села Херсонщини. Так, наприклад, новела "Дитинство", починається описом перекопської рівнини, що "за Дніпром, на південь від Каховки". Згадується Джарилгацька затока, "Перекоп на вузькому суходолі, що завжди правив за ворота до Криму". У цьому степу - п'ять годин ходи до Перекопу народився Данило Чабан (прототипом якого в дитинстві був наш земляк-драматург М.Куліш/. Тут детально описуються традиції, побут, звичаї, обряди степовиків. "На рівному таврійському степу проходило його життя, обсяжність і простір землі запалив свідомість" його дитинства. О.Гончар захоплювався вдалими і свіжими образами "Вершників", зокрема такими як "блакитні вежі", "червона зоря - Альдебаран" і все сузір'я – журавлиний ключ вічності".

"Прадід Данило пив чарку, сонце заходило, не поспішаючи, морем пливла навантажена шхуна і тримала курс на захід – повз Джарилгацьку косу, острів Тендру, Кінбурнську косу й Очаків, пливучи на Збур'ївку , Голу Пристань, Кардашин чи Олешки а, може, й у самий Херсон, Британи, Каховку".

Мова його давно стала неперевершеним взірцем. Це про неї тепло писали, що у нього фраза-панорама, фраза-картина.(Л.Новиченко, О.Гончар).

Пригадаймо, як своєрідно починається новела "Батальйон Шведа" розповіддю про наше місто: "Херсон - місто греків-вигнанців, чиновництва, рибалок; цвіте липа могутньо й задушливо над розпеченим каменем вулиць, сонце гріє по-південному, по-липневому, по-новому - в цей палючий дев'ятсот дев'ятнадцятий рік. Цвіте липа й пахне неймовірно, тече вулицями повною водою, марширує олешківський партизанський загін", яким командує сам "товариш Швед, олешківський морячок"... " Херсон стоїть під липневою спекою дев'ятнадцятого року", "Херсон стоїть, як півострів у ворожому морі". Тут же проходить церемоніальним маршем босоногий "херсонський гарнізон на чолі з товаришем Шведом". Далі згадуються події, пов'язані з підготовкою нічної операції, для якої зібрали "усі каюки й шаланди, які привозили овочі з Олешок, Кардашина, ба й Голої Пристані", нічний бій і повернення переможців до Херсона.

У новелі "Шлях армій" говориться про "червоні Канни" - Каховку, знову про перекопську рівнину, "неосяжні володіння Фальцфейна". Данило їде на коні землею свого дитинства, згадує прадіда Данила, "відзвуки волі трудящого роду". Його невтомна спостережливість, проникливий погляд сягають у минуле й прийдешнє, бо це майбутній письменник. "Він подумав, як він писатиме про це. У нього безліч мислей, про які треба розповісти людям. В його особі рід турбаїв дістане слово на землі". Він напише історію свого роду, як він ішов довгим шляхом столітнім і прийшов у революцію. "Перекопська рівнина, таврійський степ були полем бою перед Кримом", тут же йдеться про штурм перекопського валу, переправу через Сиваш, бої на Литовському півострові і розгром ворожої армії під керівництвом Фрунзе.

Цікавий і такий факт: Ю.Яновський у 1933 році п'ять тижнів плавав на учбовому вітрильнику "Товариш" і виніс із подорожі багато незабутніх вражень. Окремої розмови заслуговує дружба Ю.Яновського з нашим земляком,

драматургом М.Кулішем, оцінка творів, підтримка, допомога один одного на творчому шляху.

Мало хто із письменників приділив таку велику увагу Херсонщині, нашому краєві і змалював їх з такою любов'ю і майстерністю.

Як бачимо, залюблений у наш край Ю.Яновський правдиво і точно відтворив окремі історичні події, бої, як і будні, побут, звичаї, легенди, обряди наших земляків. Він прославив людей, які на землі Херсонщини творили своє минуле, сучасне й майбутнє. Його по праву можна вважати нашим великим земляком.

Він геній був" (В.Сосюра)"

/До 100-річчя з дня народження М.Г.Куліша/

У грудні 1992 року минуло 100 років з дня народження Миколи Гурійовича - /"нашого Гуровича" - як його любовно називали друзі/ Куліша-Письменника, Людини, Громадянина, до чийого імені ще за життя цілком заслужено додавали такі високі слова як талановитий, геніальний – Лесь Курбас, Остап Вишня, Ю.Яновський, О.Копиленко, В.Сосюра та інші відомі діячі літератури і мистецтва, "одного з найвидатніших творців не тільки української, радянської, але й світової літератури" /М.Бажан/.

Він був основоположником пожовтневої української драматургії. За десять років творчого життя створив понад десяток п'єс, які становлять повносилий і великий ТЕАТР КУЛШІА, що посів помітне місце у світовому театральному житті.

Митець і Людина великої скромності і неймовірної працьовитості, людяності і незвичайної трагічної долі, письменник, який сягнув надзвичайної популярності і незаслуженої кривди і паплюження за життя, незаслуженого, несправедливого суду, ув'язнення і розстрілу, довгого забуття і виключення з літературного процесу, повернення у безсмертя після багатьох десятиліть, чия творчість лише сьогодні доходить до читача ще не в повному обсязі, який заслужив глибокої шани й поваги, - таким був і є наш славетний земляк, видатний драматург.

Творчість письменника ще за його життя сприймалась по-різному: одні хвалили і захоплювались нею, інші не сприймали, деякі замовчували або убивчо критикували і заперечували, але не викликала вона ні в кого байдужого, стороннього до неї ставлення, не залишала нікого безучасним до створеного письменником. А це було чи не найкращою ознакою справжньої обдарованості, таланту і новаторства драматурга.

М.Куліш прожив коротке, нелегке, трудне і змістовне життя. Народився він 6 грудня /ст.ст./ 1892 р. в с.Чаплинка у родині селянина-наймита. Наймитувати довелося у дитинстві і йому. З 8-ми років він навчався у народній школі. І 1905 р. після її закінчення інтелігенція с.Чаплинки зібрала до 100 карбованців для подальшого навчання обдарованого юнака. Він поступив у міське училище в Олешках. Зібраних грошей вистачило не на довго, настали тяжкі дні, згодом його прийняли до богадільні. Наполегливий, гордий, непокірний, але щирий, чесний і правдивий він іноді вступав у конфлікт з начальством, його вважали політично неблагонадійним, не раз виключали з училища. При підтримці молодих учителів йому вдалося поступити у чоловічу гімназію, однак вона у 1913 році була закрита. Щоб скласти екзамен екстерном, він у 1913 р. їде на Кавказ. Мріяв поступити в університет, але в 1914 р. його мобілізували до армії, направили в Одеську школу прапорщиків, прискорений курс якої він закінчив у лютому 1915 р. і був направлений у чині прапорщика на службу до Смоленська, а звідти через деякий час на фронт.

"1915-1917 рр. Пробув на передових позиціях, був поранений і контужений", - писав він. У березні 1917 р. перейшов він у революційний табір, працював у полковому комітеті, членом культурно-освітньої комісії ради депутатів Особливої Армії. З 1918 р. працює в Олешках головою міськвиконкому, у липні був

заарештований, а після звільнення з тюрми був членом Олешківської міської управи, членом Дніпровського повітвиконкому і завнаросвітою, формував Дніпровський полк, брав участь у боях з денікінцями, формував повстанські революційні загони.

У 1920-21 рр. був начальником штабу групи військ Херсонського напряму, воєнруком, редагував газету, завідував політпросвітою Дніпровської наросвіти, завідував наросвітою. Після цього працював завідуючим губернським відділом соцвиху в Одесі, інспектором соцвиху в Харкові, упорядкував "Букварик і читанку" для учнів.

Як бачимо, школа, освіта, культура, література були у центрі уваги і діяльності М.Куліша.

Велика школа життя, війни, революції, повоєнного мирного, але такого складного бурхливого часу не давали йому спокою. Він хотів розповісти, поділитися з людьми побаченим, пережитим, роздумами про все це. Творчий шлях його розпочався нарисами і п'єсою "97", хоч він мав намір написати оповідання і навіть роман. "Придивляюсь до життя скрізь, де тільки буваю. Контрасти, мішанина, крик, конфлікти і регіт, сльози, азіатчина, паростки нової культури", – ділився враженнями від побаченого майбутній письменник.

У 1924р. написана драма "97" - перша могутня п'єса з селянського життя", яка гриміла на всю Україну, за свідченням сучасників. У ній реалістично змальовані події, які сталися в слобідці Рибалчанській на Херсонщині. Письменник уважно і наполегливо працював над нею, вносив окремі зміни, поправки, переробляв деякі місця. Відшуковував найкращу назву. "Голод", "Незаможники", „Десь на селі", "Гибель одного комнезаму", "Мусій Кopистка", - такі були робочі назви, але всі вони не задовольняли автора, найбільше сподобалась йому назва "97". "Не "Мусій Кopистка", - писав він І.Дніпровському, а "Дев'яносто сім". Чому? Чим це зумовлено? Так краще і простіше буде, - пояснював драматург. Звичайна, коротенька історія за те, як погибли з голоду на селі, десь далеко від революційних штабів, дев'яносто сім незаможників.. А бились вони на межах революції".

П'єса пройшла з великим успіхом у багатьох містах і селах, на професійних і аматорських сценах /19 травня 1925 р. йшла і в Херсонському театрі, ставила її трупа робітничо-селянського театру губполітосвіти для робітників і студентів/.

Великою удачею п'єси був головний герой Мусій Кopистка, якого письменник "не списав і не змалював, а створив, зібрав розплесканого в сотнях і засвідченого в тисячах незаможників", - зізнавався автор. Більшість персонажів п'єси яскраво і вдало індивідуалізовані. Варта уваги й мова твору.

У 1925 р. М.Куліш написав п'єсу "Комуна в степах". "Знаю добре, що "Комуна" потрібна для літератури своїм матеріалом. Без брехні і фальші даю-от що головне".

Він хотів перейти від драматургії до прози. Мав намір написати роман. "Не погоджуюсь..., що моя доля – драма. Не задовольняє вона мене як письменника. Сушить ... і не здамся я на вільну вакансію. Я як степова птаха співатиму, твердо знаю, що ніхто мені на дорозі не стане і я нікому дороги не заступлю. Роман мене тягне". Вже була знайдена і робоча назва "Леміш", складений план, написані і читались окремі уривки, але звершити задум не судилось. Можна лише пошкодувати, що велике епічне полотно не з'явилось з-під пера М.Куліша.

І він знову повертається до драматургії і пише в 1934 р. ще одну п'єсу "Прощай, село", у якій йдеться про колективізацію, настрої, мрії, сподівання, сумніви селян, конфлікти, класову боротьбу того часу.

Трилогією "97", "Комуна в степах", "Прощай, село" письменник вичерпав для себе тему про українське село 1919–1930-х років.

Пробував свої сили М.Куліш і в жанрі комедії, серед яких: "Отак загинув Гуска"/1925/, де викриваються "типи міщан хворих, дурних, заляканих революцією...", огидний, трухлявий міщанський табір, "Хулій Хурина" /1926/, спрямована проти пройдисвітів /"ревізорів"/ і обмежених тупих бюрократів представників місцевої влади, громадських організацій та установ, "Мина Мазайло" /1928/, присвячена темі українізації, що проводилася тоді.

Його перу належать також драми "Народний Малахій (1927), "Зона" /1926/ у переробленому варіанті має назву "Закут" /1929/, "Патетична соната" /1931/, „Маклена Граса" (1932), „Вічний бунт" (1932).

М.Куліш виступав і з публіцистичними статтями, нарисами та іншими творами/ "По весям й селам", "Критика чи прокурорський допит? /." Написав ще п'єсу "Такі", конфісковану при арешті 8 грудня 1934 р. і не віднайдену досі, кіносценарій "Парижком".

Письменник був у розквіті творчих сил. виношував багато планів і задумів, яким не судилося здійснитися, бо життя і творчість його трагічно обірвались. 28 березня 1935 р. він був безпідставно засуджений на 10 років таборів виїзною сесією колегії Верховного суду СРСР, знаходився в одиночній камері на Соловках, але й це як виявилось суддям було недостатнім і трійка при УНКВС по Ленінградській області переглянула справу 9 жовтня 1937 р. і засудила до розстрілу. Як свідчить довідка з КДБ УРСР, вирок виконаний 3 листопада 1937 р., а реабілітований був посмертно лише 4 серпня 1956 р.

Все, що встиг зробити Куліш, то був, як підкреслював Ю.Смолич, "лише початок, тільки перший несміливий ще приступ, тільки заспів і проба сил - все і в творчому і в громадському житті Гуровича було ще попереду. Творчої та громадської енергії було в ньому закладено ген на багато-багато десятиліть, і розвивався його талант не повільно, не спроквола, а бурхливо-крещендо! – як ні в кого з його сучасників".

Драматургія М.Куліша новаторська, філософська, глибоко психологічна і полемічна за своїм змістом, характером і майстерністю відображення життя. Він вдало запровадив у драму лірику, епос і музику, давши їм право громадянства в літературі, дав нам яскраві зразки соціальної, психологічної, філософської драми, гротескної комедії, сатиричної та іронічної трагедії, ліричної і музичної драми, як доводять і переконують відомі дослідники його творчості, зокрема Н.Кузякіна, Л.Танюк, М.Острик, Д.Вакуленко.

Однак його драматургія чекає ще нового уважного прочитання, свіжого дослідження, глибокої думки про неї, бо вона не така вже й проста, як може здатися на перший погляд, у неї спостерігаємо прихований підтекст, тонку іронію і навіть їдкий сарказм. Вимагає вона більшої уваги і з боку режисерів-постановників як і вдумливих акторів-виконавців та новаторських театрів. Окремі п'єси з успіхом були поставлені в останні роки багатьма театрами, зокрема Київським академічним ім. І.Франка („Мина Мазайло", „Патетична соната", режисер С.Данченко, Львівським, Харківським, Херсонським та іншими).

Сьогодні ми маємо найповніше видання його творів /Твори в двох томах, - К., Дніпро, 1990/, упорядковане Л.Танюком. Зроблено дещо по відзначенню і вшануванню пам'яті: присвоєно ім'я письменника Херсонському музично-драматичному театрові, одній із вулиць Херсона, відкрито пам'ятники у Чаплинці та Цюрупинську, музей у Чаплинці. Але цього замало. Широко відзначалося на Херсонщині 100-ліття з дня народження драматурга. 6-9 жовтня 1992р. в Херсоні проходив театральний фестиваль за п'єсами М.Куліша, у якому взяли участь крім Херсонського музично-драматичного театру імені М.Куліша, Харківський академічний український драматичний театр імені Т.Г.Шевченка, який показав комедію "Мина Мазайло" і Львівський академічний драматичний театр імені

М.Заньковецької, у репертуарі якого була драма /трагічне/ "Народний Малахій". Проведена науково-теоретична конференція, у якій взяли участь відомі дослідники творчості М.Куліша - Н.Кузякіна /Санкт-Петербург/, Л.Залеська-Онишкевич /США/, Л.Танюк /Київ/, викладачі багатьох вузів України, видані тези виступів, були організовані художні, книжкові виставки, перегляд документальних і художніх фільмів, відвідання місць, пов'язаних з життям і діяльністю М.Г.Куліша.

Він геній був... І от не стало
Орла духовних тих висот...
Пішов у небуття, як дим,

- писав В.Сосюра.

Не хочеться погодитись і вірити лише одному рядкові поетових слів - "пішов у небуття, як дим", думаємо, що він залишиться з нами, з народом, з якого вийшов і якому був відданий до останніх днів свого життя, якому віддав вогонь душі й щедре серце, великий талант і якому залишив безсмертну творчість, бо, як сказав інший відомий поет: "ВІН Є. ВІН З НАМИ, З НАРОДОМ... ВІН ЙОМУ НАЛЕЖАВ І НАЛЕЖИТЬ. ЖИВИМ СЛОВОМ СВОЇМ. ТВОРЧИМ ДУХОМ СВОЇМ". Отже, читаймо, вдумуймось і відкриваймо великого художника, митця, нашого геніального драматурга і земляка.

Микола Федорович Чернявський

Все чим душа переболіла,
Усе, що в серці накипіло,
Всю душу змучену мою
В свої пісні я увіллю.
Я їх отрутою гіркою
І злою жовчю напою,
І спів мій тугою, журбою,
Співучим сумом опов'ю.
Я воскрешу в нім кращі мрії
І заповіти пом'яну,
Збуджу занедбані надії,
Недбальство й зраду проклену.
І пронесеться перед світом
Він метеором-огнецвітом.
Повстане стогоном вночі,
Братів до гурту зовучи,

- писав у 1899 році поет у вірші "Мій спів" ці рядки, які можуть бути його своєрідним кредо.

М.Ф.Чернявський - сучасник І.Франка, М.Коцюбинського, Б.Грінченка, Лесі Українки, яких він пережив. Його життя трагічно обірвалось безпідставним арештом і несправедливим вироком (розстріляний 19 січня 1938р. як свідчать поновлені дані), він був надовго виключений із літературного процесу, а потім повністю реабілітований. Свідок Лютневої революції, жовтневого перевороту, створення УНР, наступних важливих і трагічних подій, він брав участь не тільки в дожовтневому, а й у складному літературному житті 20-30 років.

Літературна діяльність М.Чернявського розмаїта і тривала майже півстоліття. При більш сприятливих умовах він міг би створити далеко більше, але й те, що встиг звершити, дає цілковиту підставу сказати, що він був неабияким майстром літератури кінця XIX і початку XX століття.

Оцінюючи третю поетичну збірку письменника "Зорі" /1903/, І.Франко писав: "Щодо форми поезії д.Чернявського скажу, що вона загалом старанна, хоч декуди шаблонова /багато дієслівних або загалом незвучних римів/, декуди многослівність і брак прецизії вислову. Малих настроєвих малюнків викінчених і щодо форми і щодо композиції, в книжці д.Чернявського не мало. Так майже кожний його віршик сам для себе робить приємне, вповні симпатичне враження. Може вже така вдача їх, що зібрані разом вони тратять значну часть своєї сили; не вважаючи на різнорідність форми, але може в значній мірі задля її гладкості вони роблять враження деякої монотонності".

М.Коцюбинський, рецензуючи альманах "Дубове листя", називав кращі твори, вміщені в ньому, і серед них відзначав: "Очень хороши так же стихотворения

М.Чернявского, несомненно одного из даровитейших современных украинских поэтов."

Пізніше /у 1924 р./ П.Тичина дав високу оцінку віршам Чернявського, надісланим до журналу: "Ваші поезії всі прочитав по кілька раз. Майже всі подобаються... Особливо ж подобалися мені "Дими нагірні". У них велика щирість і згущеність пройденого..."

М.Рильський підкреслював, що Чернявський "був справжній лірик із своїм голосом, що іноді – в таких поезіях, як "Глибокий плуг пройшов полями", "Степ" (усім відомий завдяки прекрасній музиці Якова Степового), "Ратай", "Пан та ратай", "Наші села", підносився до високого рівня того, що ми зовемо справжньою поезією і що надовго переживає авторів"...

Такі думки відомих письменників справді свідчать, що перед нами оригінальний поет. Він видав поетичні збірки "Пісні кохання" /1895/, "Донецькі сонети" /1898/, "Зорі /1903/, "Молодість" /1920, три книги/. У підготовленому за участю автора 10-ти томному виданні його творів 5 томів займає поезія. Він був також талановитим прозаїком (написав близько 80 оповідань, 6 повістей, зокрема "Весняна повідь"/1905/, "Варвари"/1908/, "Блискавиці"/1906-1924/ та ін., вправним перекладачем, здійснив поетичний переспів "Слова про похід Ігоря" /1894/, багато поезій російських та інших зарубіжних авторів), оригінальним літературознавцем та нарисовцем, автором цікавих статей та спогадів про І.Франка /"І.Франко як поет"/, М.Коцюбинського /"Червона лілея"/, Т.Шевченка, П.Куліша, Б.Грінченка, І.Карпенка-Карого та ін. письменників.

М.Чернявський взяв найактивнішу участь у підготовці та виданнях альманахів "Дубове листя" /1903/ разом з М.Коцюбинським та Б.Грінченком. „З потоку життя" /1905/ разом з М.Коцюбинським, уклав і видав у Херсоні в 1905 році альманах із віршів молодих поетів "Перша ластівка".

Вимогливий і скромний трудівник літератури він висловив цікаві думки про свою творчість у листі до редактора альманаха "Українська муза", вперше опубліковані у ж. "Червоний шлях" у 1925 р., де зізнавався : "Щодо літературної школи, то я еклектик. Я не вважав себе прихильником якої-небудь однієї /Підкр. моє - П.П./ з відомих мені літературних шкіл, або виключно одного напрямку й ніколи не зв'язував себе якими-небудь літературними доктринами або традиціями. На мою думку, кожна тема вимагає від письменника окремої відповідної собі форми, й тільки тоді, коли автор зможе дати їй таку форму, він одночасно з тим дає справжній літературний артистичний твір. Передовзятість губить - я сказав би що ні на єсть тонший аромат поезії. Вона-мати шаблону, а відомо, що шаблон - кат поезії.

Мій поетичний символ віри-свобода у виборі тем і безпосередність у вислові того, чим повна душа, що просить вилитись у слово. Тому-то, коли я, дивлячись на свої писання не як автор, а як сторонній досліджувач, я помічаю на них /маю на увазі й твори невидруковані/ сліди напрямків: романтичного поруч з реалістичним, модернізму й поруч пленеризму, а далі імпресіонізму й символізму. І всі ці напрямки мені однаково любі й дорогі, й я користуюся їми всіма, але ні одному з них не можу віддатися цілком. Бо це значило б свідомо обмежити себе".

Письменник став співцем степу й моря, він вперше в нашій літературі розповів про гірке життя тогочасних шахтарів, змалював природу донецького краю, ввів у літературу робітничу тему, дав правдиві картини із життя селян-степовиків, представників духовенства та різночинної інтелігенції, чиє життя добре знав і глибоко переживав, дав повноцінні зразки інтимної та пейзажної лірики, змалював події революції 1905 року, виступив із засудженням війни, звертався до історичної тематики.

М.Чернявський був поетом-новатором в галузі поетики, засвоїв її певні здобутки. Кращі поезії його тісно пов'язані з фольклором, його образністю, вони музикальні, пісенні. Його поезія відзначається легким стилем, барвистістю, метафоричністю, простотою вислову, доступністю і точністю думки.

М.Чернявський багато років працював на педагогічній роботі, зокрема 12 років після закінчення Катеринославської семінарії учителем музики і співу Бахмутської бурси. З 1901 до 1903 року статистиком Чернігівського земства, де близько зійшовся з М.Коцюбинським і Б.Грінченком, а потім до встановлення радянської влади у Херсонському губернському земстві, а з 1917 року довгий час знову на педагогічній роботі в різних навчальних закладах Херсона (в учительській семінарії, комерційному училищі, кооперативному та с/г технікумах, соціально-економічній профшколі, інституті народної освіти-ІНО - так називався тоді Херсонський пединститут, а нині педагогічний університет).

Чернявський вів значну громадську роботу, очолював з 1917 по 1922 р. Херсонську Просвіту, яка зробила чимало корисних справ.

Цікавою сторінкою у житті і творчості письменника був період Лютневої /1917 р./ революції та УНР. Чернявський вірив у відродження України, у новий етап її розвитку і багато сприяв цьому. У березні 1917 р. він бере участь у зборах херсонських українців, на яких було ухвалено заснувати товариство "Українська хата", що мало бути "осередком національного, політичного, культурно-просвітнього життя на Херсонщині". Він увійшов до комісії, котра мала виробити проект статуту товариства, надрукував відозву до українців і прихильників українського руху з закликом прийти на організаційне засідання, яке призначалось на 25 березня. На зборах виступив з промовою, у якій "зазначив, як тяжко жилось українському письменникові і кожному свідомому українцеві в тільки що минуле лихоліття, коли була заборонена преса, коли за знайдене у когось українське євангеліє замикали у в'язницю. Бути українським письменником і просто свідомим українцем являлось самопожертвованням! Але той час минув і його не буде". Він створив гурток по вивченню мови і історії України, на заняття якого запрошувались відомі письменники і вчені не лише з Наддніпрянської, а й із Західної України. Товариство "Українська хата" заснувало газету "Вісник т-ва" "Українська хата", перший номер якого вийшов 12 квітня 1917 р, "Гурток українців ухвалив звернутися з проханням до редакції "Херсонских новостей" і органа повітового земства "Известия Херсонского уездного земства", щоб завести в них український відділ. Редагування статей для "Известий..." прийняв на себе український письменник Чернявський". Товариство видало окремою книжкою "Українські революційні пісні" /3 тис. примірн./, статут т-ва / 2тис, примірн./.

На сторінках "Вісника т-ва "Українська хата" були опубліковані статті "Чого плакали люде?" /№ 3, від 23 квітня/, "Рідна школа"/ № 5, від 7 травня/, "Україна, автономія, федерація" /№ 7, від 28 травня/ та ін., окремі поезії, зокрема "Грім на Стоході" /№ 1 від 12 квітня/ М.Чернявського.

У статті "Чого плакали люде?", розповідаючи про маніфестацію в Херсоні, М.Чернявський писав: "Плакали з радости, що побачили очі їх, як воскресає Україна, плакали з жалю, що зжили вони свій вік у неволі і рабстві і що мало їм осталось жити на білому світі, коли зійшло сонце волі.

- Ах, хто може сказати, чого вони плакали. Я там не плакав. Я плакав раніш, ще дома, коли семья моя виходила на маніфістацію, коли цілуючи рідну, мовив: - Благослови мамо!

Благослови йти вкупі з народом, жити одним з ним життям, прийняти в серце всі його радощі й муки, які дасть будущина.

А на маніфістації я не плакав, а стояв і казав в думці:

- Батьку Богдане, батьку Тарасе!

Чи чуєте ви, чи бачите, що твориться зараз на Вкраїні?

- Друзі любі й товариші, Грінченку Борисе, Коцюбинський Михайле!

Який жаль, яка туга, що не дожили ви до оцих великих днів, про які ми втрьох марили на берегах Десни і які я вітаю сам на березі Дніпра!

Гуділи дзвони, навертались сльози...

А там промови і привітання. А там поклики тисячами вуст:

- Нехай живе вільна Україна!

І плакали люде в далекому й тихому Херсоні, над Дніпром-Славутою, що розлився широко-широко й несе в море останні невольничі води з вільної України. Плакали з жалю і радости". /"Вісник т-ва" Українська хата" від 23 квітня 1917 року, число 3/.

Письменника тричі заарештовували: в 1929 р. за приналежність до СВУ, в 1933 - за так звану "контрреволюційну" діяльність і востаннє 14.Х. 1937 - як близького друга С.Єфремова і учасника СВУ.

Творчість письменника багатогранна і своїми кращими творами сягає високого рівня, варта пильнішої уваги, ніж це було досі з боку дослідників історії літератури та читачів. Його не балували й видавці, а оцінки, які давались творчості М.Чернявського, не завжди були вивірені і справедливі. Не побачили ми й нового перевидання його кращих творів ні до 125, ні до 130-ліття, випав він із масової хрестоматії української літератури та критики XX століття "Українське слово" в 4-х книгах.

Настав час по-новому перечитати його твори, відкрити незаслужено призабутого письменника, відомого раніше майстра поезії і прози, який "мало чим поступався М.М.Коцюбинському," - як писав Валерій Шевчук. Його життя тісно пов'язане з Херсоном, де він прожив півтворчого віку.

Поетизація рідного краю в ліриці Яра Славутича та Євгена Маланюка

Образ південного степового краю чарівної Херсонщини посідає вагоме місце у творчості письменників діаспори – наших земляків – Яра Славутича і Євгена Маланюка. Яр Славутич (справжнє прізвище Григорій Жученко) народився 11 січня 1918 року, перші 25 років жив на Україні, а останні понад 50 – в еміграції в Німеччині, США, Канаді і тільки після 1990року відвідав знову Україну, був прийнятий до Спілки письменників України. Автор поетичних книг „Співає колос" (1945), „Гомін віків" (1946), „Правдоносці" (1948), „Оаза" (1950). У наступні роки виходять ще п'ять поетичних книг, а також переклади, наукові праці. Його твори в останні роки не раз виходили на Україні. Вийшло і своєрідне вибране у двох томах (-К.: Дніпро, 1994) і в п'яти (-К.: Едмонтон, 1998).

Неодноразово поет і в еміграції звертався до улюбленого образу України, її минулого й сучасного, Херсонщини, де він жив і побував неодноразово пізніше, відвідував він і Херсон, зокрема в останні роки, мав зустрічі з громадськістю, письменниками, студентами ХДУ, де були проведені конференції присвячені його творчості, опубліковані тези і статті.

У його поезіях часто згадуються рідні міста, села, річки, де проходило його дитинство, юність, зрілі роки та пам'ятні місця нашого краю, в які закоханий він і які залишилися йому дорогими і рідними.

Починаючи з першої друкованої поезії „Коню мій буланий" (1938), він не раз зізнається у синівській любові до херсонських розлогих степів південного краю, його чарівної природи, своєрідних пейзажів, до рідного Дніпра-Славути, де були такі рядки: „Рідний Придніпровський край. Небесами чистий, Землями плодистий, Квітами барвистий, Наш херсонський край!" (Т. І., К.:1994, - С.16), як і в поезії „Під синім небом, над ясним колоссям..." „Серед степів, де грала ковила, Де щастя й горе водночас велося, Моя херсонська юність розцвіла". (Там же, - С.15). Або:

„Моє серце в херсонських степах, У притаєних скитських могилах. Я в душі чебрецями пропах, Випасаючи коней по схилах (Там же, Т.І., - С.26)

У поезії „Елегія" (1941 – 1943), написаній у роки війни звучать сумні ноти, роздуми над подальшою власною долею і якщо він „впаде, поранений смертельно, Передихаючи зведеться на руки І пригадає південь України", „Світ у рідних барвах, Зелений, синій, жовтий, пурпуровий, Що розстелився в полі килимами, Що – як веселка – на небеса устав", „...степові могили. Сади вишневі, села біловиді, Могутній плин широкого Славути, Найкращі в світі затишні гаї" (-С. 29). Подібний мотив проймає і його поезію без назви – своєрідний заповіт „Як помру, не подолавши втому, Схороніть, де смерть не обмине, Бо на тло сплюндрованого дому Не допустять недруги мене" (1945, -С.178) і далі: „ Поховайте на довічний спокій, Там, де хвиля жита – як гора, У моїй Херсонщині широкій, Де вітає близина Дніпра, Десь під синім листям тополиним, Край Славути, над красою нив, Для якого я назвався сином І якому віддано служив". Йому не зможуть замінити і заступити красу рідного краю „ні гожий Майн, ні Райнові щедроти, Ні косогорів пишнобарвна гра. Не нагадають степові щедроти І не заступлять рідного Дніпра", де його „херсонська юність, як снага весіння, Палахкотіла на моїх шляхах".

У циклі „Херсонські сонети" особливо у сонеті „Степи Херсонщини" (1943), написаному у брянських лісах, поет зізнається у любові до них і дає клятву вірності їм: „Степи Херсонщини, степи родимі, Соломоверхі клуні на току, Розлогі верби в ранішньому димі, – Вас не забуду на своїм віку! Тримаю в серці голубий ставок, Верхи тополь і вітрякові крила, Де розгубив дитинство між квіток, - А рідну землю, що мене зростила, На боротьбу за життєдайні дні, Я над усе люблю на чужині!" (-С.30). Він хотів би „так упитись, царини красою Біля хлюпкого в балці джерела, Щоб вік Херсонщина в душі цвіла" („Липнева ніч". Поблизу Інгульця, 1943, - С.36).

Захоплено й ніжно звучить риторичне запитання у поезії „Апокаліптичне" (1987, - С.647): „Де ж моя осончена Золота Херсонщина?" у переліку інших областей і міст („Де ж бо й ти, Полтавщино, Предківська прославщино", „Королівська Львівщино", „Де ж бо й ти, Донеччина, Ще не споловечена", Хрещатик, Київ, Харків, Січеслав). Неодноразово згадується і обігрується наше місто Херсон, Херсонщина, херсонський степ і т.д., серед інших міст або у спогадах і роздумах, пов'язаних з певними подіями, пригодами, порівняннями, перебуванням автора або ліричного героя у них в певний час не тільки в поезіях, а й у поемі „Моя доба" (1957 – 1978), пісня перша якої, як і вся поема, написана октавами і починається такими рядками:

Степи, степи... Херсонська стороно,
Мого дитинства океан бурхливий,
Чи зможу на поеми полотно
Перенести твої безмежі ниви,
Твоє повітря – як міцне вино –
Твої раптові громовисті зливи?
Ласкава Музо, труд благослови –
Не дай згубити в леті голови! (Т.2, - С.60)

Поема значна за розміром і складається із 12 пісень, 625 строф – октав та епілогу. Тут часто згадуються рідні місця, матір яка „вчила... любить Землі дідівської снажливу суть", „Мамо, я без тебе не знав би світу і не бачив неба", (Т.2. - С.204), школа, давній Жученків хутір, сестри, рідні й дорогі люди... Варто тут ще принагідно згадати хоча б дві октави

Прощайте вишні, яблуні рясні,
Терпка шипшино, груші, чорносливи!
Таких у світі не знайти мені,
Таких не відав навіть рай щасливий,

Бо тільки в тій херсонській стороні,
Яку гартують спеки, бурі, зливи,
Ростуть медові, золоті плоди,
Найсоковитіші – хоч без води! (С.- 206)
Прощай, херсонське безбережне небо,
І ви, пахучі, степові вітри,
Високе сонце над безмежним степом
І ти, виткий Інгульче край гори,
І ти, Славуто ! Я б не був без тебе
Твоїм співцем за всякої пори,
Якби історії народний подих
Не відбивався у твоїх же водах. (Т.2,-С.212)

Ніжні ліричні епітети, влучні порівняння та інші художні деталі та образні засоби розкривають високу майстерність поетичних рядків, думок та оцінок і велику незрадливу любов Яра Славутича до України, Херсонщини, рідного краю, з яким він нерозлучно був і прожив усе своє життя. Цілком заслужено за свою літературну і громадську діяльність письменник не раз був удостоєний ряду нагород, відзнак та іменних премій зарубіжних та незалежної України.

Дещо скромніше, але з почуттям великої любові й болю неодноразово згадує свою Україну, свою малу Батьківщину - Херсонщину, називаючи її степовою Елладою, земною мадонною Євген Маланюк (1897–1966) – цей „кривавих шляхів апостол", „залізних імператор строф", який „вийшовши з глухого степу, з зітхань страждальної землі, вирізблював німий життєпис на дикім камені землі" („Біографія").

Перебуваючи в еміграції, відірваний від рідної Вітчизни він з болем відзначав: „Так. Без тебе повільна, нестямна загибель, Батьківщино моя, Батьківщина німа" („Лист"). І запитував: „Де ж знайти від тебе кращу серцем, повним тобі вщерть". Розлука з рідними, рідною землею, Вітчизною, змушене вигнання й поневіряння на чужині викликають у нього ностальгію, розпач і навіть безнадію і безвихідь. Про це не раз він пише і передає сумні настрої емігранта на чужині: „Чужі: земля, і небо тут, і люди, і місяця золотосрібний ріг. Життя давно, як божевільне, блудить По манівцях заплутаних доріг, Дикун над ним заносить ятаган". І в іншім вірші: „Вже все згубив: юнацтва подих, Ранкові мрії, ніжність врод..." (1923). І з гірким болем вигукує: „Чому ж я тут? Куди ж іще заблудить Безглузда путь і хто остереже? Чужа земля, чужі похмурі люди – й саме життя, здається, вже чуже" (1924). Він не знає, що його ще чекає в майбутньому, Які випробування ще випадуть йому. „По яких ще дорогах шукати причинної долі? Перекотиполем блукати в яких степах?" доведеться. Все частіше йому „сняться материнії руки, Стара солома рідних стріх", „ І сниться степ Твій, сняться ліки і на узгір'ях – вітряки. Там свист херсонського простору", а „тут... п'єш самотній, смертний біль". Справді, скільки горечі, болю у цих словах! „І мати, сидячи на призьбі, Вже не вичікують мене... Все далі висиха Синюха, й линя її весела синь...". Він не хоче хваленого раю, навіть красот і переваг західного світу, йому „не треба ні паризьких бруків, Ні Праги вулиць пристарих, Що мені телефони, версалі, експреси? Нащо грім Аргентин? Чудеса Ніягар? Сниться синя Синюха і верби над плесом, Вольний вітер Херсонщини, вітер – дудар Сниться гомін дубів прадідівських та річка, Бідна хата та тепла долоня сестри... Тільки б рідного поля зворушлива стрічка! Тільки б рідна солома прабатьківських стріх!" (1923). Там було таке все рідне, близьке й дороге, а тут він багато „зазнав на чужинецьких бруках, Як палить мозок мука і розлука, Як кров із серця смокче хижий сум... А я тут, на чужинних бруках, Чужий – несу чужий тягар".

„А десь вона – не знаю чим – живе,
Архангород, Синюха, Скаліве, Торговиця...

І над розлогим степом
Таке ясне херсонське наше небо.
Нема на світі інших Батьківщин
Понад одну, що є – наказ і чин.
Нема землі коханої так палко,
Як та, що в ній, що не верства – то балка,
А там – байрак, А там – горби могил,
А хмари-велетні, і синій небосхил".

Дороге і любе все на Батьківщині і „...Херсонські прерії – мов Січ, А кобзарем – херсонський вітер". Він звертається до сил природи, йому окремі пейзажі на чужині нагадують рідні місця „Шумить серпневий вітер, майже херсонський, майже степовий. Мій вітер простору, заграй же Про молодість і даль! Повій на чорну Україну, Де вод і зір давно чортма, Де кожен рік, де кожну днину Бездонна поглина тюрма...". Написаний він у Залішках у серпні 1936року після голодомору, який забрав мільйони українців і приніс таке велике горе Україні.

Письменник вправно використовує риторичні запитання й оклики („Де ж знайти від тебе кращу серцем, повним тобою вщерть?", „Чому ж я тут? Куди іще заблудить Безглузда путь і хто остереже?", „По яких ще дорогах шукати причинної долі?" та інші), прийом контрасту, протиставлення – (тут і там). І ряд інших художніх засобів, зокрема емоційно наповнені епітети, порівняння, метафори, які мають народно-поетичну основу, засіб сну... Настрій безнадії, горя, невідомості підсилюється повторами окремих епітетів, наприклад, „чужина", „чужі". „Чужі: й земля, і небо тут, і люди", „чужа земля, чужі похмурі люди, й саме життя, здається, вже чуже".

Як бачимо, письменники – земляки, які жили останні роки за кордоном, у багатьох поезіях і поемах передають глибоку любов і закоханість у рідний край, малу Батьківщину, свою Херсонщину улюблену, яка стала їм особливо дорогою на еміграційних шляхах-дорогах і яка ніколи не покидала їх.

А.А. Кучеренко

Краєзнавча проблематика на сторінках збірника наукових праць "Південний архів. Історичні науки"

У 1996 році, через 46 років після ліквідації, у стінах Херсонського державного педагогічного інституту (із 2002 р. – Херсонський державний університет) відновив свою діяльність історичний (на той момент історико-правознавчий) факультет. Вже через рік, на факультеті було проведено Міжнародну науково-методичну конференцію "Заселення Півдня України: проблеми культурного та національного розвитку" за участю близько 250-ти науковців із всіх регіонів держави, а також Польщі, Росії, Німеччини, Канади та США. За результатами конференції вийшло із друку два томи матеріалів доповідей та повідомлень. Вже на зорі свого існування науково-педагогічний колектив факультету відчув гостру необхідність у періодичному виданні – збірнику наукових праць, де б публікувалися перш за все результати пошуків у царині регіональної історії.

Дозвіл на видання збірника "Південний архів (Історичні науки)" був невдовзі отриманий (див. Бюлетень ВАК України.- 1997.- №4). Вирішивши всі організаційно-технічні та фінансові проблеми редколегія домоглася, що у 1999 році вийшов із друку перший номер факультетського збірника наукових праць. На його сторінках вагоме місце посіла проблематика пов`язана із Херсонщиною. Транспортні системи у розвитку кооперативного та муніципального підприємництва на Півдні України дослідив у своїй розвідці доцент Г.В.Цибуленко. Проблема становлення

муніципального скотопереробного виробництва у містах: Одесі, Миколаєві та Херсоні наприкінці XIX – на початку XX століття, стала предметом дослідження асистента Л.О.Цибуленко. Доцент В.Я.Павленко і здобувач В.В.Сахно зосередили увагу на проблемі голоду 1921-1923 рр. на Півдні України (за матеріалами архівів Херсона та Миколаєва). Їм вдалося виділити основні причини та констатувати наслідки голодомору. Миколаївська дослідниця О.М.Гайдай проаналізувала основні проблеми української освіти на сторінках журналу "Украинская жизнь". Певним доповненням піднятих нею проблем слугує публікація С.М.Кадкіної, де вона розглядає спроби запровадження загальної народної освіти у дореволюційній Росії і зокрема у Херсонській губернії. Логічним продовженням вивчення освітянської проблематики є замітка В.Ю.Шевцової, яка присвячена становленню національної освіти на Півдні України в 20-х роках XX століття. У розвідці І.М.Цуркана і Г.В.Додонової розглянуто розвиток освіти національних меншин на Херсонщині у 20-х роках XX століття. Доцент О.О.Коник задіяв архівні матеріали та краєзнавчу літературу для дослідження німецьких поселень на Півдні України у період XIX – початку XX століття.

У тому ж таки 1999 році вийшов другий випуск збірника наукових праць, що пройшов чергову перереєстрацію (див. Бюлетень ВАК.- 1999.- №5). Видання відкривається привітанням Президента України Л.Д.Кучми учасникам міжнародного симпозіуму "Історіографія в системі історичної науки", який відбувся на факультеті у жовтні 1999 року. Серед авторів цього випуску знані в Україні та за її межами науковці: д.і.н., професор І.І.Колесник; д.і.н., професор Л.В.Таран; д.і.н., професор В.Г.Сарбей; д.і.н., професор В.О.Горбик; д.і.н., професор А.О.Добролюбський; д.ф.н., професор О.В.Мішуков; професор, доктор хабілітований Т.Срогош (Польща) та інші.

Третій випуск збірника, що вийшов із друку у 2000 році, вмістив матеріали доповідей та виступів учасників наукових читань "Українська історична наука: сучасний стан та перспективи розвитку". У статті професора А.О.Добролюбського та аспірантки Т.І.Сапельняк визначено характерні риси історико-культурного процесу на південному заході України. В.Самарський дослідив гончарний промисел Одеського повіту Херсонської губернії у другій половині XIX століття. Увагу І.С.Гребцової привернуло питання висвітлення у місцевій пресі діяльності закладів піклування і благодійних організацій в Одесі у другій третині XIX століття. А.М.Мердак зосередила увагу на впливі Французької культури на розвиток Північного Причорномор`я. Роль кредитних спілок Херсонської губернії в становленні економіко-правових засад зернової політики у 1917-1920 роках дослідив Г.В.Цибуленко. Діяльність гуманітарної організації комітету України по боротьбі за покращення побуту студентів (КУБУЧу) на Херсонщині в 1924-1926 роках потрапила у поле зору В.В.Сахна. Проблеми історії Сходу на сторінках "Записок Одеського товариства історії та старожитностей" у 1840-1850-х роках стали предметом дослідження Н.В.Турушкіна.

Четвертий випуск приурочений проблемам, що піднімалися на регіональній науковій конференції "Свобода совісті в Україні". Регіональна проблематика знайшла відображення на його сторінках. Протестантські культові споруди міста Херсона досліджені І.Ю.Сінкевич та Д.Л.Ганченком. Історія Свято-Григорієвського (Бізюкова) монастиря подається у розвідці В.Я.Пваленка та О.В.Єжової. Одеські дослідники: В.М.Хмарський на суд наукової громадськості подав результати вивчення Решетилівського архіва через призму діяльності ОТІС і Н.О.Котова розглянула питання про заснування головного статистичного комітету Новоросійського краю. Історія діяльності Херсонського державного педагогічного інституту (1946-1956 рр.) подається у статті Є.Г.Сінкевича та Л.В.Янчукової.

П`ятий випуск "Південного архіва" присвячений проблематиці піднятій під час проведення на факультеті Міжнародної конференції "Внесок поляків у соціально-економічний та культурний розвиток Південної України", яка відбулася у 2001 році. Тут вміщено розвідки польських колег: Т.Срогоша "Протиепідемічна діяльність лікаря Яна Ружанського на кордонах Речі Посполитої з Туреччиною та Росією в 1783 році" (Ченстохова); Г.Чернецкої-Хаберко "Професійна і культурна діяльність Ю.А.Ролле" (Ченстохова); А.Гоцловскі "Історико-географічна специфікація земель Південної України і польська етнічна меншина в XIX і на початку XX століття (на прикладі Одеси)" (Варшава); В.Резмера "Віце адмірал Єжи Влодімєж Швірскі (1882-1959) – організатор і командувач українського і польського військово-морського флоту" (Торунь); М.Клімецкі "Зауваження про польську війському та політичну присутність в Одесі у 1918 і навесні 1919 р." (Торунь); М.Лєховіча "Ріка, море або твердь – шляхи поляків на південь України" (Варшава); М.Фігури "Польська преса пруської окупації про становище поляків в Наддніпрянській Україні в 1918 році" (Познань); К.Гебури "Внесок поляків в дослідження античної культури над Чорним морем" (Люблін). Доволі представницьким є загал українських авторів випуску: д.і.н., професор В.С.Савчук "Поляки на Півдні України: незримі фахові угрупування та їх діяльність (на прикладі вчених-біологів)" (Дніпропетровськ); д.і.н., доцент С.І.Світленко "Поляки і спроби організації вільної преси в Південній Україні у 60-80-х рр. XIX ст." (Дніпропетровськ); д.і.н., професор П.М.Тригуб "Польське населення Миколаївської округи у 20-х рр. XX ст." (Миколаїв); ст. викладач С.М.Феодосьєв "Принц Шарль де Нассау-Зіген в історії Херсона" (Хмельницький); ст. викладач І.Ю.Сінкевич "Римо-католицький костел міста Херсона" (Херсон); ст. викладач А.А.Кучеренко "Діяльність та взаємодія український і польських культурно-освітніх товариств Півдня України на початку XX сторіччя" (Херсон), а також представники Мелітополя, Одеси, Запоріжжя і Харкова.

Шостий випуск збірника приурочено 80-ій річниці державного архіву Херсонської області (ДАХО). Це видання відкривають дві редакційні статті: А.В.Карпової (директора ДАХО) "З історії архівної справи на Херсонщині" і Є.Г.Сінкевича (к.і.н., доцента, завідувача кафедри історії України, декана історичного факультету) "З досвіду викладання архівознавства, організації архівної практики та розгортання співпраці історичного факультету із державним архівом Херсонської області". У рубриці "Архівні документи і дослідження" вміщено підбірки В.О.Баранюк та О.І.Стукалової "З історії щодо роздачі земель війська Запорізького на території Херсонщини в кінці XVIII ст.", О.І.Шинкаренка "Карти і плани як історичне джерело досліджень заселення півдня України /на прикладі перших німецьких колоній/", А.М.Назарової "З історії колонії американських реемігрантів на Херсонщині. 1923-1928 роки", В.О.Баранюк "До питання українізації в м. Херсоні у 1923-1932 рр.", О.О.Марущак "Листи з особистого архіву Б.Лавреньова, як важливий чинник при вивченні життя та творчості письменника /Херсонський період/". Привертають увагу матеріали розділу "Публікації з фондів особового походження": фрагменти праць місцевих краєзнавців Б.Є.Вадона, Є.В.Горностаєва, С.І.Кривошеїна, розвідка З.С.Орлової про родину Вадонів. У розділі "Краєзнавчі нариси" розмістилися розвідки: Б.П.Зайцева та С.М.Куделка (Харків), М.В.Герасименка, Є.Г.Сінкевича, Н.М.Кузовової, В.Я.Павленка, В.В.Зленка, О.О.Коника, Ю.В.Прокопчук, В.В.Сахна, І.Ю.Сінкевич, Д.Л.Ганченка (Херсон), О.А.Тимкова (Нововоронцовка).

Сьомий випуск "Південного архіву" в першу чергу присвячений проблемам взаємовідносин держави і церкви на Півдні України. Тут вміщено розвідки священика Георгія (Тарабана), а також науковців А.П.Гоменюк, С.І.Колмакової, В.Я.Кречикова, М.І.Новікова, К.К.Недзельського, І.Ю.Сінкевич (Херсон); І.Д.Черних, О.А.Чиркової (Одеса); І.Лимана (Бердянськ); Ф.І.Кокошко (Миколаїв); Т.В.Грушової

(Запоріжжя); Я.Чухти та В.Мокрого (Краків). Проблеми колонізації Херсонщини за наративною літературою розглянуто у статті Н.В.Шушляннікової. Археографічна діяльність одеського товариства історії та старожитностей у 90-і роки XIX століття знайшла відображення у розвідці В.М.Хмарського. Внесок професорів Новоросійського університету в розвиток архівної справи в Одесі у другій половині XIX – на початку XX століття встановила О.Є.Музичко. Проблеми створення та діяльності статистичного бюро Херсонського земства розглянув О.А.Макієнко. Нашу увагу привернула і класифікація туристської привабливості територій і місцевостей в Україні для потреб іноземного туризму, здійснена дослідником із Кракова А.Мокляком.

Вагоме місце посідає краєзнавча проблематика і у восьмому випуску наукового збірника. Увагу В.В.Грибовського привернула питома вага землеробства у господарстві причорноморських ногайців XVI – початку XIX ст. Н.В.Шушляннікова розглянула культурно-історичні процеси на Херсонщині кінця XVIII – початку XX століття (історіографію проблеми). Є.Г.Сінкевич і Н.В.Кузовова зацікавилися проблемами національної освіти на Півдні україни. Становлення та розвиток системи жіночої освіти Півдня України на початку XX століття розгляднуто у статті В.А.Добровольської. Діяльності «Просвіт» Півдня України по розгортанню культурно-освітнього руху на початку XX століття приділено увагу у роботі АА.Кучеренко.

Дев`ятий випуск збірника приурочений до 85-ої річниці Херсонського державного університету. Нашу увагу привернули дослідження: В.Павленко та К.Землянської "Єврейські землеробські колонії на Півдні України в кінці XVIII – на початку XIX ст.", В.Павленко та О.Куціпак " До питання про розвиток освіти в Херсонській губернії в 1890-1910 рр.", З.Орлової "Е.И.Казимирчак-Полонская и Г.В.Курнаков. Из истории переписки", Є.Сінкевича та А.Покачалової "Становище переселенців із Польщі на теренах Херсонської області УРСР у 1944-1946 роках (за архівними матеріалами)", О.Тригуба "Херсонський єпископ Прокопій та обновленський рух Півдня України (20-30-і рр. XX ст.)", О.Макієнка "Наукові читання "Проблеми краєзнавства, музеєзнавства та відродження культури українського народу". Особливо необхідно виділити розвідку І.Сінкевич "Краєзнавці Херсонщини: Кравець Семен Семенович", якою започатковано низку статей, присвячених краєзнавцям Херсонщини.

У десятому випуску збірника вміщено низку історіографічних та джерелознавчих розвідок, які належать декану Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна С.Посохову "Проблеми університетської автономії крізь призму історіографічних дискусій", доценту Дніпропетровського національного університету "Становлення історико-археографічних досліджень у Новоросії та Херсонській губернії", викладачу історичного факультету Херсонського державного університету О.Макієнку "Жандармський офіцер про український національний рух у Херсонській губернії". Продовжила свої пошуки по проблемі краєзнавці Херсонщини ст. викладач кафедри історії України Херсонського державного університету І.Сінкевич, присвятивши статтю діяльності Остапенка Романа Семеновича. 75-річному ювілею доктора історичних наук, професора, головного редактора наукового збірника "Південний архів. Історичні науки" В.М.Дарієка присвятили свої розвідки Є.Сінкевич, Г.Цибуленко, Л.Цибуленко.

Підсумовуючи можемо констатувати, що краєзнавча проблематика посідає важливе місце на сторінках збірника наукових праць "Південний архів. Історичні науки". При цьому, автори, що публікують свої статті представляють провідні вузи нашої держави - із Одеси, Харкова, Дніпропетровська та інших міст, а також Польщі, Канади, Росії. Характерною тенденцією останніх номерів видання є

бажання редколегії більше розміщувати публікації джерелознавчого та археографічного спрямування.

Т.М. Пронь

Утворення Херсонської області – початок нового етапу в історії заселення Південного регіону України (1944 – 1959 рр.)

В історії кожного краю є свої пам'ятні дати та вони завжди тісно пов'язані з історичним процесом усієї держави – для тисяч корінних і "не зовсім корінних жителів" Херсонщини символічним є – 30 березня 1944 року.

Звільненням від фашистських загарбників східних районів сучасної Херсонщини* у жовтні-листопаді 1943 р. і правобережних у березні 1944 р. було відкрито шлях до повернення додому тимчасово евакуйованих жителів, інтернованих, відновленню чисельності населення.

Величезні збитки, економічний занепад вимагали якнайшвидшої відбудови могутнього сировинного, головним чином, продовольчого потенціалу краю. Виконання цього завдання потребувало нових адміністративно-територіальних змін, додаткове залучення значної кількості робочих рук.

30 березня 1944 р. згідно наказу Президіуму Верховної Ради УРСР з 6 районів Запорізької і 13 районів разом з м.Херсоном Миколаївської областей було утворено Херсонську область. Територія її охоплювала 27,5 тис. кв. км.

Напередодні Другої світової війни чисельність населення області, за данними Всесоюзного перепису населення 1939 р., становила 742 924 тис.чол., у тому числі міського – 166 690 чол., сільського – 576 234 чол. Міське населення в порівнянні до сільського складало 22%. У м. Херсоні мешкало 96 987 чол. На кожний квадратний кілометр припадало 27,4 особи [1]. Хоча для фахівців цей перепис не є об'єктивним джерелом демографічного стану населення [2], проте для відносного порівняння дані можна використовувати.

Серед факторів, які обумовили фальсифікацію даних перепису і позначилися на темпах зростання населення області головне місце займають -штучно викликаний голод 1932–33 рр., депортації значної частини селян до Сибіру та на Північ під час суцільної колективізації, депортації національних меншостей в 40-х роках, масові сталінські репресії 20-50 рр., вимушені міграції за межі краю внаслідок непослідовної і недосконалої національної політики тоталітарного режиму [3].

Загальновідомо, що війни, наряду з епідеміями та стихійними лихами, призводять до найбільших людських втрат. Територія Херсонщини протягом всього історичного часу в ході неодноразових війн XVIII-XX ст. хвилеподібно набирала і втрачала в значній кількості населення.

Масове знищення громадян під час окупації, насильне вивезення їх у Німеччину, загибель на фронтах – не повний перелік причин зменшення чисельності населення. Лише в Німеччину з Херсону було вивезено 4 582 чол., з області – 38868 чол. (17 362 чоловіків, 13 914 жінок, 776 дітей до 16 років) [4]. Від репресій фашистів загинуло 17 тис. мирних жителів Херсону [5].

Припинення воєнних дій, створення нової адміністративно-територіальної одиниці – Херсонської області, розгортання робіт по відбудові народного господарства, стало передумовою початку нового етапу в історії заселення, точніше – інтенсивного дозаселення краю (друга пол. 40-50 рр.). Вирішальну роль

* Тут і далі терміни "Херсонщина", "край" означають територію сучасної області.

в його розвитку відіграв механізм державного управління міграційними процесами, спричинений не тільки соціально-економічними, але й політичними мотивами.

40-50-ті роки ввійшли в новітню історію як час інтенсивних міграційних процесів, що проводилися в СРСР у примусовому порядку. Не обминули вони й Херсонські степи, які ще з XVIII ст. були відомі як місця виселення і трудового перевиховання різного роду "бунтарів", спецпоселенців або трудпоселенців.

У цей період організовані (планові, державні) масові кампанії по переселенню переважали над стихійним міграційним рухом населення. Однією з головних причин стихійних, зворотніх міграцій було низьке приживання новоселів в силу економічних і природних умов. Кількість тих, які вибули в перші 2-3 роки після переселення іноді перевищувала 50 відсотків серед тих, хто приїхав.

Не дивлячись на відносно благоприємні природні умови, родючі землі, низьку щільність населення, Херсонські степи були регіоном слабкого притягування мігрантів. Очевидно, територія, як і країна, повина відповідати певним вимогам. На думку автора, вони зводяться до слідуючого:

1) більш-менш схожі природно-кліматичні умови з районами виходу мігрантів;

2) відносно невисока щільність населення при наявності великих природних ресурсів (земельних, лісних, водних, мінеральної сировини тощо);

3) досить високий рівень виробничих сил, який може забезпечити мігрантам певний рівень життя, а у випадку розрухи і майже піонерського заселення, надати їм деяку допомогу для влаштування на новому місці;

4) толерантний, зважений підхід держави до переселення, позбавлений примусу.

Цим вимогам Херсонщина відповідала лише частково.

За структурою міграції на Херсонщині першого повоєнного десятиліття можна визначити як сільськогосподарські, пов'язані з доприселенням в колгоспи і радгоспи області, в меншій ступені як промислові. У селах залишилося меньше половини працездатного населення, основну робочу силу складали жінки, старики, підлітки [6]. У міські населені пункти переселенців майже не направляли. Чисельність населення містечок збільшувалося в основному за рахунок внутрішньої і зовнішньої стихійної міграції.

Тема даного повідомлення належить до числа найменш досліджених. Сучасна історіографія міграційного руху на Херсонщині зазначеного періоду представлена лише однією науковою публікацією Є.Г.Сінкевича і А.Г.Покачалової [7]. Про неперервний інтерес до цієї теми свідчать публікації в пресі Н.Кляшторної [8] та замітки В.І.Кисіль із фольклорних, особливо цінних експедицій [9].

Комплексних праць з історії міграційного руху на Херсонщині у XX столітті немає. Між тим, залишаються поза увагою чимало невідомих архівних документів, які детально висвітлюють міграційні процеси протягом всього періоду.

Дослідження цього питання має не лише суто наукове, але й практично-політичне (реабілітаційне) значення в очах ще живих свідків, "дієвих осіб тієї бувальщини"(Н.Кляшторна, 2001).

У даній публікації здійснюється спроба комплексного розкриття питання у сукупності архівних джерел і фрагментарних дослідницьких напрацювань.

Усіх прибуваючих в область протягом 1944 -1959рр., можна розділити на кілька груп:

- жителі, які поверталися додому із звільнених територій та евакуації;
- стихійні (постійні і сезонні) мігранти;
- демобілізовані із лав Червоної Армії і колишні засуджені (з усього числа прибулих кількість останніх, враховуючи велику зворотню міграцію, можна визначити як незначну);
- репатріанти й реемігранти (громадянські особи і військовополонені), які

добровільно повертались на Батьківщину із таборів Німеччини, Австрії, Франції та громадяни, які перебували на правах "переміщених осіб" в зонах Союзницьких англо-американських військ;
- репатріанти (етнічні росіяни і українці), які повертались з Болгарії і Румунії;
- евакуйовані (фактично депортовані 1944-1952 рр.) українці (бойки, русини, лемки) з території Польщі (колишня територія Західної України);
- планові "добровільні" переселенці із Західних і Північних областей України;
- емігранти.

З березня 1944 р. по січень 1945 р. в область повернулося 49 чол. з евакуації і 1620 чол. репатріантів з Німеччини [10].

Відповідно до постанови Раднаркому СРСР від 6 січня 1945 р. "Про організацію прийому і влаштування радянських громадян" [11] щомісячно, безперервно збільшується потік репатріантів і реемігрантів. За період з січня 1945 р. по січень 1946 р. в область повернулося 20 808 чол. (8 041 чоловіків, 11 548 жінок, 1219 дітей до 16 років) насильно вивезених в період окупації в Німеччину. У вересні 1946 р. чисельність репатріантів збільшилася до 25 179 чол, з них 10 323 особи становили чоловіки, 14 856 – жінки, 1360 – діти до 16 років [12]. По мірі можливості вони поверталися в свої домівки по містам і селам. На перших порах репатріанти і реемігранти забезпечувалися одноразовим харчуванням за нормою 700 г хліба, 120 г крупи, 70 г м'яса (риби), жирів -10 г, цукру-13 г [13]. Особливо потребуючим видавався одяг, взуття або грошова допомога в розмірі не більше 300 крб. на одного чол.[14].

Люди швидко включалися в роботу, намагаючись виправдати довіру. Спочатку їх трудовлаштовували в робочі батальйони, поступово, після відповідних перевірок, передавали в постійні кадри підприємств [15]. У вересні 1946 р. 5 036 чол. репатріантів працювали в промисловості, 17 806 чол. у сільському господарстві [16]. В оперативних зведеннях повідомлялося: "Настрій репатріантів добрий, здорові, переважна більшість з великим патріотичним бажанням поспішає влаштуватися на роботу і стати активними учасниками відбудови народного господарства, приймає активну участь у політичному житті" [17].

Із політичних міркувань влада робила все можливе, щоб переконати повернутися на Батьківщину громадян, залишившихся в таборах для переміщених осіб в зоні союзницьких військ. Відповідно до рішення ЦК КП(б)У від 17.02.1947 р. Херсонський обком КП(б)У, відділ репатріації облвиконкому організовують листування прибулих репатріантів з рідними і знайомими, які побоялися повернутися. У листах вони повині були спростовувати чутки про те, що громадян які повернулися, піддають репресіям, висиляють до Сибіру або розстрілюють. В індивідуальних і колективних листах розповідалося як їх зустріла Батьківщина, як влаштувала, яку надала допомогу, як вони користуються правами радянських громадян. Для більшої переконливості фотографувалися спеціально підібрані об'єкти[18].

Серед тих, хто приїджали на Херсонщину, були й емігранти, які прибули з-за кордону за паспортами радянських консульств. Вони не мали ніякого відношення до органів репатріації [19].

Відповідно до наказу Ради Міністрів УСРС від 25 липня 1946 р. "Про підготовку мірроприємств по прийому і трудовлаштуванню прибуваючих із Франції громадян української національності" в серпні 1946 р. область також прийняла 100 таких сімей. 100 чол. було трудовлаштовано по підприємствам і поселено в підготовлених гуртожитках м. Херсона, останні сім'ї розселили у 18 радгоспах області [20].

Впродовж 1946-1953 рр. пароплав "Карл Маркс" доставляв на Херсонщину радянських громадян, переважно росіян і частково українців за національністю, з Болгарії і Румунії. За підрахунками автора, із Болгарії прибуло репатріантів 2363 чол. (482 сім'ї), із Румунії – 1073 чол. (241 сім'я) [21]. Більшість трудовлаштовувалася і поселилася в рибрадгоспах Голопристанського, Херсонського сільського, Каховського районів. Деякі сезонно працювали на комишитовому заводі. Цій частині репатріантів було особливо важко. Через систематичну заборгованність Сільгоспбанку позика практично не видавалася. Крім того, переселенці не змогли доцільно використати 182 тис. крб. державної позики, яка була видана напередодні грошової реформи 1947 р. [22].

У грудні 1944 р., згідно домовленності між урядом УРСР і Польським Комітетом Національного Визволення від 9 вересня 1944 р. "Про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР", починається примусове переселення українців з територій, що відійшли до Польщі в південні області УРСР. Народ по-своєму витлумачив причину висилення: "Нас на нафту обміняли", – говорять жителі с. Любимівка Бериславського району колишні мешканці сіл Лодине, Нанова, Береги [23]. Взаємообмін територіями між СРСР і Польщею відбувся через знайдені біля м.Червонограда (належав Польщі) поклади вугілля. В обмін Польща отримала багату на нафту землю бойків, а людей виселили. На думку Н.Кляшторної, це була остання депортація в Радянському Союзі – найретельніше спланована і проведена без жодного пострілу [24]. Додамо, що проходила вона поетапно з 1944 по 1952 рр. Пік найбільш масових переселень на Херсонщину припадає на 1946, 1951, 1952 рр. Один за одним прибували на вузлові станції товарні вагони, у кожному їхало по 3-4 сім'ї. Перші 50 сімей прибули в порядку евакуації (офіційна назва заходу) із Польщі в грудні 1944 р. Їх доприселили в 21 колгосп Каланчакського району [25].

За планом переселення з Польщі намічено було направити в Херсонську область у грудні 1944 р. – 396 сімей, у лютому 1945 р. – 1876, у березні 1946 р. – 4643, у січні 1947 р. – 936, у січні 1948 р. – 443, у лютому 1948 р. – 422 [26]. План переселення складався відповідно до вільних житлових будівель і наявної кількості площі присадибних ділянок, у 1944 - 1950 рр. Херсонщина й інші південні області України стали місцем постійного проживання лише третини переселенців цього часу. Уряд приймає ряд заходів по закріпленню переселенців на місцях: звільняє від грошових і продовольчих сільгосп податків, надає безповоротнью грошову позику, підтримує продуктами харчування, необхідними промисловими товарами, частково виплачує компенсації за залишене майно і т.п., але це було значно менше в порівнянні з тим, що вони мали раніше. Переселенці не могли пристосуватися до степових природно-кліматичних умов, не бачили перпективи житлового забезпечення. Отримане житло мало було схоже на будинки. І хоча їм часто надавали помешкання депортованих німців і татар, воно не могло задовольнити всіх. Тому більшість прибулих самовільно виїжджали за межі області. Не бажаючи навіть отримати компенсацію за залишене майно, мотивуючи: "Ми тут тимчасові люди, там отримаємо", рушали далі [27]. Із 4643 прибулих сімей із Польщі в 1944–1946 рр. у вересні 1946 р. в області залишилося лише 1025 сімей [28]. Найбільш активно заселялися Високопільський, Каланчакський, Бериславський райони, але не змогли втримати переселенців. У лютому 1948 р. у 96 колгоспах Херсонської області налічувалося тільки 321 сім'я переселенців із Польщі [29]. Таким чином область не виконала постанову Ради міністрів УРСР "Про господарське влаштування переселенців із Польщі".

Одночасно відбувалася й зворотня міграція поляків у Польщу, які до 17 вересня 1939 р. були польськими громадянами. У кінці 1946 р., згідно поданих заяв без затримок до Польщі виїхало 806 сімей поляків (4585 чол.). Сім'ї були не

тільки однонаціональні, до їх складу також входили 79 українців, 20 росіян, 3 білоруси, 1 грек [30].

Зворотні міграційні процеси не давали можливості бажаного відтворення чисельності населення. Намагаючись виправити ситуацію з переселенням, союзний і український уряди в липні 1949 р. приймають постанову "Про переселення колгоспних і індивідуальних господарств в колгоспи і радгоспи південних областей України переважно із Західних областей УРСР." Херсонська область протягом трьох років повина була прийняти 31 374 сімей переселенців, у тому числі в 1949 р. – 7224 сім'ї, з них у колгоспи планувалося прийняти 6700 сімей, у радгоспи 524 [31]. Областями виходу повинні були стати – Чернівецька область – 2600 сімей (прибуло 663), Рівенська – 2500 (634), Станіславська (суч. Івано-Франківська) – 1000 (99), Дрогобичська – 100 (не прибуло жодної сім'ї), Сумська – 484 (430), Кам'янець-Подільська – 400 (195), Чернігівська – 200 (158) [32]. Таким чином, у 1949 р. із запланованих 7224 на переселення сімей прибуло лише 3728 (12812 чол.), у тому числі в колгоспи – 3142 сім'ї (10 547 чол.), у радгоспи – 586 сімей (2265 чол.).

Деякі колгоспи чинили опір переселенню, не відпускали людей, а коли давали згоду, то пропонували виїхати протягом 2-3 днів. Так, 31 серпня 1949р. в радгосп "Каховський-2" прибуло 46 сімей із Чернігівської області. Їм не дали часу зібратися, ліквідувати господарство. Підігнали підводи, склали домашні речі, а людей 40 км гнали пішки за підводами до залізничної станції [33]. При вербуванні їм обіцяли до 2 цнт зерна на сім'ю і 300 крб. грошима, але так і не дали. Часто переселенці залишали худобу, городи, майно, навіть батьків похилого віку на сусідів. Колгоспи, звідки прибулим переселенцям, часто не розрахувалися з ними, не давали можливості здати в заготівельні пункти зерно, отримане на трудодні, продати будинки. Їх доставляли поїздами, річковим транспортом, часто із затримками, так, що по прибуттю на місця деякі не мали вже ніяких засобів для проживання, просили допомоги.

Розселення по 22 районах області проходило не легко. Постачання робочих радгоспів хлібом не забезпечувало навіть 50% необхідного. Ряд районів не організувало нарізки присадибних ділянок, або виділило їх в недостатній кількості – 997 при необхідності 6700 [34]. Найскладніша ситуація була з житлом. Більшість колгоспів і радгоспів фактично не готові були одночасно прийняти таку кількість людей. Наприклад, в колгосп "Пам'ять Леніна" Козацької Сільради, було заплановано поселити 50 сімей. Для прийому переселенців за ним числилося 4 будинки і 24 підготовлені квартири, фактично було всього 2 будинки, і то, один був зайнятий під птахоферму, а в іншому мешкали робочі радгоспу. У будинках колгоспників було підготовлено тільки 2 квартири [35]. Така ситуація була типовою для колгоспів і радгоспів області. Переселенці рили землянки, вселялися в сараї, були випадки перебудови телятників під квартири [36].

Звичайно, скупі архівні зведення не можуть передати всієї повноти "культурного шоку", перенесеного людьми. Пам'ять й досі тримає біль споминів.

Низький відсоток приживання новоселів не сприяв механічному приросту населення. Таке форсоване заселення краю без попередньої підготовки фондів визивало незадоволення серед переселенців і місцевих жителів, призводило до соціального напруження, започаткувало нераціональне заселення, сприяло відтоку значної частини прибулих в інші області або повернення в місця виходу.

З метою ліквідації катастрофічного становища у 586 колгоспах області в спішному порядку проводилися збори колгоспників, обговорювалися питання прийому переселенців, їх господарсько-побутового і трудового влаштування [37]. Акцентувалася увага на необхідності чутливого і уважного ставлення правлінь колгоспів, радгоспів і жителів до потреб і запитів переселенців. Щоб прискорити

переселення в області виходу переселенців було розіслано 602 листа-запрошення колгоспникам і одноосібникам, відкомандировано 104 уповноважених із числа найкращих колгоспників, які призивали переїжджати в їх колгоспи на постійне проживання [38].

Плани будівництва житла для новоселів систематично не виконувалися. Критерієм здачі об'єкта була не якість, а швидкість. У 1949 році потрібно було побудувати 6680 будинків [39]. Для виконання плану нового будівництва, відбудови перевезених будинків і господарського влаштування переселенців по рішенню Союзного Уряду через Сільгоспбанк були відкриті кредити в розмірі 5000 крб, на сім'ю, з погашенням позики протягом 10 років, починаючи з 3 року після отримання кредитів [40]. Наряду з цим, передбачалися пільги по страховим платежам і поставкам сільгосп продуктів.

Переселенцям було надзвичайно важко адаптуватися. Проблемою для новоприбулих стало й неприв'ітне ставлення до них представників місцевої адміністрації, населення [41]. Серед мігрантів поширювався настрій шукати інші місця. Ті, хто мали більше терпіння і залишилися, добросовісною та невтомною працею швидко здобули повагу і прихильність у місцевих жителів. З часом, погордливо кинуте кимось вслід "переселенець", "западенець" стало м'якше вимовлятися, не так боляче ранило душу. Поступово звикали, ставали "своїми серед своїх", з гордістю називали себе при знайомстві під час коротких поїздок в інші місцевості "херсонцями", або підкреслювали, що вони з Херсонщини.

Із зміною політичного курсу держави у 1953 р. "докорінно" змінюється практика державного управління міграційними процесами. Створений раніше переселенський відділ облвиконкому був реорганізований у відділ організованого набору (оргнабору) і переселення. Відділ проводив роботу по переселенню працівників у колгоспи і радгоспи області, здійснював набір робітників для роботи на промислових підприємствах і в будівельних організаціях у середині області, здійснював контроль за господарчим улаштуванням сімей переселенців і будівництвом для них будинків. Вирішення продовольчої проблеми вимагало прискорення темпів розвитку сільскогосподарського краю, тому планові переселення на Херсонщині продовжувалися, але вже без жорсткого примусу. У 1954–1956 рр. пріорітетним напрямком державних міграцій стають цілинні землі Казахстану.

Відомо, що сальдо міграції формується від співвідношення прибулих і вибулих. У послідуючі роки (1953–1959 рр.) міграційна активність населення була високою. Механічний приріст по області в 1953 р. склав всього 1825 чол. [42]. У 1954 р. зареєстрований механічний приріст населення у м. Херсоні складав 3464 чол., у Новій Каховці – 2925 чол., в інших містах і селищах міського типу спостерігалося зменшення населення [43]. У Херсоні механічний приріст населення підвищився за рахунок прибулих на навчання у вузи, технікуми, школи ФЗН, на роботу в будівельні організації і підприємства міста. У сільські райцентри прибуло населення в значно менших розмірах, а вибуло більше ніж у минулі роки. Міграційний відплив пояснюється посухами 1950–1954 рр., низькою врожайністю, підвищенням цін на колгоспних ринках. Незважаючи на те, що зазначений чинник позначається і на народжуваності, збільшення населення відбувалося в більшій ступені за рахунок природного приросту. В цілому природний приріст населення у 1951–1955 рр. збільшився у порівнянні з 1946–1950 рр. на 75,6% і складав 597 тис. чол., у тому числі по міським поселенням збільшення відбулося в 3,2 рази, у сільській місцевості на 50,6 % [44]. Така різниця пояснюється тим, що на динаміку народжуваності впливають економічні умови життя. Одним із показників економічного росту в сільській місцевості було оплачування трудового дня колгоспників. За один трудодень колгоспники одержували у 1950 р. 0,8 кг. зерна і 2

крб. 27коп. грошей. У 1955 урожайному році плата на трудодень складали – зерна 3,3 кг., грошей – 2 крб. 83 коп. [45]. У цьому році в область прибуло 565 планових сімей переселенців, в них числилося більше трьох тисяч осіб. Крім цього, добрий врожай визвав, за підрахунками автора, більше як 2300 сімей переселенців із західних областей в неорганізованому порядку [46]. Протягом 1956 р. в область прибуло 35 012 чол., вибуло 28 658 чол., у тому числі із-за кордону відповідно 247 і 86 осіб. Серед мігрантів вихідці з України склали механічний приріст 1891 чол. (прибуло 22 993 чол., вибуло 21 102 чол.), останні 4218 чол. механічного приросту склали вихідці з інших республік Радянського Союзу, у тому числі із РРФСР міграційне сальдо становило також 1891 чол. [47].

У 1958 р. із СРСР прибули в цілому 30 841 чол., із областей України 17 583 чол. (57,0 %) [48]. Найбільшу питому вагу як серед прибулих, так і вибулих, складало населення України, переважно сусідніх областей. Механічний приріст становив 1528 осіб [49]. У 1959 році механічний приріст збільшився до 11 254 чол. [50]. Таке значне збільшення відбулося в основному за рахунок прибуття робітників на підприємства і будівництво, демобілізованих із лав Радянської Армії і прибулих на навчання до вищих і середньоспеціальних закладів.

Досягнення "демографічного оптимуму" у народженні також сприяло підвищенню чисельності населення краю.

Уся сукупність даних дає змогу зробити висновок, що незважаючи на активний міграційний рух загальний приріст населення області значно збільшився вже в перше повоєнне десятиріччя. За підсумками Всесоюзного перепису населення 1959 р. чисельність населення області становила 824 167 чол., у тому числі міського – 392 761 чол., сільського – 431 406 чол. [51]. Фактичне збільшення між переписами становило 81 243 чол. (111%), відповідно міського – 166 429 чол. (200 %), сільського зменшилося на 85 186 чол. (22 %). Питома вага міського населення по відношеню до сільського збільшилася до 40 % у зв'язку з процесами урбанізації, зміною статусу окремих населених пунктів, які за новим адміністративним поділом було віднесено до міських поселень. Зауважимо, урбанізація є закономірним відображенням розвитку промисловості.

Щільність населення в цей період складала 30.4 чол. на один кв. км.

Отже, можна констатувати, що розукрупнення великих областей, утворення ще однієї самостійної адміністративно-територіальної області на півдні України значно полегшило управління міграційними процесами дозаселення краю. Наприкінці 50-х років чисельність населення не тільки досягла довоєнного рівня, але й збільшилася внаслідок, по-перше, масових планових компаній по переселенню українців, в першу чергу, із західних областей України і земель приєднаних до Польщі, а також міграційного обміну між сусідніми областями України і республіками СРСР; по-друге, внаслідок природного приросту населення. По мірі створення комплексу умов, які впливали на мотивацію людей до міграції, як-то: забезпечення житлом, надання на місці можливостей до зміни праці, навчання, розвитку сфери обслуговування, забезпечення дошкільними закладами, покращення економічного стану регіону і культури міжнаціонального спілкування приживання прибуваючих в область значно зросло. Поступово необхідність в організованому переселенні зменшується. Свобода вибору пересування стає визначальною мотивацією в переселенні. Механізми державного управління цими процесами перестали бути примусовими, опосередкованими вони є завжди. У структурному вимірі міграції більше набули промислового (міського) характеру.

Загалом тема вимагає окремого дослідження, дана публікація є лише попередньою розвідкою автора.

Джерела та література

1. Численность населения СССР по переписи 15 января 1959 г. по республикам, краям, областям, национальным округам, районам, городам, поселкам городского типа, районным центрам и сельскохозяйственным местностям. – М., 1960. – С.16.
2. Жиромська В.Б. Численность населения Украины по Всесоюзной переписи 1939 г. // Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей і повідомлень. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С.602.
3. Наулко В.І. Хто і від коли живе в Україні. – К., 1998. – 52 – 71.
4. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф.Р.1979, оп. 12, спр. 75, арк. 64.
5. Книга памяти Украины. Херсонская область. – Симферополь, 1994. – т. 1, - С.16.
6. История городов и сел Украинской ССР в 26-ти т. Херсонская область. – К., 1983. – С.60.
7. Сінвевич Є.Г., Покачалова А.Г. Становище переселенців із Польщі на теренах Херсонської області УРСР в 1944 – 1946 роках (за архівними матеріалами) // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 9. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2002. – 156 с.
8. Кляшторна Н. "Запорожець – не машина, виселенець не людина" // Політика і культура. – 2001. - №43. – С.32 – 34.
9. Дзвін. – 1990. - №5. – С.74; Пам'ять, скорблена болем // Маяк. – 1997. – 11 січня.
10. ДАХО, ф.Р. – 1979, оп. 12, спр. 11, арк. 6.
11. Ibid., арк. 12.
12. Ibid., арк. 1, 64.
13. Ibid., арк. 30.
14. Ibid., арк. 68, 310.
15. ДАХО, ф.Р.1979, оп. 12, спр. 25, арк. 50.
16. ДАХО, ф.Р.1979, оп. 12, спр. 75, арк. 64.
17. ДАХО, ф.Р.1979, оп. 12, спр. 11, арк. 310.
18. ДАХО, ф.Р.1979, оп. 12, спр. 150, арк. 99; ф.Р.710, оп. 7, спр. 4, арк.17.
19. ДАХО, ф.Р.1979, оп. 12, спр. 106, арк. 3.
20. ДАХО, ф.Р.1979, оп. 2, спр. 84, арк. 14; ф.Р.1979, оп. 12, спр. 25, арк.58, 62 - 67.
21. ДАХО, ф.Р.1979, оп. 12, спр. 437, арк. 21 – 23, 25, 37, 60, 79.
22. ДАХО, ф.Р.1979, оп. 2, спр. 437, арк. 37, 60, 79; ф.Р.1979, оп. 5, спр. 44, арк.46.
23. Дзвін. – 1990. - №5. – С.74.
24. Кляшторна Н. Вказ праця. – С.32.
25. ДАХО, ф.Р.1979, оп. 1, спр. 270, арк. 35 – 36.
26. ДАХО, ф.Р.1979, оп. 3, спр. 234, арк. 23.
27. ДАХО, ф.Р.1979, оп. 2, спр. 207, арк. 12, 24, 41, 44.
28. Ibid., арк. 26, 15.
29. ДАХО, ф.Р.1979, оп. 3, спр. 234, арк. 37.
30. ДАХО, ф.Р.1979, оп. 2, спр. 206, арк. 2 – 4, 47.
31. ДАХО, ф.Р.1979, оп. 3, спр. 447, арк. 31.
32. Ibid., арк. 112, 42.
33. ДАХО, ф.Р.1979, оп. 2, спр. 207, арк. 26.
34. ДАХО, ф.Р.1979, оп. 3, спр. 447, арк. 38.
35. Ibid., арк. 47.
36. Ibid., арк. 30.
37. ДАХО, ф.Р.198, оп. 1, спр. 29, арк. 70.
38. ДАХО, ф.Р.1979, оп. 3, спр. 447, арк. 5, 25, 32, 196.
39. ДАХО, ф.Р.1979, оп. 5, спр. 135, арк. 89.
40. ДАХО, ф.Р.1979, оп. 3, спр. 447, арк. 37; ф.Р.198, оп. 1, спр. 29, акр. 70.
41. Сінкевич Є.Г., Покачалова А.Г. Вказ праця. – С.75; // Маяк. – 1997. – 11 січня.
42. ДАХО, ф.Р.1979, оп. 4, спр. 1981, арк. 37.
43. ДАХО, ф.Р.1979, оп. 6, спр. 50, арк. 171 - 172.
44. ДАХО, ф.Р.2000, оп. 4, спр. 1999, арк. 65.
45. Ibid., арк. 67.
46. Ibid., арк. 110.
47. ДАХО, ф.Р.2000, оп. 4, спр. 2006, арк. 1, 3 зв.
48. ДАХО, ф.Р.1979, оп. 8, спр. 68, арк. 126.
49. Ibid., арк. 4.
50. ДАХО, ф.Р.2000, оп. 4, спр. 2027, арк. 61.
51. Численность населения СССР по переписи 15 января 1959 г. ...С.16.

НАШІ АВТОРИ

Андрєєв Віталій Миколайович – к.і.н., доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії історичного факультету Херсонського державного університету

Андрєєва Світлана Серафимівна – ст. викладач кафедри всесвітньої історії та історіографії історичного факультету Херсонського державного університету

Водотика Сергій Григорович – д.і.н., професор, Херсонський юридичний інститут Національного університету внутрішніх справ

Водотика Тетяна Сергіївна – студентка 3 курсу Академічного ліцею при Херсонському державному університеті

Виноградова Луїза Веніамінівна – головний науковий співробітник державного архіву Херсонської області

Вінцковський Тарас Степанович – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Генбура Кшиштоф - **Gębura** Krzysztof – Академії Підляська, Інститут історії, кафедра стародавньої історії і культури античної - Wydziału Humanistycznego Akademii Podlaskiej Instytut Historii Katedra Historii Starożytnej i Kultury Antycznej Siedlce

Гордійчук Галина Миколаївна – заступник начальника відділу формування Національного архівного фонду та діловодства державного архіву Херсонської області, магістр державного управління

Горностаєв Євген Вікентійович – краєзнавець

Гоцловскі Анджей – **Gocłowski** Andrzej – Uniwersytet Warszawski, Polska - д.г.н., ад`юнкт кафедри географії Варшавського університету

Д`яченко В.В. – старший науковий співробітник Херсонського художнього музею

Дружкова І. С. – аспірантка кафедри історії України історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Кабачій Роман Іванович – аспірант Європейського колегіуму Українських і Польських університетів (м.Люблін, Польща)

Карпова Антоніна Василівна – директор державного архіву Херсонської області

Коник Олександр Олександрович – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії історичного факультету Херсонського державного університету

Коник Наталія Вікторівна – ст. викладач кафедри іноземних мов Херсонського аграрного університету

Коник Юлія Олександрівна – головний спеціаліст відділу обліку та довідкового апарату державного архіву Херсонської області, магістр історії

Крилова Алла Миколаївна – лаборант лабораторії комплексного краєзнавства Мелітопольського державного педагогічного університету

Кузовова Наталя Миколаївна – архівіст І категорії відділу організації та координації архівної справи державного архіву Херсонської області, магістр історії

Кузьменко Тетяна Андріївна – заступник директора, начальник відділу формування Національного архівного фонду та діловодства державного архіву Херсонської області

Кучеренко Алла Алимівна – ст. викладач кафедри історії України, заступник декана історичного факультету Херсонського державного університету

Лиман Ігор Ігоревич – к.і.н., доцент, докторант історичного факультету Запорізького державного університету

Макієнко Олексій Анатолійович – викладач кафедри історії України історичного факультету Херсонського державного університету

Марущак Олена Олексіївна – заступник директора державного архіву Херсонської області

Назарова Алла Миколаївна – начальник відділу організації та координації архівної справи державного архіву Херсонської області

Непомнящий Борис Зінов`євич – історик, краєзнавець

Параскевич Павло Кіндратович – к.ф.н., доцент кафедри української літератури Херсонського державного університету

Попенко Ярослав Володимирович – асистент кафедри філософії та соціології, Мелітопольського державного педагогічного університету

Пронь Тетяна Сергіївна – старший викладач кафедри новітньої історії історичного факультетету Миколаївського державного університету

Савенок Людмила Андріївна – к.і.н., доцент, Херсонський юридичний інститут Національного університету внутрішніх справ

Сальдо Володимир Васильович – голова Херсонської міської ради

Сінкевич Ірина Юріївна – старший викладач кафедри історії України, заступник завідувача кафедри.

Скиба Наталія Григорівна – старший викладач кафедри українознавства Херсонського державного технічного університету

Строганова Марина Миколаївна – д.б.н., професор Московського університету ім. М.Ломоносова

Стукалова Олена Ігорівна – начальник відділу інформації та використання документів державного архіву Херсонської області

Циберт Вікторія Миколаївна – аспірант кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького державного університету

Цибуленко Геннадій Володимирович – к.і.н., доцент, завідувач кафедри історії державності України Херсонського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ

Цибуленко Лариса Олександрівна – к.і.н., доцент кафедри історії державності України Херсонського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ

Черемісін Олександр – аспірант кафедри історії України історичного факультету Херсонського державного університету

Шинкаренко Олександр Іванович – заступник начальника відділу інформації та використання документів державного архіву Херсонської області

Шляхов Олексій Борисович – к.і.н., доцент кафедри українськоі історії і етнополітики Дніпропетровського національного университету

Шушляннікова Наталя Володимирівна – к.і.н., доцент кафедри української культури і театрального мистецтва Херсонського державного університету

Висловлюємо подяку голові Херсонської міської ради Володимиру Васильовичу Сальдо, заступнику голови Херсонської міської ради Сергію Миколайовичу Черевку за надану фінансову підтримку.

Наукове видання

Збірник наукових праць

«Південний архів»

(історичні науки)

Випуск XII

Макет підготував – Є.Сінкевич

Технічний редактор – В. Шевченко

Підписано до друку 12.09.2003.

Папір офсетний. Друк цифровий.

Гарнітура Arial. Умовн. друк. арк. 32,5. Наклад 200.

Друк здійснено з готового оригінал-макету у Видавництві ХДУ.
Свідоцтво серія ХС №33 від 14 березня 2003 р.
Видано Управлінням у справах преси та інформації облдержадміністрації.
73000. Україна, м. Херсон, вул. 40 років Жовтня, 4. Тел.: (0552) 32-67-95.